

Türk İşaret Dili'nde Sınıflandırıcılar Üzerine Bir Çalışma

Engin Arık*

Öz

Bu çalışma Türk İşaret Dili'nde (TİD) sabit ve hareketli olayların anlatımında sınıflandırıcı kullanımını araştırmıştır. Beklendiği gibi, sonuçlar göstermektedir ki TİD sınıflandırıcıları nesnelerin içsel özellikleri ile yer ve hareketlerini birden fazla anlambilim halinde belirtmek amacıyla kullanılmaktadır. Ayrıca belli bir TİD sınıflandırıcısı bir nesne kümesini gösterebilirken, belli bir nesne de bir TİD sınıflandırıcı kümesiyle gösterilebilmektedir. Çalışma TİD sınıflandırıcıları ile Amerikan İşaret Dili (ASL) ve Hırvat İşaret Dili (HZJ) sınıflandırıcılarını karşılaştırmıştır. Sonuçlar bu üç dilde de sınıflandırıcıların işlevlerinin benzer olduğunu göstermiştir. Ancak bu üç dilde belli bir sınıflandırıcının göndergelerinin aynı olmayabileceği ve belli bir göndergenin aynı sınıflandırıcı ile gösterilemeyeceği gözlemlenmiştir. Dolayısıyla, sınıflandırıcılar ikonik olmakla birlikte, sınıflandırıcıların belli bir işaret dilinin kendine ait dilbilgisinin parçası olduğu savı önerilmektedir.

Anahtar Kelimeler

Türk İşaret Dili, sınıflandırıcılar, dil tipolojisi, mekansal dil

Giriş

Hem dünyada hem Türkiye'de işaret dillerine olan ilgi son yıllarda giderek artmaktadır. Öyle ki 2004 yılında İşaret Dili Dilbilimi Topluluğu (Sign Language Linguistics Society) kurulmuş; 1998 yılında uluslararası *Sign Language and Linguistics* dergisi ve 2000 yılında uluslararası Sign Language Studies dergileri yayın hayatına başlamış olup şu anda da aktif olarak yayın

* Yrd. Doç. Dr., Doğu Üniversitesi, Psikoloji Bölümü – İstanbul / Türkiye
enginarik@enginarik.com

hayatına devam etmektedirler. Amerika Birleşik Devletleri'nde Gallaudet Üniversitesi, Hollanda'da Amsterdam Üniversitesi, Almanya'da Hamburg Üniversitesi ve Finlandiya'da Jyväskylä Üniversitesi sadece işaret dili dilbilimi araştırmalarına odaklanan yüksek lisans ve doktora programları açmıştır. Ayrıca 1979 yılından beri her üç yılda bir geniş katımlı uluslararası İşaret Dili Araştırmalarında Kuramsal Konular (Theoretical Issues in Sign Language Research - TISLR) kurultayı ve pek çok çalıştay düzenlenmektedir (ayrıntılı bilgi için bakınız <http://www.slls.edu>).

Bu ilgi Türkiye'de kullanılan işaret dili olan Türk İşaret Dili'nin (TİD) bilimsel çalışmalara konu olmasına olanak sağlamaktadır. Özellikle Zeshan (2002 ve 2003) ve Özyürek vd. (2005) dilbilimsel çalışmalara önyak olan çalışmaların ilk örnekleridir. Şu ana kadar TİD üzerine yapılan dilbilimsel çalışmalar Arık (2012, 13 Temmuz 2012)'de ve bu çalışmalarda karşılaşılan güçlükler Özsoy vd. (2012)'de görülebilir. Türk İşaret Dili'nde sınıflandırıcılar konusu üzerine olan bu çalışma daha önceki çalışmaların (Arık 2003, 2008a, 2008b, 2009, 2010a, 2010b, 2011, yayında ve Arık vd. 2007, 2010) devamı niteliğinde olup TİD dilbilimsel çalışmalarına bir katkı niteliğindedir. Ayrıca bu çalışmada, Türk İşaret Dili'ndeki (TİD) sınıflandırıcıların Amerikan İşaret Dili (ASL) ve Hırvat İşaret Dili (HZJ) ile karşılaştırılıp, benzerlik ve farklılıkları gösterilerek dil tipolojilerine ve özelinde işaret dili dilbilimine katkı sağlamaları hedeflenmiştir.

İşaret dillerinin konuşma dilleri ile tarihi olarak karşılaştırıldıklarında görece genç diller oldukları düşünülmektedir (Aronoff vd. 2005). İşaret dillerinin bilimsel olarak ele alınması yeni olmasına rağmen konuşma dilleri kadar eski bir tarihe sahip oldukları düşünülmektedir. İşaret dillerinin pek çoğu üzerine henüz bir bilimsel çalışma yapılmamıştır. Şimdiye kadar yapılan araştırmalar gösteriyor ki (tartışma için bakınız Sandler vd. 2006) dilbilgisel açıdan işaret dilleri konuşma dilleri ile aynı düzeyde gelişme göstermektedirler. Konuşma dilleri gibi işaret dilleri de doğal dillerdir ve kendilerine özgü dilbilgileri mevcuttur. İşaret dilleri, komşuları olduğu konuşma dilleri ile dil ailesi bakımından açısından akraba olmadıkları gibi, işaret dillerinin dilbilgisel yapıları konuşma dillerinden türememiştir. Örneğin Amerika Birleşik Devletleri, İngiltere ve Avustralya'da birbirine çok benzer İngilizce lehçeleri konuşulmaktadır. Bu ülkelerdeki işaret dilleri ise Amerikan İşaret Dili (ASL), İngiliz İşaret Dili (BSL) ve Avustralya İşaret Dili (AUSLAN) olarak adlandırılmıştır. Bu işaret dillerinin tarihsel bağları olmasına rağmen, her üç dil de İngilizce'den türemediği gibi, birbirlerinden de dilbilgisel olarak farklıdırlar. Şu ana kadar yapılan araştırmalar gösteriyor ki işaret dilleri dünyada bir tane değil en az onlarcadır ve birbir-

lerinden sesbilimsel ve sözdizimsel farklılıklar göstermektedirler (ASL için Neidle vd. 1999, BSL için Sutton-Spence vd. 1999 ve AUSLAN için Johnston vd. 2007'a bakınız).

Sınıflandırıcılar

Öncelikle sınıflandırıcıları tanımlayalım. Sınıflandırıcılar (İng. classifiers) yer, yön, durum, durağanlık (sabitlik) ve varsa hareket belirten birden fazla anlambirimden oluşan söz öbekleridir. Genellikle nesnelere sınıflandırıcılar (Supalla 1986, Engberg-Pedersen 1993, Emmorey 2002, vd.). Bu nedenle pek çok yazar tarafından işaret dillerindeki sınıflandırıcılar işaret dillerinin görüntüsel / ikonik yapısına örnek olarak gösterilmektedir (Taub 2001, Sallandre vd. 2002, Emmorey vd. 2003, Schembri 2003, Wilcox 2004, Talmy 2006, Perniss 2007, vd.). Şimdiye kadar bilimsel araştırma yapılan işaret dillerinin hemen hepsinde gözlemlenen bir işaret grubu olan sınıflandırıcıların işaret dillerine has olduğu ve evrensel bir nitelik taşıdığı düşünülmektedir. Bununla birlikte bir işaret dilinde toplam kaç tane sınıflandırıcı olduğu kaydedilmemiştir. Yine de, örneğin, Amerikan İşaret Dili ile ilgili bazı dilbilgisi kitaplarında ve internet kaynaklarında 20 civarında çok kullanılan sınıflandırıcı sıralanmıştır (örn. Baker-Shenk ve Cokely 1980). Şimdiye kadar yapılan çalışmalarda belli başlı evrensel sınıflandırıcılar belirtilmemiştir. Bunun nedenlerinden birisi işaret dilleri üzerine yapılan bilimsel çalışmaların oldukça yeni olmasıdır.

Sınıflandırıcılar tıpkı diğer işaretler gibi ellerle yapılırlar. Yüzle veya mikle yapılan bir sınıflandırıcı yoktur. Sınıflandırıcıların diğer işaretlerden en belirgin farkı ise; sözcükler / işaretler tek bir anlambirime karşılık gelirken, sınıflandırıcıların birden fazla anlambirime karşılık gelmeleridir. Bu anlambirimler sözcük ulamlarından ad, sıfat ve eylemin bir veya birden fazlasını içermektedirler. Bu nedenle sınıflandırıcıların özne-yüklem uyumu gibi dilbilgisel kuralları taşıyıp taşımadığı tartışmaya açıktır. Schembri (2003) işaret dillerindeki sınıflandırıcıların işlevlerini kapsamlı bir şekilde incelediği çalışmasında sınıflandırıcıların karmaşık eylemler, uzam-yer belirteçleri, çok-bileşenli-biçimbirimler, çok-bileşenli eylemler veya daha doğrusu, çok-bileşenli işaretler (bkz. Slobin vd. 2003) olarak adlandırıldığını ve konuşma dillerinde direk bir karşılığı bulunmadığını düşünmektedir. Bu nedenle burada sınıflandırıcıların dilbilgisel işlevlerini tartışmaya çağız, bu konuyu ileride yapacağımız araştırmalara saklıyoruz.

Supalla (1986) ve onu takip eden çalışmalarda da belirtildiği gibi bir sınıflandırıcıdaki sözcük kökü olarak düşünülebilecek el şekli nesneyi sınıflandırmaktadır. Örneğin yuvarlak bir nesne, düz bir nesne, ayaklı bir nesne, bir yüze sahip olan bir nesne, ayakta duran bir nesne vb. gibi. Elin tama-

mının ve seçilmiş parmakların düz, kavisli veya dairesel hareketleri ise nesnenin hem kendine ait hareketlerini (bir canlının bacaklarının hareket etmesi, bir insan figürünün yürümesi, bir kitabın yere / zemine düşmesi vb. gibi) hem de başka nesnelere göre hareketlerini belirtmektedirler. Ayrıca bir elle yapılan el şeklinin kendisi diğer elle yapılan el şekline göre ve/veya işaretçinin bedenine göre yön ve durum bilgisini de anlamlı kılmaktadır (bir eve doğru gitmek, yere / zemine doğru düşmek vb. gibi).

Sınıflandırıcıların genel özelliklerine baktığımızda ise şimdiye kadar yapılan araştırmaların yalnızca bir işaret diliyle sınırlı kalmış olduğunu ve birden fazla işaret dilini birbirleriyle karşılaştıran araştırmaların oldukça sınırlı kaldığını görmekteyiz. Bu araştırmalardan bir tanesi (Schembri vd. 2005) Amerikan İşaret Dili (ASL) Anlambirim ve Sözdizim İçin Test Bataryası'ndaki (the Test Battery for American Sign Language (ASL) Morphology and Syntax) hareket üretme eylemleri görevi için hazırlanan testleri kullanarak, Avustralya İşaret Dili (AUSLAN), Tayvan İşaret Dili (TSL) ve İngilizce konuşanları karşılaştırmıştır. Sonuç olarak AUSLAN, TSL ve test bataryasına göre beklenen ASL işaretlerindeki el şekillerinin, yani sınıflandırıcıların sözcük köklerinin, oldukça farklı olduğu gözlemlenmiştir. Ancak ellerin işaret alanındaki yerleri ve hareketleri arasında benzerlikler görülmüştür. Bu araştırma bu gözlemlere katkıda bulunurken aynı zamanda Türk İşaret Dili ve Hırvat İşaret Dili'nde yapılan ilk araştırmalardan olup ayrıca bu iki işaret dilini Amerikan İşaret Dili ile karşılaştıran yeni bir çalışmadır. Aşağıda ayrıntılarıyla incelenecek bulgular gösteriyor ki bu üç işaret dilinde de sınıflandırıcılar kullanılmakta ve ilk bakışta görüntüsel / ikonik görünse de her bir dil sınıflandırıcı kullanımında farklılıklar bulunmaktadır. Dolayısıyla evrensel sınıflandırıcılardan bahsetmek yerine, dile özgü sınıflandırıcılardan bahsetmek daha doğru olacaktır.

Şimdi sınıflandırıcıları Türk İşaret Dili'nden (TİD) örnekler vererek anlamaya çalışalım. Burada, işaret dillerinde kullanılan sözcükler konuşma dillerindeki sözcüklerle karıştırılmaması amacıyla genel kabul gören sözcükleme yöntemi kullanılarak küçük-büyük harflerle ve Türkçe karşılıkları ile yazıldı; İngilizce cl (classifiers) olarak kısaltılan sınıflandırıcı ise Türkçe'ye uyarlanarak snf olarak kısaltıldı. Yukarıda tartışıldığı gibi sınıflandırıcılar çok-bileşenli işaretler olduğu için uluslararası alanyazında belirtildiği gibi dik, bükük vb. bazı bileşenleri de veri satırında belirtildi. Adam işaretini ele alalım. Bu işaret el şeklinin çeneye dokundurulmasıyla oluşturuluyor. Şimdi aşağıdaki anlatımları dikkate alalım.

(1)

ADAM SNF2büyük-‘OTURMAK’
‘Adam oturuyor’

(2)

ADAM SNF2dik-‘AYAKTA DURMAK’
‘Adam ayakta duruyor’

(3)

ADAM SNF2büyük-parmaklar hareketi -el dışarıya hareket halinde- -‘YÜRÜMEK’
‘Adam yürüyerek uzaklaşıyor’

(4)

ADAM İKİ SNF1dik-her iki el- ‘KARŞILIKLI DURMAK’
‘İki adam karşılıklı duruyor’

(5)

ADAM İKİ

SNF1_{dik-her iki el-}

-eller birbirine doğru hareketli-

'İLERLEMEK'

'İki adam birbirlerine doğru ilerliyor'

(6)

ADAM İKİ

SNF1_{dik-her iki el-}

-eller hareket etmekte-

'TAKİP ETMEK'

'Adam başka bir adamı takip ediyor'

Bu anlatımlarda adam işareti yapıldıktan sonra iki farklı sınıflandırıcı, işaretçinin önünde yer alan işaret alanında kullanılmıştır. Görüldüğü gibi sınıflandırıcı snf2 (1), (2) ve (3) numaralı örneklerde ve sınıflandırıcı snf1 (4), (5) ve (6) numaralı örneklerde yer almaktadır. Sınıflandırıcı snf2 bacakları ikonik bir şekilde temsil ederken, sınıflandırıcı snf1 gövde ve bedenin tamamını temsil etmektedir. Her bir sınıflandırıcı çeşitli ikonik özellikler taşımaktadır. Bunun bir örneği olarak yukarıdaki örneklerde gösterilen adamın hareket halinde olduğunu belirten ifadelerde işaretçinin ellerinin de işaret alanında hareket etmesini gösterebiliriz. Her bir sınıflandırıcı adam'ın başka bir nesneye veya işaretçinin bedenine göre yerini, yönünü, durumunu ve varsa hareketini belirtmiştir. Örneğin (1), (2) ve (4) numaralı örneklerde eller sabit ama (3), (5) ve (6) numaralı örneklerde hareketlidir. Ellerin hareketli olduğu örneklerde, anlatımda yürümek, takip etmek, ilerlemek gibi hareketli eylemler belirtilmiştir. Bununla birlikte ellerin sabit olduğu işaret tümcelerinde, anlatım durmak, oturmak gibi durağan eylemlere karşılık gelmektedir. Ayrıca sınıflandırıcı snf1 kullanıldığı zaman işaret parmağının iç kısmı adam'ın ön tarafını, dış kısmı arka tarafını belirtmektedir. Bu nedenle mesela örnek (4)'te her iki elin işaret parmaklarının iç kısımları birbirlerine dönüktür. Bundan dolayı anlatımdan da 'İki adam karşılıklı duruyor' ifadesi anlaşılmaktadır. Benzer

şekilde sınıflandırıcı snf2 işaret ve orta parmağın dış kısmı adam'ların ön tarafını dolayısıyla yürümenin yönünü belirtmektedir. Mesela örnek (3)'te işaret ve orta parmağın dış kısmı işareti yapan kişiye doğru değil dış tarafa doğru dönük olup el, dış alana doğru hareket etmektedir. İfade bu nedenle 'Adam yürüyerek uzaklaşıyor' anlamına gelmektedir. Yine örnek (3)'te işaret ve orta parmak elin hareketiyle beraber birbirlerinin aksi yönünde hareket etmektedir. Bu şekilde, adam'ların yürüme biçimi, örneğin kayarak gitmedikleri, ifade edilmiştir.

Bu örneklerden anlaşıldığı üzere TİD'de de sınıflandırıcılar kullanılmaktadır. Peki TİD'de ne tür sınıflandırıcılar kullanılıyor ve bu sınıflandırıcılar başka işaret dillerindekilerle aynı mı? Çalışmamızın geri kalan bölümlerinde bu sorulara cevap arayacağız.

TİD Üzerine Yapılan Önceki Çalışmalar

TİD üzerine yapılan dilbilimsel çalışmalar henüz başlangıç düzeyinde olup son yıllarda belirgin bir ivme kazanmıştır. Henüz tam bir dilbilgisi kitabı olmamakla birlikte bilimsel araştırma konuları çeşitlilik göstermektedir: TİD'in tarihi ve temel özellikleri (Zeshan 2002, 2003), internette erişilebilecek tarihi bilgiler ve sözcük listeleri (Özyürek vd. 2005), bazı dilbilgisi yapıları ve eldışı hareketlerin dilbilgisi işlevleri (ör. Gökgöz ve Arık 2011), genel yapısı üzerine giriş niteliğinde çalışmalar (ör. Aslan Demir 2010) ve çeşitli anlambilimsel ve psikodilbilimsel çalışmalar (ör. Özyürek vd. 2010, Arık 2010b, 2011) örnek olarak verilebilir. TİD üzerine şu ana kadarki dergi ve kitap yayınları, kurultay ve çalıştay tam bildiri metinleri ve yüksek lisans ve doktora tezleri daha önceki bir çalışmada kaynakça halinde verilmiştir (Arık 2012, 13 Temmuz). Ayrıca TİD araştırmalarında güncel yönelimlerin yer aldığı bir kitap yayımlanmak üzeredir (Arık 2013).

TİD'deki sınıflandırıcılara dolaylı olarak değinen çalışmalar ise Özyürek ve arkadaşları (Özyürek vd. 2010, Özyürek vd. 2011, Perniss vd. 2008, Perniss vd. 2011, Sümer vd. 2012, Zwitterlood vd. baskıda) ile daha önceki çalışmalar örnek olarak verilebilir (Arık 2003, 2008a, 2008b, 2009, 2010a, 2010b, 2011, 2012, Arık vd. 2007, 2010). Bu araştırmalar temel olarak göstermektedir ki, diğer işaret dillerinde olduğu gibi, TİD kullanıcıları nesnelerin birbirlerine göre yerini, yönünü, durumunu ve varsa hareketini belirtirlerken sınıflandırıcılardan ve işaret alanından yararlanmaktadırlar. İşaret alanı, işaretlerin ellerle yapıldığı işaretçinin bedeninin etrafını ve hemen önünü kapsayan üç boyutlu alandır. TİD üzerine yapılan araştırmaların bilimsel çalışmalara olan en büyük katkılarından birisi, sınıflandırıcı ve işaret alanı kullanımının dilden dile farklılaştığını göstermeleridir.

Şimdi bu çalışmanın da temellendiği araştırmaların genel bulgularına değinelim. Psikodilbilimsel yöntemlerin kullanıldığı önceki araştırmalarda TİD, ASL, HZJ ve Avusturya İşaret Dili'nde (ÖGS) durağan ve hareketli nesnelerin yer aldığı resim ve kısa filmlerin anlatımları çözümlendi. Bu çözümlenmeler kodlandı. İstatistiksel yöntemler kullanılarak sonuçlar karşılaştırıldı. Sonuç olarak bu diller arasında benzerlikler bulunduğu gibi istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar da bulundu: Her dört dilde de katılımcılar bu resim ve filmleri anlatırlarken sınıflandırıcılardan ve işaret alanlarından yararlandılar. Bu dillerde, sınıflandırıcılar nesnelere sınıflandırdıkları gibi işaret alanı ile birlikte ele alındıklarında yer, yön, durum ve varsa hareketi de ifade etmektedirler. Ayrıca, bu dört dilde de sınıflandırıcı ve alan kullanımını ikonik gözüksün de bu dört dilin ikonik kullanımları birbirlerinden istatistiksel olarak anlamlı farklılıklar göstermektedir. Elinizdeki çalışmada yukarıda değinilen araştırma verilerindeki sınıflandırıcılar ayrıntılı olarak incelenmiştir.

Yöntem

Elinizdeki çalışmada yukarıdaki sorulara cevap aramak için birbirlerinden bağımsız olan üç ayrı işaret dili seçilmiştir. Bunlar Türkiye'de kullanılan Türk İşaret Dili (TİD), Amerika Birleşik Devletleri ve Kanada'nın bir kısmında kullanılan Amerikan İşaret Dili (American Sign Language, ASL) ve Hırvatistan'da kullanılan Hırvat İşaret Dili'dir (Hrvatski Znakovni Jezik, HZJ). ASL üzerine bilimsel çalışmalar 1960'lardan bu tarafa sürdürülmekteyse de TİD ve HZJ üzerine yapılan bilimsel çalışmalar oldukça yenidir. Hatta, ASL üzerine yazılmış dilbilgisi kitapları mevcuttur (ör. Neidle vd. 1999). TİD ve HZJ üzerine ise çeşitli dilbilimsel çalışmalar son yıllarda yapılmaktadır (ör. Milkovic vd. 2006, TİD için bir önceki bölüme bakınız). Bu nedenle ASL ile ilgili birden fazla dilbilgisi kitabı yayımlanmış olmakla birlikte TİD ve HZJ üzerine henüz bilimsel bir dilbilgisi kitabı yayımlanmamıştır. Her üç ülkede de işaret dilleri işitme engelliler ve sağırılar tarafından özellikle derneklere aktif bir şekilde doğal olarak öğrenilmekte ve kullanılmaktadır. Sağır (İng. deaf) sözcüğü bu dilleri kullanan kişiler tarafından kendilerine has bir alt kültürü belirtmek için özellikle kullanılmaktadır ve Amerika Birleşik Devletleri'nde tümcenin ilk başında yer almadığı durumlarda bile ilk harfi büyük olarak yazılmaktadır, "Deaf" gibi. ASL, üniversitelerde dil olarak öğretilmekte ve sağırılar için kurulan okullarda kullanılmaktadır. Ayrıca, Gallaudet Üniversitesi'nde yönetim ve öğrenciler günlük hayatta ve üniversite derslerinde zorunlu olarak ASL kullanılmaktadır. TİD ve HZJ ise son yıllarda Boğaziçi Üniversitesi gibi bir kaç üniversitede ders olarak öğretilmeye başlanmıştır. İşaret dili kullanımını hem Türkiye'de hem de Hırvatistan'da devlet eliyle de desteklenmeye

başlanmıştır. Türkiye’de Türkiye Büyük Millet Meclisi tarafından 2005 yılında çıkarılan Özürlüler Yasası, TİD’in bir dil olduğunu belirtmiş ve böylelikle TİD desteklenmeye başlanmıştır.

Katılımcılar: Kullanılan sınıflandırıcılar konusunu araştırmak için TİD, ASL ve HZJ işaret dillerini ana dili olarak kullanan yaşları 18 ile 50 arasında değişen en az 10 kişiyle çeşitli çalışmalar yaptık. Bu kişiler doğuştan sağır olduğu gibi ayrıca sağır ve işaret dili kullanan ebeveynlere ve önceki nesilden akrabalara sahiptir. Dolayısıyla katılımcıların / işaretçilerin her birisinin ana dilleri işaret diliydi. Türkiye’deki araştırmayı İstanbul ve İzmir’de yaparken Amerika’daki araştırmayı Indiana eyaletinde Indianapolis ve West Lafayette şehirlerinde, Hırvatistan’daki araştırmayı Zagreb’de yaptık. Böylelikle rastlanabilecek ağız etkisini ve yöresel farklılıkları en aza indirmek amaçlandı.

İşlem: Katılımcılara nesnelere yerlerini değiştirdiğimiz çeşitli resimler ve 2-3 saniyelik kısa filmler gösterildi. Bu filmlere örnekler <http://www.enginarik.com/dissertation> (13.07.2012) bağlantısında görülebilir. Bu resim ve filmlerin her birinde en az iki tane olmak üzere oyuncak insan figürleri; araba, kamyon, uçak gibi taşıtlar; inek, eşek gibi hayvanlar; elma, portakal gibi meyveler; kitap defter gibi kırtasiye araçları kullanıldı. Katılımcılar, tam karşılarında oturan, yine katılımcının işaret dilini anadili olarak kullanan kişilere bu resim ve filmlerde gördüklerini anlattılar. Her üç dili güvenilir bir şekilde karşılaştırmak amacıyla sadece bu resim ve filmleri anlatırken kullanılan sınıflandırıcılar karşılaştırıldı.

Bulgular

Bundan sonraki bölümde araştırmadaki bulgulardan bahsedilecektir. Bu bulgular durağan resim anlatımları ve hareketli film anlatımları olarak ikiye ayrıldı. Her bir bölümde TİD, ASL ve HZJ’de rastlanılan sınıflandırıcılar onların sınıflandırdığı nesnelere göre karşılaştırıldı.

Durağan resim anlatımları: Sabit resimler en az iki tane insan, hayvan, araba, kamyon ve uçak gibi taşıt, kitap, defter, sandalye ve çeşitli meyve figürlerinden oluşmaktaydı. Bu bölümde bu resimlerin anlatımında sınıflandırıcı kullanılıp kullanılmadığı ve varsa hangi türlerde sınıflandırıcılar olduğu incelendi.

Öncelikle bulgularımız, her üç işaret dilinde de sınıflandırıcılar bu tür resim anlatımlarında kullanıldığını göstermektedir. Fakat anlatılan nesnelere göre kullanılan sınıflandırıcılar değişebilmektedir. Bu nedenle aşağıda her bir nesneye göre kullanılan sınıflandırıcıları karşılaştırdık.

Tablo 1’de hareketsiz insan figürlerinin anlatımlarında kullanılan sınıflandırıcıları görmekteyiz. Bu tabloya göre sınıflandırıcı snf2 her üç işaret dilinde de kullanılmışken sınıflandırıcı snf1 sadece HZJ’de kullanılmamış ve sınıflandırıcı snfb sadece HZJ’de kullanılmıştır. HZJ’de sınıflandırıcı snfb’de başparmak işaret parmağına yapışık ya da ayrık bir şekilde yer almıştır.

Tablo 1. Hareketsiz İnsan Figürlerinin Anlatımlarında Kullanılan Sınıflandırıcılar

Sınıflandırıcı	TİD	ASL	HZJ
snfb			√
snf1	√	√	
snf2	√	√	√

Tablo 2’de hareketsiz hayvan figürlerinin anlatımlarında kullanılan sınıflandırıcıları görmekteyiz. Bu tabloya göre sınıflandırıcı snf2 her üç işaret dilinde de kullanılmışken sınıflandırıcılar snfb, snfy ve snf3bükük sadece TİD’de kullanılmıştır. Sınıflandırıcı snfaaçık ASL ve HZJ’de kullanılırken TİD’de kullanılmamıştır. Sınıflandırıcı snf1 ise hem TİD’de hem de ASL’de görülürken HZJ’de görülmemiştir.

Tablo 2. Hareketsiz Hayvan Figürlerinin Anlatımlarında Kullanılan Sınıflandırıcılar

Sınıflandırıcı	TİD	ASL	HZJ
snfb	√		
snf1	√	√	
snf2	√	√	√
snfy	√		
snf3bükük	√		
snfaaçık		√	√

Tablo 3’de ise hareketsiz araba ve kamyon gibi figürlerin anlatımlarında kullanılan sınıflandırıcıları görmekteyiz. Bu tabloya göre ASL’de sadece sınıflandırıcı snf3 kullanıldı. Bu sınıflandırıcı diğer işaret dillerinde kullanılmadı. Sınıflandırıcı snfb hem TİD ve hem de HZJ’de görüldü. TİD ayrıca sınıflandırıcılar snf1 ve snfa’ya izin verirken HZJ sınıflandırıcılar snf2 ve snfaaçık’a izin verdi.

Tablo 3. Hareketsiz Araba ve Kamyon Figürlerinin Anlatımlarında Kullanılan Sınıflandırıcılar

Sınıflandırıcı	TİD	ASL	HZJ
snfb	√		√
snf1	√		
snf2			√
snfa	√		
snf3		√	
snfaaçık			√

Uçak da bir taşıt olduğu için araba ve kamyonadaki sınıflandırıcıların kullanılması beklenebilir. Fakat her üç işaret dilinde de daha farklı sınıflandırıcılarla karşılaştık. Tablo 4’de hareketsiz uçak figürlerin anlatımlarında kullanılan sınıflandırıcılar yer almaktadır. Bu tabloya göre sınıflandırıcı snf2 her üç işaret dilinde de kullanılmaktayken sınıflandırıcı snf1 sadece ASL verilerinde görüldü. Aynı zamanda TİD ve HZJ’de UÇAK işareti anlamına da gelen sınıflandırıcı snfy TİD ve HZJ verilerinde yer alırken ASL’de UÇAK işareti anlamına gelen sınıflandırıcı snfY yer aldı. Ayrıca TİD ve HZJ sınıflandırıcı snfb de kullanıldı.

Tablo 4. Hareketsiz Uçak Figürlerinin Anlatımlarında Kullanılan Sınıflandırıcılar

Sınıflandırıcı	TİD	ASL	HZJ
snfb	√		√
snf1		√	
snf2	√	√	√
snfy	√		√
snfY		√	

Tablo 5’te ise hareketsiz kitap ve defter gibi figürlerin anlatımlarında kullanılan sınıflandırıcılar veriliyor. Bu tabloya göre her üç işaret dilinde de sınıflandırıcı snfb kitap ve defter gibi nesnelere için kullanıldı.

Tablo 5. Hareketsiz Kitap ve Defter Gibi Figürlerin Anlatımlarında Kullanılan Sınıflandırıcılar

Sınıflandırıcı	TİD	ASL	HZJ
snfb	√	√	√

Buraya kadar hareketsiz insan, hayvan, araba, kamyon, uçak, kitap ve defter anlatımlarında yer alan sınıflandırıcılar karşılaştırıldı. Şimdi en az iki hareketsiz bardak, kupa, sandalye ve meyve anlatımlarına yer veriyoruz. Tablo 6'da hareketsiz bardak ve kupa gibi figürlerin anlatımlarında kullanılan sınıflandırıcılar özetlenmektedir. Buna göre sınıflandırıcılar snfa ve snf5azkapalı her üç işaret dili verilerinde gözlemlenirken sınıflandırıcı snfY TİD'de, sınıflandırıcı snfaaçık ise ASL verilerinde yer aldı. Ayrıca sınıflandırıcı snfc hem ASL hem de HZJ'de kullanıldı.

Tablo 6. Hareketsiz Bardak Ve Kupa Gibi Figürlerin Anlatımlarında Kullanılan Sınıflandırıcılar

Sınıflandırıcı	TİD	ASL	HZJ
snfa	√	√	√
snfaaçık		√	
snf5azkapalı	√	√	√
snfC		√	√
snfc	√		

Tablo 7 ise hareketsiz sandalye figürlerinin anlatımlarında kullanılan sınıflandırıcıları gösteriyor. Bu tablodan da anlaşılacağı üzere sınıflandırıcı snf2bükkük her üç işaret dilinde ve sınıflandırıcı snfb hem TİD hem de HZJ'de kullanıldı. Ayrıca sınıflandırıcı snf3bükkük sadece TİD'de, sınıflandırıcı snfaaçık ise sadece HZJ'de kullanıldı.

Tablo 7. Hareketsiz Sandalye Figürlerinin Anlatımlarında Kullanılan Sınıflandırıcılar

Sınıflandırıcı	TİD	ASL	HZJ
snfB	√		√
snf2	√	√	√
snf3bükkük	√		
snfaaçık			√

Bunların dışında ayrıca hareketsiz orta büyüklükte meyve anlatımlarında kullanılan sınıflandırıcıları da karşılaştırdık. Tablo 8 bulguları özetlemektedir. Bu tabloya göre sınıflandırıcı snf5azkapalı ve TİD'de iyi ve içinfir işaretlerinin el şekillerinde kullanılan sınıflandırıcı snf5kapalı her üç işaret

dili verilerinde de gözlemlendi. Ayrıca ASL verilerinde sınıflandırıcılar snfa ve snfc yer aldı.

Tablo 8. Hareketsiz Yuvarlak Orta Büyüklükteki Meyve Figürlerinin Anlatımlarında Kullanılan Sınıflandırıcılar

Sınıflandırıcı	TİD	ASL	HZJ
snfa		√	
snf5azkapalı	√	√	√
snfc		√	
snf5kapalı	√	√	√

Hareketli film anlatımları: Bir önceki bölümde en az iki nesnenin hareketsiz durumları için yapılan TİD, ASL ve HZJ’de anlatımlardaki sınıflandırıcıları karşılaştırdık. Bu bölümde ise en az iki nesnenin yer aldığı hareketli film anlatımlarındaki sınıflandırıcılara bakacağız. İlk olarak insan ve hayvan figürleriyle hareketli film anlatımlarını, ardından da yuvarlak meyvelele hazırlanan hareketli filmlerin anlatımlarını inceleyeceğiz.

Tablo 9 insan ve hayvan figürleriyle yapılan hareketli filmlerin anlatımlarında kullanılan sınıflandırıcıları karşılaştırıyor. Bu tabloya göre her üç işaret dilinden toplanan verilerde sınıflandırıcılar snf1 ve snf2 gözlemlendi. Fakat sınıflandırıcılar snfb ve snf3bükük hem TİD hem ASL’de, sınıflandırıcı snfy hem ASL hem HZJ’de yer aldı. Bunların dışında ASL kullanan sağırlar sınıflandırıcılar snfa, snf3 ve snfaaçık kullanarak anlatım yaptılar.

Tablo 9. İnsan ve Hayvan Figürleriyle Yapılan Hareketli Filmlerin Anlatımlarında Kullanılan Sınıflandırıcılar

Sınıflandırıcı	TİD	ASL	HZJ
snfb	√	√	
snf1	√	√	√
snf2	√	√	√
snfy		√	√
snfa		√	
snf3bükük	√	√	
snf3		√	
snfaaçık		√	

Son olarak meyvelerin yer aldığı hareketli filmlerin anlatımlarını karşılaştırdık. Aşağıda Tablo 10 bunun bir özetini veriyor. Buna göre TİD sadece sınıflandırıcı snf5azkapalı kullanırken HZJ sadece sınıflandırıcı snf1 kullandı. ASL ise bu iki sınıflandırıcıya ilaveten sınıflandırıcılar snfa ve snfc kullandı.

Tablo 10. Meyve Figürleriyle Yapılan Hareketli Filmlerin Anlatımlarında Kullanılan Sınıflandırıcılar

Sınıflandırıcı	TİD	ASL	HZJ
snf1		√	√
snfa		√	
snfc		√	
snf5azkapalı	√	√	

Sonuç

Çeşitli işaret dillerinde yapılan araştırmalar gösteriyor ki işaret dili kullanıcıları hareketli ve/veya hareketsiz nesnelerin birbirlerine göre konumlarını anlatırken sınıflandırıcılar kullanmaktadırlar (Supalla 1986, Engberg-Pedersen 1993, Emmorey 2002, vb.). TİD'deki sınıflandırıcılara dolaylı olarak değinen çalışmalar (Arık 2003, 2008a, 2008b, 2009, 2010a, 2010b, 2011, 2012, Arık vd. 2007, 2010, Özyürek vd. 2010, Özyürek vd. 2011, Perniss vd. 2008, Perniss vd. 2011, Sümer vd. 2012, Zwitterlood vd. yayında) göstermektedir ki, beklendiği gibi TİD kullanıcıları nesnelerin birbirlerine göre yerini, yönünü, durumunu ve varsa hareketini belirtirlerken sınıflandırıcılardan ve bedeninin etrafında ve hemen önünde yer alan üç boyutlu bir alan olan işaret alanından yararlanmaktadırlar. Bu strateji ikonik özellikler taşımakla birlikte diğer işaret dillerinden belli ölçüde farklılıklar göstermektedir. Bu çalışmada TİD'de ne tür sınıflandırıcılar kullanıldığı ayrıntılarıyla araştırıldı. Bu sınıflandırıcıların işlevlerini daha iyi anlayabilmek ve karşılaştırmak için de aynı çalışma Amerikan İşaret Dili (ASL) ve Hırvat İşaret Dili'nde (HZJ) yapıldı. Sonuçlar bu bölümde verilmiştir.

İlk olarak, TİD'de bir nesnenin hareket, konum ve durumu ancak sınıflandırıcılarla ifade edilebilmektedir. Ayrıca her bir sınıflandırıcı sadece bir nesne için kullanılmamaktadır. Örneğin, bir önceki bölümdeki tablolarda gösterildiği üzere, sınıflandırıcı snfb hareketsiz insan, hayvan, araba, kamyon, uçak, kitap, defter, sandalye ve hareketli insan ve hayvan figürleri için

kullanılabilmektedir. Bir nesne için nesnenin konumuna, yönüne, durumuna, hareketine göre genelde birden fazla sınıflandırıcı kullanılmaktadır. Yine bir önceki bölümdeki tablolarda gösterildiği gibi, örneğin hareketli ve hareketsiz insan figürleri için TİD verilerinde sınıflandırıcılar snfb, snf1 ve snf2 yer almıştır.

TİD ile karşılaştırdığımızda gördük ki, ASL ve HZJ'de de sınıflandırıcılar kullanılmaktadır. Bu bulgu daha önce ASL'de yapılan araştırmalarla paralellik göstermektedir. Bilindiği kadarıyla HZJ'de de bu konuda yapılan ilk araştırma bu çalışmadır. TİD'deki bulgularımıza paralel olarak ASL ve HZJ'de de her bir sınıflandırıcı tek bir nesne için kullanılmamaktadır. Ayrıca, bir nesne için nesnenin konumuna, yönüne, durumuna, hareketine göre genelde birden fazla sınıflandırıcı kullanılmaktadır. Fakat kullanılan sınıflandırıcılar işaret diline bağlı olarak değişiklikler gösterebilmektedir. Örneğin, hareketli ve hareketsiz hayvan figürlerinin anlatımlarında TİD, sınıflandırıcı snf3bükük kullanabilirken ASL ve HZJ bu sınıflandırıcıyı kullanmamaktadır. Bu bulgulardan çıkan sonuç ise, her ne kadar ikonik gözükse de (Taub 2001, Sallandre vd. 2002, Emmorey vd. 2003, Wilcox 2004, Talmy 2006, Perniss 2007, vb.) sınıflandırıcılar işaret dillerinin kendi dilbilgisi kuralları içerisinde şekillenmektedirler.

Tabii ki bu araştırma, diğer işaret dillerinde yapılan araştırmalar gibi, henüz başlangıç aşamasındadır denebilir. Yakın gelecekte yapılacak araştırmalar TİD'deki sınıflandırıcıların işlevlerine ve dilbilgisel yapılarına ışık tutmaya devam edecektir.

Teşekkür

Bu çalışma Amerikan Bilim Kurumu (NSF, BCS-0345314), Purdue Üniversitesi Dilbilim Doktora Programı, Lynn Bursu, Bilsland Doktora Tezi Bursu, TÜBİTAK BİDEB 2219 tarafından kısmen desteklenmiştir. Araştırmama katılan Türk İşaret Dili, Amerikan İşaret Dili ve Hırvat İşaret Dili kullanıcıları olmasa böyle bir araştırma yapmak mümkün olmazdı, onlara minnettarım. Marina Milkovic ve Katharina Schalber'e veri toplama ve veri analizlerinde yardım ettikleri için teşekkür ederim. Ayrıca bu araştırmanın daha önce sunulduğu Türk Dil Kurumu Türk İşaret Dili Hazırlık Çalıştayı (2010) düzenleyicileri ve katılımcılarına ilgileri için teşekkürü bir borç bilirim.

Kaynaklar

- Arık, Engin (2003). "Spatial representations in Turkish and Sign Language of Turkey (TİD)". Yüksek lisans Tezi. Amsterdam: Amsterdam Üniversitesi, Hollanda.
- _____, (2008a). "Locative constructions in Turkish Sign Language (TİD)". Ed. R. M. de Quadros. *Sign Languages: spinning and unraveling the past, present, and future. TISLR9, the Theoretical Issues in Sign Languages Research Conference*. Petropolis/RJ, Brazil: Editorar Arara Azul. 15-31.
- _____, (2008b). "Body and space in representing space in Turkish, Croatian, Austrian, and American Sign Languages". *Working Paper Series: 9th Conference on Conceptual Structure, Discourse, & Language (CSDL9)*. Social Science Research Network.
- _____, (2009). "Spatial language: Insights from sign and spoken languages". Doktora Tezi. West Lafayette: Purdue Üniversitesi. IN, ABD.
- _____, (2010a). *A crosslinguistic study of the language of space: Sign and spoken languages*. Newcastle upon Tyne, İngiltere: Cambridge Scholars Publishing.
- _____, (2010b). "Describing motion events in sign languages". *Poznań Studies in Contemporary Linguistics* 46 (4): 367-390.
- _____, (2011). "Left/right and front/back in sign, speech, and co-speech gestures across languages: What do data from Turkish Sign Language, Croatian Sign Language, American Sign Language, Turkish, Croatian, and English reveal?" *Poznań Studies in Contemporary Linguistics* 47(3): 442-469.
- _____, (2012). "Expressions of space during interaction in American Sign Language, Croatian Sign Language, and Turkish Sign Language". *Poznań Studies in Contemporary Linguistics* 48 (2): 179-202.
- _____, (2013, 1 Eylül). "Turkish Sign Language Bibliography". Retrieved from <http://www.enginarik.com/turkish-sign-language-bibliography>.
- _____, (Ed.)(2013). *Current Directions in Turkish Sign Language Research*. Newcastle upon Tyne. Cambridge: Cambridge Scholars Publishing.
- Arık, Engin ve Marina Milkovic (2007). "Perspective taking strategies in Turkish Sign Language and Croatian Sign Language". Ed. R. Shields. *LSO Working Papers in Linguistics* 7: Proceedings of WIGL 2007: 17-31.
- _____, (2010). "Causative motion events in sign languages". Learning & Perception 2, Supplement, 1-36 (Abstracts of the 2nd Dubrovnik Conference on Cognitive Science, 6-9 May, 2010).
- Aronoff, Mark, Irit Meir ve Wendy Sandler (2005). "The paradox of sign language morphology". *Language* 81 (2): 301-344.

- Aslan Demir, Sema (2010). “Sessizliğin Dili: Türk İşaret Diline Dair Gözlemler”. *bilig* 54: 1-20.
- Baker-Shenk, Charlotte ve Dennis Cokely (1980). *American Sign Language Green Books, A Teacher's Resource Text on Grammar and Culture*. Washington, DC: Clerc Books.
- Emmorey, Karen (2002). *Language, cognition, and brain: Insights from sign language research*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.
- Emmorey, Karen ve Melissa Herzig (2003). “Categorical versus gradient properties of classifier constructions in ASL”. Ed. K. Emmorey. *Perspectives on classifier constructions*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum. 221-246.
- Engberg-Pedersen, Elisabeth (1993). *Space in Danish Sign Language: The semantics and morphosyntax of the use of space in a visual language*. Hamburg: Signum-Verlag.
- Gökgöz, Kadir ve Engin Arık (2011). “Distributional and syntactic characteristics of nonmanual markers in Turkish Sign Language (Türk İşaret Dili, TİD)”. *MIT Working Papers in Linguistics* 62: Proceedings of the 7th Workshop on Altaic Formal Linguistics. 63-78.
- Johnston, Trevor ve Adam Schembri (2007). *Australian Sign Language (AUSLAN): An introduction to sign language linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Milkovic, Marina, Sandra Bradaric-Joncic ve Ronnie B. Wilbur (2006). “Word order in Croatian Sign Language”. *Sign Language and Linguistics* 9 (1-2): 169-206.
- Neidle, Carol, Judy Kegl, Dawn MacLaughlin, Benjamin Bahan ve Robert G. Gee (1999). *The syntax of American Sign Language: Functional categories and hierarchical structure*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- Özsoy, Sumru, vd. (2013). “When established methods hit the sign: Methodological issues in documenting sign languages”. *Proceedings Book of International Symposium on Language and Communication: Research trends and challenges*. Erzurum: Mega Press. 385-393.
- Özyürek, Aslı, Deniz İlkbaşaran ve Engin Arık (2005). The Turkish Sign Language Websitesi. <http://turkisaretdili.ku.edu.tr/> (13.07.2012).
- Özyürek, Aslı ve Pamela M. Perniss (2011). “Event representations in signed languages”. Eds. J. Bohnemeyer, & E. Pederson. *Event representations in language and cognition*. New York: Cambridge University Press. 84-107.
- Özyürek, Aslı, Inge Zwitserlood and Pamela M. Perniss (2010). “Locative expressions in signed languages: A view from Turkish Sign Language (TİD)”. *Linguistics* 48 (5): 1111-1145.

- Perniss, Pamela (2007). *Space and iconicity in German Sign Language*. Nijmegen, NL: MPI Series in Psycholinguistics, 45.
- Perniss, Pamela M. ve Aslı Özyürek (2008). "Representations of action, motion and location in sign space: A comparison of German (DGS) and Turkish (TİD) sign language narratives". Ed. J. Quer. *Signs of the time: Selected papers from TISLR 8*. Seedorf: Signum Press. 353-376.
- Perniss, Pamela M., Inge Zwitterlood ve Aslı Özyürek (2011). "Does space structure spatial language? Linguistic encoding of space in sign languages". Eds. L. Carlson, C. Holscher, & T. Shipley. *Proceedings of the 33rd Annual Meeting of the Cognitive Science Society*. Austin, TX: Cognitive Science Society. 1595-1600.
- Sallandre, Marie-Anne ve Christian Cuxac (2002). "Iconicity in sign language: A theoretical and methodological point of view". Eds. I. Wachsmuth & T. Sowa. *Lecture Notes in Computer Science 2298: Gesture and sign language in human-computer interaction*. Berlin: Springer-Verlag. 173-180.
- Sandler, Wendy and Diane Lillo-Martin (2006). *Sign Language and Linguistic Universals*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schembri, Adam (2003). "Rethinking "classifiers" in signed languages". Ed. K. Emmorey. *Perspectives on classifier constructions in sign languages*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates. 3-34.
- Schembri, Adam, Caroline Jones and Denis Burnham (2005). "Comparing action gestures and classifier verbs of motion: Evidence from Australian Sign Language, Taiwan Sign Language, and non-signers' gestures without speech". *Journal of Deaf Studies & Deaf Education* 10 (3): 272-290.
- Slobin, Dan, Nini Hoiting, Marlon Kuntze, Reyna Lindert, Amy Weinberg, Jenny Pyers, Michelle Anthony, Yael Biederman and Helen Thumann (2003). "A cognitive/functional perspective on the acquisition of "classifiers"". Ed. K. Emmorey. *Perspectives on classifier constructions in sign languages*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates. 271-296.
- Sutton-Spence, Rachel ve Bencie Woll (1999). *Linguistics of British Sign Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Supalla, Ted. (1986). "The classifier system in American Sign Language". Ed. C. Craig. *Noun classification and categorization*. Amsterdam: Johns Benjamins. 181-214.
- Sümer, Beyza K., Inge Zwitterlood, Pamela Perniss ve Aslı Özyürek (2012). "Development of locative expressions by Turkish deaf and hearing children: Are there modality effects?" Eds. A. K. Biller, E. Y. Chung ve A. E. Kimball. *BUCLD 36: Proceedings of the 36th annual Boston University Conference on Language Development*. Volume 2. Boston: Cascadilla Press. 568-580.

- Talmy, Leonard (2006). "The representation of spatial structure in spoken and signed language". Eds. M. Hickmann ve S. Robert. *Space in languages: Linguistic systems and cognitive processes*. Philadelphia, PA: Johns Benjamins. 207-238.
- Taub, Sarah (2001). *Language from the body: Iconicity and metaphor in American Sign Language*. NY: Cambridge University Press.
- Wilcox, Sherman (2004). "Cognitive iconicity: Conceptual spaces, meaning, and gesture in sign languages". *Cognitive Linguistics* 15(2): 119-147.
- Zeshan, Ulrike (2002). "Aspects of Türk İşaret Dili (Turkish Sign Language)". *Sign Language and Linguistics* 6(1): 43-75.
- _____, (2003). "Sign Language in Turkey: The story of a hidden language". *Turkic Languages* 6 (2): 229-274.
- Zwitserslood, Inge, Pamela M. Perniss ve Aslı Özyürek (2012). "Expression of plural entities in Turkish Sign Language: Are there modality effects?" *Lingua*.

EK A. Araştırmada Bulunan Sınıflandırıcılar

Sınıflandırıcı

Örnek Resim

snfa

snfaaçık

snfb

snfc

snfC

snfy

snfY

snf1

snf2

snf3

snf3bükük

snf5azkapalı

snf5kapalı

Classifiers in Turkish Sign Language

Engin Arık*

Abstract

This study investigated the use of classifiers in Turkish Sign Language (TİD) while describing static and motion events. As expected, the results showed that TİD uses classifiers to mark objects' intrinsic features as well as their location and motion polymorphemically. The results indicated that a particular TİD classifier can be used to mark a set of objects and a particular object can be marked with a set of TİD classifiers. The study also compared TİD classifiers with American Sign Language (ASL) and Croatian Sign Language (HZJ) classifiers. The results showed the functions of classifiers are similar in these three sign languages. However, referential properties of a particular classifier may not be the same and a particular referent may not be coded by the same classifier in these languages. This study suggested that even though classifiers seem to be iconic, they are part of the grammar of the given sign language.

Keywords

Turkish Sign Language, Classifiers, language typology, spatial language

---

* Assist. Prof. Dr., Dođuş University, Department of Psychology – Istanbul / Turkey
enginarik@enginarik.com

Исследование классификаторов в турецком языке жестов

Энгин Арык*

Аннотация

Эта работа исследует использование классификаторов при выражении фиксированных и находящихся в движении событий в турецком языке жестов (TİD). Как и ожидалось, результаты показывают, что классификаторы TİD используются с целью показать внутренние свойства объектов, место и движение в виде нескольких монем. Кроме того, если определенный классификатор TİD может показывать множество объектов, так и определенный объект может быть показан множеством классификаторов TİD. В работе сравнены классификаторы TİD, американского языка жестов (ASL) и хорватского языка жестов (HZJ). Результаты показали, что функции классификаторов в этих трех языках аналогичны. Однако, было выявлено и то, что в этих трех языках один определенный классификатор может указывать не на одно и то же, а также и то, что один определенный указатель не может быть показан одним и тем же классификатором. Исходя из этого, утверждается, что вместе с тем, что классификаторы являются знаковыми, они также являются частью грамматики, свойственной определенному языку жестов.

Ключевые Слова

турецкий язык жестов, классификаторы, типология языков, пространственный язык

---

* доктор., университет Догуш кафедры психологии – Стамбул / Турция
enginarik@enginarik.com

Kürt Meselesinde Şiddet Sarmalını Aşmak ve Çözüm Süreci

Havva Kök Arslan*
Fırat Çapan**

Öz

Türkiye'nin Kürt meselesi Cumhuriyet tarihi boyunca ilk defa bir çözüm eksenine girmiş bulunmaktadır. Devlet yetkililerinin İmralı ile açıktan görüşmeleri, PKK liderinin Diyarbakır'daki nevrüz bayramında silahlara veda edilmesi gerektiği çağrısı yapması ve buna bağlı olarak PKK elemanlarının sınır dışına çekilmesinin bir takvime bağlanması gibi konuların konuşulmaya başlanması, çatışma ve kanla anılan bir sorunun, barışçıl bir şekilde çözüleceği umudunu doğurmuştur. Bu makalede genel olarak Kürt meselesinde yaşanan travmaya bağlı olarak şiddet sarmalının nasıl aşılacağı, siyasal meselelerin, toplumsal boyutlarının da göz önünde tutularak, çözümü sadece siyasal aktörlerle değil toplumsal katmanlarda da bir sonuca vardırmanın neden gerekli olduğu, 'Barış ve Çatışma Çözümü' çalışmalarının sunduğu bilimsel araçlarla açıklanmaya çalışılacaktır. Kürt Meselesinin çözümünde 'Barış ve Çatışma Çözümü' çalışmalarının yaklaşımıyla şiddet sarmalı, şiddet sarmalının nasıl aşılacağı ve çatışma süresince ve çatışma sonrası dönem için çözülmesi gereken öncelikli sosyal ve psikolojik konuların neler olduğu ele alınacaktır. Bir başka deyişle bu makalenin son yıllarda akademi alanında yaygınlık kazanan Barış ve Çatışma Çözümü Çalışmaları yaklaşımının Kürt meselesine uyarlanması çabası olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler

Barış, Çatışma Çözümü, şiddet sarmalı, Kürt sorunu, PKK

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü – Ankara / Türkiye
hkok@hacettepe.edu.tr

** Araş. Gör., Hacettepe Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi, Uluslararası İlişkiler Bölümü – Ankara / Türkiye
fcapan2003@yahoo.com

Giriş

Kürt meselesi tırmanış ve yumuşama dönemleriyle beraber, Türkiye'nin ana siyasal sorunlarından birini oluşturmaktadır. Cumhuriyet tarihi boyunca isyanlar ve bu isyanların devlet tarafından bastırılması şeklinde cereyan eden Kürt meselesindeki gerilim, yerini bir süre sessizliğe bıraktıktan sonra, PKK örgütünün 1984'te gerçekleştirdiği Şemdinli ve Eruh baskınlarıyla tekrar tırmanmıştır. Ancak bu kez diğer isyanlardan farklı olarak, PKK hareketi çoğunlukla Kürtlerin yaşadığı bölgelerde etkili olmuş ve önceki isyanlara oranla çok daha yaygın bir kitleye ulaşmayı başarmıştır. *PKK örgütünün geniş bir alanda ve geniş bir kitle üzerinde etkili olabilmesinin en büyük sebeplerinden birisi, 1980 darbesinin ülkede yarattığı ve özellikle Kürt bölgelerinde etkili olmuş olan baskıcı yönetimdir.* Bu dönemde, Diyarbakır cezaevinde yaşanan insanlık dışı işkenceler ve 1983'te yürürlüğe konulan ve özel hayatta dahi Kürtçe konuşulmasına yasaklama getiren düzenleme, Kürt kitleler ile devlet arasında yaşanan muazzam yabancılaşmanın en büyük sebeplerinden biri olmuştur.

Böyle bir dönemde ortaya çıkan PKK örgütünün diğer isyanlardan farkı, belirli bir coğrafi bölge ile sınırlı kalmayıp, sadece yerel düzeyde değil, bölgesel olarak da bir etki uyandırabilmiş olmasıdır. Bu husustan kaynaklanan bir diğer farklılık da, örgütün verdiği büyük kayıplara rağmen, halen varlığını devam ettirebiliyor oluşudur. Bu bağlamda, PKK örgütünün silahlı bir örgüt olarak faaliyet göstermekle kalmayıp, siyasi anlamda da faaliyetler yürüterek, ihtiyaç duyduğu desteği her zaman yenileyebilmesi, bu durumun temel sebebi olarak gösterilebilir. PKK örgütünün siyasal faaliyetleri, Avrupa'daki Kürt diasporasının örgütlenmesi ve onlardan lojistik ve finansal destek alınması, televizyon kanalları ve gazeteler aracılığıyla fikirlerinin yayılmasının sağlanması ve çeşitli dernekler yoluyla kitlelerin mobilize edilmesi suretiyle yönetilmektedir. Türkiye'nin çabalarıyla, daha önce Amerika'nın terör örgütü listesinde yer alan PKK, 2004'te Avrupa Birliği'nin de terör örgütü listesine girmiştir. Buna rağmen, Orhan Miroğlu'nun deyiimiyle "Son iki yüzyıl içinde yeryüzünde bu kadar yalnızlaştırılmış ama muadilleriyle kıyaslandığında da zayıflamadan süren bu kadar büyük bir isyan hareketi olmamıştır" (2012: 34).

Mesut Yeğen'in isimlendirmesiyle *Son Kürt İsyanı*'nın (2011) Türkiye'nin sosyal, ekonomik ve kültürel alanlardaki diğer sorunlarını da etkileyebiliyor olması göz önüne alındığında, bu meselenin Cumhuriyet tarihinin en önemli siyasal sorunu olarak görülmesi mümkündür (Miroğlu 2012: 12).

Her ne kadar tartışmalı bir konu olsa da, PKK örgütünün; Kürtlerin etnik, kültürel ve kimliğe ilişkin karşılanmayan taleplerinin sonucu doğduğu söylenebilir. Bu anlamda, PKK örgütüne katılım ve desteğin, yaşanan mağduriyetlerden olduğu kadar, devlet görevlilerinin halka kötü muamelesinden de kaynaklandığı iddia edilebilir. Kürt meselesi ve PKK arasındaki bu neden-sonuç ilişkisinin yıllar geçtikçe ve sorunun çözülmesi uzadıkça daha da karmaşık bir hale geldiği gözlemlenmektedir. Kürt meselesini daha iyi kavrayabilmek için, bu meselenin temel problemleri üç ayrı başlıkta incelenebilir.

1. PKK Sorunu
2. Kürtlerin Temel Hak ve Özgürlükleri Sorunu
3. Türk Kamuoyunu İkna Etme Sorunu

Bu üç kategori de kendi içinde birçok alt başlığa ayrılabilir. PKK ve Kürt meselesinin ayrı ele alınıp alınmaması gerektiği tartışması ise çözüm için herhangi bir öneme sahip değildir. Bu sorunlar birbirlerinden ayrı olsalar da olmasalar da her halükarda, çözülmek zorundadır. Üçüncü başlık olan “Türk kamuoyunu ikna etme” sorunu ise üzerinde en az durulan meseledir. Oysa Kürt meselesi aynı zamanda bir Türkiye sorunudur. Ali Bayramoğlu'nun dediği gibi:

“Kürt sorununun Güneydoğu merkezli, Kandil Dağı'na sıkışmış bir sorun olmaktan çıktığını yana yakıla anlatmaya çalışıyor birçok insan. Kürt sorunu siyasi açıdan artık bir kent ve ülke sorunu... Kürt sorunu sadece Yüksekova, Van, Diyarbakır'da değil, İstanbul, Mersin, İzmir, Adana'da baş gösteren bir sorun...” (18 Şubat 2012).

Bu sorunun barışçıl yöntemlerle çözülebilmesi için Türk kamuoyunun rızası, meselenin çözümünde hayati öneme sahiptir. Meselenin bugüne kadar çözülememesinin en önemli sebebi, yürütülen politikaların, meselelerin sadece bir yönüne ilişkin çözümler sunmaya yönelik olmasıdır. Oysa meselenin kalıcı bir şekilde çözülebilmesi için, yukarıda belirtilen üç temel sorunun da aynı anda ele alınması ve çözüme ilişkin eşgüdümlü ve çok yönlü politikaların izlenmesi gerekmektedir. Bunu başarmak çok kolay olmasa da, imkânsız da değildir. Dünyada, çok sancılı çatışmaların yaşandığı ve çözüm umudu yokmuş gibi gözükken yerlerde dahi, barışçıl çözümlerle sorunların üstesinden gelinebildiği görülmektedir.

Kürt Sorunu ile İlgili Raporlar ve Raporların Değişen Dili

Kürt meselesi ve bu meselenin çözümüne ilişkin, bu güne kadar gerek devlet organları gerek siyasi partiler gerek de sivil toplum kuruluşları tarafından birçok rapor hazırlanmıştır. Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları

Vakfi'nın (SETA) *Şark Meselesinden Demokratik Açılma, Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası* adıyla yaptığı çalışmada Cumhuriyet'ten günümüze kadar Kürt meselesi ile ilgili 70 adet rapor hazırlandığı, 1990'lara kadar bu raporlar daha çok devlet kurumları tarafından hazırlandığı, 1990'lar sonrasında siyasi partilerin, çeşitli sivil toplum örgütlerinin ve düşünce kuruluşlarının da birçok rapor hazırladığı belirtilmektedir (Yayman 2011: 12). Bu durumla bağlantılı olarak, raporların içeriği ve üslubu da zaman geçtikçe değişim göstermiştir. Bu raporlarda Cumhuriyet'in ilk kuruluşundaki dönemlerinde, Kürt meselesi daha çok asayişin ve homojen bir ulus yaratmanın önündeki engellerin kaldırılması sorunu olarak ele alınırken; çok partili hayata geçiş sürecinde hazırlanan raporlarda, meselenin yönetimdeki aksaklıklara ilişkin olduğu görüşü ağırlık kazanmaktadır. 1990'lardan sonra, sivil toplum kuruluşlarının da rapor hazırlamaya başlamasıyla birlikte, sorunun siyasi ve kültürel yönlerine de vurgu yapılarak, Kürt meselesinin çözümü bu çerçeveden tartışılmaya başlanmıştır (Yayman 2012: 12).

Tüm bu raporlarda, meselenin; güvenlik, ekonomik, siyasal ve kültürel yönleri tartışılarak çözüm önerileri sunulmuştur. Bir anlamda, meselenin tartışılmayan hiç bir yönü kalmamıştır. Yukarıda sözünü ettiğimiz raporlarda, bu tür tartışmalara yeteri kadar yer verilmiştir. Bize göre; Cumhuriyetle yaşıt olan Kürt meselesinin çözümüne uyumsuzluk çözümü ve barış çalışmaları paradigmasını dâhil etmenin zamanı gelmiştir. Nasıl ki, Kürt meselesine ilişkin yaklaşımlarda kullanılan paradigmlar asayiş sorunu ve geri kalmışlık ile başlayıp, yönetimdeki aksaklıklarla devam etmiş ve 1990'lı yıllardan günümüze kadar, meseleye sivil ve siyasal çözümler çerçevesinde yaklaşılmışsa; yeni dönemde de meseleye, uyumsuzluk çözümü ve barış çalışmaları perspektifi ile yaklaşılması gerekmektedir.

Barış ve Uyuşmazlık Çözümü Çalışmaları

İkinci Dünya Savaşından sonra, uluslararası ilişkiler disiplini içerisinde kendisine ilginin artmaya başladığı barış ve çatışma çözümü çalışmaları; çoğunlukla çatışmaların hangi koşullar altında ve hangi metotlarla çözülebileceğine dair veri inceleme çalışmaları yaparak, kalıcı bir barışın temel koşullarını araştırmıştır (Aydın 2011: 33) Barış ve çatışma çözümü çalışmaları ise; sorunların çözümünde savaş, devletlerarası ilişkiler, diplomasi gibi alanlara odaklanan geleneksel uluslararası ilişkiler disiplinine, normatif ve disiplinlerarası bir boyut kazandırmıştır. Bu boyut dar kapsamlı ulusal boyutun ötesinde; global gelişmeleri de göz önüne alan, evrensel bir bakış açısı geliştiren, savaş ve barış şartlarını; ekonomik eşitsizlik, cinsiyet ilişkileri, kültürler arası iletişim ve diğer sosyal ilişkilere de yer veren bir boyuttur (Aydın 2011: 11) Geleneksel uluslararası ilişkiler disiplininde barış kavramı, şidde-

tin yokluğu olarak tanımlanırken (Bayer 2009: 36); barış ve çatışma çözümü çalışmaları, barış tanımını bunun ötesine taşıyarak, kalıcı barış için çatışmanın bertaraf edilmesinin yanında, siyasal, sosyal ve ekonomik uyumun da sağlanması gerektiğini vurgulamıştır. Bu bağlamda, yalnızca ulusal ve uluslararası çatışmalarla sınırlı kalmakla yetinmeyerek, bireysel veya kültürel şiddet ve çatışma konularıyla da ilgilenmiştir. Disiplinlerarası bir yaklaşımı benimseyen barış ve çatışma çözümü çalışmaları; psikoloji, tarih, ekonomi, sosyoloji, antropoloji gibi çok çeşitli alanlardan faydalanarak, şiddetin temelini ve barış şartlarını incelemektedir. Normatif bir çalışma alanı olarak barış ve çatışma çözümünün, incelediği konular, sadece betimleyici olmakla sınırlı kalmayıp, belirli amaçlara da yönelmiştir. Bu amaçlar; şiddetin ortadan kaldırılması, sosyal adalet ve kalıcı barışın sağlanması gibi hedefleri içerir. Bu yönüyle barış çalışmaları, teorik olduğu kadar, uygulamaya yönelik de çözümler üretmektedir. Bir başka deyişle, Barış ve Çatışma Çözümü Çalışmaları, mevcut uluslararası sistemi değişime zorlamaktadır.

Barış ve Çatışma Çözümü Çalışmalarının tarihsel gelişimini incelendiğinde, barış ve barışa yönelik düşünceler çok eskilere dayansa da, bu alanda akademik olarak belirli metod ve yaklaşımların geliştirilmesi ancak İkinci Dünya Savaşından sonra başlayabilmiştir. Bu disiplinin, 1. ve 2. Dünya savaşlarının neden olduğu büyük tahribatın sonrasında, bu tür savaşların sebepleri ve nasıl engellenebileceği üzerine yoğunlaşarak, soğuk savaşın yarattığı yeni durumla ortaya çıkan, kutuplararası denge, nükleer savaş tehdidi gibi konular üzerinden daha da yaygınlaşma imkânı bulduğu söylenebilir. Özellikle soğuk savaş döneminin yarattığı uluslararası politikada, olası bir üçüncü dünya savaşının neden olabileceği yıkımın engellenebilmesine yönelik olarak, Barış ve Çatışma Çözümü çalışmalarının çok daha önem kazandığı söylenebilir. Davranışsalci yaklaşım ekseninde, 1957'de Kenneth Boulding'in kurduğu *Çatışma Çözümü Dergisi* (*The Journal of Conflict Resolution*) ve 1962'de Johan Galtung'un kurduğu *Barış Araştırmaları Dergisi* (*Journal of Peace Research*) bu alanın öncü yayınları olmuştur. 1960'ların sonunda ortaya çıkan öğrenci hareketleri, Vietnam Savaşı ve siyahi özgürlük hareketleri, çatışma çözümünün daha da derinleşerek, sosyal çatışmaları ve topluluklararası ilişkileri de inceleme alanına dâhil etmiştir. Yaşanan olaylar, aynı zamanda, yapısal şiddet ve demokrasi konularını da gündeme getirmiştir. 1990'lı yıllar sonrası Uluslararası İlişkiler disiplinde, barış çalışmaları ve çatışma çözümüne gösterilen ilgi daha da artmaya başlamış, Berlin Duvarı'nın yıkılması ve Soğuk Savaş'ın sona ermesi ile ortaya çıkan etnik ayrılıklar, özellikle Balkanlar'da ve Afrika'da, yaşanan kanlı çarpışmalar; topluluklararası nefret ve siyasi şiddetin nasıl önlenilebileceği; insan hakları, kalkınma ve kalıcı barış anlaşmalarına nasıl ulaşılabilceği sorularını

gündeme getirmiştir. Barış Çalışmalarına giderek artan ilgiyle birlikte, konuya daha normatif yaklaşılmasının; bir başka deyişle, çatışmanın yalnızca neden ortaya çıktığının, nasıl önlenmesi gerektiğinin de araştırılması gerektiği; bu nedenle de 'Barış Çalışmalarının (Peace Studies) geleneksel uluslararası ilişkiler disiplininin farklı olarak çalışılması gerektiği ileri sürülmeye başlanmıştır (Ayдын 2001: 9). Günümüzde oldukça genişlemiş olan çatışma çözümü çalışmaları; cinsiyet ve şiddet, çevre ve barış benzeri modern çalışmalar alanlarıyla, disiplinlerarası bir uğraş haline gelmiştir.

Barış İçin Temel Koşullar

Çatışma halindeki taraflar için, barışın temel koşulları vardır. Barışçıl bir çözüme ancak bu koşullar sağlandığında varılabilir. Bu koşulların en başında da tarafların barış için hazır ve istekli olmaları yer almaktadır (Wallensteen 2002: 50). Dayatma, tehdit ya da güç kullanımıyla tarafları barıştırmak, uzun vadeli ve kalıcı bir çözüm sağlamaz. Barış için, öncelikle güçlü bir irade ve istek mevcut olmalıdır. Bu konuyu daha ayrıntılı incelemek üzere barışın oluşması için gerekli olan beş temel koşul şunlardır:

1. Tarafların Diğer Tarafın Kimliğini ve İnsanlığını Kabul Etmesi

Bu şart, karşı tarafı gayri-insanileştirilmiş vasıflarından arındırarak, meşru bir güç olarak kabul edip ortak kimliğin bir parçası haline getirebilmeyi amaç edinir. Bu doğrultuda, tüm tarafların aidiyet ve kimlikleri meşru kabul edilmeli ve tanınmalıdır. Taraf olarak kabul edilmeyen bir aktörle barış yapmak mümkün değildir. Tarafların birbirinin varlığını toplum olarak kabul etmesi ve saygı göstermesi barışın temel şartlarından biridir (Kelman vd. 2002: 212).

2. Barış İçin Müşterek Bir Ahlaki Zeminin Geliştirilmesi

Barış için bir diğer şart da stratejik ve pragmatik bir hedefin ötesinde, barışın ilkesel bir amaç olarak görülmesidir. Yani barış, toplumsal olarak da kabul görmüş olan, taviz verilmeyecek ahlaki ve ilkesel bir duruş haline gelmelidir. Barış, tüm siyasi çıkarların ötesinde, toplumda müşterek bir ahlaki temel olarak kabul görmelidir. Bunun tam karşıtı olan şiddet ise, gayri ahlaki ve gayri insani olarak kabul edilmelidir. Bir başka deyişle, barışa bağlı kalınmalı ve barış ilkesinden taviz verilmemelidir. Bu şartın sağlanması, barış görüşmelerinin etkili olabilmesini kolaylaştıran bir zemin yaratacaktır (Kelman vd. 2002: 122).

3. Tarihle Yüzleşmek

Yaşananların tam olarak ne olduğuna, bir diğer ifadeyle, çatışma süresince neler yaşandığına ilişkin gerçeklerle yüzleşmek, barış girişiminin başarıya

ulaşması için gerekli olan bir diğer şarttır. Neler yaşandığına ilişkin her kesimin ayrı bir gerçekliği olduğundan ve taraflar neler yaşandığına ilişkin çelişkili görüşler ileri sürdüklerinden, bu şartı sağlamak çok kolay olmayabilir. Fakat yine de tüm taraflar, yaptıklarının objektif olarak ortaya çıkarılıp, bilinir hale getirilmesine ve bunlarla yüzleşmeye hazır olmalıdır. Hakikat ortaya çıkmadan barış olmaz (Kelman vd. 2002: 122).

4. Sorumluluğu Kabul Etmek

Barış için bir diğer şart, tarafların yaptıkları yanlışların sorumluluğunu kabul etmesidir. Sorumluluğu kabul etmek, tarafların yanlış fiillerini kabul etmesini ve bunları telafi edebilecek, özür dileme ve tazminat gibi yollara başvurmalarını gerektirebilir. Tarafların yanlışlarını kabul etmesi ve bunları, intikamcı yöntemler kullanmadan çözüme kavuşturmaya çalışmaları, barış girişimini başarıya ulaştıracak önemli bir koşuldur (Kelman vd. 2002: 123).

5. İşbirliği Mekanizmaları İçin Kurumsal Altyapının Oluşturulması

Tüm bu şartlar ancak, siyasi uzlaşma yoluyla oluşturulmuş mekanizmalar aracılığıyla sağlanabilir. Bu mekanizmalar, toplumsal ihtiyaçların ve hedeflerin karşılanabilmesi için, eşitlik ve mütakabiliyet ilkelerine bağlı olmalıdır. Bu tür mekanizmalar, anlaşmazlıkların şiddet yoluyla değil, yapıcı bir yolla çözülmesini sağlayacak olan altyapıyı oluşturacaktır. Çatışma çözme mekanizmalarından biri olan, problem çözme çalıştayları, barış girişimleri için uygun çerçeveler sunabilir (Kelman vd. 2002: 125).

Bu şartlar bir barış girişiminin şartlarını belirledikleri gibi, belirli bir süreci de ifade edebilir ve bunların oluşturulması zaman alabilir. Barış bir anda ulaşılabilecek bir hedef değil, zaman isteyen uzun soluklu bir süreçtir. Yıllar süren çatışmaların ve bunun sonucunda yaşanan acıların, bir günde çözüme kavuşturulması düşünülemez. Kalıcı barış için, uzun zaman düşmanca sürdürülen ilişkilerin, işbirliğine dönüştürülmesi gerekir. Bunun da, uzun soluklu bir süreç olacağı ve psikolojik bariyerleri aşmayı gerektirdiği aşikârdır. John Paul Lederach, kalıcı bir barış sürecinin, yukarıdaki şartlara paralel olarak, birbirini takip eden 4 aşamadan oluştuğunu savunmaktadır. Bunlar:

- a. Hakikat: Yapılan yanlışların kabul edilmesi,
- b. Sevgi/AF: Yapılan yanlışlarla yüzleşilmesi, bunların aşılması ve ilişkiler açısından yeni bir başlangıç yapılması,
- c. Adalet: Ezilen ve baskı görenlere yönelik, yeni hakların ve programların tesisi,
- d. Barış: Herkesin güvenliğinin sağlanması ve bununla gelen uyum ve hoşgörü (1997: 29).

Kürt meselesi, bu dört başlık göz önüne alınarak incelendiğinde, öncelikli olarak yapılması gerekenler arasında, çatışmaların yoğun olarak görüldüğü 90'lı yıllarda, neler yaşandığına dair hakikatin ortaya çıkarılması gelmektedir. Bu dönemde işlenmiş faili meçhul cinayetlerin, gözaltındaki kayıpların ve gizli kalmış diğer suçların -kimin yaptığına bakılmaksızın- aydınlığa kavuşturulması gerekmektedir. Neler yaşandığına ilişkin gerçeklerin gizli kalması, acı ve kayıplar yaşayan insanların mağduriyetlerinin devam etmesine, şiddet ve çatışmanın temel sebeplerinin sürmesine neden olacaktır.

Gerçekler ortaya çıkarıldıktan sonra ise, tarafların toplumsal olarak birbirlerini affetmesini sağlayacak mekanizmalar geliştirilmeli, şiddet dolayısıyla mağduriyet yaşamış olan kesimlerin acısını telafi edecek düzenlemeler yapılmalıdır. Çatışma süresince mağdurların ihlal edilmiş olan hakları tekrar kullanılabilir hale getirilmelidir. Bu şartlar sonucunda, herkesin güvende olduğu, düzen ve uyumun sağlandığı, siyasi bir barış ortamına ulaşılabilecektir.

İstatistiklere göre; dünyadaki uluslararası barış girişimlerinin ve müzakerelerin %50'si başarısızlıkla sonuçlanmaktadır (Botcharova 2002: 279). Bu başarısızlığın temel sebebinin, ilişkisel ve psikolojik sorunları çözmeden, sadece temel sorunları çözmeye yönelik olan anlaşmalardan kaynaklanmış olması muhtemeldir.

Şiddet Sarmalı, İntikam ve Barışın Yedi Aşaması

Kürt meselesinde yaşanan kanlı bir tarih ve bu tarihin hafızalara kazındığı acı deneyimler, tarihle hesaplaşmadan çözüme ilişkin herhangi bir ilerleme sağlanabilmesini imkânsız hale getirmiştir. Hesaplaşma kavramından, intikam duygularıyla tarihin ele alınması anlaşılmalıdır. Yaşanan acı ve mağduriyetler barışçıl bir gelecek için toplumsal bir iyileştirmeye tabi tutulmalıdır. Bu kısımda, Olga Botcharova'nın geliştirdiği ve şiddet sarmalının sürmesinin sebeplerini açıklayan intikamın yedi aşaması ile bu sarmalı aşmanın yolu olarak sunduğu barışmanın yedi aşaması, Kürt meselesi çerçevesinde incelenecektir. Botcharova, intikamın 7 aşaması modelinde; bir insanın incinme, adaletsizlik ve mağduriyete karşı tabii tepkisinin onu bir mağdurdan bir saldırgana nasıl dönüştürebildiğini gösterirken, barışın yedi aşaması modelinde ise; şiddet sarmalından sıyrılarak, yaşanan mağduriyetlerin ve acıların iyileştirme, affetme, dönüştürme süreçleri ile üstesinden gelinerek, barışa nasıl ulaşılabileceğine ilişkin yolları gösteriyor. Kürt meselesinde açıklayıcı olacağı düşünülen bu iki modeli şimdi ayrıntılarıyla incelemekte yarar var.

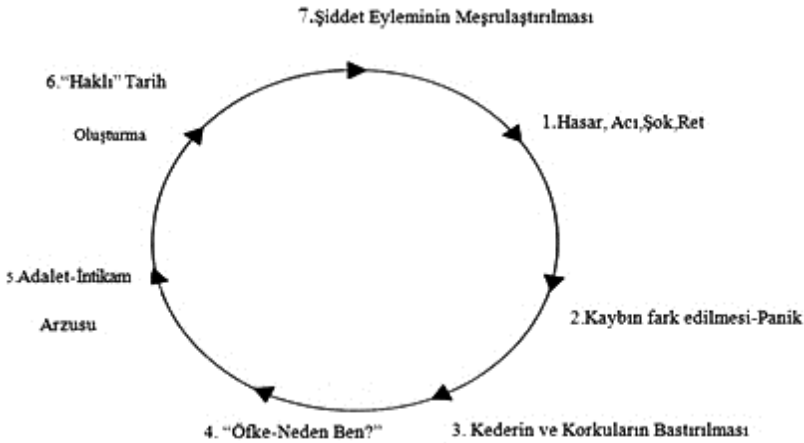
İntikamın 7 Aşaması

Barış sürecinin en zor aşaması, acı çekmiş ve mağdur olmuş kesimlerin, atacakları adımları düşman olarak algıladıkları ve çektikleri acıya sebep

olduklarını düşündükleri kişilerle, işbirliği yapmak olarak algılamalarıdır. Bunun temel sebebi, acıyı yaşamış ve mağdur olmuş kişilerin, adaletin yalnız şiddet ve intikam ile sağlanacağını düşünmeleridir. Bu inanç, toplumların ve bireylerin şiddet sarmalından kurtulmalarına engel olmaktadır.

Aşağıdaki diyagramda, mağdur olmuş ve acı çekmiş kişileri şiddet eylemine sürükleyen psikolojik süreç resmedilmiştir. Bir yandan kişinin yaşadığı acı ve mağduriyet açıklanırken, diğer yandan bu acı ve mağduriyete verilen tepkinin nasıl şiddet eylemine dönüştüğü gösterilmektedir.

Kaynak: Botcharova, Olga, Justice or Forgiveness... <http://cojcr.org/vol8no2/623-650.pdf>

1. İncinme, Acı, Şok, Ret

Şiddete maruz kalan kişi, öncelikle yaşadığı fiziksel veya psikolojik hasar sonucu büyük bir acı hisseder. Bu acıya genellikle şok ve ret aşamaları eşlik eder. Kişi ilk başta duyu kaybına uğrar ve gerçekliği tam olarak algılayamaz. Yaşanan kaybın yarattığı büyük boşluğu kapatabilmek için kişi "böyle bir şey olamaz" gibi tepkilerle yaşananları reddeder (Botcharova 2007: 645).

2. Kaybın Fark Edilmesi, Panik

Kişi kaybın gerçek olduğunu anladığında, bu dayanılmaz gerçekle (bir yakının ölmesi, yerinden edilme gibi) ve bu gerçeğin gelecekteki yansımaları ile yüzleşmekten büyük korku duyar. Başta yaşanan gerçeğin reddi, yerini kaybın fark edilmesiyle yaşanan endişenin ve kederin reddine veya bastırılmasına bırakır (Botcharova 2007: 645).

3. Kederin ve Korkuların Bastırılması

Reddetme veya bastırma, öyle bir noktaya varır ki, duygular, yaşanan kaybın bizzat sebebi olarak algılanmaya başlar. Bu durum, kişinin endişesini daha da artırır. Kederin bastırılması, aynı zamanda aidiyet ve özgüvene zarar veren, utanç hissini de gizlenmesine hizmet eder. Bu bastırmanın birçok haklı sebebi olsa da, kederin ve duyguların bastırılması ne kederi ne de duyguları yok etmez (Botcharova 2007: 645).

4. Öfke “Neden Ben”

Bastırılan öfke, saldırgan veya onunla ilgili herhangi bir şeye duyulan öfkenin daha da artmasına neden olur. Bu öfke, yaşananları engelleyemeyen herhangi bir etnik veya dini bir gruba ya da aynı kaybı yaşamayan kimselelere yönelebilir. Başka bir deyişle, tüm dünya düşman olarak algılanabilir. Bu aşamada, mağdur kişi öfkesine gömülmüştür ve mağduriyetin getirmiş olduğu ıstırapla yaşamaktadır. Bu aşama, “neden ben” sorusunun sorulduğu aşamadır (Botcharova 2007: 645).

5. Adalet-İntikam Arzusu

Acının temel kaynağını yok etme ihtiyacı, mağduru katı bir adalet arayışına sürükler. Artan öfke, acıya sebep olanın yok edilmesiyle giderilebileceği düşüncesini doğurur. Yaşayan mağdurun gözünde; intikam, adalet, iyileşme, ceza, hatta sorunun çözümü arasında herhangi bir fark bulunmamaktadır (Botcharova 2007: 645).

6. “Haklı” Bir Tarih Oluşturma

Bu aşamada, özellikle şiddetin devam ettiği durumlarda, mağdur kendisinin daha da haksızlığa uğradığını hisseder ve adaletin hiçbir zaman tesis edilemeyeceğini düşünür. Hatta adalet tesis edilse dahi, asla mağdur olarak çekilmiş olan acıyı telafi edebilecek düzeyde görülmez. Bunun sebebi kaybın acısını giderebilecek, bu yönde bir iyileştirme sürecinin başlamasını sağlayabilecek bir adalete ulaşamayacağı düşüncesidir. Adaletin yokluğunun yarattığı öfke, mağduru haklılaştırılmış bir saldırganlık fiiline açık hale getirir. Adalet arayışı intikam isteğine dönüşür (Botcharova 2007: 645).

7. Şiddet Eyleminin Meşrulaştırılması

Bu noktada, intikam eyleminin haklılığına ilişkin şüphelerin giderilmesi için belli bir süre beklenir. Şayet şüpheler galip gelirse, intikam eylemi hiç gerçekleşmeyebilir. Ancak bu şüpheler bertaraf edilirse, planlanan eylem için uygun bir zemin oluşmuş olur. Böyle bir durumda, saldırgan insaniyete ilişkin muhtemel tüm işaretlerden arındırılmış bir şekilde tasvir edilmiş; acınma hissi, suçlama ve adalet arayışı pekiştirilmiş; kahramanları ve efsa-

neleriyle bir çatışma tarihi yaratılmış ve bu çatışmanın karmaşık ilişkileri, diğer tarafça işlenmiş olan şiddet eylemleri zinciri şeklinde sunulmuştur. Bu aşamada çatışmanın 'siyah-beyaz' şeklinde algılanması, farklı seslerin duyulma olasılığını ortadan kaldırır (Botcharova 2007: 645).

Sonuç olarak, mağdur "haklılaştırılmış" şiddet eylemini işlediğinde, intikam ve şiddet sarmalındaki başlangıç rolleri tersine dönmüş olur. Başlangıçta mağdur durumunda olan kişi, saldırganın hissettiği gibi hissetmeye başlayarak, intikam arayışına girecek ve fırsat bulduğunda da bunu yapacaktır (Botcharova 2007: 645).

Yukarıda resmedilen ve çok genel olarak anlatılan şiddet sarmalı her zaman bu şekilde sonuçlanmayabilir. Bir diğer ifadeyle, tüm mağdurların muhakkak saldırıya dönüşeceği varsayılmaz. Yine de resmedilen sarmal, mağduriyet ve şiddete yönelik genel bir eğilimi göstermesi bakımından önemlidir.

Kürt Meselesinde Şiddet Sarmalı

Kürt sorununu bu çerçevede düşünüldüğünde, yaşanan acı ve mağduriyetlerin büyüklüğü, şiddet sarmalının devam etmesinin en büyük sebebidir. Son otuz yıllık çatışma sürecinde, kırk bine yakın insanın hayatını kaybetmesi Türkiye coğrafyasını, acı ve mağduriyetler coğrafyasına dönüştürmüştür. <http://siyaset.milliyet.com.tr/28-yilin-aci-bilancosu-35-bin-300-kisi-teror-kurbani-oldu/siyaset/siyasetdetay/16.08.2012/1581690/default.html> (12.08.2012).

Kürt meselesi nedeniyle, nüfusun büyük bir bölümünde acı ve keder dolu bir hafıza oluşmuş durumdadır. Ölen her insan, ardında acı çeken ve bu acıyı geleceğe taşıyan birçok kişi bırakmaktadır. Sadece ölümler değil, üç bine yakın köyün boşaltılması, birçok insanın büyük şehirlere göç etmek zorunda kalışı ve buna bağlı olarak yaşanan ekonomik ve sosyal sorunlar; acı ve mağduriyetlerin artarak devam etmesine neden olmuştur. <http://www.tbmm.gov.tr/komisyon/dilekce/belge/kararlar/karar8.pdf> (08.08.2013)

Nefreti her geçen gün artan, intikam ateşiyle yanan ya da çaresizliğe ve duyarsızlığa yenik düşen bu insanlar aracılığıyla, şiddet her geçen gün adeta yeniden doğmaktadır. Böyle bir ortam, insanların ortak bir zeminde buluşabilme yetilerini kaybetmelerine ve intikam hislerinin daha da artmasına neden olmaktadır. Adaleti tesis etmek için girişilen, intikam hissini şiddetle bulduğu eylemler, şiddetin başka mağdurlar yaratarak, artarak devam etmesine neden olmaktadır. Adaletin ancak intikamla sağlanabileceği düşüncesinin, devlet yönetiminin en üst kademelerine kadar yansıdığı görülmektedir. Cumhurbaşkanı, Hakkari Çukurca'da, 18 Ekim 2011'de,

PKK örgütü mensuplarının saldırısı sonucu 24 askerin hayatını kaybettiği çatışmanın ardından yaptığı açıklamada; bu saldırılarla devleti sarstıklarını, hizaya getirdiklerini zannedenlere karşı “intikamın çok büyük ve misliyle olacağını” belirtmiştir. http://www.radikal.com.tr/turkiye/gul_intikam_bu_yuk_ve_misliyle_olacak-1066835 (19.10.2011)

Bu açıklamaların ardından yapılan birçok operasyonda, onlarca PKK mensubu öldürülmüştür. İntikam kaynaklı şiddet eylemi, yaşanmakta olan acı ve mağduriyetleri Türkiye'nin her yanına yayarak, intikam hisleriyle dolu insanların şiddeti haklılaştırmasına ve bir kısmının da şiddet eylemlerine girişmesine neden olmaktadır. Türkiye'de Kürt sorununda şiddetin hala devam ediyor oluşunun, bu şiddet sarmalının aşılammamasından kaynaklandığı ortadadır. Bu şiddet, eğer önüne geçilmezse, bir süre sonra geri dönülemez bir şekilde insanların birbirlerinden kopmasına neden olacaktır. Bu bağlamda, bazı siyasetçilerin dile getirdikleri “Biz son kuşağız. Bizden sonra gelenler duygusal kopuş içinde... Diyalog kurabilecek, konuşabilecek ve sorunun çözümünü sağlayabilecek son kuşak biziz...” açıklamaları, Türkiye'de yeni kuşağın; şiddet ortamı içinde, acı ve mağduriyetlerle büyüdüğünün başka bir ifadesidir. http://www.sabah.com.tr/Yazarlar/ovur/2009/09/19/barisi_mi_savasi_mi_besliyoruz (19.08.2009)

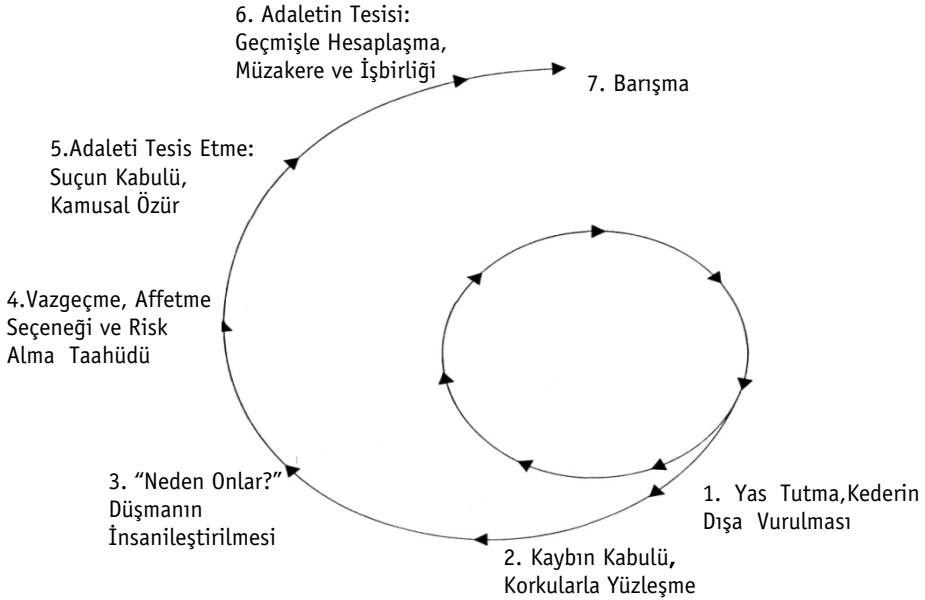
İntikam eylemleri, her ne kadar kişiyi kısa vadeli olarak rahatlamış ve güçlü hissettirse de, kaybedilenlere ilişkin bir iyileştirme sağlamamakta ve toplumsal barışa zarar vermektedir. Üstelik intikam hislerinin sonucunda görülen şiddet içerikli eylemler, toplumlarda bir tür bağımlılığa dönüşmekte ve her şiddet eyleminden sonra, toplumların intikam alma isteğini daha da arttırmaktadır. Oysa bu durum, acıları ve kayıpları geri getirmediği gibi, yeni acı ve kayıplara da yol açmaktadır. Gandi'nin ifade ettiği gibi; “göze göz anlayışı dünyayı körleştirmektedir”. www.gandhianpeace.com/quotes.html (06.09.2013)

Kürt meselesinde izlenecek strateji, daha fazla mağduriyet ve acıya sebep olacak uygulamalardan vazgeçmek ve geçmişte yaşanmış olan acıların iyileştirilmesine yönelik programlar ve projeler geliştirmek olmalıdır. Ortak bir geleceğin inşası ancak acıların ortaklaştırılması ve düşmanlık duygularının bertaraf edilmesiyile sağlanabilir.

Şiddet Sarmalını Aşmak ve Barışın Yedi Aşaması

Önceki bölümlerde, barış süreçlerinin başarısız olma sebeplerinden ve başarısızlık ihtimalini artıran stratejilerden bahsedilmişti. Oysa barış süreci aşağıda açıklanacağı gibi belirli aşamaları takip etmelidir. Aksi halde, sürecin başarısızlıkla sonuçlanması kaçınılmaz olur. Çatışan taraflardan beklenen, rasyonel davranarak çatışmayı durdurmaları ve taraflar arası çözüme

ilişkin işbirliğine gitmeleridir. Ne var ki, her şey dışarıdan bakıldığı kadar kolay değildir. Barış sürecinin zorunlu kıldığı psikolojik aşamalar vardır. İnsanlar çatışma halindeyken, rasyonellikten çok çatışmanın getirdiği duyguların etkisindedir. Bu sebeple, bu psikolojik süreçlerin göz ardı edilmemesi büyük önem taşır. Bu çerçevede Olga Botcharova'nın geliştirdiği ve barışa ulaşmanın 7 aşaması olarak tarif ettiği modelden yola çıkılarak Kürt meselesi çerçevesinde değerlendirilmeye çalışılacaktır.

Kaynak: Botcharova, Olga, *Justice or Forgiveness* <http://cojcr.org/vol8no2/623-650.pdf>

Yukarıdaki diyagramda, barışın sağlanabilmesi için izlenmesi gereken aşamalar resmedilmiştir. Şimdi bu aşamalar tek tek incelenecektir.

1. Yas Tutma, Kederin Dışa Vurulması

Saldırganlık ve şiddet gözlemlendiğinde ve buna karşı, mağdur tarafın herhangi bir mukabele şansı olmadığı anda, kayıp fark edildiği anda acı duyma süreci başlar. Bunu, şiddet sarmalındaki gibi; acının fark edilmesi ve ertesindeki acının reddedilmesi ve bastırılması sürecinin tersine; yas tutma süreci izler. Bu süreç, kaybı yaşayan kişinin acısını hissetmekte olduğu yas tutma ve ağlama sürecidir. Bu süreçte biraz zamana ihtiyaç duyulur. Mağdur duygularını ne kadar sağlıklı bir şekilde ifade edebilirse, kendi öfke duygusu üzerinde de o kadar kontrol sahibi olabilir. Bu süreçte mağdur kişinin diğerlerinden beklentisi; acısının anlaşılması, acısına ilgi gösterilmesi ve saygı duyulmasıdır. Mağdur yas tutarak acısını gizlemek ve erte-

lemek yerine, onunla yaşamayı öğrenir ve bir anlamda geçmişi kabullenecek acıdan kurtulmuş olur. Acı ile bağlantı kurulduğunda, ondan kurtulması da kolaylaşır (Botcharova 2007: 646).

2. Kaybın Kabulü ve Korkularla Yüzleşme

Mağdurun iyileşme sürecindeki ilk adımı; mağduriyete sebep olan eylemden ötürü kaybedilen öz saygının tekrar kazanılmasıdır. Şiddete maruz kalmak, bir aşağılanmışlık ve utanç duygusu yaratır. Bu aşağılanmışlık ve utanç duygusu ile yüzleşmek zor bir süreç olsa da, yaraların kapanması için bu yüzleşmenin yaşanması zorunludur. Yeni gerçekliğin korkularıyla yüzleşmek, bu korkuları dile dökmeyi ve onları birer birer kabul etmeyi gerektirir. Korkuların bizleri kontrol altına alması ancak bu yolla engellenebilir. Duyulmakta olan korkunun asıl nedeni yeni gerçekliğin yarattığı duygulardır. Bunların kabulü ve sağlıklı bir şekilde ifade edilmesi, bu duyguların öfkeye dönüşmesini engeller. Bu zor ve cesaret isteyen ama aynı zamanda, kişinin korkuları olumlu yönde dönüştürmesini sağlayan bir süreçtir (Botcharova 2007: 646).

3. “Neden Onlar” Düşmanın İnsanileştirilmesi

Şiddet ve intikam sarmalında sorulan “neden ben?” sorusu, cevabı olmayan bir sorudur ve kişinin kendi gerçekliğini kabul etmesini engeller. Saldırganın gayri-insani özelliklerle vasıflandırılması ve onun ötekileştirilmesi, ondan nefret edilmesi ve öfkenin saldırganı yönlendirilmesini kolaylaştırmaktadır. Mağdur bunu aşabildiğinde, maruz kalınan saldırganlık her ne kadar vahşi, acımasız ve gayri insani olsa da, bu fiillere sebep olan duyguların- ki genellikle korku ve çaresizlikle ilgilidir- kendi duyguları ile benzeştiğini fark edecektir. Mağdur ile saldırgan arasında duygusal bir etkileşimin yaşanması gerekir. Kişisel hikâyelerin bilinmesi, bu sürecin başlamasının önünü açacaktır. Böylece, duyguların reddedilmesi yerini yavaşça benzeşme ve acıma hislerine bırakacaktır. Saldırganlık fiili hala zalimce ve acımasızca görülse de, saldırganın kendisi, içindeki iyi duygularla ilişkisini yitirmiş bir birey olarak kabul edilerek, daha insani bir kategoriye yerleştirilir. Bu sayede saldırgan ile saldırganın yapmış olduğu fiil birbirinden ayrılır. Nefret, yerini acıma duygusuna bırakır. Saldırgan artık insani duygularıyla bağı kopmuş, korkuları tarafından esir edilmiş ve yaptığını yanlış kavrayabilmesi için sevgiye ve yardıma ihtiyacı olan bir kişi olarak algılanır. Böylelikle, saldırganın kendi içinde, bir daha aynı fiili işlemesine engel olacak iyiliği bulması da sağlanmış olur (Botcharova 2007: 646).

4. Vazgeçme, Affetme Seçeneği ve Risk Alma Taahhüdü

Diğer tarafı anlama ve onu insanileştirme, intikam alma hissini azalmasını sağlar. Mağdur, korkulara dair saldırganla benzer bağları olduğunu ve bu

korkuları yapıcı bir yolla ifade etme yetisinden nasıl yoksun kalınabildiğini keşfeder. Başlangıçta görülen, öfkeden vazgeçme konusundaki isteksizlik, yerini içsel bir dönüşüme bırakır. Diğer tarafın iç dünyası ile bütünleşmesi affetme ile sonuçlanır. Affetme, mağduru geçmişini umutsuzca değiştirme isteğinden kurtararak, mevcut durumun kabul edilmesini ve mağdurun belirsiz bir geleceğe açık hale gelmesini sağlar. Affetme, mağdurun iyileşme sürecinin nihayete erdiğinin ve mağdurun mağdurluk durumundan sıyrıldığına göstergesidir. Böylece, mağdurun parçalanmış aidiyetinin yeni bir aidiyete dönüşmesinin yolu açılmış olur. Geçmiş değiştirilemez ama kişi iyileşme süreci sonunda, artık bu geçmişe ihtiyaç duymayan bir kişiye dönüşmüş olur. Bu bağışlama, saldırganın pişman olması veya af dilemesine bağlı değildir. Bağışlama aynı şekilde, yanlış fiili işlemiş kişiyi de, benzer bir sürece yönelmesi konusunda cesaretlendirebilir (Botcharova 2007: 647).

5. Adaleti Tesis Etme, Suçun Kabulü, Kamusal Özür:

Affetme, doğası gereği şartsız olmalıdır. Barışma ise iki şarta bağlıdır: affetme ve adalet. Affetme, adaletin tesisinde, saldırgan ve mağdur tarafından düzenlenen yeni ve güvenilir bir işbirliği ve etkileşim ortamı sağlar. Bu aşamada adalet, saldırganın suçunu kabul etmesi odaklıdır, ve geleceğin inşa edilmesindeki temel rolü mağdur üstlenmektedir. Ceza, saldırganın fiilinden dolayı utanç duyması ile bir bakıma yerine getirilir. Utanç ve pişmanlık duygusu saldırganın içsel dönüşümünü sağlayacaktır (Botcharova 2007: 647).

6. Adaletin Tesisi: Geçmişle Hesaplaşma, Müzakere ve İşbirliği

Adaletin tesisi için bir diğer önemli bileşen, geçmişle hesaplaşmaktır. Geçmişle hesaplaşma, çatışmanın tüm taraflarının, yaralarının göz önüne alınması ve karşılıklı sorumluluğun kabul edilmesini içerir. Gelecek, geçmişin öğrenilmesinden korkularak inşa edilemez. Acı veren hatıralar gözden geçirilmeli ve önyargılardan uzak, ortak bir tarih yazılmalıdır. Şiddetin devam etmesi, bu yaraların sarılmamasıyla doğrudan ilişkilidir. Sessizlik, korkuların sürekli bastırılmasına sebep olur. Tarihin tekrar yazılması; acıların karşılıklı olarak tanınıp saygı duyulmasını sağlayacak ve bu koşula dayanan işbirliği yaklaşımının önünü açacaktır (Botcharova 2007: 647).

7. Barış

Diğer aşamalar kat edilip, bu son aşamaya gelindiğinde, artık uygulamaya yönelik olarak, tamir edilmiş ilişkilerin korunması ve sosyo- kültürel çevrenin dönüştürülmesi ile ilgili müzakerelere başlanılıp, gerçek bir barışa ulaşılabilir (Botcharova 2007: 647).

Kürt Meselesinde Barış Aşamaları

Türkiye'nin Kürt meselesi ile ilgili hafızası, barış aşamaları çerçevesinde değerlendirildiğinde, ilk aşamayı dahi gerçekleştiremediğimiz göze çarp-

maktadır. Uzun süre boyunca, yaşanan acıların ve kayıpların yası tutulmamış; tam tersine bu yas tutma ve kaybın kabul edilmesi süreci sürekli ertelenmiş ve bu erteleyişin gelecek kuşaklara aktarılmasına devam edilmiştir. Yas tutma, Vamik Volkan'ın ifadesiyle, kaybın olduğunu kabul etmek ve kaybı kabullendiğinde yaşanan süreçle birlikte, buraya verilen ruhsal enerjinin başka, daha olumlu, yapıcı, hayata bağlı süreçlere yansıtılmasıdır (Sevimay 2009: 160). Vamik Volkan'ın deyişiyle, yaşanan yasin ve tutulan matemlerin kolaylaşması ve normale dönmesi için sosyal, kültürel ve politik yollar bulunmalıdır (Sevimay 2009:160). Bu süreçte, acıların dinlenilmesi, acılara saygı gösterilmesi ve acı çeken kişi ile özdeşleşebilmesi çok önemlidir. Bir başka ifadeyle, acı çeken tarafa yanında olduğunu göstermek, bu aşamada hayati bir öneme sahiptir. Acı yaşayan kişinin bunu ifade edebilmesi için, güven duyabileceği ve kendini zayıf hissetmeyeceği bir ortamın yaratılması gerekir. Kişisel öykülerin paylaşılıp taraflarca dinlenilmesi, yas tutma sürecinin sağlıklı olarak tamamlanmasına katkı sağlayacaktır. Yaşanan acılara ilişkin kişisel hikâyelerin anlatılarak, bu hikayelerin kamuoyu tarafından bilinmesini sağlamak, kişiyi rahatlatacak ve kişiyi bu acıların bastırılması ile güçlenen grup kimliği vurgusu yerine, bireysel kimliğe odaklanmaya yöneltecektir.

Kürt meselesinde de böyle bir süreci takip etmek, barış açısından zorunludur. Bu nedenle, örneğin; faili meçhul cinayetlerin aydınlığa kavuşturularak sorumlularının bulunması; ailelerin acılarına değer verildiğinin ve bu acıların paylaşıldığının gösterilmesi adına çok önemlidir. Bir mezarı bile olmayan kayıpların yasinin tutulması ve bu sayede yas tutma sürecinin sağlıklı bir şekilde sona erdirilebilmesi gereklidir. Bu kayıplara ilişkin ciddi ve sistematik bir girişimde bulunulması, barışçıl bir gelecek açısından çok önemlidir. Bu gibi acıları sadece tazminat ödeyerek gidermeye çalışmak (ki barış aşamaları açısından, daha sonra atılması gereken bir adımdır) sorunu çözme konusunda bir ilerleme sağlamayacaktır. İnsanlara acılarını ifade etme ve yas tutma imkânı sağlamadan tazminat ödemek, mağdur tarafın kendini daha da çaresiz hissetmesine ve acıların daha da katlanmasına neden olur.

Bunun trajik bir örneği Uludere'de yaşanan olaydan sonra görülmüştür. Öncelikle, yakınlarını kaybetmiş kişilerin yanında olup, onların acısını paylaşması gereken devlet yetkilileri; olayı kamuoyuna aktarırken, yakınlarını kaybedenleri daha da incitebilecek ifadelerden kaçınmaya yeterince özen göstermemiştir. Meydana gelen olay aktarılırken, öldürülenlerin kaçakçılığına vurgu yapılması gibi olayın vahametini hafifleteceği düşünülen ifadeler, kayıp yakınları için incitici olmuştur. Bu gibi ifadeler mağdurun anlaşılama duygusuna kapılmasına ve öfkesine sebep olarak, daha önce dile getirdiğimiz gibi, şiddet sarmalının tetiklenmesine neden olur. Yıllardır yaşanan acıların anlaşılmadığı duygusu, bu acıların ifade edilmesini

önlemekte ve sağlıklı bir yas tutma sürecini engellemektedir. Bunu aşabilmek için, Kürt meselesinde yaşanan acıların karşılıklı olarak paylaşılması ve tarafların karşılıklı olarak yaşanan bu acıları içselleştirilebilmesi gereklidir. Buna yönelik olumlu bir adımı Başbakan Recep Tayyip Erdoğan'ın 2005'te Diyarbakır'da yaptığı mitingde gözlemlemek mümkündür. İlgili konuşmasında, Erdoğan şöyle diyordu:

Her ülkede geçmişte hatalar yapılmıştır. Her ülke geçmişinde zor günler yaşamıştır. Türkiye gibi büyük bir devlet ve güçlü ülkede pek çok zorluğun harmanından geçerek bugünlere geldik. O nedenle geçmişte yapılan hataları yok saymak büyük devletlere asla yakışmaz. Büyük devlet, güçlü millet kendisi ile yüzleşerek, hatalarını ve günahlarını masaya yatırarak geleceğe yürüme güvenine sahip millet ve devlettir. İktidarımız bu bilinçle ülkede hizmete soyunmuştur. Ben milletimin ve devletimin öz güvenine, tarih bilincine ve coğrafya şuuruna inanan bir kadronun Başbakanı olarak huzurunuzdayım.

Başbakan'ın "tarihle yüzleşmek", "yapılan hataların kabulü" gibi barışın tesisi açısından çok önemli unsurlara vurgu yapmış olması çok önemlidir. Hatırlanabileceği gibi, o dönemde, Başbakanın bu konuşması Güneydoğu'da çok büyük yankı bulmuş ve yaşanan acıların, ülkenin en üst düzeyde bulunan kişisi tarafından kabul edilmesi olumlu bir atmosferin oluşmasını sağlamıştır. Bu gibi konuşmaların arkası getirilmeli ve böylece acılar paylaşılmalıdır. Acıların paylaşılması, mağdurun hissettiği zayıflığı şiddet yoluyla yenmeye çalışmasını engelleyecek, kendisini yeniden güvende hissedebileceği bir ortam yaratacak; bu sayede, şiddeti besleyen bir diğer etken olan kişinin kendisini zayıf ve çaresiz hissetmesinin önüne geçilmiş olunacaktır. Acıların dinlenilmesi, kamuoyu tarafından bilinmesi ve acı çeken taraflara değer verildiğinin hissettirilmesi, bir sonraki aşama olan kaybın kabulü ve af sürecini de kolaylaştıracaktır. Meclis İnsan Hakları Komisyonu'nun bir süre önce başlattığı; aydınların da katılımıyla gerçekleşen, kayıp yakınları ile görüşmelerin düzenlenmesi, bu yönde atılmış çok önemli bir adımdır. Bu tür uygulamalar, mağdurun yıkılmış aidiyetinin tekrar onarılmasını sağlar ve çaresizlik duygusunun nefrete dönüşmesini engeller.

Hiç şüphesiz, bu tür uygulamaların acı çeken kişinin acısını ifade ederek kendisini daha da çaresiz hissetmesini engellemek için, uzmanlar tarafından yapılması gerekir. Bu süreç, bir bakıma, kişinin yıkılmış aidiyet duygusunun tekrar geri kazandırılması sürecidir ve bu sebeple üzerinde dikkatle durulması gerekir. Kişiyi itham edici ya da suçlayıcı ifade ve sorular, şiddet ve intikam sarmalına geri dönülmesine sebep olacaktır. Mağdurun bu süreçten destek bulmuş ve güçlenmiş olarak çıkabilmesi için, acıların ifade edileceği ortamın çok iyi düzenlenmiş olması gerekir. Mağdurun kayıpları kabullenme süreci ancak bu şekilde, şiddeti tekrar doğurmayacak

bir biçimde gerçekleşmiş olur. Bu sayede, kişi nefret yerine kendi duyguları üzerinde yoğunlaşabilecek ve mağduriyete sebep olan kişinin düşman olarak tanımlanmadan, insanileştirilmesi imkânı doğacaktır. Bir diğer ifadeyle, “saldırkanı bu fiile yönelten sebep neydi?” sorusunu sorma ihtimali olacaktır. Böylece, yaşanan şiddete geri dönülmesi ihtimali azaltılmış olacaktır.

Kürt meselesinde af söz konusu olduğunda, kimin kimi affetmesi gerektiği sorusu akla gelebilecek olan bir diğer sorudur. Bu soruya, karşılıklı bir affetme sürecine girilmesinin, toplumsal barışı sağlamanın teminatı olacağı şeklinde cevap verilebilir. Kürt meselesinde acılar karşılıklı olarak yaşanmıştır ve acıları kıyaslamanın hiçbir faydası yoktur. Bu süreci mümkün kılmak için tarihle ve tarihte yapılmış olan yanlışlarla yüzleşme zorunludur. Bu yüzleşme, ortak bir gelecek inşa etmenin ve geçmişte yaşananların gelecekte tekrar yaşanmayacağını taahhüt edebilmenin temel şartıdır. Bu süreçte yapılan yanlışlardan dolayı özür dilemek ve mağdur edilmiş kişilere yaşanan acıların tekrarlanmayacağı güvencesini vermek, bu insanların aidiyet duygularını da güçlendirecektir.

Kürt meselesinde, 90’lı yıllarda uygulanan güvenlik eksenli politikalar, günümüzde yerini sivil ve demokratik bir siyasal ortama bıraktığı ve bundan ötürü şiddeti sürdürmenin anlamsız olduğuna ilişkin kısmen haklı argümanlar olsa da, gerek bu yıllara gerekse Uludure olayı gibi son dönemlere ilişkin yaralar sarılmadığı ve acıların hale taze olarak yaşandığı gerçeği ni göz önüne aldığımızda şiddetin neden devam ettiğini anlayabiliriz.

Kısacası, Kürt meselesinde barışçıl bir çözüme kavuşulması ve yeniden şiddete dönülmesinin engellemesi için siyasal ve sosyal ortamın yumuşatılması ve psikolojik bariyerlerin aşılması gerekmektedir. Ancak o zaman, PKK örgütünün silahsızlandırılması, anadilde eğitim, genel af gibi temel meselelerin müzakere edilebilmesi için gerekli olan güvenli bir ortam sağlanabilir. Bu konuların çözümü, yaratılacak olan bir güven ortamında çok daha kolay olacaktır. Toprağı ekine hazır hale getirmeden, gübrelemeden, tohumları torağa ekmek, nasıl ki ürün almayı sonuçsuz bırakırsa; Kürt meselesi gibi çetrefilli, tarihsel ve çok yönlü bir meseleyi de hazırlık yapmadan çözmeye girişmek sonuçsuz kalmaya mahkûm edilmiş olur. Gelecekte tehlikeli sonuçlar doğurabilecek yaklaşımlardan uzak, barışçıl bir çözüm, barışçıl bir gelecek oluşturulabilmesi için, bütün bir Türkiye halkının gerçeklerle yüzleşmesi, yaşanan acı ve mağduriyetlerin ifade edilebilmesini sağlayacak bir güven ortamının oluşturulması, öfkenin; empati ve anlayışa dönüştürülmesi gerekmektedir. Bu hedeflere ulaşılabilmesi halinde, mevcut temel anlaşmazlıkları çözüme kavuşturmak daha kolay olacaktır.

Şiddet Sarmalını Aşmak İçin Gerekli İhtiyaçlar

Karşılanmamış ihtiyaçlar bireyleri, grupları, toplumları ve devletleri, şiddet kullanımı ile ihtiyaçlarının karşılanması yoluna götürmektedir. Kürt sorunu da bu bağlamda incelenebilir. Bir yandan büyük bir imparatorluktan ulus-devlet yaratmaya çalışan ve daha fazla toprak kaybetme/bölünme korkusu ile toplumu homojenleştirmeye çalışan Türk toplumunun ve devletin ihtiyaçları; diğer yandan ise farklı bir etnik kökene sahip olup kimliklerinin asimile/yok edilmesine karşı çıkan Kürt toplumunun var olabilme ihtiyaçları sorunun temelini oluşturmaktadır. Bu iki ihtiyacın uyumsuzluğunda, baskın grup olan Türk toplumunun ve devletin ihtiyaçları karşılanırken; bununla çeliştiği düşünülen Kürt toplumunun dil, kültür ve kimlik ihtiyacı bastırılmaktadır. Bunun sonucu olarak, karşılanmamış olan ihtiyaçlar, kendilerini şiddet yoluyla ifade etmeye başlamışlardır. Temel insan ihtiyaçları teorisi tarafların bu ihtiyaçlarını ifade edebilecekleri siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik kanalların açık olması halinde, şiddet eğilimini azalacağını öngörmektedir (Cosser 1967: 106). Bu açıdan, tarafların siyasal, sosyal, kültürel ve ekonomik erişimlerinin önündeki engellerin kaldırılması, şiddetin önüne geçilebilmesi için en önemli araç olmaktadır.

Temel İnsan İhtiyaçları Teorisinin önemli isimlerinden John Burton, insanların ihtiyaçlarını; evrensel olanlar, kültürel olanlar ve geçici olanlar şeklinde sınıflandırmıştır. Daha sonra da bu kategorileri; ihtiyaçlar, değerler ve çıkarlar diye isimlendirmiştir. Buna göre, ihtiyaçlar her insan için ortaktır ve değişmez. İhtiyaçlar bu bakımdan evrenseldirler. Dolayısıyla ihtiyaçlar müzakere ve pazarlık konusu edilemezler. Şayet bu ihtiyaçlar karşılanmazsa, kişi veya grupların bu mahrumiyetleri onları mevcut kuralların dışında davranışlara sürükleyecektir. Değerler ise daha çok kültüre ilişkin özelliklerdir ve ihtiyaçlar gibi evrensel değerlerdir. Coğrafyadan coğrafyaya farklılık gösteren değerler, yine ihtiyaçlar gibi pazarlık konusu edilemezler ama ihtiyaçlardan farklı olarak, sonradan kazanılabilir ve zamanla değişebilirler. Dil, din, etnik kimlik bu gibi değerleri ifade eder. Çıkarlar ise bireyin ya da grubun, kendi sosyal, ekonomik veya askeri konumlarına ilişkin, istek ve arzularıdır. Bunlar sürekli değerlerdir ve değişebilmektedirler. Çıkarlar, üzerlerinde yoğun rekabetin yaşandığı konulara ilişkindir. John Burton'a göre, müzakere ve pazarlık konusu edilebilecek olanlar çıkarlardır. İhtiyaçlar ve değerler hayati öneme sahip olduklarından bunların bastırılması ya da reddedilmesi, sorunu hiçbir şekilde çözmeyecektir. Bireylerin ve grupların ihtiyaç ve değerlerinden güç yoluyla vazgeçirilmeleri mümkün değildir. Öte yandan, çıkarlar müzakerelerin konusu yapılabilir ve bunlar üzerinde farklı çözümler üretilebilir (1999: 36-38).

Kürt meselesine bu perspektifle ihtiyaçlar, değerler ve çıkarların neler olduğuna baktığımızda, Kürt diline ve kimliğine ilişkin taleplerin ihtiyaçlara

ve değerlere ilişkin olduğunu ve bunların karşılanmasının pazarlık ve müzakere konusu edilmemesi gerektiğini net olarak görebiliriz. İnsan ihtiyaçları teorisyenlerinin maddi ihtiyaçlarının yanında (Maslow hariç diğer teorisyenler ihtiyaçları bir hiyerarşiye sokmamaktadırlar), tanımladıkları en önemli ihtiyaçlar; saygı, güvenlik, tanınma, katılım ve aidiyet gibi ihtiyaçlardır. Bunların çoğu, Kürt meselesinde de karşımıza çıkmaktadır. Dil ve kültüre ilişkin talepler ise Kürt meselesinin değerlere ilişkin yönünü teşkil etmektedir. Bunların karşılanmasına ilişkin politikalar, aynı şekilde, pazarlık konusu edilmemelidirler. Bunların karşılanmasının taviz olarak değerlendirilmemesi gerekmektedir. Bunlara ilişkin değişiklikler, diğer vatandaşların haklarında bir azalmaya sebep olmayacaktır. Silahların susturulması, siyasi gücün nasıl şekilleneceği, ekonomi politikaları gibi “çıkarlar”a ilişkin konular ise pazarlık konusu edilebilir ve bunlara ilişkin pragmatik bir yol izlenebilir. Çıkarlara ilişkin stratejiler ve politikalar yer ve zamana göre değişiklik gösterebilir. Kürt meselesinde de tartışılması gereken konular, çıkarlara ilişkin olanlar olmalıdır. İhtiyaçlar ve değerler, siyasi polemik konusu haline getirilmemeli ve bunların nasıl karşılanacağına ilişkin stratejiler belirlenmelidir. Temeli Cumhuriyet öncesine dayanan ve PKK'nın ortaya çıkışından sonraki 30 yılda 40 bin dolayında insanın öldüğü, Kürt sorununun temelinde, Türk ve Kürt toplumunun karşılanmayan ihtiyaçları yatmaktadır. Her ne kadar, ihtiyaçların sınırsız, imkânlarınsa sınırlı olduğu tezinden yola çıkılarak, tek çözüm yöntemi şiddet olarak sunulsa da, gerçekte çatışmayı ortadan kaldıracak olan ihtiyaçlardır. Dünyadaki bütün insanların ihtiyaçları, temelinde aynıdır ve sınırsız değildir. Bir diğer ifadeyle, şiddet sarmalının aşılması şiddetin sona erdirilmesi ve kalıcı barışın sağlanması imkânsız değildir. Sadece hangi aşamalarda, hangi ihtiyaçların söz konusu olduğuna odaklanılması gereklidir.

Yaşadıkları ortak tarih kadar, yaşadıkları ve birbirlerine yaşattıkları acı ile de birbirlerine çözülmez bağlarla bağlanmış olan Türk ve Kürt toplumunun, halk tabanından başlayarak, şiddet sarmalından çıkıp nihai bir barış inşa edebilmesi, uzun soluklu bir süreci gerektirir. Bu sürecin etkili olabilmesi için, daha önceden de belirtildiği gibi, öncelikle tarafların geçmişle yüzleşmesi ve her iki tarafın da acılarını paylaştıkları zeminlerin oluşturularak, çözüm isteğinin tabana yayılabilmesi gerekir. Çatışmada çocuğunu kaybetmiş annelerin hisleri aynıdır: Kaybetme duygusu. Bunların ihtiyaçları da aynıdır: Acısına saygı duyulması ve kendisinden özür dilenmesi. Bu noktada, gerek devlet erklerinin gerekse PKK ve TSK'nin, Türk ve Kürt toplumundan karşılık olarak yaşanan bütün kayıplar için özür dilemeleri, her iki tarafın da anlaşılma ve acısına saygı duyulma ihtiyaçları karşılama olacak ve bu sayede toplumda kin ve nefret yerine ‘barış umudu’ uyanmaya başlayacaktır.

Sonuç

Yüzyıllardır aynı coğrafyayı paylaşan, ortak bir kültür paylaşan Türkler ve Kürtler özünde farklı iki etnik kökendir. Osmanlı Devleti'nin yıkılması sonrasında, yerine kurulan Türkiye Cumhuriyeti, yeni bir ulus-devlet yaratma ihtiyacı ve daha fazla toprak kaybetme korkusu ile yıllarca Kürt kimliğini bastırma ve asimilasyon politikaları ile Kürtleri Türkleştirilmeye çalışmıştır. Ulus devletin güçlendirilmesi ve birliğin sağlanması adına yapıldığı söylenen bu politikalar, amaçlananın tersi etkiler doğurmuş ve belirli bir kesimin, devletle olan aidiyet bağını zayıflatmıştır. Buna insani ve ekonomik kayıplar da eklenince, geçmişteki bu politikaların işe yaramadığı ortaya çıkmıştır.

Bu noktada, Kürt meselesinde temel bir paradigma değişikliğine ihtiyaç duyulduğu açıktır. Bu makalede ancak kısmen değinilen, barış ve çatışma çözümü çalışmalarının sunduğu araçlar, bu paradigma değişikliği ihtiyacına cevap verecektir. Kürt sorununda yalnızca silahların susmasını içeren bir negatif barış değil; toplumun bütün katmanlarının ihtiyaçlarına cevap verebilen bir pozitif barışın sağlanması için bu paradigma değişikliğine ihtiyacımız vardır. Oysa kalıcı bir çözüm ve barış, Türkiye'yi bölgesinde oldukça güçlendirecektir.

Kaynaklar

- Abraham, Maslow (1954). *Motivation and Personality*. Reading: Addison-Wesley Publishing Company.
- Ağırdır, Bekir (2012). "Kürt Meselesinde Yarın için Yeni bir Dil ve Düşünme Modeli Önerisi". <http://t24.com.tr/yazi/kurt-meselesinde-yarin-icin-yeni-bir-dil-ve-dusunme-modeli-onerisi/3169> (05.03.2012).
- Aydın, Mustafa (2001). *Barış Çalışmaları ve Çatışmaların Çözümü*. Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi Yay.
- Akyeşilmen, Nezir (Der.) (2013). *Barışı Konuşmak, Teori ve Pratikte Çatışma Yönetimi*. Ankara: Odtü Yay.
- Beriker, Nimet (Der.) (2009). *Çatışmadan Uzlaşmaya, Kuramlar Süreçler ve Uygulamalar*. İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yay.
- Bayramoğlu, Ali (2012). "Kürt Sorunu Unutulmaya Yüz Tutarken". *Yeni şafak Gazetesi* 18 Şubat 2012.
- Botcharova, Olga. "Justice or Forgiveness? In Search of A Solution" <http://cojcr.org/vol8no2/623-650.pdf> (04.03.2012).
- Burton, John (1990). *Conflict: Resolution and Provention*. London: Macmillan Press.
- Coser, Lewis A. (1967). *Continuities in the Study of Social Conflict*. New York: Free Press.
- Daniel, J. Christe (1997). "Direct and Structural Violence: The Human Needs Theory". *Peace and Conflict: Journal of Peace Psychology* 3 (4).

- Funk, Nathan C. (2012). "Peace Paradigm: Five Approaches to Peace". <http://www.mkgandhi.org/nonviolence/peace%20paradigms.htm> (05.03.2012)
- Galtung, Johan (1967). *A Synthetic Approach to Peace Thinking*. Oslo: International Peace Research Institute.
- Grewal, Baljit Singh (2012). "Johan Galtung. Positive and Negative Peace". http://upeaceap.org/hando_upfiles/FCPC_RM_06_1.pdf (03.04.2012).
- Helnic G, S. Reymond and L. Petersen Rodney (Der.) (2002). *Forgiveness and Reconciliation: Religion, Public Policy & Conflict Transformation*. Philadelphia&London: Templeton Foundation Press.
- Kök, Havva (2012). "Çatışma Çözüm Yolları ve Demokratik Açılım". Röportaj: Gamze Coşkun, USAK Gündem, 29 Aralık 2009. E.T. 07 Nisan 2012 <http://www.usak.org.tr/makale.asp?id=1260> (03.04.2012).
- Lederach, John Paul (1997). *Building Peace: Sustainable Reconciliation In Divided Societies*. Washington DC: United States Institute of Peace.
- Miroğlu, Orhan (2012). *Silahları Gömmek*. İstanbul: Everest Yay.
- Övür, Mahmut (2009). "Barışı mı Savaşı mı Besliyoruz?". *Sabah Gazetesi*. 19 Eylül 2009.
- Sandıklı, Atilla ve Kaya Erdem (2012). *Çatışma Çözümü ve Türkiyede Kürt Meselesi*. İstanbul: Bilge Adamlar Stratejik Araştırmalar Merkezi Yay.
- Sandy Leo R., and Ray Perkins Jr. (2012). "The Nature of Peace and Its Implication for Peace Education". http://www.trinstitute.org/ojpcr/4_2natp.pdf (03.04.2012).
- Sevimay Devrim (2009). *Süreç, Kürt Sorunundan 29 Temmuz Sonrası Tartışmalar*. İstanbul: Özgür Yay.
- Petersen, Rodney (Der.) (2002). *Forgiveness and Reconciliation: Religion, Public Policy & Conflict Transformation*. Philadelphia&London: Templeton Foundation Press.
- Tov-Yacoov, Bar-Siman (Ed.) (2004). *From Conflict Resolution to Reconciliation*. Oxford: Oxford University Press.
- Yeğen, Mesut (2011). *Son Kürt İsyanı*. İstanbul: İletişim Yay.
- Yayman, Hüseyin (2011). *Şark Meselesinden Demokratik Açılıma, Türkiye'nin Kürt Sorunu Hafızası*. Ankara: Seta Yay.
- <http://www.sabah.com.tr/Gundem/2011/11/23/basbakan-erdogan-konusuyor-410701598106#> (04.06.2012).
- <http://www.radikal.com.tr/Radikal.aspx?aType=RadikalDetayV3&ArticleID=1066835&Date=18.11.2011&CategoryID=77> (04.07.2012).
- http://www.sabah.com.tr/Yazarlar/ovur/2009/09/19/barisi_mi_savasi_mi_besliyoruz (19.08.2009).
- www.gandhianpeace.com/quotes.html (06.09.2013).
- <http://siyaset.milliyet.com.tr/28-yilin-aci-bilancosu-35-bin-300-kisi-teror-kurbani-oldu/siyaset/siyasetdetay/16.08.2012/1581690/default.html> (12.08.2012).
- <http://www.tbmm.gov.tr/komisyon/dilekce/belge/kararlar/karar8.pdf> (08.08.2013).

Overcoming the Cycle of Violence in the Kurdish Problem and the Resolution Process

Havva K k Arslan*

Fırat apan**

Abstract

For the first time in the history of the Republic, Turkey’s Kurdish problem seems to be on its way towards resolution. Open negotiations between the state authorities and Abdullah Ocalan, a call for a farewell to arms by the PKK Leader during the Nevruz holiday in Diyarbakır, and discussions concerning the dates for the withdrawal of PKK members from Turkey – all these have created the hope that a conflict directly associated with blood and violence can eventually be resolved peacefully. This article will make use of the scientific tools of “Peace and Conflict Resolution” studies in order to explain how the cycle of violence related to the trauma experienced with regard to the Kurdish problem can be overcome and why it is necessary to resolve political problems not only through political actors but also at the level of social strata. Adopting the perspective of “Peace and Conflict Resolution” studies, the article will attempt to explain the cycle of violence and how it can be overcome, and identify the significant social and psychological issues that need to be resolved both during and after the conflict. In other words, this article is an attempt to adapt the “Peace and Conflict Resolution” approach, which has recently become popular in the academy, to the Kurdish problem.

Keywords

Peace, Conflict Resolution, cycle of violence, Kurdish problem, PKK

---

* Assoc. Prof. Dr., Hacettepe University, Faculty of Economics & Administrative Sciences, Department of International Relations – Ankara / Turkey
hkok@hacettepe.edu.tr

** Research Assistant, Hacettepe University, Faculty of Economics & Administrative Sciences, Department of International Relations – Ankara / Turkey
fcapan2003@yahoo.com

Преодоление проблемы насилия в курдском вопросе и процесс урегулирования

Хавва Кок Арслан*

Фырат Чапан**

Аннотация

Впервые в истории Турецкой Республики курдский вопрос вступил в полосу ее мирного урегулирования. Начало обсуждения таких вопросов, как открытые переговоры государственных чиновников с Имралы, призыв лидера Рабочей партии Курдистана бросить оружие на праздновании праздника наурыз в Диярбакыре и соответственно создание графика вывода за рубеж членов РПК посеяло надежду на мирное решение этого спорного и «кровавого» вопроса. В этой статье на основе использования научных методов, предложенных работами «мирного разрешения конфликтов», показаны пути преодоления насилия, связанного с травмой в курдском вопросе в целом; принимая во внимание политические вопросы и социальные размеры проблемы раскрыты причины необходимости решения этой проблемы не только в диалоге с политическими субъектами, но и с определенными слоями населения. В работе сделана попытка раскрытия понятия «замкнутого круга насилия», путей его преодоления, определения неотложных социально-психологических проблем конфликтного и постконфликтного периода с точки зрения работ «мирного разрешения конфликта». Другими словами, эта статья является попыткой адаптации приобретающего все большую популярность в академических кругах подхода «мирного разрешения конфликта» к курдскому вопросу.

Ключевые Слова

мир, урегулирование конфликта, замкнутый круг насилия, курдская проблема, РПК

---

* Доц. док. университет Хажеттепе Факультет экономики и административных наук, факультет международных отношений – Анкара / Турция
hkok@hacettepe.edu.tr

** научный сотрудник, университет Хаджеттепе Факультет экономики и административных наук, факультет международных отношений – Анкара / Турция
fcapan2003@yahoo.com

Mahalli İdarelerin Azerbaycan ve Türkiye Cumhuriyeti Anayasalarındaki Düzenlenişine Karşılaştırmalı Bir Bakış

Mehmet Merdan Hekimoğlu*

Öz

Yöneten mahalli organlar olarak mahalli otoritelerin yetkilerinin genişletilmesini öngören “mahalli idarelerin korunması ve güçlendirilmesi” ilkesi, demokrasinin derinleştirilmesi ile kamu hizmetlerinin etkin ve verimli bir şekilde işletilmesi bakımından önemlidir. Mahalli idareler konusu Türkiye Cumhuriyeti Anayasası (mad. 127) ve Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası'nda (mad. 142-146) düzenlenmektedir. Ancak güçlü ve özerk bir mahalli idare sistemi oluşturulabilmesi bakımından merkezi idareye öncelik veren bu düzenlemelerin yeterli oldukları söylenemez. Azerbaycan ve Türkiye, güçlü ve özerk bir mahalli idare modelini benimseyen *Avrupa Mahalli İdareler Özerklik Şartı*'nı imzalayıp onaylamışlar; ancak bahsi geçen Şart'a pek çok çekince koymuşlardır. Türkiye ve Azerbaycan'ın bu çekinceleri büyük ölçüde kaldırmaları ve ayrıca “*Mahalli İdarelerin Etkinliklerine Katılma Hakkına İlişkin Avrupa Mahalli İdareler Özerklik Şartı Ek Protokolü*”nü de imzalamaları gerekmektedir.

Anahtar Kelimeler

Mahalli İdareler, Azerbaycan Anayasası, Türkiye Anayasası, Avrupa Mahalli İdareler Özerklik Şartı

* Prof. Dr., İzmir Üniversitesi, Hukuk Fakültesi – İzmir / Türkiye
merdan.hekimoglu@izmir.edu.tr

1. Giriş

Halkın yerel ihtiyaçlarının karşılanmasında o yörede yaşayan insanların seçimiyle oluşan yöneticilerin idare ettikleri mahalli idarelere daha fazla görev ve yetki verilmesinin; etkin, hızlı, verimli ve demokratik bir kamu yönetimi oluşturulabilmesinde çok büyük bir önem taşıdığı açıktır. Mahalli idarelerin güç kazanmasıyla, merkezden yönetimin ortaya çıkarabileceği ağır işleyen, kırtasiyeciliğin had safhada olduğu, yerel ölçekte yönetimi siyasal katılımın düşük düzeyde kaldığı, hantal bir kamu yönetimi modelinin olası sakıncalarının da ortadan kaldırılması mümkün olacaktır. Esasen kamusal politikaların belirlenmesine yurttaşların en ileri düzeyde katılımını esas alan günümüz demokrasi anlayışı ışığında başka bir kamu idaresi modelinin kabul görmesi de düşünülemez.

Bu çalışmamızla konunun Avrupa Konseyi çerçevesinde kazandığı öneme binaen Azerbaycan ve Türkiye Cumhuriyeti Anayasaları'ndaki mahalli idareler modelini karşılaştırmalı bir bakış açısıyla ele almak istiyoruz. Somut olarak her iki devletin anayasalarındaki düzenlemelere geçmeden önce bilimsel yöntem bilim kuralları gereği öncelikle mahalli idarelerin kavramsal anlamı ve ortaya çıkışı ile varlık nedeninin genel olarak ortaya konulmuştur. Daha sonra Azerbaycan ve Türkiye Cumhuriyeti Anayasaları'nda yer alan mahalli idarelerle ilgili hükümler ayrı ayrı incelendikten sonra, ortaya çıkan veriler ayrı bir başlık altında karşılaştırılmıştır. Bu yapılırken her iki devletin anayasalarında yer alan mahalli idarelerle ilgili düzenlemelerdeki eksiklikler ve olumsuzluklar gösterilmiş ve karşılaştırmalı bir bakış açısıyla bunların nasıl giderilebileceğine dair öneriler ortaya konulmuştur. Bütün bunlar yapılırken her iki devletin de üyesi bulunduğu Avrupa Konseyide imzalanan *Avrupa Mahalli İdareler Özerklik Şartı*'na mutlaka değinilmesi gerekmiştir. Bu bağlamda önce söz konusu Şart'ın ortaya çıkışı ve içeriği ile ilgili özet bir değerlendirme yapılmış ve daha sonra Azerbaycan ve Türkiye Cumhuriyeti'nin bu alandaki bölgesel taahhütlerinin içeriği karşılaştırmalı olarak ortaya konulmuştur. Her iki devletin bahsi geçen Şart kapsamında bundan böyle yapması gerekenlere değinildikten sonra makale bu aşamaya kadar elde edilen sonuçların özet olarak değerlendirilmesiyle sonlandırılmıştır.

2. Mahalli İdarelerin Kavramsal Anlamı, Ortaya Çıkışı ve Varlık Nedeni

Belirli bir yörenin sınırları içinde mukim olan şahıslara dair konularla ilgilenen bir yönetim modeli olarak mahalli idareler, kendi kendini idare etme ve merkezden özerk olma anlamlarına gelmektedir (Kaya 2001: 67).

Başka bir ifadeyle bütün ülke sathında yürütülmesi gerekenlerin dışında öyle kamu hizmetleri vardır ki bunlar, yalnızca belirli bir yörenin ve yöre halkının gereksinimlerini karşılamaya yönelik olmaları hasebiyle yerel bir karakter arz ederler ve bu hizmetler devletin dışında ayrı bir tüzel kişiliği olan mahalli idareler (yerel yönetimler) marifetiyle yürütülür (Günday 2005: 6). Bir devletin sınırları içerisinde mevcut bulunan köy, kasaba ve kent gibi büyük veya küçük ölçekli insan topluluklarının yerel ihtiyaçlarını karşılamak için hukuk düzeninin sınırları içerisinde meydana getirilen anayasal kuruluşlar mahalli idareleri oluşturmaktadır (Nadaroğlu vd. 2005: 24). Başka bir ifadeyle mezbaha, kent içi ulaşım, çöplerin toplanması, park ve itfaiye gibi bazı kamu hizmetlerinin kendi yerel sınırları içerisinde yaşayan insanlara etkin bir şekilde sunulabilmesi için mahalli idarelerin varlığına gereksinim duyulmuştur (Nadaroğlu vd. 2005: 24).

Feodalitenin yıkılmasının akabinde kurulmaya başlanan günümüz modern devletlerinin ortaya çıkışına koşut olarak, XIX. yüzyılın ortalarına doğru devletin dışında ayrı bir kamu hukuku tüzel kişiliği vasfını elde etmeye başlayan yerel yönetimlerin ilk kez 1789 Devrimi'nden sonraki yıllarda Fransa'da, 1835'ten sonra ise İngiltere'de kurulmaya başlandığı görülmektedir (Nadaroğlu vd. 2005: 24). Böylece bir yandan kıt kaynakların uygun değer düzeyinde kullanılabilmesine yönelik ekonomik nedenler karşılanırken, öte yandan hürriyetçi demokrasilerin temelinde yatan yerel özgürlüklerin sağlanması üzerinden siyasal koşulların yerine getirilmesi mümkün olmuştur ki mahalli idarelerin varlık nedenini kısaca bu iki noktada aramak gerekir (İsbir vd. 2005: 150). Yoksa mahalli idarelerle bir devletin siyasi yapısının üniter, federal veya konfederal olması temelinde herhangi bir farklılaşmaya gidilmesi kast edilmemektedir. Bilindiği üzere, modern bir devleti oluşturan unsurlar olarak millet, ülke, egemenlik ve meşruiyet ile yine modern bir devlet iktidarında mevcut bulunan üç temel hukuki devlet işlevine koşut olarak (Özbudun 2010:187) varlığı zaruri bulunan yasama, yürütme ve yargı organlarının tekli veya çoklu bir karakter arz etmesiyle devlet ve hukuk düzeni sayılarına göre devletler siyasi yapıları bakımından üniter ve federal devletler olarak farklılaşmaktadır (Gözler 2010: 196-197). Oysa mahalli idareler, bu konularla ilgili olmaksızın, yürütme erki içerisinde ve hiyerarşik olarak daha aşağıda yer alan bir uzmanlık örgütü vasfıyla, siyasi hükümet fonksiyonundan farklı olarak teknik idari fonksiyona dâhil bulunan (Gözler 2009: 21) bazı (mahalli) kamu hizmetlerinin yine o yörede yaşayanlar tarafından seçilmiş organlar eliyle ve devlet tüzel kişiliğinden ayrı bir kamu tüzel kişiliğini haiz bir takım yönetim kuruluşlarınca yerine getirilmesini öngörür.

3. Azerbaycan Anayasası'nda Mahalli İdarelerin Düzenlenişi

Ekim 1991 tarihinde Sovyetler Birliği'nden bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan (Garner vd. 2008: 150), 24 Kasım 1995 tarihli bir referandum ile Anayasasını kabul etmiş, 24 Ağustos 2002 ve 18 Mart 2009 tarihli iki referandumla da bu Anayasayı değişikliğe uğratmıştır. Bir giriş, beş kısım, on iki alt bölüm ve toplam 158 maddeden oluşan ve hâlihazırda yürürlükte bulunan Azerbaycan Anayasası'nın Dördüncü Kısım'ının IX. Bölümü'ndeki 142. ile 146. maddeleri arasında mahalli idareler konusu düzenlenmektedir. Aynı bir bölüm başlığıyla yerel idarelerin düzenlenmesinin Azerbaycan Anayasası'nın konuya verdiği önemin bir belirtisi olarak görmek gerekir (Schmidt vd. 2009: 26). Böylece aşırı merkezîyetçi ve bürokratik bir yapı ile karakterize edilen eski Sovyet mantalitesinden; daha esnek, halka ve hizmete yönelik bir gayri hükümet teşkilatı oluşturulmak istenmiştir (Elma 2004: 169). Bununla birlikte mahalli idareler konusunda hemen hiç tecrübeye sahip bulunmayan Azerbaycan Cumhuriyeti'nin ağırlıklı olarak merkezi yönetim üzerine bina edilmiş bir yönetim yapısıyla yerel yönetimlerin gelişmiş durumda buldukları iddia edilemez (Hasanoğlu 2008: 74). Mahalli idare geleneği bulunmadığı için, 12.12.1999 tarihli ilk belediye seçimleriyle faaliyete geçen Azerbaycan belediyelerinin halkın beklediği yerel kamu hizmetlerini üretmek ve sunmak noktasından henüz çok uzakta oldukları görülmektedir (Kamalov vd. 2004: 249). Ancak mahalli idareler yönünde güçlü bir iradenin mevcut olduğu görülmekte ve söz konusu idarelerin güçlendirilmesi son yıllarda Azerbaycan'ın en önemli gündem maddelerinden biri haline gelmektedir (Hasanoğlu 2008: 74).

Azerbaycan Anayasası'nın bahsi geçen maddelerinde; vergi koyma, mahalli bütçeyi onaylama, yerel sosyal güvenlik ve gelişim programlarıyla çevre konularındaki politikaları uygulama yetkilerine sahip olan belediyelerin rolü belirlenmektedir (Karatnycky vd. 1999: 89). Her bir belediyenin kendi yürütme kolu ile başkanlık, birim ve bölüm şefleri, uzmanlar ve diğer çalışanlar da dâhil olmak üzere personelinin olması belediyelerin bu rolünü yerine getirmelerini kolaylaştırmaktadır (Decentralization and local democracy in the world: first global report by United Cities and Local Governments 2009: 121). Üstelik mahalli idareler organik ve fonksiyonel anlamda anayasal kurumlar seviyesinde ele alınmak suretiyle onlara önemli bir anayasal güvence sağlanmıştır. Bu yapılırken de çerçeve anayasa anlayışı yerine kazüistik bir yol izlenmiş ve ayrıntılı maddelerle mahalli idarelerin anayasal rejiminin esasları tespit edilmiştir.

Mahut Anayasanın mahalli idarelerin oluşumunu düzenleyen 142. (I) maddesine göre, mahalli idareler belediyeler tarafından yürütülecektir. En

son getirilen seçilmiş mahalli idare organları sıfatıyla belediyelerin Azerbaycan'da çalışmaya başlamaları ancak 1999 yılında mümkün olmuştur (Parliamentary Assembly - Working Papers 2009: 23). Belediyeler de seçimlere dayalı olarak oluşturulacak ve seçim usulleri kanunla tayin edilecektir. Üstelik Anayasa, mad. 142 (III) hükmüyle, bununla da yetinmemiş ve belediyelerin statüsüne ilişkin esasların kendisi tarafından belirleneceğini de ifade etmiştir (<http://confinder.richmond.edu/admin/docs/Azerbaijan1978English.pdf>) (17.11.2010). Böylece ayrıntıların kanunla düzenlenebileceği seçim usulünden farklı olarak belediyelerin hukuksal statüsü anayasal güvenceye kavuşturulmuştur. Belediyelerin hukuksal statüsünün anayasal güvenceye kavuşturulmasının demokratik rejim bakımından önemi büyüktür. Zira yerel halkla doğrudan ilişkileri dolayımında belediyelerin mahalli demokrasi kültürü ve işleyişi ile yerel katılımı kurumsallaştırmak bakımından önde gelen yönetsel birimler olduğu genel kabul gören bir görüştür (Yıldırım vd. 2004: 33).

Belediyelerin çalışma organizasyonuna dair esaslar Anayasa'nın 143. maddesinde düzenlenmektedir. Buna göre, belediyelerin faaliyetleri toplantılar, daimi ve diğer komisyonlar yoluyla yerine getirilecek ve söz konusu toplantılar belediye başkanlarının çağrısıyla tertip edilecektir. Belediyelerin faaliyetlerinin yine kendi organları eliyle yürütülmesi ve bu konudaki toplantıların yapılmasında seçilmiş belediye başkanlarına inisiyatif verilmesini söz konusu kurumların yönetsel özerkliğinin bir sonucu olarak görmek gerekir. Mademki belediyeler devlet tüzel kişiliğinin dışında kamu hukuk tüzel kişiliğine sahip ayrı kamu idareleri olarak örgütlenmişlerdir; o halde kendi eylem ve işlemlerinde de kendi seçilmiş organlarının karar verici durumda olması gerekmektedir.

Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası'nın 144. maddesinde belediyelerin sahip olduğu yetkiler sayılmaktadır. 144. maddenin ilk fıkra hükmüne göre, belediyelerin toplantılarında çözüme kavuşturulabilecek anayasal meseleler şunlardır (<http://confinder.richmond.edu/admin/docs/Azerbaijan1978English.pdf>) (19.11.2010): Belediye üyelerinin yetkilerinin tanınması yanında yasama fonksiyonunun kullanılmasıyla kararlaştırılan durumlar için geçerli olmak üzere bu yetkilerin kaybı ve ortadan kaldırılması; belediyelerin yönetsel bağımsızlığının bir sonucu olarak iç çalışma esaslarına dair düzenlemelerin tasdiki; belediye başkanları ve yardımcılarını ile daimi ve diğer komisyonların seçiminin yapılması; mahalli vergi ve resimlerin tespitine karar verilmesi; mahalli bütçelerin ve onların uygulanmasına ilişkin raporların onaylanması; belediye mülkiyetine malik olma, ondan yararlanma ve elden çıkarmayı da içerecek şekilde ona tasarruf

etme; mahalli sosyal koruma ve gelişim programlarının, mahalli ekonomik gelişime ilişkin ekonomik programların ve mahalli çevre programlarının kabulü ve uygulanması. Belediyelerin görev ve yetkilerinin sadece burada ifade edilenlerden oluştuğu iddia edilemez; zira idarenin kamu hizmetine mahalli düzeyde ihtiyaç duyulduğu diğer konularda da inisiyatif üstlenerek mevcut boşluğu doldurması kamu yararı düşüncesinin zorunlu bir gereği kabul edilmelidir.

144. maddenin ikinci fıkrasında ise belediyelere ilk fıkrada sayılanlara ilave bir takım yasama ve yürütme yetkilerinin verilebileceğinden ve bu ek yetkilerin gerektirdiği finansman kaynaklarının sağlanmasının zorunlu olduğundan bahsedilmekle birlikte, bu yetkilerin uygulanmasına ilişkin hususların yasama ve yürütme organlarınc denetleneceğinden de söz edilmiştir. Yürütme erkinin buradaki denetim yetkisinin idari vesayet anlamına geleceği açıktır. Özellikle bu fıkra bağlamında bazı yasama ve yürütme yetkilerinin belediyelere aktarılabilir olmasının Azerbaycan'ın basit devlet yapısının federalizm yönünde değişime uğratılması bakımından bazı önemli sonuçlar yaratıp yaratmayacağı akla gelebilirse de böyle bir varsayım da doğruluk payı olmadığı kesinlikle ifade edilmesi gerekmektedir. Zira mahalli düzeyde de kendi kendini idare etmeyi öğrenen halkın idare ve katılım yoluyla kendini geliştirmesi üzerinden ulusal bütünlüğe entegre olabilmesi de mümkün olacaktır (Hasanoğlu 2008: 82). Bu durumun varacağı doğal sonucun da federalizme geçiş bir yana üniter siyasi yapının pekiştirilmesinden başka bir şey olmayacağı açıktır. Zira bu kapsamda verilecek olan yetkiler yine tek ve bir olan Azerbaycan Parlamentosu'na kararlaştırılacağından ve üstelik ulusal yasama ve yürütme organlarının denetimiyle bu yetkiler kullanılabilir olduğundan, ortada siyasi yapının üniter olması vasfıyla ilgili değil de merkezîyetçi idari yapının âdemimerkeziyet yönünde değişimine yönelik bir düzenlemenin varlığı durumu söz konusudur. Azerbaycan'daki yasama, yürütme ve yargı organlarının tekli yapısı ile devleti oluşturan millet, ülke, egemenlik ve meşruiyet öğelerinin monolitik yapısı devam ettiğine göre, Anayasa'daki bu yetkileri yalnızca idari bakımından merkezin yerele bir takım uygun gördüğü yetkileri aktarması olarak değerlendirmek daha doğru ve gerçekçi bir çözümlene olacaktır. Nitekim belediyelerin yereldeki yetkilerini kullanabilmeleri için gerekli olan finansman olanaklarıyla bağlı olmaları ve bu yetkilerin yaşama geçirilmesinin yasama ve yürütme erkleri tarafından denetlenmesi de bu tespiti doğrulayan veriler olarak değerlendirilmelidir.

Azerbaycan Anayasası'nın 145. maddesi belediyelerin kararları konusunu üç fıkra halinde düzenlemektedir. Buna göre, belediye toplantılarının

gündeminde bulunan konularla ilgili kararlar belediye tarafından verilecektir. Belediye toplantılarındaki kararlar, oy kullanan üyelerin basit çoğunluğunun oyuyla alınacaktır. Bununla birlikte, mahalli vergi ve resimlere ilişkin kararlarda karar yeter sayısı belediye üyelerinin üç iki çoğunluğu olarak belirlenmiştir. Böylece üzerinde geniş bir oйдаşma aranan akçalı konulardaki karar yetersayısı önemli ölçüde artırılarak nitelikli bir çoğunluk aranmış, diğer alelade konularda ise belediyelerin karar alabilmeleri kolaylaştırılarak, faaliyetlerini rahatça ifa edebilmelerinin yolu açılmak istenmiştir.

Azerbaycan Anayasası'nın 146. maddesi belediyelerin bağımsızlığının güvenceleri konusunu beş ayrı fıkrada düzenlemektedir. Buna göre, belediyeler yetkilerini kullanmakta bağımsız olmakla birlikte, bu durum, belediye sınırları içerisinde ikamet eden yurttaşlara karşı sorumlu tutulmalarına engel değildir. Belediye üyelerinin seçimine ilişkin düzenleme ve talimatlar ile bunların yetkilerinin ortadan kaldırılması ve süresinden önce belediyelerin feshedilmesine ilişkin kurallar kanun yoluyla yapılacaktır. Ancak parlamentoda cereyan eden açık bir müzakere süreci sonucunda çıkarılabilecek olan kanunların soyut, genel, kişilik dışı olması, kişiye ve olaya özgü kanunlar çıkarılmayacağı gerçeği karşısında, kanun yoluyla bu konuların düzenlenmesini güvence sağlayıcı bir tercih olarak görmek gerekir. Aksi durumda yürütme organının tek taraflı olarak yapacağı bir takım düzenleyici işlemlerle veya idari kararlarla belediyelerin faaliyet sahasına kolayca müdahale edilebilmesi mümkün olacaktır. Ayrıca belediyelerin yetkilerini bağımsız olarak kullanmasının, Azerbaycan Devleti'nin egemenliğine halel getirmeyeceği Anayasa tarafından ifade edilmiştir. Bununla birlikte Devletin belediyelerin faaliyetlerini denetleyeceği de yine Anayasa tarafından öngörülmüştür. Üstelik kanunun öngördüğü durumlarda ve şekilde belediyeler Azerbaycan Milli Meclisi'ne raporlar sunmak zorundadırlar. Mahkemelerin koruması altında bir güvenceye sahip bulunan belediyeler, devlet organlarının kararlarının neden olduğu ek bir takım harcamaların kendilerine tazmin edilmesi konusunda da teminat altındadırlar.

Azerbaycan'da belediyeler yanında yerel hizmetlerin verilmesinde merkezi idarenin bir kolu sıfatıyla bu fonksiyonu yerine getiren ve başkanları Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı tarafından atanan ve görevden alınan "yerel yürütme hâkimiyeti organları"na (Hasanoğlu 2008: 83) da değinmek gerekir. Devletin kurumlarının taşradaki uzantısı niteliğindeki kuruluşların işleri arasında eşgüdüm sağlayan söz konusu organların yetkileri de yine Cumhurbaşkanı tarafından belirlenmektedir (Hasanoğlu 2008: 84).

4. Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'na Göre Mahalli İdareler

1982 Anayasası mahalli idareleri tek bir maddede düzenlemektedir. Anayasanın 127. maddesine göre mahalli idareler; il, belediye ve köy sınırları içerisinde yaşayan insanların, yerel ve ortak gereksinimlerini karşılamak üzere, kurulmasına dair esasların kanun tarafından belirlendiği ve karar vermeye yetkili organları yine kanunca tespit edilen seçimi yoluyla oluşturulmuş kamu hukuku tüzel kişileridir. Birer kamu idaresi olarak söz konusu kamu hukuku tüzel kişilerinin devlet tüzel kişiliğinin dışında kalan özelliklerinin altı önemle çizilmelidir.

Anayasa'nın 127. maddesinin ikinci fıkrası, mahalli idarelerin kurulması ile görev ve yetkilerine dair hususların yerinden yönetim prensibine aykırı olmamak kaydıyla kanunla belirleneceğini öngörmek suretiyle önemli bir güvence getirmiştir. Zira geniş anlamda idarenin tek taraflı düzenleyici işlemleri yoluyla bu konuda yeni düzenleme ve değişiklik yapılması mümkün olmayacağından bu durum, yürütme erki karşısında mahalli idarelere önemli bir özerklik sahası yaratacak niteliktedir. Yasama organının yapacağı kanunlar ise yasama yetkisinin genelliği ilkesi gereği herkese yönelik bir düzenleme karakteri taşıyacağından, muhalif partilerin yönetimindeki belediyelere özgü ayrımcı tasarrufların da bir dereceye kadar önlenmesi mümkün olacaktır. Modern zamanlardaki hukuk anlayışı kişiye ve olaya özgü kanun olamayacağı umdesine dayalı olduğundan, kanun yoluyla düzenlemeler, mahalli idareler bakımından daha güvence sağlayıcı bir karakteri haizdir.

Anayasanın 127. maddesinin 3. fıkrasına göre mahalli idare seçimlerinin beş yılda bir yapılacağı öngörülmekle beraber, ülkenin sık sık bir seçim atmosferine girmemesi için genel seçimlere yakın dönemdeki mahalli idare seçimlerinin genel seçimlerle birlikte yapılması esası öngörülmüştür. Buna göre, mahalli idarelerin organları veya bunların üyelerine ilişkin genel veya ara seçimlerin milletvekili genel veya ara seçimlerinden önceki veya sonraki bir yıllık bir zaman dilimi içerisinde yapılmasının gerekmesi durumunda, bu seçimler genel veya ara seçimlerle birlikte yapılacaktır. Aynı fıkrada, bu konuya ilişkin olarak çıkarılacak kanunun, özellikle nüfus bakımından özel bir büyüklüğe ulaşmış olan yerlerin mahalli yönetiminde kolaylık sağlamak için özel bir idare şekli öngörebileceği ifade edilmektedir ki Türkiye'deki büyükşehir belediyelerini bu kapsamda düşünmek gerekmektedir.

1982 Anayasası'nın 127. maddesinin 4. fıkrasında ise yürütme erkinin keyfi tasarruflarıyla mahalli idare organlarını görevden alması önlenmek istenmiş ve bu şekilde söz konusu idarelere genel idareden belli bir ölçüde özerklik verilmiştir. Nitekim bu düzenlemeye göre, mahalli idarelerin se-

çilmiş organlarının organlık vasfını kazanmalarına dair itirazlarla kaybetmelerine yönelik iddiaların çözüm yeri yargı olup, haklarında görevleri nedeniyle bir suç işledikleri iddiasıyla soruşturma veya kovuşturmada bulunulan mahallî idare organları ile bu organların üyelerinin İçişleri Bakanı tarafından görevinden uzaklaştırabilmesi ancak, geçici bir tedbir niteliğinde olmak üzere, kesin hüküm verilinceye kadar mümkündür.

Anayasanın 127. maddesinin 5. fıkrası ise mahalli idarelerin merkezi idare tarafından denetimini düzenlemekte ve genel idarenin kendi içerisinde cari bulunan hiyerarşi denetimi gibi çok daha katı bir denetim yolu yerine idari vesayet denetimini tercih etmektedir. Nitekim söz konusu fıkra hükmünde, mahallî nitelikteki kamu hizmetlerinin idarenin bütünselliği düsturuna uygun bir biçimde yerine getirilebilmesi, kamu görevlerindeki birliğin tesis edilmesi, kamu yararının korunması ve mahallî müşterek gereksinimlerin bihakkın giderilebilmesi amaçlarına matuf olmak üzere merkezi idarenin, mahallî idareler üzerinde, kanunda öngörülen esas ve usulü sınırlar içerisinde olmak kaydıyla idarî vesayet yetkisinin mevcut bulunduğu ifade edilmiştir.

Mahalli idarelere ilişkin mahut Anayasa maddesinin son fıkrası ise mahalli idarelerin yerel kamu hizmetlerini daha etkin, verimli ve rasyonel bir şekilde yerine getirilebilmeleri için aralarında birlikler kurabileceklerini öngörmektedir. Buna göre, mahallî idarelerin belirli kamu hizmetlerini yerine getirmek amacıyla aralarında Bakanlar Kurulu'ndan izin almak suretiyle birlik kurabilmeleri mümkündür. Bunların kurulmaları, görevleri, yetkileri, maliye ve kolluk işleri ve merkezi idare ile bağ ve ilgileri gibi hususlar kanunla belirlenecektir. Ayrıca bu tür idarelere, görevlerinin gerekleriyle orantılı olmak üzere gelir kaynakları sağlanacaktır. Böylece daha makro ölçekte verilmesi gereken ancak maliyetinin cesameti nedeniyle küçük belediyelerin karşılamakta zorlanacağı kimi kamu hizmetlerinin yaşama geçirilmesi mümkün hale getirilmiştir. Marmara Belediyeler Birliği, Doğu Karadeniz Belediyeler Birliği, Akdeniz Belediyeler Birliği bu kapsamda kurulan belediye birliklerine örnek olarak verilebilir.

5. Azerbaycan Anayasası ile Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'ndaki Mahallî İdarelere İlişkin Düzenlemelerin Karşılaştırılması

Öncelikle belirtmek gerekir ki Azerbaycan Anayasası mahalli idarelerle ilgili konulara dört madde ayırmak suretiyle Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın tek maddelik düzenlemesinden farklı bir kazuistik metni yaklaşımı benimsemektedir. Azerbaycan Anayasası mahalli idarelerin, kuruluşu, işleyişi, görev ve yetkileri yanında merkezi idareyle olan ilişkilerini ayrıntılı bir şekilde düzenleme yoluna giderek, anayasal düzeyde bu konuları gü-

vence altına almak istemiştir. Oysa bu konuların neredeyse tamamına yakını Türkiye Cumhuriyeti mevzuatında yasalarla düzenlenmiştir. Belediye toplantılarının nasıl yapılacağı veya çalışmalarının nasıl yürütüleceği gibi ayrıntıya giren konuların Anayasa'da yer almasının eleştirilmesi mümkündür. Buna karşılık, günümüz demokrasilerinde kazanmış oldukları öneme binaen mahalli idareleri anayasal düzeyde güvence altına almaya yönelik çok sayıda hükmün varlığı genel olarak olumludur.

Üstelik Azerbaycan Anayasası değiştirilme yöntemi bakımından alelde yasama çoğunluğundan farklı bir usulü benimsediği ve bu da katı bir anayasa modeline karşılık geldiği için, mahalli idareler konusundaki bu uzun anayasal düzenleme sistematığının benimsenmesinin altı önemle çizilmelidir. Gerçekten de Azerbaycan Anayasası'nın 153. maddesine göre, anayasa değişikliğine dair teklifler sadece Azerbaycan Cumhuriyeti Milli Meclisi veya Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı tarafından yapılabilecek ve Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasa Mahkemesi'nin bu konuya dair görüşü önceden alınacaktır. Bununla birlikte tali kurucu iktidar yetkisini halkın doğrudan kullanmasıyla gerçekleştirilen anayasa değişikliklerinin Anayasa Mahkemesi'nin denetimine tabi olmadığı ifade edilmiştir (mad. 154). Egemenliğin sahibi olarak halkın doğrudan iradesini ortaya koyması suretiyle gerçekleştirilen bir anayasa değişikliğinin anayasa mahkemesinin denetimi yoluyla ortadan kaldırılması, demokratik bir siyasi rejimde düşünülmemeyeceğinden bu düzenlemenin isabetli olduğu kuşkusuzdur. Aksi halde temel siyasi meşruiyet kaynağı olarak halk iradesine dayalı bir demokratik siyasi sistemin değil, anayasa yargıçlarının egemenliğin asli sahibi durumunda buldukları bir "yargıçlar hükümeti"nin varlığından söz edebilecektir. İşte bu bağlamda Azerbaycan Anayasası'nın 154. maddesi hükmünü olumlu bir düzenleme olarak değerlendirmek gerekir. Üstelik Anayasa, kendisine yönelik değişikliklerin ancak referandum yoluyla vuku bulabileceğini (mad. 152) ve aralarında 1., 2., 6., 7., 8., ve 21. maddelerin de bulunduğu pek çok düzenlemenin değiştirilmesine ilişkin tekliflerin referandumla sunulmasının mümkün olmayacağını (mad. 155) ifade etmek suretiyle, sert anayasa olma vasfını daha da pekiştirmiş, böylece belediyelerin merkezden özerkliğinin sağlanması bakımından kendisini emniyet supabı haline getirmiştir.

Çerçeve anayasa yazım şekline uygun olarak mahalli idareleri göreceli olarak daha kısa düzenleyen 1982 Anayasası katı bir anayasa anlayışını benimsemiştir. Nitekim alelde yasalardan farklı olarak anayasa değişikliklerine dair yasaların teklifinin sadece Türkiye Büyük Millet Meclisi üye tam sayısının an az üçte biri tutarındaki milletvekili tarafından yapılabilmesi

yanında, bu tekliflerin kabulü üye tam sayısının asgari beşte üçü gibi nitelikli bir çoğunluğun oyuyla mümkün olabilecektir. Üstelik Azerbaycan Anayasası'ndaki kadar kapsamlı bir maddeler öbeğini içeriyor olmasa da Anayasa'nın ilk üç maddesinin değiştirilmesinin teklif dahi edilmesi 4. maddedeki amir hükümlerle yasaklanmıştır. Sonuç olarak mahalli idarelerle ilgili getirmiş olduğu düzenlemeler itibarıyla Azerbaycan Anayasası, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'ndan daha ayrıntılı bir anayasa anlayışını benimsediği gibi, değiştirilme yöntemi itibarıyla da daha sert bir anayasa modelini ima etmektedir.

Bununla birlikte Azerbaycan Anayasası mahalli idareleri organik manada sadece belediyelerle sınırlandırırken, Türkiye Cumhuriyeti Anayasası belediye, il özel idaresi ve köylerden oluşan üçlü bir organik yapıyı esas almıştır (Kaya 2004: 4). Özellikle köy gibi belediye kurulması için gerekli olan asgari koşullara sahip olmayan küçük yerleşim birimlerindeki kamu hizmetlerinin yine o yörede yaşayan insanlar tarafından seçilen yerel organlar marifetiyle yerine getirilmesinin sağlanması bakımından bu çeşitlilik durumu olumlu karşılanmalıdır. Aynı saptama belediye sınırları dışında ama il sınırları içerisinde kalan ve yerel nitelik taşıyan (Kaya 2004: 4) su, kanalizasyon ve imar gibi kimi alt yapı hizmetlerinin götürülmesi ile belediye sınırları içerisinde olmakla beraber gençlik, tarım, sanayi, spor gibi bazı mahallî kamu hizmetlerinin gerçekleştirilmesiyle görevli il özel idaresi bakımından da geçerlidir. Nitekim 22.02.2005 tarih ve 5302 sayılı İl Özel İdaresi Kanunu'nun 6. maddesinin ilk fıkrası bu kapsamdaki kamu hizmetlerinin il özel idareleri tarafından yapılacağına amirdir. Böylece hem yerel kamu hizmetlerinin türü bakımından yapılan bir ayırım temel alınarak yatay hem de yerleşim yerlerinin büyüklüğü esas alınarak dikey bir farklılaştırma ekseninde mahalli idarelerin organik olarak da zenginleştirilmesi mümkün olmuştur.

6. Avrupa Mahalli İdareler Özerklik Şartı ve İçeriği

1985 yılında Avrupa Konseyi bünyesinde kabul edilen (Wollmann vd. 2009: 227) *Avrupa Mahalli İdareler Özerklik Şartı*, 1988 Eylül'ünde yürürlüğe girmiş olup (Morphet 2008: 39), Türkiye tarafından bazı çekincelerle (Congress of Local and Regional Authorities of Europe 1997: 59) 9 Aralık 1992 tarihinde (Congress of Local and Regional Authorities – Texts 2008: 25); Azerbaycan tarafından ise yine bazı rezervlerle (<http://conventions.coe.int/treaty/Commun/ListeDeclarations.asp?NT=122&CM=&DF=&CL=E&NG&VL=1>) (12.01.2011), 15 Nisan 2002'de onaylanmıştır (Congress of Local and Regional Authorities-Texts 2007: 37). Söz konusu Şart mezkûr

belgelerdeki şekliyle adı geçen devletlerde sırasıyla 1 Nisan 1993 ve 1 Ağustos 2002 tarihlerinde yürürlüğe sokulmuştur.

Mahut Şart'ın amacı, vatandaşlara en yakın yönetim düzeyini temsil eden mahalli idarelerin haklarını ölçme ve koruma konusunda ortak Avrupa standartları sağlayarak onların günlük yaşam ortamlarını etkileyen kararlara etkili bir şekilde katılabilmelerine imkân vermektir (Conference on the occasion of the 10th anniversary of the European Charter of Local Self-Government 1997: 7). Siyasal katılımın mahalli ölçekte de zenginleştirilmesi anlamına gelen bu durumun doğal sonucu, demokratik rejimin daha da derinleştirilmesi olacaktır. Zira demokrasi kazandığı yeni anlamların varlığına karşın özünde bir temsil ve katılım rejimi olmaya devam etmektedir ve bu alanlarda gerçekleştirilen ilerlemelerin genel olarak uygulanan siyasal sistemin demokratiklik vasfının pekiştirilmesine de katkıda bulunacağı açıktır. İşte bu nedenle *Avrupa Mahalli İdareler Özerklik Şartı*'nda yer alan ilkelerin her yerde çoğulcu bir demokrasinin gerçekleştirilmesi bakımından temel bir ön şart olduğunu ifade etmek (Huber 1999: 92) yanlış olmayacaktır.

Avrupa Mahalli İdareler Özerklik Şartı bir başlangıç kısmı ve toplamı 18 madde olan üç bölümden oluşmaktadır (<http://conventions.coe.int/treaty/en/treaties/html/122.htm>) (02.01.2011). Şart'ın Başlangıç Kısmı'nda Avrupa Konseyi'ne üye olan imzacı devletlerin; mahalli otoritelerin bütün demokratik rejimlerin temel kurumlarından biri olduğu, kamusal hakların yürütülmesine vatandaşların katılma hakkının bütün Konsey üyesi devletlerin paylaştığı demokratik ilkeler arasında yer aldığı ve reel sorumluluklarıyla birlikte yerel otoritelerin varlığının hem etkili hem de yurttaşlara yakın bir yönetimi sağlayacağı konularında ikna oldukları belirtilmektedir. Böylece mahalli idarelerin demokratik rejimler bakımından olmazsa olmaz (*sine qua non*) nitelikte kurumlar olduğu ifade edilmiş ve bunun etkin ve yurttaşlarla iyi ilişkiler kurabilen bir yönetim hedefine ulaşılabilmesi bakımından haiz olduğu öneme dikkat çekilmiştir.

Şart'ın Birinci Bölümü'nün ilk maddesinde (mad. 2) ise mahalli idarelerin özerkliğine dair ilkenin her halükarda mevzuatla, uygun olduğu durumlarda ise anayasayla tanınacağı ifade edilmektedir. Böylece kanun ve giderek anayasa yoluyla yapılacak düzenlemelerin, idarenin düzenleyici işlemleri üzerinden gerçekleştirilecek olanlara göre daha güvenceli bir rejim oluşturacağı haklı olarak varsayılmış ve özerkliğin teminat altına alınmasında bu olanaktan yararlanılmak istenmiştir. Bu düzenlemenin hemen akabinde mahalli idareler kavramsal olarak 3. maddede tanımlanmakta, söz konusu idarelerin kapsamı ve sınırlarının korunması ise sırasıyla 4. ve 5. maddeler-

de belirtilmektedir. Her üç düzenlemeden ortaya çıkan sonucun, mahalli idarelerin mümkün olduğu ölçüde merkezi yönetimler karşısında daha fazla görev ve yetkilerle donatılmasını sağlamak olduğu görülmektedir. Esasen yerel kamu hizmetlerinin nitelik ve nicelik olarak geometrik dizi halinde artan karakteri göz önünde bulundurulduğunda, mahalli idarelerin buna koşut bir şekilde daha fazla görev ve yetkilerle donatılmak istenmesini de doğal karşılamak gerekir. Bununla birlikte bu durumun mahalli idarelerin daha fazla mali kaynağa sahip olmalarını da zorunlu kıldığı hususunun altı önemle çizilmelidir. İşte mahalli makamların görev ve yetkileriyle mütenezip kaynaklara sahip olmaları gerektiği hususu, bu değerlendirmeye koşut bir düşünceyle, 6. ve 9. maddelerde ayrıntılı olarak yer almaktadır. Mali kaynakların kullanımı ve idari yetkilerin ifasında mahalli idarelerin mümkün olduğu kadar merkezin denetiminden azade kılınması, söz konusu idarelerin özerkliklerinin doğal bir gereği olarak kabul edilmelidir. Mahalli idarelerin özerkliği ile bunlar üzerindeki merkezi idari denetim arasında ters orantılı bir ilişki mevcuttur. Yani denetim arttıkça özerklik azalmakta, özerklik arttıkça denetim azalmaktadır. İşte bu düşüncelerle mahalli idarelerin faaliyetleri üzerindeki idari vesayet denetiminin mümkün olduğu ölçüde azaltılması konusu Şart'ın 8. maddesinde düzenlenmektedir.

Avrupa Mahalli İdareler Özerklik Şartı'nın İkinci Bölümü'nde ise; sözleşmeci devletlerin yükümlülükleri (mad. 12), Şart kapsamına giren mahalli makamların kapsamı (mad. 13) ve Şart'a uyum sağlanması bağlamında sözleşmeci devletlerin ilgili mevzuat hükümleri ile diğer önlemler üzerinden kabul etmiş oldukları yenilikler konusunda Avrupa Konseyi Genel Sekreteri'ne bilgi verme yükümlülüğü (mad. 14) ifade edilmektedir. Böyle imzacı devletlerin taahhüt altına girdikleri hususlar gösterilmiş, bunların ne ölçüde gerçekleştirildiklerinin denetimi bakımından ilgili devletlerin kaydettikleri ilerlemeleri raporlar halinde sunmaları öngörülmüştür. Şart'ın imzalanması, onaylanması ve yürürlüğe girmesi ile ondan çekilmeye dair hususlar ise 15. ve 18. maddeler arasındaki Üçüncü Bölüm'de düzenlenmektedir. Bu kapsamda yer alan maddelerin özellikle imzacı devletlerin taahhütlerinden kaynaklanan sorumluluklarının başlama anının tespiti bakımından önemi mevcuttur.

7. Avrupa Mahalli İdareler Özerklik Şartı ve Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası ile Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'ndaki Mahalli İdarelere İlişkin Düzenlemeleri

Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası'nın 7. maddesinin ilk fıkrası hükmü açıkça Azerbaycan Devletinin basit devlet esasına dayalı bir cumhuriyet olduğundan (<http://confinder.richmond.edu/admin/docs/Azerbaijan1978>

English.pdf) (10.01.2011) söz etmektedir. Aynı kavramsal açıklıkta olmasa bile devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünü ifade eden 1982 Anayasası'nın 3. maddesinden de aynı sonuca ulaşılmaktadır (Gözler 2011: 51). Her iki devletin üniter bir siyasi yapıya sahip olması, yani devleti devlet yapan ülke, halk, egemenlik ve meşruiyet unsurlarıyla devletin yasama, yürütme ve yargıdan oluşan temel organlarında teklüğün Mahalli İdareler Özerklik Şartı bakımından herhangi bir sorun yaratmadığının ifade edilmesi gerekiyor. Zira bir ülkenin siyasi yapısıyla idari yapısı birbirinden farklı kategorilerdir ve Özerlik Şartı'yla kast edilenin bir devletin idari yapısıyla ilgili olduğu açıktır. Bu bağlamda söz gelimi üniter siyasi yapıya sahip bir devletin bahsi geçen Şart'ın öngördüğü bir idari ademi-merkeziyetçi yapıyı benimsemesinde hiçbir sistemik sakınca yoktur.

Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyeti Anayasaları hem merkezi hem de mahalli idareyi esas alan ikili bir idari modeli benimser. Buna karşın esas ağırlık her iki devlette de ilkindedir. Bu durum mahalli idarelerin güçlendirilmesi üzerinden demokratik rejimin yerelde de pekiştirilmesini amaçlayan Şart'a uygun değildir. Her iki devletin pozitif hukukunda yerel yönetimlerin özerkliğinin sağlanmasına imkân veren hükümler mevcuttur. Ancak merkeziyetçiliği baskın kılan diğer özel hükümlerle bunların etkisinin azaltıldığı görülmektedir. Örneğin Azerbaycan Anayasası'nın öngördüğü yerel yönetim birimi olarak belediyelerin görev ve yetkileri uzun uzadıya sayılmak ve üstelik mahalli idarelerin bu devlette tek bir tüzel kişilik olarak merkezi devlet idaresi tüzel kişiliğinden ayrı bir tüzel kişiliğe sahip olduğu (Rehimli 2009: 381) ifade edilmekle, belediyelerin kendi başlarına ayrı hukuki işlemler yapabilmelerine olanak verilmektedir. Bununla birlikte aynı Anayasa merkezi devlet idaresinin belediyeler üzerinde güçlü bir idari vesayet denetimi yapabilmesine imkân tanıyan karşıt düzenlemeleri de bünyesinde taşımaktadır. Zira merkeziyetçi bir kamu yönetimi anlayışını esas alan Azerbaycan Cumhuriyeti'nde birçok görev merkezden veya taşra birimleri aracılığıyla yerine getirilmekte olup, yerel yönetimlere olabildiğince az yetki devri yapılmaktadır (Hasanoğlu 2008: 81). Merkez ağırlıklı bir yönetim sisteminin mevcut bulunduğu Azerbaycan'da devletin temel idari görevlerinin; Cumhurbaşkanı, Başbakan, Bakanlar Kurulu, Bakanlıklar ve İcra Hâkimiyeti Başkanlarından oluşan genel yönetimin merkez örgütü tarafından yerine getirilmesi (Hasanoğlu 2008: 80) bu sistemik yapıya koşut olarak düşünülmelidir. Aynı şekilde 1982 Anayasası'nın 123. maddesinin ilk fıkrası; il, belediye ve köyün ayrı bir kamu hukuku tüzel kişiliğine sahip olduğunu ifade etmekte ve ardından ikinci fıkrada bunların kuruluş, görev ve yetkilerinin yerinden yönetim ilkesine uygun bir şekilde yasa ile düzenleneceğini belirtmektedir. Anayasa aynı maddenin 4. fıkrasında bir

adım daha ileri giderek, mahalli idarelerin organlık sıfatını kazanmalarına ilişkin itirazların çözümü ile kaybetmeleri konusundaki denetimin ancak yargı yoluyla yapılabileceğini belirtmiş, böylece merkezi idarenin bu konulardaki olası keyfi müdahalelerinin önüne geçmek ve güvenceli bir koruma rejimi yaratmak istemiştir. Ancak Anayasa, yine kendi bünyesinde yer verdiği özel düzenlemelerle bu özerkliğin içini önemli ölçüde boşaltmıştır. Nitekim Anayasanın 123. maddesinde idarenin bütünlüğü ilkesi düzenlendikten sonra 127. maddesinin 5. fıkrasında; “idarenin bütünlüğü”, “kamu görevlerinde birliğin sağlanması”, “toplum yararının korunması” ile “mahalli ihtiyaçların gereği gibi karşılanması” için merkezi idarenin mahalli idareler üzerinde idari vesayet yetkisine sahip olduğu ifade edilmiştir. Merkezin idari vesayet yetkisinin böyle muğlak ve elastik kavramsal ifadelere dayalı olarak genişletilebilir oluşunun mahalli idarelerin özerkliklerini önemli ölçüde daraltacağı açıktır.

Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası'nın 142. maddesinde, Şart'ın 2. maddesine paralel olarak “yerel özerklik” kavramına yer verilmesi (Yıldırım vd. 2004: 38) isabetli bir tercih olmuştur. Yerel özerklik kavramı devlet müdahalesinden azade kılınmış bir şekilde yerel topluluğun kendi hür iradesiyle seçtiği bağımsız organlar eliyle bazı yerel görev ve yetkiler bakımından kendi kendilerini yönetmeleri anlamına gelmektedir (Kaya 2004: 7). Böylece yerel yönetimler bakımından hayati önem taşıyan söz konusu kavram anayasal güvenceye kavuşturulmuştur ki bu durumun mahut kavrama Anayasası'nda yer vermeyen Türkiye Cumhuriyeti bakımından (Yıldırım vd. 2004: 38) olumlu bir örnek teşkil ettiği açıktır.

Türkiye ve Azerbaycan ancak imzacısı oldukları Şart hükümlerinin gereğini tutarlılıkla yerine getirerek yerel düzeydeki demokratikleşme üzerinden etkin, verimli, rasyonel ve demokratik bir yönetime kavuşabileceklerdir. Bu bağlamda Türkiye'nin ve Azerbaycan'ın merkezi yönetimin mahalli idareler üzerindeki güçlü idari vesayet denetimine devam etmesi amacıyla Şart'a koydukları katmerli çekinceleri kaldırmaları gerekiyor. Gerçekten de her iki devlet güçlü merkezi devlet geleneğinin devamına engel olmayacak şekilde Özerklik Şartı'nı imzalamışlar, mahalli idarelerin merkez karşısında özerkliğini güçlendiren hükümleri ise görmezlikten gelmişlerdir. Nitekim Türkiye söz konusu Şart'ın 12. maddesi hükmünden yararlanarak ancak seçtiği bazı maddelerle (mad. 2; mad. 3, para. 1 ve 2; mad. 4, para. 1, 2, 3, 4, 5; mad. 5; mad. 6, para. 2; mad. 7, para. 1 ve 2; mad. 8, para. 1 ve 2; mad. 9, para. 1, 2, 3, 5 ve 8; mad. 10, para. 1) kendini bağitlamış (<http://conventions.coe.int/treaty/Commun/ListeDeclarations.asp?NT=122&CM=&DF=&CL=ENG&VL=1>) (12.01.2011), diğer Şart hükümlerini

böylece kendisi bakımından hukuksal bağlayıcılık dışarısına çıkarmıştır. Bununla birlikte Türkiye'nin 12. maddede yer alan ve imzacı devletleri Şart'ın bütünüyle değil de, asgari 20 olmak üzere, tercih edecekleri paragraflarla kayıtlayan düzenlemeden yararlanırken minimum sayıyla yetinmesi ve tercihlerini de merkezi idarenin mahalli idareler üzerindeki gücünü sürdürülmesine imkân veren hükümler yönünde kullanması dikkat çekicidir.

Aynı şekilde 12. madde hükmünden yararlanarak 18 maddeden oluşan mahut Şart'ın hükümleri arasında kendisine tanınmış bulunan madde ve paragraf seçimi hakkını kullanan Azerbaycan ise sadece mad. 2; mad. 3, para. 1 ve 2; mad. 4, para. 1, 2, 3, 4, 5, 6; mad. 5; mad. 6, para. 1, 2; mad. 7, para. 1 ve 3; mad. 8, para. 1, 2, 3; mad. 9, para. 1, 2, 3, 4, 7 ve 8; mad. 10, para. 1, 2; mad. 11 hükümleriyle bağlı sayılacağı taahhüdünde bulunmuştur (<http://conventions.coe.int/treaty/Commun/ListeDeclarations.asp?NT=122&CM=&DF=&CL=ENG&VL=1>) (12.01.2011). Bununla birlikte Azerbaycan'ın kendini bağtlatığı maddelerin sayısı ve niteliği göz önünde bulundurulursa Şart kapsamında mahalli idarelerin özerkliğini sağlamak için Türkiye'den daha istekli davrandığının ifade edilmesi gerekir. Örneğin Şart'ın 4. maddesinin 6. paragrafını Türkiye'nin aksine kabul eden Azerbaycan, mahalli idarelerle ilgili konulardaki planlama ve karar alma süreçlerinde kendileriyle vaktinde ve uygun bir şekilde istişarede bulunulacağını taahhüt etmiştir. Mahalli idarelerin kendi kararlarıyla görevlerinin gereklerine uygun bir şekilde iç örgütlenmelerine izin veren 6. maddenin ilk fıkrasının Azerbaycan tarafından kabul edilmesi de yine Türkiye'ye kıyasla farklılık yaratan diğer bir olumlu düzenlemedir. Mahalli idarelerin hukuki işlem ve eylemlerinin denetiminde denetleyen makamın müdahalesinin gerekli kıldığı konunun önemiyle orantılı bir şekilde denetimin yapılmasını öngören 8. maddenin 3. paragrafının Azerbaycan tarafından taahhüt edilmesine karşın Türkiye'nin bundan imtina etmesi dikkat çekicidir. Oysa bu düzenleme idari vesayet denetiminin ölçüsüz bir şekilde kullanılmasını engelleyebilecek nitelikte bir güvenceyi bünyesinde taşımaktadır. Hakeza mahalli idarelere, ortak yararlarını korumak amacıyla uluslararası mahalli makamlar da dâhil olmak üzere bir takım birliklere üye olabilme hakkını tanıyan 10. maddenin 2 fıkrası, Mahalli İdareler Özerklik Şartı bakımından Azerbaycan'ı Türkiye'nin daha ilerisine götüren normlardan başka birini oluşturmaktadır. Zira Türkiye'de mahalli idarelerin bile aralarında işbirliği yapabilmelerinin izne tabi olduğu gerçeği göz önünde bulundurulduğunda, uluslararası mahalli idare birliklerine üye olabilme hakkı tanıyan Şart hükmünü kabul eden Azerbaycan'ın bu bakımdan Türkiye'ye göre çok daha ileri bir durumda bulunduğu daha iyi anlaşılabilir.

8. Sonuç

Mahalli İdarelerin merkezi idareler karşısında güçlendirilerek demokratik rejimin derinleştirilmesi yoluyla pekiştirilmesi ideali günümüz ileri demokrasilerinde kabul gören bir anlayıştır. Yerelleşme anlayışını ön plana çıkaran küreselleşme süreci (Kaya 2004: 6) beraberinde “demokrasi”, “yerel katılım”, “yerel özerklik” ve “yönetişim” gibi yönetsel işleyişe dair yeni açılımlar getirmekte ve bunların devletler tarafından öncelikli olarak anayasal ve yasal ölçekte güvence altına alınması sonucuna yol açmaktadır (Yıldırım vd. 2004: 48). Böylece sadece ülke sathında değil ama mahalli düzeylerde de demokratik rejimin hayata geçirilmesi yoluyla “her yerde demokrasi” hedefine ulaşılabilmesi daha mümkün hale gelecektir. Bu durumun yerelleşmenin demokratikleşme sürecinin bir aşaması olduğu (Aslanov 1998: 128) düşüncesini teyit ettiği aşıkârdır. Bu bağlamda yerel yönetimlerin mali olanaklarının yeterli bir düzeye getirilmesi, rejimin demokratikleşmesi üzerinden siyasal gelişmeye ivme kazandıracaktır (Güllüce 2004: 16). Ayrıca bürokrasinin azaltılması, daha şeffaf bir yönetim sistemi meydana getirilmesi, mahalli sorumlulukların doğrudan artırılması üzerinden mahalli ekonomik büyümenin gerçekleştirilmesi için daha elverişli bir ortam sağlanması; özellikle marjinal grupların yönetime katılımı bağlamında sosyal çatışma olasılığının asgari düzeye indirilmesi; memurların merkeze yaranmak yerine o yöreye daha yararlı olmalarının sağlanması; mahalli düzeydeki ihtiyaçların en iyi yine orada yaşayanlar tarafından bilinebileceği ve onlara en uygun çözümlerin yine kendilerinin seçecekleri temsilcileri vasıtasıyla üretilebileceği, kamu hizmetlerinin sınırlı kaynakların en uygun şekilde kullanılarak verimli, etkin ve rasyonel bir şekilde yerine getirilmesi gerektiği düşünceleri ile mahalli idarelerin mahut avantajları (Acartürk vd. 2004: 99-100) bağlamında ortaya çıktığı ve gelişme gösterdiği görülmektedir. Özetle yerel yönetimler ve yerinden demokrasi ile demokratikleşme ve ekonomik kalkınma arasında doğru bir orantısal ilişkinin olduğu görüşü (Hasanoğlu 2008: 82) genel kabul görmektedir. Genel kabul gören bu görüşün doğal sonucu olarak mahalli idarelerin görev ve yetkilerinin genel idare karşısında mümkün olduğunca genişletilmesi gerekmektedir. Bu bağlamda sadece zorunlu ihtiyaçlarla sınırlı olmayacak ve toplumsal mutabakat zemini görevini de yerine getirecek genişlikte olmak üzere mahalli kamu hizmetlerinin yerel yönetim kuruluşlarınınca yerine getirilmesi iyi yönetişimin gereği olarak görülmelidir (Kaya 2004: 10-11).

Azerbaycan ve Türkiye Cumhuriyeti Anayasaları bu düşüncelere kayıtsız kalmamış ve mahalli idareler rejimiyle ilgili çeşitli hükümlere bünyelerinde yer vermişlerdir. Anayasal düzene ilişkin hükümler içerisinde mahalli ida-

relere her iki devletin anayasalarında yer verilmesi isabetli bir tercih olmuştur. Zira mahalli idarelerin merkezi yönetim karşısında güç kazanmalarının ve böylece etkili bir şekilde mahalli kamu hizmetlerini ifa edebilmelerinin özellikle merkezi yönetime hâkim olan siyasi bakışla doğrudan ilgili olduğu (Nohutçu vd. 2004: 85) açık bir gerçektir. İşte mahut bakışın koordinatlarını ve sınırlarını ortaya koyan supra norm (üst kural) karakterindeki anayasal hükümlerin yerel yönetimleri konu edinmesi bu bağlamda büyük bir önem taşımaktadır.

Siyasi yapıları bakımından üniter olan her iki devletin idari rejim bakımından mahalli idarelere ilişkin kurum ve kuralları sert anayasalarla güvence altına almaları şüphesiz olumlu bir durum olmakla beraber, yeterli değildir. Azerbaycan Anayasası'nın bu bağlamda yetersizliği mahalli idareleri sadece belediyelerle sınırlı tutması ve merkezi idarenin başkent kuruluşlarının merkeziyetçi bir kamu yönetimi anlayışı bağlamında birçok hizmeti yerine getirmelerinden kaynaklanan verimsizlik ve etkisizlik sorunlarının (Hasanoğlu 2008: 81) varlığıdır. Oysa belediyelerin kurulmasının mümkün ve/veya rasyonel olmadığı daha küçük yerleşim birimleriyle, belediye sınırları dışında ama il sınırları içinde kalan bazı temel kamu hizmetlerinin etkili bir şekilde yerine getirilmesi bakımından farklı mahalli idare örgütlerinin Anayasa'da öngörülmesi isabetli bir tercih olurdu. Gerçi bazı küçük yerleşim birimlerinde de belediyelerin kurulması mümkün olmakla birlikte, belediyecilik hizmetlerinin kaliteli ve rasyonel bir şekilde yerine getirilmesi düşüncesi karşısında böyle bir seçimin yerindeliği çok tartışma götürür. Bu bağlamda Azerbaycan Cumhuriyeti Belediye Kanunu'nun 1. maddesinde yazılı bulunan ve vatandaşların mahalli idarelere katılım hakkından mahrum kılınamayacağına dair hüküm nedeniyle belirli bir nüfus yoğunluğu aranmaksızın köylerde bile belediye kurulması uygulanması (Hasanoğlu 2008: 85) eleştiriye açıktır.

Azerbaycan bakımından ikinci sorun ayrı bir tüzel kişiliğe sahip olsalar da mahalli idareler üzerinde merkezi devlet idaresinin güçlü bir denetim yetkisine sahip olmaya devam etmesidir. Nitekim belediyeler hizmetlerini yerine getirirken sadece yerel gereksinimlere değil aynı zamanda Bakanlar Kurulu kararlarına da uymak zorundadırlar ki bunun kendi özerkliklerinin daraltılması ölçüsünde merkezin vesayetini güçlendireceği (Şengül 2004: 158-159) açıktır. Aynı sorun Türkiye açısından da mevcuttur. Nitekim 1982 Anayasası; "idarenin bütünlüğü", "kamu görevlerinde birliğin sağlanması", "toplum yararının korunması" ile "mahalli ihtiyaçların gereği gibi karşılanması" gibi hukuksal sınırları belirsiz bir takım elastik kavramsal gerekçelerle mahalli idareler üzerinde merkezi idarenin güçlü bir idari

vesayet denetimi yapabilmesinin anayasal zeminini hazırlamıştır. Zira Türkiye’de merkezi idarenin bir uzantısı olarak görülen mahalli idarelere ilişkin sistem Fransa’dan alınmış olup, esas amaç merkezi idareyi güçlü hale getirmektir (Güllüce 2004: 14). 1982 Anayasası’nın Azerbaycan Anayasası’ndan farklı olarak mahalli idareleri tek bir maddede düzenlemesi ve ayrıntıları basit yasama çoğunluklarının çıkaracağı kanunlara bırakması da bu alana yönelik merkezi idarenin müdahalesini etkili bir şekilde sınırlandırmak bakımından tartışmaya açık bir tercihtir. Belediyelerle ilgili temel görev ve yetkileri daha kazüistik bir anlayışla düzenleyen Azerbaycan Anayasası’nın mahalli idarelere hiç değilse anayasal düzeyde daha güvenceli bir rejim getirdiği görülmektedir.

Azerbaycan ve Türkiye Cumhuriyetleri’nin Avrupa Konseyi bünyesinde hazırlanan ve demokrasi ve mahalli idare ilkelerine dayalı bir Avrupa’nın oluşturulmasını amaçladığı Başlangıç Kısmı’nda ifade edilen Şart’ı kimi çekincelerle de olsa imzalayıp, onaylamaları olumlu bir gelişme olmuştur. Bununla birlikte her iki devletin de merkezi idarenin mahalli idareler üzerindeki idari vesayet yetkisini etkisiz kılacak bazı paragraf ve maddelerle kendilerini bağitlamadıkları ve buna uygun olarak yaptıkları seçimlerle mahut Şartı imzaladıkları görülmektedir. Azerbaycan’ın kendisini bağitladığı madde sayısı ve bunların içerikleri göz önünde bulundurulduğu takdirde bu konuda Türkiye’den daha ileri bir demokrasi ve mahalli idare anlayışıyla kendini yükümlülük altına soktuğu ifade edilmelidir. Bununla birlikte her iki devletin de hem bahsi geçen Şart’ta yer alan taahhütlerini mahalli idarelere yeterli ve merkezden bağımsız finansman kaynakları yaratarak ve bu kaynakların yerel kamu hizmetlerinde ağırlıklı olarak kullanılabilmesi amacıyla belediye bütçesinden personel harcamaları için kullanılacak kısma sınırlar getirerek (Zengin vd. 2004: 353) daha da genişletmeleri hem de Utrecht’te imzalanan 16 Kasım 2009 tarihli “Mahalli İdarelerin Etkinliklerine Katılma Hakkına İlişkin Avrupa Mahalli İdareler Özerklik Şartı’na Ek Protokol”ü (<http://conventions.coe.int/Treaty/en/treaties/html/207.htm>) (13. 01. 2011) bir an önce imzalamaları gerekmektedir. Zira bu alanlarda her iki devletin atacağı olumlu adımların üyesi oldukları Avrupa Konseyi’nin mahalli idareler ve demokrasi anlayışı konusundaki ideallerini paylaştıkları anlamına geleceği açıktır.

Kaynaklar

- Acartürk, Ertuğrul ve Hüseyin Özgür (2004). “Lehte ve Aleyhteki Görüşler Çerçevesinde Desantralizasyona Giderken Dikkat Edilecek Hususlar”. *Yerel Yönetimler Desantralizasyon ve Azerbaycan Belediyeleri*. Ed. Fikret Elma. Bakü: Qafqaz Üniversitesi Belediyecilik Araştırmaları Merkezi Yay. 89-110.
- Aslanov, Eldar İkramoğlu (1998). “Azerbaycan’da Yerel Yönetimler”. *Çağdaş Yerel Yönetimler* 7 (3): 112-129.
- Conference on the occasion of the 10th anniversary of the European Charter of Local Self-Government: proceedings: local self-government in Europe: the European Charter of Local Self-Government as a democratic mechanism to promote subsidiarity, Copenhagen, 17-18 April 1996, 50. volume/Congress of Local and Regional Authorities of Europe Series 50. volume/Studies and texts (1997)*. Strasbourg: Published Council of Europe.
- Congress of Local and Regional Authorities of Europe, North/South local democracy: the European Charter of Local Self-Government in action: Malta, 14-16 March 1996: international conference (1997)*. Strasbourg: Published Council of Europe.
- Congress of Local and Regional Authorities, Texts Adopted: Standing Committee 13 to 15 November 2006, Recommendations 200 to 206, Opinion 26, Resolutions 222 to 225, 13th Session (Addendum 1) (2007)*. Strasbourg: Published Council of Europe.
- Congress of Local and Regional Authorities – Texts Adopted: Standing Committee 20 and 21 November 2007 - 14th Session Addendum 1 (2008)*. Strasbourg: Published Council of Europe.
- Decentralization and local democracy in the world: First global report by United Cities and Local Governments 2008, (2009)*. Barcelona: World Bank Publications.
- Elma, Fikret (2004). “Yönetimde Desantralizasyon ve Azerbaycan”. *Yerel Yönetimler Desantralizasyon ve Azerbaycan Belediyeleri*. Ed. Fikret Elma. Bakü: Qafqaz Üniversitesi Belediyecilik Araştırmaları Merkezi Yay. 163-170.
- Garner, Don E., David L. McKee and Yorsa Abu Amara McKee (2008). *Accounting and the global economy after Sarbanes-Oxley*. New York: M.E. Sharpe.
- Gözler, Kemal (2009). *İdare Hukuku Dersleri*. Bursa: Ekin Basım Yay.

- _____, (2010). *Anayasa Hukukunun Genel Esasları*. Bursa: Ekin Basım Yay.
- _____, (2011). *Türk Anayasa Hukuku Dersleri*. Bursa: Ekin Basım Yay.
- Güllüce, İdris (2004). “Merkezi Hükümet Politikaları ve Yerel Yönetimler”. *Yerel Yönetimler Desantralizasyon ve Azerbaycan Belediyeleri*. Ed. Fikret Elma. Bakü: Qafqaz Üniversitesi Belediyecilik Araştırmaları Merkezi Yay. 14-18.
- Günday, Metin (2005). *İdare Hukuku*. Ed. Turan Yıldırım. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yay.
- Hasanoğlu, Mürteza (2008). “Azerbaycan Cumhuriyeti’nde Devletin Yeniden Yapılandırılması ve Yerel Yönetimlerin Güçlendirilmesi Çabaları”. *Sayıştay Dergisi* 69: 73-90.
- Huber, Denis (1999). *A decade that made history: the Council of Europe, 1989-1999*. Translated by Vincent Nash. Strasbourg: Published Council of Europe.
- İsbir, Eyüp, G. ve Bülent Açma (2005). *Kentleşme ve Çevre Sorunları*. Ed. Bülent Açma. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yay.
- Kamalov, Nesimi ve Erdal Ayhan (2004). “Belediyelerden Finansal Problemlerin Çözümüne Yönelik Bazı Yöntemler”. *Yerel Yönetimler Desantralizasyon ve Azerbaycan Belediyeleri*. Ed. Fikret Elma. Bakü: Qafqaz Üniversitesi Belediyecilik Araştırmaları Merkezi Yay. 241-251.
- Kaya, Cemil (2001). “İngiltere’de Mahalli İdareler”. *Bir Başka Açından İngiltere*. Der. Sedat Laçiner. Ankara: ASAM Yay. 67-108.
- Kaya, Erol (2004). “Yerel Yönetimlerde Yeniden Yapılanma”. *Yerel Yönetimler Desantralizasyon ve Azerbaycan Belediyeleri*. Ed. Fikret Elma. Bakü: Qafqaz Üniversitesi Belediyecilik Araştırmaları Merkezi Yay. 3-13.
- Kratnycky, Adrian, Motyl, J. and Charles Alexander Graybow (1999). *Nations in transit, 1998: civil society, democracy, and markets in East Central Europe and the newly independent states*. New Jersey: Transaction Publishers.
- Morphet, Janice (2008), *Modern Local Government*. London: Published by SAGE.
- Nadaroğlu, Halil ve Nezih Varcan (2005). *Yerel Yönetimler*. Ed. Nezih Varcan. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Fakültesi Yay.
- Nohutçu, Ahmet ve Bayram Coşkun (2004). “Yönetişim ve Desantralizasyon: Yönelimler ve Bazı Saptamalar”. *Yerel Yönetimler Desantrali-*

zasyon ve Azerbaycan Belediyeleri. Ed. Fikret Elma. Bakü: Qafqaz Üniversitesi Belediyecilik Araştırmaları Merkezi Yay. 69-88.

Özbudun, Ergun (2010). *Türk Anayasa Hukuku*. Ankara: Yetkin Yay.

Parliamentary Assembly - Working Papers - 2008 Ordinary Session (Third Part) 23-27 June 2008 Volume VI (2009), Strasbourg: Published Council of Europe.

Rehimli, Recep (2009). "Azerbaycan Yönetim Sistemi". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 2/9(Fall): 377-386.

Schmidt, Sebastian, Martin Uppenbrink and Michael Succow (2009). "Potential Analysis for Further Nature Conservation in Azerbaijan". Greifswald: Geozon Science Media.

Şengül, Ramazan (2004). "İdari Sistemin Yerelleşmesi Sürecinde Azerbaycan-Türkiye-Fransa Karşılaştırılması". *Yerel Yönetimler Desantralizasyon ve Azerbaycan Belediyeleri*. Ed. Fikret Elma. Bakü: Qafqaz Üniversitesi Belediyecilik Araştırmaları Merkezi Yay. 147-162.

Wollmann, Hellmut and Elena Gritsenko (2009). "Local Self Government in Rusia: between decentralization and recentralization". *Federalism and local politics in Russia BASEES/Routledge series on Russian and East European Studies*. Ed. Cameron Ross and Adrian Campbell: Taylor & Francis. 227-247.

Yıldırım, Uğur ve Şerif Öner (2004). "Türk Yerel Yönetim Sistemindeki Reform Çalışmalarının Azerbaycan Yerel Yönetim Sistemine Olası Etkileri". *Yerel Yönetimler Desantralizasyon ve Azerbaycan Belediyeleri*. Ed. Fikret Elma. Bakü: Qafqaz Üniversitesi Belediyecilik Araştırmaları Merkezi Yay. 32-51.

Zengin, Eyüp ve Abdülkerim Üregen. "Azerbaycan Belediyelerinin Personel Sistemi Üzerine Düşünceler". *Yerel Yönetimler Desantralizasyon ve Azerbaycan Belediyeleri*. Ed. Fikret Elma. Bakü: Qafqaz Üniversitesi Belediyecilik Araştırmaları Merkezi Yay. 345-353.

<http://conventions.coe.int/treaty/Commun/ListeDeclarations.asp?NT=122&CM=&DF=&CL=ENG&VL=1> (12.01.2011).

<http://conventions.coe.int/treaty/en/treaties/html/122.htm> (02.01.2011).

<http://conventions.coe.int/Treaty/en/treaties/html/207.htm> (13. 01. 2011).

The Constitutional Provisions about Local Government in Azerbaijan and Turkey: A Comparative Perspective

Mehmet Merdan Hekimoğlu*

Abstract

The principle of the guarding and strengthening of local self-government, which envisages the enlargement of the powers of local authorities as self-governing local organs, is a key to deepening democracy and guaranteeing the appropriate, efficient and effective operation of public services. The subject of "local government" is regulated both in the Constitution of Turkish Republic (art. 127) and in the Constitution of Azerbaijan Republic (art. 142-146). But these constitutional arrangements giving priority to the central state administration cannot be said to be sufficient, establishing a strong local self-government system in both countries. Turkey and Azerbaijan have signed and ratified the European Charter of Local Self-Government, which adopted a model of strong local self-government system. However, they (especially Turkey) placed a lot of reservations on the European Charter, which should be lifted to a great extent. Turkey and Azerbaijan should also sign the additional protocol to the European Charter of Local Self-Government on the right to participate in the affairs of a local authority, but they have not done so yet.

Keywords

Local governments, the Constitution of Azerbaijan, the Constitution of Turkey, European Charter of Local Self-Government

---

* Prof. Dr., İzmir University, Faculty of Law – İzmir / Turkey
merdan.hekimoglu@izmir.edu.tr

Сравнительный анализ организации местного самоуправления в Конституциях Азербайджана и Турецкой Республики

Мехмет Мердан Хекимоглу*

Аннотация

Принцип «сохранения и укрепления местного самоуправления», предусматривающий расширение полномочий местных органов власти как местного самоуправления, важен с точки зрения углубления демократии и эффективного, результативного функционирования государственных услуг. Функционирование местного управления регулируется Конституцией Турецкой Республики (статья 127) и Конституцией Азербайджанской Республики (статья 142-146). Однако, с точки зрения создания сильной и автономной системы местного самоуправления, этих статей, отдающих приоритет центральной власти, недостаточно. Азербайджан и Турция подписали и ратифицировали Европейскую Хартию местного самоуправления, предполагающую модель сильной и автономной системы местного самоуправления, однако поставили много оговорок к вышеупомянутому Уставу. Турция и Азербайджан должны ликвидировать значительное большинство данных оговорок, а также подписать Дополнительный протокол к Европейской Хартии местного самоуправления на право участия в делах местной власти.

Ключевые Слова

местное самоуправление, Конституция Азербайджана, Конституция Турции, Европейская хартия местного самоуправления

---

* Проф. док., Измирский университет юридический факультет – Измир / Турция
merdan.hekimoglu@izmir.edu.tr

Selection of Subjunctors in Turkic Non-Finite Complement Clauses

Lars Johanson*

Abstract

The topic of the paper is Turkic clausal complementation: the syntactic and semantic behavior of complement clauses, the subjunctors that mark them, and the roles of various predicate types in selecting them. Two main types of bound complementizers serve as subjunctors in complement clauses: a participial and an infinitival type, both usually corresponding to the English complementizer *that*.

Traditionally, the semantic behavior of the complement clauses has been thought to depend on a distinction between factive and non-factive verbs. Complement clauses provided with participial subjunctors have been described as factive in contrast to non-factive complement clauses provided with infinitival subjunctors.

Csató (2010) shows that the distinction fact vs. non-fact does not explain the distribution in Turkish. She concludes that the distinction made in Functional Grammar between embedded propositions and embedded predications can be applied to account for the differences between Turkish clauses with participial and infinitival subjunctors. Only clauses with a participial subjunctor can have illocutionary force and a truth value.

It is suggested in the present paper that this situation follows from a specific distribution of oppositional values. Clauses carrying participial subjunctors do not refer directly to events as such, but explicitly to some knowledge about events. The concept 'knowledge of a possible fact' is grammaticalized in most Turkic languages. Clauses provided with participial sub-

---

* Prof. Dr., Johannes Gutenberg University, Department of Turkology – Mainz / Germany
johanson@uni-mainz.de

junctors signal this concept. Those provided with infinitival subjunctors do not share it. They are the non-marked members of several oppositions, thus highly ambiguous, open to diverse (e.g. modal) interpretations suggested by the predicate of the higher clause.

Traditional classifications of predicates do not solve the problems of subjunctor selection. The semantic value of the participial subjunctor is decisive. Predicates that normally occur with an infinitival subjunctor can also occur with a participial subjunctor if the semantic value 'knowledge of a possible fact' is intended. The participial subjunctor plays a prominent selecting role: both the higher and the lower predicate must be semantically compatible with the concept it signals.

Keywords

Turkic languages, syntax, clause combining, complement clauses

1. Turkic Complement Clauses

Turkic non-finite complement clauses, non-main clauses functioning as arguments of predicates in higher clauses, matrix clauses, are joined to these higher clauses by bound complementizers, subjunctors. The present paper will deal with the possible roles of various predicate types of the matrix clauses in selecting the possible subjunctors. The examples will be taken from Turkish, though the regularities observed are actually shared by most Turkic languages.

Turkic non-finite complement clauses correspond functionally to English non-main clauses with finite predicates, mostly *that*-clauses. They are constructed according to the normal left-recursive Turkic syntax, which means that the matrix clause may be a main clause or a non-main clause; for example:

- complement clause 2
- complement clause 1
- main clause

The number of complementations in a sentence is of course restricted by the memory capacity of the addresser and the addressee to produce and comprehend the structures.

The predicates of complement clauses - verbs, nouns, adjectives - are marked by participial and infinitival subjunctors. The normal complementation technique is nominalization. The clauses are possessive constructions in which the subject, mostly in the genitive, represents the possessor

and the predicate represents the possessum. Possessive personal markers signal person and number agreement. Two examples:

(1) *Ahmet* [[*Ali'nin gel-diğ-in-i*] *bil-diğ-in-i*] *söyle-di*.
Ahmet Ali-gen come-sj.part-poss-acc know-sj.part-poss-acc say-past
'Ahmet said he knew that Ali had come.'

(2) *Ahmet* [[*Ali'nin gel-me-sin-i*] *iste-diğ-in-i*] *söyle-di*.
Ahmet Ali-gen come-sj.inf-poss-acc want-sj.part-poss-acc say-past
'Ahmet said that he wanted Ali to come.'

The subject can also be in the nominative. Where both cases are possible, the genitive subject tends to express specificity.

(3) [*Para gel-diğ-in-i*] *bil-iyor-um*
money come-sj.part-poss-acc know-pres-1sg
'I know that money comes/came/has come.'

(4) [*Para'nın gel-diğ-in-i*] *bil-iyor-um*.
money-gen come-sj.part-poss-acc know-pres-1sg
'I know that the money comes/came/has come.'

Complement clauses occur in various syntactic functions, mostly as core arguments. They may serve as subjects, accusative-marked direct objects, dative-marked indirect objects, and oblique objects marked by other cases (locative, ablative, instrumental) or postpositions. Three-place verbs typically take an indirect object in the dative and a complement clause as a direct object in the accusative, for instance:

(5) *Ahmet*, [*Ali'ye*] [*gel-me-sin-i*] *emret-ti*.
Ahmet Ali-dat come-sj.inf-poss-acc order-past
'Ahmet ordered Ali to come.'

Subject control constructions, in which the subject of the complement clause must be coreferential with that of the matrix clause, will not be dealt with here. In cases such as (6), the predicate of the complement clause does not carry any person or case marker.

(6) *Ali* [*gel-mek*] *ist-iyor*.
Ali come-sj want-pres
'Ali wants to come.'

Main clauses may carry markers expressing viewpoint aspect, mood, tense, person, and number. Complement clauses are deranked in the sense that they lack some categorial distinctions relevant to main clauses. For instance, many are interpretable as both non-past and past. *Ali'nin gel-diğ-i* 'Ali-gen come-

sj.part-poss can thus be translated by English present, past, perfect, or pluperfect forms: 'that Ali comes / came / has come / had come.'

Two main types of bound complementizers serve as subjunctors in complement clauses: participial and infinitival subjunctors. In Turkish, the participial type is mainly represented by {-DIG} + possessive markers. The participial subjunctor {(y)AcAK} is a modal item mostly used for future reference. The infinitival type is represented by {-mA} + possessive markers. Both usually correspond to the English complementizer *that*. The subjunctor {(y)Iş}, which may correspond to the complementizer *how*, will not be discussed in this paper. The discussion will focus on the distinctions between the types {-DIG} and {-mA}.

Complement clauses based on the infinitival type must be distinguished from lexicalized deverbal nouns derived with infinitive markers, e.g. {-mA} in *konuş-ma* 'talk', *araştır-ma* 'research' (Johanson 1975). Complement clauses of the participial type should not be confused with headless relative clauses such as (7).

(7) *Ahmet, [Ali'nin söyle-dik-ler-in-i] anla-dı.*

Ahmet Ali-gen say-sj.part-pl-poss-acc understand-past
'Ahmet understood what Ali said.'

When the predicate of the complement clause is a non-verb, it is provided with a copula verb 'to be', e.g. 'to be sick' or 'to be a doctor' as in *hasta / doktor ol-duğ-u* <sick / doctor be-sj.part-poss> *hasta / doktor ol-ma-sı* <sick/doctor be-sj.inf-poss>. This is also valid for expanded stems forming complex aspect-tense items, e.g. postterminals expressing 'to have done' such as *-mİş ol-duğ-u* <post be-sj.part-poss>/ *-mİş ol-ma-sı* <post be-sj.inf-poss>.

In other Turkic languages, subjunctors of the participial type are mostly based on {-GAn}, e.g. Kazakh *kel-gen-i* <come-sj.part-poss>. Subjunctors of the infinitival type are based on {(I)ş} or {(I)w}, e.g. Uzbek *ket-iş-i*, Kumyk *get-ıw-i* <go-sj.inf-poss>.

2. Factive vs. Non-Factive

What principles govern the choice of participial and infinitival subjunctors? How do the two types of complement clauses differ semantically?

As far as Turkish is concerned, these questions have been discussed for decades. The general assumption is that the type of predicate of the matrix clause determines the choice of the subjunctor. Traditionally, the semantic

behavior of complement clauses has been thought to depend on a distinction between factive and non-factive verbs.

Along the lines of Kiparsky and Kiparsky (1970), it is possible to distinguish “factive” verbs such as *to regret* and “non-factive” verbs such as *to believe*. Turkish complement clauses provided with the participial subjunctor {-DIG} have been described as factive in contradistinction to non-factive complement clauses provided with the infinitival subjunctor {-mA}. Lees’ distinction (1965: 113-114) between “general participle factive nominalizations”, based on {-DIG}, and “light-infinitive nominalizations”, based on {-mA}, has been adopted by numerous linguists describing Turkish. It has become usual to claim that complement clauses provided with {-DIG} refer to “facts”, whereas those provided with {-mA} refer to “actions”. In syntax-based approaches inspired by Lees, “fact complements” are based on {-DIG} (with non-future reference) and {- (y)AcAK} (with future reference). “Act complements” are based on {-mA} and lack tense reference.

In linguistic theories working with ideas of a layered structure of the clause, a distinction originally proposed by Vendler (1967) is made between embedded propositions and embedded predications. In Lyons’ terminology, predications are second-order entities and propositions are third-order entities (1977: 793). The idea of layering developed by Foley and Van Valin (1984) has been elaborated by Dik and Hengeveld in their version of Functional Grammar (Dik 1989, 1997). As a representative of this kind of Functional Grammar, van Schaaik (2001) distinguishes “fact” and “act” according to temporal differences, but also deals with the semantics of matrix predicates and classes of the embedded predicates according to Vendler (1972).

In his layered analysis of the underlying clause structure, Dik claims that embedded propositions convey possible facts, whereas embedded predications convey states of affairs. One reason for preferring the term “possible fact” is that these clauses can also be used in contexts where it is denied that they represent facts, e.g. *It is not true that Ali has come*. It is claimed that a classification of matrix verbs can be based on this distinction: verbs taking propositional complements versus verbs taking predicational complements.

Items to which illocutionary forces apply are propositions rather than predications. Only possible facts may be evaluated as being true or not. In propositional structures, potential or possible facts are specified, i.e. some-

thing that can be known, believed, mentioned, remembered, etc. Factive predicates allow the insertion of the noun *fact* in the complement clause, e.g. *Ahmet regrets [the fact] that Ali went.*

According to Csató, the distinction made in Functional Grammar between embedded propositions and embedded predications can be applied to account for the differences between Turkish clauses with participial and infinitival subjunctors (2010: 117-118). But this does not mean a simple dichotomy ‘fact’ vs. ‘act’. {-DIG} complement clauses are indicative, whereas {-mA} clauses are non-indicative (Csató 1999). Only complement clauses headed by the participial subjunctor have illocutionary force and a truth value. Clauses with the infinitival subjunctor lack these properties.

Example (8) may be compared to (9), where the complement clause is not a proposition and has no truth value.

(8) *Ahmet*, [*Ali'nin gel-diğ-in-i iste-me-di*].
 Ahmet Ali-gen come-sj.part-poss-acc want-neg-past)
 ‘Ahmet did not like that Ali came.’

(9) *Ahmet*, [*Ali'nin gel-me-sin-i iste-me-di*].
 Ahmet Ali-gen come-sj.inf-poss-acc want-neg-past)
 ‘Ahmet did not want Ali to come.’

3. Participial and Infinitival Subjunctors

Complement clauses taking participial subjunctors are typically headed by predicates of knowledge, perception, utterance, and evaluation. Csató (1990) lists, according to Noonan’s classification (1985: 11–133), the following types of matrix predicates heading {-DIG} clauses:

- Utterance predicates, e.g. *söyle-* ‘to say’, *sor-* ‘to ask’, *anlat-* ‘to tell’, *bildir-* ‘to make known’.
- Predicates expressing knowledge, acquisition, perception, e.g. *anla-* ‘to understand’, *bil-* ‘to know’, *farket-* ‘to notice’, *hatırla-* ‘to remember’, *kabul et-* ‘to accept’, *seç-* ‘to perceive’, *gör-* ‘to see’, *duy-* ‘to hear’.
- Predicates expressing an attitude towards the possible fact described by the complement clause: *doğru ol-* ‘to be true’, *yanlış ol-* ‘to be false’, *emin ol-* ‘to be sure’, *inan-* ‘to believe’.
- Complement clauses taking the infinitival subjunctor lack illocutionary force. They are typically headed by predicates such as the following:

- Predicates of practical manipulation, e.g. *emret-* ‘to order’, *zorla-* ‘to oblige’, *engelle-* ‘to prevent’, *izin ver-* ‘to allow’, *öğütle-* ‘to advise’.
- Volitional predicates, e.g. *iste-* ‘to want’, *rica et-* ‘to request’, *arzu et-* ‘to desire’, *um-* ‘to hope’, *talep et-* ‘to request’, *bekle-* ‘to expect’.
- Commentative predicates, e.g. *önemli ol-* ‘to be important’, *iyi ol-* ‘to be good’, *kötü ol-* ‘to be bad’, *doğru ol-* ‘to be right (morally good)’, *kız-* ‘to be angry’, *memnun ol-* ‘to be pleased’, *sevin-* ‘to be glad’, *şaşıır-* ‘to be surprised’, *üzül-* ‘to be sorry’, *kork-* ‘to fear’.

Typical predicates also include *bağışla-* ‘to forgive’, *ikna et-* ‘to persuade’, *kolaylaştır-* ‘to facilitate’, *onayla-* ‘to approve’, *sığla-* ‘to ensure’, *teklif et-* ‘to suggest’, *tembih et-* ‘to admonish’, *ümit et-* ‘to hope’, *yasakla-* ‘to forbid’.

It has been discussed what modal meanings are expressed by Turkish complement clauses provided with participial and infinitival subjunctors. Erguvanlı-Taylan (1998) adopts Kiparsky and Kiparsky’s approach to the semantics of matrix predicates. She argues that the selection of higher predicates is determined by epistemic and deontic modality, a distinction based on Palmer’s modality theory (1986: 97).

4. Subjunctor Choice

It is important to investigate the semantic roles of matrix predicates and to classify them according to these roles and their possible selection behavior. The links between predicates and subjunctors are, however, still far from clear. It is uncertain in what sense and to what extent the predicates select the subjunctors and how they affect the truth content of the complement clause. The interaction must be studied further.

Linguists have, as we have seen, attempted to classify matrix predicates according to their occurrence with the possible subjunctor types.

(A) Predicates that only occur with {-DIG} and {(y)AcAK} are said to be cognitive predicates such as *emin ol-* ‘to be sure’, *fark et-* ‘to notice’, *iddia et-* ‘to claim’, *inan-* ‘to believe’, *itiraf et-* ‘to confess’, *öğren-* ‘to learn’, *pişman ol-* ‘to regret’, *reddet-* ‘to deny’, *san-* ‘to suppose’. They express epistemic modality, i.e. can be used to evaluate the truth value of the embedded proposition.

(B) Matrix predicates that only occur with {-mA} are said to express deontic modality, the addresser’s attitude towards the action described by the complement clause. Some are said to express command, request, wish, will, hope, and expectation, e.g. *arzu et-*, *dile-* ‘to wish’, *bekle-* ‘to expect’,

emret- ‘to order’, *iste-* ‘to want’. Others express obligation, necessity, premission, or possibility, e.g. *izin ver-*, *müsaade et-* ‘to permit’, *lazım (ol-)* ‘to be necessary’, *mecbur ol-* ‘(to be) obliged’, *mümkün (ol-)* ‘(to be) possible’, *önle-* ‘to prevent’, *şart (ol-)* ‘(to be) obligatory’, *yasakla-* ‘to forbid’. One subgroup expresses emotional attitudes, e.g. *affet-* ‘to forgive’, *beğen-*, *hoşlan-*, *sev-* ‘to like’, *kız-* ‘to get angry’, *kork-* ‘to be scared’, *nefret et-* ‘to hate’, *öv-* ‘to praise’, *şikayet et-* ‘to complain’, *utan-* ‘to be ashamed’.

(C) One group of predicates is said to occur with both subjunctor types. Some of them are cognitive predicates, e.g. *anla-* ‘to understand’, *bil-* ‘to know’, *hatırla-* ‘to remember’. Some are emotional predicates, e.g. *bozul-* ‘to resent’, *içerle-* ‘to resent’, *sevin-* ‘to be pleased’, *memnun ol-* ‘to be pleased’, *kabul et-* ‘to accept’, *şaş-*, *şaşır-* ‘to be surprised’.

5. Possible Facts

{-DIG} complement clauses express propositions with a possible truth value. The participial subjunctor {-DIG} is required by matrix predicates capable of assessing the factual truth of embedded proposition, e.g. non-factive predicates such as *san-* ‘to think, to believe’ and *tahmin et-* ‘to suppose’:

(10) *Ahmet, [Ali'nin git-tiğ-in-i] san-dı.*
Ahmet Ali-gen go-sj.part-poss-acc believe-past
‘Ahmet believed that Ali went / had gone.’

(11) *Ahmet, [Ali'nin git-tiğ-in-i] tahmin et-ti*
Ahmet Ali-gen go-sj.part-poss-acc suppose-past
‘Ahmet supposed that Ali had gone.’

The participial subjunctor in the examples above cannot be replaced by the infinitival subjunctor, e.g. *git-me-sin-i (go-sj.inf-poss-acc).

Similar rules apply to the subjunctor corresponding to English *whether* in interrogative complement clauses. These request information and are therefore provided with a participial subjunctor, for instance:

(12) *Ahmet, [Ali'nin gel-ip gel-me-diğ-in-i] sor-du.*
Ahmet Ali-gen come-conv come-neg-sj.part-acc ask-past
‘Ahmet asked whether (or not) Ali had come.’

The dichotomy factive vs. non-factive does not, however, provide a satisfactory explanation of the distinction {-DIG} vs. {-mA}. Clauses with the infinitival type can actually also refer to possible facts, e.g. with matrix

predicates of emotion such as *sevin-* ‘to be pleased’, *sevin-dir-* ‘to please’, *kız-* ‘to be angry’, *üzül-* ‘to regret, to be sorry’:

- (13) [*Ali'nin gel-me-si*] *Ahmed'i sevin-dir-di*.
Ali-gen come-sj.inf-poss Ahmet-acc be.pleased-caus-past
‘Ali’s coming [the fact that Ali came] pleased Ahmet.’
- (14) *Ahmet*, [*Ali'nin git-me-sin-e*] *üzül-dü*.
Ahmet Ali-gen go-sj.inf. poss-dat regret-past
‘Ahmet regretted Ali’s departure’
(= that Ali went, has gone, had gone, goes away, will go).

Matrix predicates are factive if they presuppose the factual truth of the embedded proposition. The predicates mentioned satisfy this condition. The truth value remains constant with varying negated, interrogated, and modal forms of the matrix predicate, e.g. *üzül-me-di* (regret-neg-past) ‘did not regret’. Non-factive matrix predicates such as *iste-* ‘to want’ may occur with {-mA} clauses:

- (15) *Ahmet*, [*Ali'nin git-me-sin-i*] *iste-di*.
Ahmet, Ali-gen go-sj.inf. poss-acc want-past
‘Ahmet wanted Ali to go.’

No truth value of the complement clause is presupposed. The content can thus be contradicted, e.g. *Ama Ali git-me-di* ‘But Ali go-neg-past’ ‘But Ali did not go’.

It is obvious that complement clauses provided with infinitival subjunctors can refer not only to potential actions but also to facts:

- (16) *Ahmet*, [*Ali'nin iç-me-sin-den*] *bık-tı*.
Ahmet Ali-gen drink-sj.inf-poss-abl tire-past
‘Ahmet was fed up with Ali’s drinking [the fact that Ali drank].’
- (17) *Ahmet*, [*Ali'nin gel-me-sin-den*] *hoşlan-dı*.
Ahmet Ali-gen come-sj.inf-poss-abl enjoy-past
‘Ahmet was pleased with Ali’s coming [that Ali came / had come / would come].’

6. Content of Knowledge

The traditional classifications of predicates do not solve the problems of subjunctor selection. The semantic value of the participial subjunctor {-DIG} is decisive. The subjunctor {-DIG} indicates ‘possible facts’, but this can also be the case with {-mA}. The participial subjunctor has a distinctive element of meaning, a cognitive element that can be referred to as ‘knowledge of a possi-

ble fact'. Constituent clauses provided with {-DIG} signal 'knowledge (that)', a cognitive content that implies knowledge, learning, understanding, consciousness, awareness, belief, intuition, insight, etc. The participial subjunctor signals a content of knowledge acquired through thought, experience, intuition, perception, etc., a content that can be judged, estimated, assessed, believed, and doubted. The use of {-DIG} frames the cognitive content as true, whether or not there is proof for this.

The linguistic oppositions in which the subjunctors participate reveal the reasons for the differences. The subjunctor {-DIG} forms an opposition with the subjunctor {-mA}, in which it is the marked member, signaling content of knowledge. The subjunctor {-mA} does not signal or share this concept. The subjunctor {-DIG} is also the unmarked member of an opposition with the subjunctor {-(y)AcAK}, a modal item mostly used for future reference. The subjunctor {-DIG} does not signal or share its semantics. The subjunctor {-mA} is also the unmarked member of an opposition with {-(y)AcAK}, whose modal values it does not signal or share.

The unmarked member of these oppositions, {-mA}, is the least qualified subjunctor. It does not signal any concept of its own and is thus highly ambiguous, open to diverse interpretations suggested by the predicate of the matrix clause. This insight has been formulated by Turcologists in more or less vague ways. According to Bazin (1968), {-DIG} clauses refer to real acts in present or past, whereas {-mA} clauses refer to virtual acts related to will, wish, and fear. According to Erdal, {-mA} verbal nouns "actually do not refer to events at all, but to mental projections" (1998: 56).

Modal interpretations, epistemic or deontic, depend on the semantics of the predicate of the matrix clause. Many matrix predicates that only occur with {-mA} signal a modal content. The realizations follow from the distribution of oppositional values just discussed. If the complement clause is provided with the infinitival subjunctor, an interpretation as 'knowledge of a possible fact' is excluded. On the other hand, the infinitival subjunctor does not signal modal meanings explicitly. It just refers to the action, leaving the further interpretation open. The complement clause gets its indicative or modal reading through the semantics of the matrix predicate. This is solely the task of the matrix predicate itself. The {-mA} subjunctor is not chosen in order to signal any modal notion.

Predicates that normally occur with an infinitival subjunctor can occur with a participial subjunctor if the semantic value 'knowledge of a possible fact' is intended:

(18) *Ahmet*, [*Ali'nin git-me-sin-i*] *iste-me-di*.
Ahmet Ali-gen go-sj.inf-poss-acc desire-neg-past
'Ali did not want Ali to go.'

(19) *Ahmet*, [*Ali'nin git-tiğ-in-i*] *iste-me-di*.
Ahmet Ali-gen leave-sj.part-poss-acc desire-neg-past
'Ali did not like the fact that Ali had gone.'

To understand the semantic value of {-DIG}, it is important to consider matrix predicates that can occur with both {-DIG} and {-mA}. With predicates such as *um-* 'to hope' or *kork-* 'to fear', {-DIG} clauses mean 'to hope / fear that something happens or has happened', whereas {-mA} clauses mean 'to hope / fear that something will, might happen'.

In certain other cases it might be claimed that the matrix predicate can occur with different subjunctors since it has two readings. For example, the predicate *söyle-* can mean a simple 'to say, to utter' or a volitional 'to tell', implying that the content of the complement is wished, wanted, asked for, requested, expected, ordered, etc.

(20) *Ahmet* [*Ali'nin git-tiğ-in-i*] *söyle-di*.
Ahmet Ali-gen go-sj.part-poss-acc say-past
'Ahmed said that Ali had gone.'

(21) *Ahmet* [*Ali'nin git-me-sin-i*] *söyle-di*.
Ahmet Ali-gen go-sj.inf-poss-acc say-past
'Ahmet said that Ali should go.'

The subjunctor {-mA} does not signal any modal reading. However, the only suitable interpretation in the context of an infinitival subjunctor is a modal one implying that the action in question shall or should be carried out. This leads to volitional clauses such as (23). The predicate *bildir-* 'to make known' behaves in the same way:

(22) *Ahmet* [*Ali'nin gel-diğ-in-i*] *bildir-di*
Ahmet Ali-gen come-sj.part-poss-acc announce-past
'Ali announced that Ali had come.'

(23) *Ahmet* [*Ali'nin gel-me-sin-i*] *bildir-di*.
Ahmet Ali-gen come-sj.inf-poss-acc announce-past
'Ahmet announced that Ali should come.'

The predicate *doğru (ol-)* can mean '(to be) true, correct, right' or '(to be) appropriate, good, acceptable'. The first reading is found with {-DIG}, but {-mA} yields an evaluative reading (Csató 2010: 115):

- (24) [*Ali'nin gel-diğ-i*] *doğru değil.*
 Ali-gen come-sj.part-poss true not
 'It is not true that Ali comes / came/ has come.'
- (25) [*Ali'nin gel-me-si*] *doğru değil.*
 Ali-gen come-sj.inf-poss right not
 'It is not appropriate that Ali comes /came/ has come.'

Also other predicates that can head complement clauses of both types may have more than one reading, e.g. *mümkün (ol-)* '(to be) possible'. The reading 'knowledge of a possible fact' is only found in (26).

- (26) [*Ali'nin gel-diğ-i*] *mümkün.*
 Ali-gen come-sj.part-poss possible
 'It is possible that Ali comes/came/ has come.'
- (27) [*Ali'nin gel-me-si*] *mümkün.*
 Ali-gen come-sj.inf-poss possible
 'Ali's coming is possible.'

With {-DIG}, *anla-* 'to understand', *öğren-* 'to learn, to experience', *bil-* 'to know', etc., have normal interpretations of 'knowledge of a possible fact'.

- (28) *Ahmet* [*Ali'nin git-tiğ-in-i*] *anla-dı.*
 Ahmet Ali-gen go-sj.part-poss-acc understand-past
 'Ahmet understood that Ali went /had gone.'
- (29) *Ahmet* [*Ali'nin git-tiğ-in-i*] *bil-iyor.*
 Ahmet Ali-gen go-sj.part-poss-acc know-pres
 'Ahmet knows that Ali goes / has gone.'
- (30) *Ahmet* [*Ali'nin git-tiğ-in-i*] *öğren-di.*
 Ahmet Ali-gen go-sj.part-poss-acc learn-past
 'Ahmet learned that Ali went / had gone.'

With {-mA}, however, verbs of this kind may refer to *how* or *why* the action is realized:

- (31) *Ali*, [*Ankara'da yaşa-ma-sın-ı*] *öğren-di.*
 Ali Ankara-loc live-sj.inf-poss-acc learn-past
 'Ali learned living [how to live] in Ankara.'
- (32) *Ahmet* [*Ali'nin gel-me-sin-i*] *anla-dı.*
 Ahmet Ali-gen come-sj.inf-poss-acc understand-past
 'Ahmet understood Ali's coming' [how Ali had come].'

Certain matrix predicates that only select {-mA} do not have a modal content, e.g. *izle-* ‘to watch, to follow’:

(33) *Ahmet [Ali'nin git-me-sin-i] izle-di.*

Ahmet Ali-gen go-sj.inf-poss-acc watch-past
‘Ahmet watched Ali go [how he went]’.

In many cases, predicates such as *bil-* ‘to know’, *öğren-* ‘to learn’ or *anlat-* ‘to explain’ do not express propositional knowledge (“knowledge that”), but procedural knowledge, (“knowledge how”), knowledge of how to perform some task, e.g. the skill involved in riding a horse or a bicycle. Thus, *araba kullan-ma-sin-i anlat-* may mean ‘to explain how to drive a car’, *ata bin-me-si-ni bil-* ‘to know how to ride’ with a composite noun *ata bin-me-si* designating the ability to ride (Csató 1999: 29), *yemek pisir-me-sin-i bil-* ‘to know how to cook’ (Csató 1999: 26-27).

The concept ‘knowledge of a possible fact’ is grammaticalized in Turkic. Languages such as English use undifferentiated complementizers, e.g. *that*, and the meaning of the complement clause largely depends on the meaning of the matrix predicate. The situation in Turkic is different. The participial subjunctor explicitly signals a certain semantic value that is lacking with the infinitival subjunctor. The situation is thus reverse: the participial subjunctor plays a prominent selecting role. Both the higher (matrix) predicate and the lower (embedded) predicate must be compatible with the concept it signals.

Glosses

abl ablative
acc accusative
caus causative
conv converb
gen genitive
neg negation
loc locative
past past
pl plural
poss possessive
pres present
sj subjunctor
sj.inf infinitival subjunctor
sj.part participial subjunctor
1sg first-person singular

References

- Bazin, Louis (1968). *Introduction à l'étude pratique de la langue turque*. Paris: Maisonneuve.
- Csató, Éva Á (1990). "Non-finite verbal constructions in Turkish". In Bernt Brendemoen (ed.) *Altaica Osloensia*. Oslo: Universitetsforlaget. 75-88.
- _____, (1999). "Modalität in türkischen Komplementsätzen und ihre Entsprechungen im Deutschen". Lars Johanson & Jochen Rehbein (eds.) *Türkisch und Deutsch im Vergleich* (Turcologica 39). Wiesbaden: Harrassowitz. 23-32.
- _____, (2010). "Two types of complement clauses in Turkish". Hendrik Boeschoten & Julian Rentsch (eds.) *Turcology in Mainz/Turkologie in Mainz* (Turcologica 82). Wiesbaden: Harrassowitz. 107-122.
- Dik, Simon C. (1989). *The theory of Functional Grammar 1. The structure of the clause*. Dordrecht: Foris.
- _____, (1997). *The theory of Functional Grammar 2. Complex and derived constructions*. [Edited by Kees Hengeveld.] Berlin: Mouton de Gruyter.
- Erdal, Marcel (1998). "On the verbal noun in *-(y)Iş*". Kâmile İmer & Leyla Uzun Subaşı (eds.) *Doğan Aksan armağanı*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi. 53-68.
- Erguvanlı-Taylan, Eser (1998). "What determines the choice of nominalizer in Turkish nominalized complement clauses?". Bernard Caron (ed.) *Proceedings of the 16th International Congress of Linguistics*, paper no. 220 (CD Rom). Oxford: Pergamon.
- Foley, William A. & Robert D. Van Valin, Jr. (1984). *Functional syntax and universal grammar*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Johanson, Lars (1975). "Some remarks on Turkic 'hypotaxis'". *Ural-Altäische Jahrbücher* 47. 104-118.
- Kiparsky, Paul & Kiparsky, Carol (1970). "Fact". Manfred Bierwisch & Karl Erich Heidolf (eds.) *Progress in linguistics. A collection of papers* (Janua Linguarum, series minor 43). The Hague & Paris: Mouton. 143-173.
- Lees, Robert B. (1965). "Turkish nominalizations and a problem of ellipsis". *Foundations of Language* 1. 112-121.
- Lyons, John (1977). *Semantics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Noonan, Michael (1985). "Complementation". Timothy Shopen (ed.) *Language typology and syntactic description*. Cambridge: Cambridge University Press. 50-150.
- Palmer, Frank R. (1986). *Mood and modality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Van Schaaik, Gerjan (2001). "The order of nominalizations in Turkish". Gerjan van Schaaik (ed.) *The Bosphorus papers. Studies in Turkish grammar 1996-1999*. İstanbul: Boğaziçi University Press. 114-143.
- Vendler, Zeno (1967). *Linguistics in philosophy*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- _____, (1972). "On saying something". Zeno Vendler (ed.) *Res cogitans, an essay in relational psychology*. Ithaca, NY: Cornell University Press.

Türkçe Bitimsiz Öge Cümlelerde Bağlayıcıların Seçimi

Lars Johanson*

Öz

Türk dillerinde cümle tamlamaları; öge cümlelerin sözdizimsel ve anlamsal davranışları, bunları işaretleyen bağlayıcılar ve bunların seçiminde çeşitli yüklem tiplerinin rolü bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır.

Bağımlı yan cümlelerin iki ana tipi, öge cümlelerde bağlayıcı olarak işlev görür. Bunlar, her ikisi de İngilizce *that* yan cümleleriyle eşdeğer olan sıfatfiilli ve isimfiilli öge cümle tipleridir.

Geleneksel olarak, öge cümlelerin anlamsal davranışının olgusal olan ve olgusal olmayan fiiller arasındaki bir ayrıma bağlı olduğu düşünülmüştür. İsimfiil bağlayıcılarıyla kurulmuş olgusal olmayan öge cümlelere karşılık sıfatfiil bağlayıcılarıyla oluşturulan öge cümleler, olgusal olarak tanımlanmıştır.

Csató (2010), olgusal olan ve olgusal olmayan ayrımının Türkçedeki dağılımı açıklamak için yetersizliğini göstermiş ve işlevsel gramerlerde içe yerleşik önermelerle içe yerleşik yüklemeler arasındaki farkın Türkçe sıfatfiil ve isimfiil bağlayıcı cümleler arasındaki farklarda hesaba katılabileceği sonucuna ulaşmıştır. Sadece sıfatfiil bağlayıcı cümleler eyleyici güce ve gerçek bir değere sahip olabilir.

Bu makalede, bu durumun karşıtlık değerliliğinin özel bir dağılımı sonucu ortaya çıktığı varsayılmaktadır. Sıfatfiil bağlayıcılarına sahip olan cümleler, doğrudan bir olaya değil olay hakkında bazı bilgilere işaret eder. “Muhtemel olgu bilgisi” anlayışı Türk dillerinin çoğunda dilbilgiselleşmiştir. Sıfatfiil bağlayıcılarıyla kurulan cümleler bu anlayışa işaret ederken isimfiil bağlayıcılarıyla kurulanlar bu konuda bilgi vermez. Bunlar, bir dizi karşıtlığın işaretli ögesi, ileri derecede muğ-

* Prof. Dr., Johannes Gutenberg Üniversitesi, Türkoloji Bölümü – Mainz / Almanya
johanson@uni-mainz.de

lak, üst cümle durumundaki yüklemle bağlı olarak değişen (örn. kiplik) yorumlara açıktır.

Yüklemlerin geleneksel sınıflandırılması bağlayıcı seçimi sorununu çözememiştir. Sıfatfiil bağlayıcısının anlamsal değeri bağlayıcı seçimi konusunda belirleyicidir. Normal olarak bir isimfiil bağlayıcısı ile ortaya çıkan yüklem, eğer “muhtemel olgu bilgisi” kesin ise bir sıfatfiil bağlayıcısı ile de kurulabilir. Sıfatfiil bağlayıcıları üst yüklem ve bağımlı yüklem anlamsal olarak işaret ettiği kavramla zorunlu uyumluluğu konusunda önemli ve seçici bir rol oynamaktadır.

Anahtar Kelimeler

Türk dilleri, sözdizimi, cümle bağlama, öge cümleler

Выбор связующих элементов в нефинитных придаточных предложениях тюркских языков

Ларс Йохансон*

Аннотация

Целью данной работы является исследование структуры предложения в тюркских языках, синтаксического и семантического поведения членов предложения, связующих их элементов и роль типов различных предикатов при выборе связующих элементов.

Два основных типа дополнительных придаточных предложений выполняют связующую функцию. Это типы причастной и инфинитивной форм предложения, они оба идентичны придаточным предложениям в английском языке со связующим *that*.

Традиционно считалось, что семантическое поведение придаточных предложений зависит от различий между финитной и нефинитной формой глаголов. В противовес нефинитным дополнительным предложениям с инфинитивными связующими, дополнительные предложения с причастными связующими характеризуются как финитные. Чато (2010) показал недостаточность разделения на финитный и нефинитный для характеристики классификации в турецком языке и пришел к выводу, что возможно различие между встроенными предложениями и встроенными предикатами в функциональной грамматике влияет на различие между предложениями с причастным и инфинитивным связующим в турецком языке. Возможно только предложения с причастными связующими обладают действенной силой и имеют большое значение.

В настоящей работе предполагается, что эта ситуация является результатом специального распределения отличительных ценностей. Предложения с причастными связующими указывают не непосредственно на само событие, а на некоторую информацию о событии. Понятие «информации о возможном событии» грамматизировано в большинстве тюркских языков. Предложения с причастными

---

* Проф. док., Йоханнес Гутенберг Университет, кафедра тюркологии – Майнц / Германя
johanson@uni-mainz.de

связующими указывают именно на это понятие, тогда как предложения с инфинитивным связующим не дают никакой информации об этом. Эти немаркированные члены некоторых противоположностей, весьма неоднозначно, открыты для различных (например, модальных) интерпретаций в зависимости от предиката в роли верхнего предложения. Традиционная классификация предикатов не решает проблему выбора связующего элемента. Семантическое значение причастного связующего играет решающую роль в выборе связующего. Обычно предикаты, образованные с помощью инфинитивного связующего, при условии точности «информации о возможном событии» могут быть образованы и при помощи причастного связующего. Причастные связующие играют важную и особую роль в вопросе обязательного семантического соответствия значения высшего и низшего предикатов с понятием, на которое оно указывает.

Ключевые Слова

тюркские языки, синтаксис, связывание предложений, придаточные предложения

Osmanlı Devletinde Deliliğin Tarihi: Toptaşı Örneği

Rüya Kılıç*

Öz

Bu çalışmanın amacı, bir hastaneye, Toptaş Bimarhânesine ait verilerden yararlanarak Osmanlıda deliler ve deliliğin tarihini incelemektir. 1873'ten 1924'e kadar İstanbul yanında tüm imparatorluktan gelen delilerin kapatıldığı esas mekân Toptaş'dır. Toptaş, Cumhuriyet Türkiye'sinden bakıldığında delilerin tarihinde unutulmak istenen bir maziyi temsil eder. İlginçtir ki, Osmanlıda da eleştirilerin odağındaki bir kurum olmaktan kurtulamadı. Gerek yöneticiler gerekse doktorların Avrupa'da olduğu gibi 'ideal bir akıl hastanesi' kurma projesi ve çabaları başarısızlıkla sonuçlandı. İşte böyle bir örnek üzerinden delinin kim olduğunu belirlemeye, devlet ve iktidar ilişkisi üzerine sorular sormaya ve yeni tartışma alanları açmaya çalışacağız. Bunun için büyük genellemeler yapmak yerine adı, ailesi, dostları, sevgilileri, eşleri olan gerçek bireyleri incelemeye dayalı bir yöntemi tercih edeceğiz. Deliliğin tarihine ilişkin bir araştırmanın sadece Türk psikiyatri tarihi açısından değil Türk toplum tarihi için de önemli olduğuna inanıyoruz. Çünkü deliler ne kadar yabancı ve tehlikeli bulunarak duvarlar ardına konulmaya çalışılırsa çalışılınsın toplumdan tamamen tecrit edilemediler. Bu sebeple onlarsız bir toplum tarihi düşünülemez.

Anahtar Kelimeler

Osmanlı, Toptaş, deli, Bimarhâne, delilik, psikiyatri

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Tarih Bölümü – Ankara / Türkiye
ruya@hacettepe.edu.tr

Giriş

Bu çalışmanın amacı Toptaşı Bimarhânesi örneği üzerinden Osmanlı delilerini görmeye ve duymaya çalışmaktır. Meseleye bakışımızı, bir Bimarhâne örneği üzerinden bir delinin kim olduğunu belirlemek, toplum, devlet ve iktidar ilişkisi üzerine sorular sormak ve yeni tartışma alanları açmak olarak biraz daha detaylandırabiliriz. Bunu yaparken de zengin Osmanlı arşiv malzemesinden elde edilen örnek vakaların kullanımına ağırlık vereceğiz. Böyle bir yöntemin tercih edilmesinin ardında büyük genellemeler yapılırken kenara itilen adı, ailesi, dostları, sevgilileri, eşleri olan gerçek bireyleri bulma kaygısı yatıyor.

Osmanlı İmparatorluğu'nun başşehirinde deliler, XIX. yüzyıl başlarında, Haseki, Süleymaniye ve Sultanahmet Dârüşşifası olmak üzere üç akıl hastanesine kapatılmaktaydı. Ayrıca 1837'de kurulan Balıklı Rum Hastanesi, 1874'de kurulan Ermeni Hastanesi gibi azınlık hastanelerinin de az sayıda akıl hastalarını barındırdıkları pavyonları olduğu bilinmektedir (Ünver 1959, XXII: 1198-1200, Koptagel-İlal 1981, XII: 355). Akıl hastalarının İstanbul'daki diğer bir mekânı Şişli Lape-Hastanesi'dir (Hospital La-Paix) (Erkoç-Yazıcı 2006: 129). Fakat Toptaşı Bimarhânesi 1924'e kadar İstanbul'da, Osmanlı delilerinin tecrit ve tedavi edildikleri temel kurum olma özelliğini korumuştur. Cumhuriyet Türkiye'si'nde ise Bakırköy'deki Reşadiye kışalaları binasının akıl hastanesi yapılmak üzere Mazhar Osman'a verilmesi ile Türkiye'nin en büyük akıl hastanesi niteliğini bugüne kadar koruyan Bakırköy Ruh ve Sinir Hastalıkları Hastanesi kurulmuştur (Koptagel-İlal 1981: 359), bilgi için ayrıca bk. Taşkiran 1972: 11-14,17-18, Bayülkem 2002: 35-46, 2007).

Bimarhâneye Girmek mi Zor Çıkmak mı?

Toptaşı, Üsküdar ilçesinde, Atik Valide Külliyesinde yer almaktadır ve III. Murad'ın annesi Nurbânu Sultan tarafından 1582 tarihinde yaptırılmıştır. 1873'te Süleymaniye Darüşşifasındaki salgın hastalık sebebiyle akıl hastalarının başka bir yere nakli gerekince en uygun mekânın Toptaşı olduğuna karar verilmiş ve aynı yıl bütün deliler buraya taşınmıştır (Erkoç-Yazıcı 2006: 109, ayrıca bk. Yıldırım 1994: 295, Sarı 1992: 169-177.).

Toptaşı'nda delilerin nasıl yaşadığı ve gerçekten sadece delilere ait olup olmadığı halk kadar aydınların da merakını uyandırıyor. Bilhassa Meşrutiyet'in ilan edildiği hürriyetin heyecanlı günlerinde, Mazhar Osman'ın çarpıcı anlatımından da takip edileceği üzere (1933: 122), bu karşı konulamaz bir hale geldi. Toptaşı'nın böyle bir anlam kazanmasında kapılarının ziyaretçilere kapalı olmasının rolü büyük olsa gerek (Uzman 1933: 120).

Ziyaretçiler için bu kadar zor olan giriş acaba deliler için de geçerli miydi? Bir başka ifadeyle, bir deli Toptaşı'na nasıl girer ve nasıl çıkardı? Aslında zannedilenin aksine Toptaşı'na kabul edilmek deliler için de o kadar kolay değildi. Çünkü Bimarhâne yönetiminin temel sorunu aşırı yığılmaydı ve bu eski yapı genişletilmeye uygun olmadığından doğal olarak yapılabilecek mümkün olduğunca yığılmanın önüne geçmekti. Bunun ne kadar köklü bir problem olduğunu görmek için XIX. yüzyılın sonuna kadar geriye gitmek gerekiyor. Bir delinin Toptaşı'na girebilmesinin ilk ve temel şartı, ailesi ve bulunduğu yerde muhafaza edilemeyecek durumda yani çevresindekiler için ciddi bir tehdit olmasıydı.

Toptaşı esasen İstanbul'daki delilere tahsis edildiğinden taşradan gelenlerin yer olmadığı gerekçesiyle geri çevrilmelerine oldukça sık rastlanır. Taşradaki bir delinin başşehirdeki Bimarhâneye kapatılmasında bürokratik süreç şu şekilde işlemekteydi. İlgili valilik durumu Dahiliye Nezareti'ne bildirerek delinin Toptaşı'na kabulü için izin istiyor ardından Nezaret, Şehremanetine hasta kabulünün mümkün olup olmadığını soruyordu. Buradan alınan cevap valiliğe bildiriliyordu ki sonuç çoğunlukla Bimarhânenin İstanbul'daki delilere bile yetmediğinden kesinlikle yeni hastalar gönderilmemesi yönünde oluyordu. Örneğin, 3 Aralık 1899'da Dahiliye Nezareti, Trabzon Valiliğinin vilayetlerinde muhafaza edilemeyen dört hastanın Toptaşı'na alınmasına dair 20 Eylül 1899 tarihli yazısına, İstanbul Şehremaneti, hastane mevcudunun çok fazla olması sebebiyle hasta kabul edilemeyeceğini bildirdiğinden hastaların mahallerinde tedavi ve muhafaza edilmesi gerektiği şeklinde cevap veriyordu (BOA DH. MKT Dosya No: 2279, Gömlek No: 8). Burada olduğu gibi bazen aylarca sürebilen izin alma süreci beklemek zorundaydı. Daha kötüsü sonunda gelen ret cevabı karşısında taşra yönetimi sorun ile baş başa bırakılıyordu. Merkezi yönetim "mahallerinde muhafaza ve tedavi" emri ile aslında taşradaki yetkililerden delinin kendine ve çevresine zarar vermeyecek derecede tecridini istemekteydi. "Tedavi" meselesi kapalı kalmakla birlikte en azından "muhafaza" bahsinde Dahiliye Nezareti temel esası belirlemişti: 'aile ve akrabaları olanlar aileleri tarafından kimsesiz olanlar ise, belediyesi tarafından tutulacaktır'.¹ Ancak bunun çok ta dikkate alındığını söyleyemiyoruz. Zira Dâhiliye Nezareti, 22 Haziran 1912'de Selanik Valiliğine verdiği cevapta, Bimarhânenin İstanbul delilerine bile yetmediğinden vilayetlerden deli gönderilmeyip aile ve akrabaları tarafından, kimsesiz olanların ise, belediyelerce muhafaza, bakım ve tedavi edilmelerinin bildirildiğini, fakat bu emre rağmen delilerin gönderilmesine devam edilmesinin büyük sorunlara sebebiyet vereceğini bildiriyordu (BOA DH. İD. Dosya No: 55, Vesika No: 91). Elbette çok kısa sürede olumlu cevap verilen örnekler de var. İşte bunlar-

dan biri, 22 Ekim 1912'de Amasyalı fakir bir kadının İstanbul'daki hastanelerin birinde ücretsiz olarak tedavi için gönderilmek istendiği ve boş yatak olup olmadığı Sivas Valisi Kamil Efendi tarafından Dahiliye Nezaretine bir telgraf ile sorulur. Dahiliye Nezareti durumu 26 Ekim'de Şehremaneti'ne bildirerek görüş ister. 6 Kasım'da Mecânin Müşahedehanesi'nin kadın kısmında 4 boş yatak olduğu müşahedehanenin evrak memurluğundan öğrenilerek Dahiliye Nezaretine bildirilir. Nezaret de 10 Kasım'da Sivas Valiliğine boş yer bulunduğundan kadının gönderilebileceği haberini verir (BOA DH. İD Dosya No: 55, Vesika No: 79).²

Muhafaza kim tarafından nerede ve nasıl yapılacaktır? Her şeyden önce sağlam ve delinin gözetimine izin veren bir mekân seçilmelidir. Ancak bütün sorun bu kadar değildir. Bunun için Amasyalı Şakir Ağa'nın yaşadıklarına bakmak yeterlidir. Şakir Ağa cinnet geçirerek karısı ve kızını boğmaya teşebbüs eder. Feryatları tesadüfen duyan bir jandarma pencereden içeri atlayıp güç bela ile zavallıları ölümden kurtarır. Ancak artık ailesi onunla birlikte yaşamak istememektedir ve bunu da yetkililere bildirmişlerdir. Şakir birkaç gün zaptiye ve hapisane de muhafaza edilir. Çok geçmeden bağrıışlarından görevliler rahatsız olurlar. Artan şikâyetler üzerine buradan da aldırılıp bir dükkânda hapsedilir. Görüldüğü gibi delinin bir yere kapatılması muhafaza anlamına gelmemektedir. Nitekim biçare deli iyileşeceğine büsbütün çıldırmıştır. Muhafızlar, bu kadar uğraştıkları halde iyileşmek bir yana iyice çıldıran Şakir'in durumundan üstlerini haberdar etmeyi gerekli görürler. Ne yapacaklarını bilememektedirler ve bu sorundan artık kurtulmak istediklerinden İstanbul'a gönderilmesine izin verilmesini rica ederler. Gerçi merkezin taşradan hasta gönderilmemesine dair emrinin bilindiğinin altını çizirler. Bu vurgu aslında emre rağmen kendileri için bir istisna yapılmasını istemeye cüret edecek kadar çaresiz kaldıklarının ifadesidir (BOA YEE 132/31).

Reddedilmenin yaygınlığı karşısında Toptaşı Bîmarhânesine giriş en azından deliden kurtulmak isteyenler için bir şans gibi görünüyor. Delinin Toptaşı'na kabulünden sonra ailesi ve yöneticiler ulaşımın nasıl yapılacağı, gereken yol masrafının kim tarafından ve nasıl ödeneceğini düşünmek zorundaydı. Tabii ki yol masraflarını karşılamak öncelikle ailenin yerine getirmesi gereken bir sorumluluk olarak kabul edilir. Ancak aile bunu karşılayamayacak kadar fakir veya deli kimsesiz ise o zaman sorumluluğu belediye üstlenmeliydi. Örneğin 1911'de Elazığ'da ahaliye saldıran ve ailesi tarafından muhafaza edilemeyen Mecnun Mehmed Şerif'in yol masrafı İstanbul'daki Bîmarhâneye kabul edildiği takdirde kardeşi tarafından verilecekti. Nitekim Emniyet-i Umumiye Müdüriyeti kabul edildiğinin açık-

lanması üzerine Mehmed Şerif'in velisi tarafından harcırahı verildiği takdirde bir görevli nezaretinde Bîmarhâne'ye götürüleceğini bir telgraf ile haber veriyordu (BOA DH. EUM. THR Dosya No: 63, Vesika No: 28). Görevi delinin kendine ve çevresindekilere zarar vermesine engel olmak olan bir memurun refakati zorunluydu. Ayrıca hasta ile birlikte bulunduğu yerin belediye tabibi raporunun da merkeze ulaştırılması gerekiyordu³.

1917 Haziranında aile ve akrabası tarafından zapt ve tedavisi mümkün olmayan Sivaslı İsmail'in Toptaşı'na sevkine izin verilmesi ile harekete geçilir. İsteğin uygun bulunması üzerine 4 Ağustos'ta, 16 Temmuz'da bir telgraf ile gerekli izin verilen İsmail jandarma refakatinde İstanbul'a gönderilmeye hazırdır. Fakat İsmail'in Toptaşı'na girmesi için henüz bütün engeller ortadan kalkmamıştı. Şimdi maddi sorun halledilmeliydi ve bu da en az izin almak kadar zordu. İsmail ve ona eşlik edecek jandarmanın yol masrafı için toplam 274 kuruşa ihtiyaç duyuluyordu ki bunun temini yetkilileri oldukça meşgul etmişe benziyor. İsmail sevki ile ilgili bürokratik işlemler ve gerekli paranın teminini beklemek zorunda kalmıştı ve bu süre zarfında yaşesi ile nerede tutulacağını da düşünmek gerekmişti. Eylül'de para gelmemiştir ve ne zaman geleceği de belirsizdir. Kısa bir kayıтта sevki emredilen delinin yürümekten aciz olduğu hattâ yerinden ayağa dahi kalkmağa muktedir olmadığından sevkini gerçekleştirmediği haber verilir. Aslında muhitinde muhafaza edilemediği için sevkine karar verilen İsmail'in bu kadar aciz anlatımı şaşırtıcıdır. Acaba yoldaki uzun bekleme mi onu bu hale getirmişti? (BOA DH. UMVM Dosya No: 80, Vesika No: 59).

İsmail'in Toptaşı'na ulaşip ulaşmadığını ve ulaştıysa burada ne kadar kaldığını bilemiyoruz. Ancak eğer Toptaşı'na girebilseydi onu zor yaşam şartları beklemekteydi. Belgelere yansıyan şekliyle kalabalık ve yetersiz bir bütçe buradaki hayatı oldukça güçleştirmekteydi. Daha 1888'de Toptaşı Bîmarhânesinin tamir ve tanzim edilerek delilerin tedavi ve istirahatleri için çalışılmıştır ancak mevcudun Bîmarhânenin kaldıramayacağı kadar artmasının önüne geçilemiyordu. 150 deli yerlerde yatırılmakta ve müşahedeye alınmak üzere Aralık'ta Zaptiye'den gönderilen bazı mücriminin iskân ve muhafazalarında zorluk çekildiğinden genişletilip tanzim kılınarak bu durumu ortadan kaldırmak için Valide Camii imaretinin buraya ilhaki Evkaf-ı Hümayun'dan talep edilmiştir. Fakat imaret işlemekte olduğundan terkinin söz konusu olamayacağı cevabı alınır. Hâlbuki Bîmarhânenin buna şiddetle ihtiyacı vardır. İmaretin yaptığı işler o civardaki bir başka imarete yaptırılabilirliği ileri sürülerek Dahiliye Nezareti aracılığıyla bir çözüm bulunmasına çalışılır. Ancak aynı yıl Şehremaneti'ne hitaben yazı-

lan belgeden anlaşıldığı kadarıyla, Evkaf-ı Hümayun Nezaretinin cevabı değişmeyecektir (BOA DH. MKT Dosya No: 1504, Gömlek No: 29)⁴.

Bütün uyarı ve emirlere rağmen Toptaşı'ndaki yığılmanın önüne geçilemiyordu. Bir derece de olsa rahatlama sağlamak için en sık başvurulan yöntem aile ve akrabalarına teslim ya da hastaları İstanbul'daki başka mekânlara yönlendirmektir. Bu konuda en büyük yardımcıları Hapishane-i Umumi Hastanesi'di. Fakat Hapishane-i Umumi'deki delilerin muhafaza ve bakımı konusunda Zaptiye Nezareti ile Şehremaneti sık sık karşı karşıya geliyordu. Sorunların iletildiği ve arabulucu olması istenen merkez ise Dahiliye Nezareti'di. Hapishane-i Umumi'nin bir özelliği de Toptaşı'nda yer olmadığı için kabul edilemeyen Ermeni, Rum ve Musevi delilerin Müslümanlarla birlikte burada barındırılmasıdır. Aslında Osmanlının gayr-i Müslim delilerinin ilk adresleri kendi ispatyalarıdır. Musevilerin ise böyle bir yerleri yoktu. Dolayısıyla Museviler yanında kendi ispatyalarında yer olmadığı gerekçesiyle Ermeni ve Rum deliler de sıklıkla Toptaşı'na yönlendirilmekteydi. En önemli mesele gönderilenlerin iâşesinin kim tarafından karşılanacağıdır. Sayıları günden güne artan delilerin Hapishane'de ikametlerinin masrafına Zaptiye Nezaretinde karşılık bulunması gerekmektedir. Bu sebeple Nezaret, Bîmarhâneye nakl oluncaya kadar bu deliler için özel bir yer temin edilerek oraya çıkarılmaları ve masrafın karşılanması talebinde bulunur. Oysa Şehremaneti 15 Kasım 1893 tarihli tezkirede, Bîmarhâne'nin daimi masrafının ancak oranın idaresine yettiğini Hastane'deki delilere verilmesi gereken iâşe giderlerinin Zaptiye bütçesine yapılacak ek ile Hazine'den ödenmesini önerir. Ancak yetkililerden mecâninin masrafının esasen Şehremaneti'ne ait olduğu, Hapishane-i Umumi Hastanesinde bulunsalar da bu geçici bir süre olduğundan Zaptiye bütçesine ek yapmak yerine Şehremaneti'nden karşılanmasının uygun olacağı cevabını alır (BOA DH. MKT Dosya No: 173, Gömlek No: 31).

Tek mesele iâşe değildir. 1892'de ispatyada yer olmadığı gerekçesiyle kabul edilmeyen Rum deliler Hapishane-i Umumi'nin alt katına yerleştirilmiştir. 20'yi aşan sayıları ile yetkilileri korkutan salgın bir hastalığın baş göstermesidir. 22 Mart 1909'da Hapishane-i Umumi'de müşahede altında tutulan delilerin sayısının artışından yakınılmaktadır ki bunlardan 17 tanesi Rum ve sayıları belirtilmeyen Ermeni deli kendi ispatyalarına kabul edilmediklerinden orada tutulmak zorunda kalmıştır. Yetkililer buradaki izdiham yüzünden bir bulaşıcı hastalıktan korkmaktadır. Dolayısıyla Rum ve Ermeni patrikhanelerine kendi delilerini almalarına dair baskı yapılması gerektiğini düşünmektedirler (BOA ZB Dosya No: 312, Gömlek No: 47).

Girişin bu kadar zor olduğu Toptaşı Bîmarhânesinden nasıl çıkılabildi? Elbette öncelikle Bîmarhâne tabipliği tarafından hastalığın “kesb-i iffet” ettiğinin onaylanması gerekiyordu. Bundan tam olarak ne kastedildiği her zaman açık değil. Aklın kaybı ve yeniden bulunması nasıl olabilirdi? Geçici olarak kayıp edilen akla tedavi ile yeniden kavuşulması mümkün müydü? Eğer mümkünse bu, kişinin yaşamının kaldığı yerden devamı anlamına gelebilir mi? Ailesi, işi, arkadaşları ve komşuları ile ilişkilerinde bir değişim oluyor muydu? Öyle görünüyor ki, girişte dikkate alınan, kendine ve başkalarına zarar verme kıstası çıkışın da temel şartıdır. Yani artık kendi ve çevresi için bir tehdit olamayacak durumda bulunmalıydı. Bir başka ifadeyle, hastalığı geçmemekle birlikte daha sakin bir hâl aldığında veya tedavi edilip iyileştiğinde çıkabilirdi. Elbette buna karar veren doktordur. Bürokratik süreç ancak onun kararının ardından başlar. Örneğin 25 Mayıs 1908 tarihli bir belgeden Aydın’dan 21 Aralık 1907’de Bîmarhâneye gönderilen Mehmed’in doktorlar tarafından sağlığına kavuştuğu bildirildiğinden iade edileceğini öğreniyoruz (BOA ZB Dosya No: 404, Gömlek No: 42). Fakat çıkış işleminin tamamlanabilmesi için hastanın aile veya akrabalarından biri kefil olmalıdır. Nitekim 7 Ekim 1907 tarihli bir başka belgede, Bursa’dan getirilerek İstanbul’da Ermeni ispitelyasına yatırılan ve burada sağlığına kavuştuğu için memleketine gönderilmesine karar verilen Mariyem’in hastalığının nüksetmesi halinde kendine ve başkalarına zarar vermesine engel olmak için kefaletle rabtı kayıtlıdır (BOA ZB Dosya No: 610, Gömlek No: 31). Kefilin sorumluluğu büyüktür. Zira hastanın sorumluluğunu artık tamamıyla o üstlenmektedir. Örneğin, Toptaşı Bîmarhânesinde tedavi altında tutulan mülazım-ı evvel İsmail Servet Efendi’nin hastalığı ziyadesiyle “kesb-i hiffet” ettiğinden kendine ve başkalarına zarar vermeyeceğine dair kefaletle çıkmasına izin verilebilecektir. Karısının hava değişimi için Çanakkale istihkâm zabiti mülazım Nuri Efendi’nin yanına gönderilmesine dair istirhamı hastanın durumu da göz önüne alınarak olumlu karşılanmıştır. Ancak kendine ve başkasına zarar vermesine dikkat edilecek ve dönüşünde zaptiyeye bilgi verilecektir. Üzerinde hassasiyetle durulan husus, Bîmarhâne doktor heyeti tarafından muayenesi sonrasında sağlığına kavuştuğuna ve “fennen istihdamında mahzur olmadığına dair bir rapor ahz olunmaksızın devâir-i resmiye ve mevâki-i mühimmeye asla ve kat’â uğramamak ve yalnız bırakılmamak şartıyla kefaletle rabtı”nın lazım geleceğinin doktorlar tarafından ifade olunduğudur (BOA ZB Dosya No: 366, Gömlek No: 74).⁵

7 Ekim 1911’de Kayseri Mutasarrıflığı, Emniyet-i Umumiye Müdüriyetine 21 Eylül 1911 tarihli tahriratla kendilerine sevk ettikleri Kayserili Ateş oğlu Mecnun Abdullah memleketine döndüğü, iyi olup olmadığı, oldu ise

tedavi eden doktorun rapor ve darüşşifadan nasıl çıktığının bildirilmesini ister. Mutasarrıflığın endişesinde hiç de haksız olmadığı kısa sürede anlaşılır. Çünkü 21 Ekim'de Uzman Tabip müşahedehanede bu isimde bir kayda rastlanmadığını bildiriyordu (BOA DH. EUM. THR. Dosya No: 100, Gömlek No: 6). Abdullah'ın güvenlik kuvvetinin refakatinden nasıl kurtularak Toptaşı'na girmemeyi başardığını bilemiyoruz. Belki de Toptaşı'na teslim edilmişti fakat kaydı unutulmuştu veya kayıtları kontrol eden doktorun gözünden bir şekilde kaçmıştı. Her ne şekilde olursa olsun Abdullah memleketine ulaşmıştı. İstanbul'dan Kayseri'ye nasıl gidebildiği çok daha şaşırtıcı olmakla birlikte bizim için her zaman meçhul kalacak. 19 Eylül 1906'da Üsküdar Mutasarrıflığına gönderilen yazıda Hayri Efendi illet-i dimağiyeye müptela olmasından dolayı Toptaşı Bimarhânesinde tedavi edilmiş ve hastalığının sakin bir hal alması üzerine Üsküdar'daki hanesinde muhafaza edilmek ve kesinlikle dışarıya çıkarılmamak şartıyla biraderlerine teslim edilmiştir. Hayri Efendi'nin akıl hastanesinden çıkışı tamamen iyileştiği ve serbest bırakılabileceği anlamına gelmemektedir. Aksine Bimarhâne yerine artık evinde tecrit edilecektir. Ancak o ve ailesi doktorlar ile aynı fikirde olmadıklarından bu dışarı çıkmama şartını kısa sürede ihmal etmekte bir sakınca görmeyeceklerdi. Yanıldıkları nokta, kontrolün değişik biçimlerde ve ne ölçüde iyi işlediğini fazlasıyla küçümsemiş olmalarıydı. Nitekim dışarı çıktığı derhal yetkililere haber verilir. Haberi kimin verdiği açıklanmıyor. Burada önemli olan izleme ve kontrolün hâlâ devam ettiğiidir. Zira durumu en kısa sürede araştırılacak ve eğer dışarı çıktığı tespit edilirse yakalanarak Zaptiye'ye teslim edilecektir (BOA ZB Dosya No: 393, Gömlek No: 109).

Bu kayıtlar bir arada değerlendirildiğinde görünen o ki, Toptaşı'ndan çıkış zor değildi. Asıl zor olan kişinin daha sonraki hayatını kaldığı yerden sürdürme çabasıydı. 18 Nisan 1906'da Alaiye'de görevli polis Mustafa Efendi bir müddet rahatsızlanmış fakat bir buçuk aylık bir hava değişiminden sonra hastalığından eser kalmayıp tam olarak sıhhatine kavuşmuştur. Mustafa'nın görevini sürdürmesinde mani bir hal görülemediğinin zabıta mecânin mütehasısı tarafından da açıklanması üzerine azlinin uygun olmayacağına karar verilir (BOA ZB Dosya No: 441, Gömlek No: 11). Diğer taraftan, Ürgüplü Tafıl Efendi Mustafa kadar şanslı değildi. Bimarhane doktorunun da ifadesine dayanılarak hava değişimi ile aklına kavuşamayacak kadar hastadır ve yakın bir zamanda aklına kavuşması da ihtimal dâhilinde olmadığından belirsiz bir süre tedavi altında tutulması gerekmektedir. Dolayısıyla polis olarak görevine devamının mümkün olamayacağı düşünülmektedir (BOA ZB Dosya No: 68, Gömlek No: 108).⁶

Timarhaneye giriş sadece mesleki kariyeri değil doğrudan yaşamın çok daha özel alanlarını etkilemektedir. Kimi zaman bu, mahallesi halkının onu kendi içlerinden kesin bir şekilde ihracına kadar varabilmektedir. Örneğin, İncir Köyü'nde (Beykoz) üç kişiyi katleden ve beş kişiyi yaralayan Ahmed Bimarhâneye sevk olmuştur. Fakat mahalleli bir gün iyi olup evine gönderilmesi ihtimalinden korkmaktadır. Bunun için bir araya gelerek “kendisini hiçbir vechle kabul etmeyeceklerini” bir mazbata ile Beykoz kaymakamlığına bildirirler. Beykoz Kaymakamlığı da Ahmed'in iyi olduktan sonra bile katiyen evine gönderilmemesi isteğini Üsküdar Mutasarrıflığına iletir. Sonraki aşamada İstanbul Valiliği 23 Ocak 1911 tarihli yazısında durumu özetler ve Ahmed bir gün iyi olup kanunen de tahliyesi cihetine gidilirse İncir Köyü ahalisinin bu konudaki müracaatının dikkate alınarak gereken tedbirin alınması hususunda Emniyet-i Umumiye Müdüriyetini uyarır (BOA DH. EUM. THR Dosya No: 58, Vesika No: 63).

İdeal Bimarhâne: Bir Hayalin İzinde

Toptaşı'nın yetersizliği ve yaşanan sorunlar Avrupa'daki gibi akıl hastanesi kurma düşüncesi ile birleştiğinde yeni bir hastane inşa etme planı gündeme geldi. Ne yazık ki bu büyük proje planlama aşamasının ötesine geçemedi. Ancak böyle bir hayalin izini sürmek bile heyecan verici. 1910'dan 1911'e kadar süren Şehremaneti, Dâhiliye, Maliye Nezaretleri ile Sadaret arasındaki yazışmalardan yeni akıl hastanesine duyulan acil ihtiyaç, kurulacağı yer, hangi özelliklere sahip olacağı ve neden hayata geçirilemediği hakkında geniş ölçüde bilgi sahibi olabiliyoruz. Aslında bütün plan başkente yakışır yeni bir hastane inşasından ibaret değildir. Toptaşı üzerindeki yükün hafifletilebilmesi için ayrıca taşrada daha önce inşa edilmiş olan Bimarhâneler faal hale getirilecek, faaliyetine devam edenlere de çevredeki vilayetler yönlendirilecektir (BOA DH. UMVM Dosya No: 95, Vesika No: 9).

Yeni bir hastaneye duyulan ihtiyaç 15 Ocak 1910'da Müessesât-ı Hayriye-i Sıhhiye Riyaseti'nden Şehremaneti'ne sunulan mazbatada etraflı bir biçimde dile getirilir: Belgenin başında, delilerin “beşeriyetin en ziyade calibi rahm ve şefkat ve maluliyetleri hasebiyle en çok muhtaç-ı muavenet bir kısım-ı mühimini teşkil ettiği”nin belirtilmesi oldukça manidardır. Hemen ardından da böylesine şefkate ve yardıma ihtiyaç duyan delilerin “temin-i sıhhat ve afiyeti” için özel tedavihane inşasının ilk defa Osmanlı sultanları tarafından Bursa, Manisa, Edirne ve İstanbul'da gerçekleştirildiğinden gururla bahsedilir. İhtiyaç duyulan yerleri tamir edilen ve içinde yeniden bazı daireler inşa olunan Bimarhâne hâlâ gerek İstanbul gerekse taşradan gelen *illet-i dimağiyeye* müptela olan biçarelerin tedavi edildiği mekândır.

Aslında belgede ilk bakışta böyle bir malumatın gereksiz görülebileceği kabul edilir. Ancak açıklama, 400 sene önce ve o zamanki mimari usule uygun olarak başka bir hayır amacıyla inşa edilmiş olan eski bir binanın XX. yüzyılda tıptaki ilerlemelerin gerisinde kaldığı, artık Bimarhâne şeklinde kullanılmaya devam edilmesinin imkânsızlığını göstermek içindir. Bundan başka, dört tarafı mahalleler ile çevrili, bahçesiz ve yeni kat çıkılmasına imkân olmayan eski bir binaya tamirat için para harcamak boşunadır. Yapılması gereken geniş bir arazi üzerinde Avrupa'dakiler gibi yeni bir hastane inşasıdır. Bunun için öncelikle geniş bir arazi tahsis edilmelidir ki İstanbul civarında bu maksadı temin edecek çiftliklerden birinin müesseseye terki amacıyla işte bu mazbata hazırlanarak Babiâli'ye sunulmuştur (BOA DH. UMVM Dosya No: 95, Vesika No: 9).

Devrin modern hastanelerinin taşınması gereken özelliklere sahip arazi çok geçmeden belirlenir. Burası şehir sınırındaki Ayastefanos civarındaki Hazine-i Maliye'ye ait emlakten Safra Çiftliği ile ona bitişik bir başka çiftliğin yarım hissesinden oluşan geniş bir arazidir. Arazi sadece genişliği ile değil havasının temizliği, suyunun bolluğu, şehir dışında ancak şimendifer hattına yakınlığı böylece ulaşım elverişliliği ile dönemin modern hastane anlayışının bütün şartlarına haizdir. 29 Kasım 1910 tarihli bir belgeden anlaşıldığına göre, Sadaret'e Şehremanetin bu arazide kurulacak bina için mali destek isteği iletilmiş fakat Maliye Nezareti olumsuz cevap vermiştir. Şehremaneti kolay vazgeçmeye niyetli değildir. Bimarhânedeki delilerin %80'inin taşralı olması sebebiyle daimi masrafların Hazine-i Maliye'ce ödendiği hatırlatılarak İstanbul'da dönemin tıbbî gelişmelerine uygun bir hastane inşaat masraflarını Şehremaneti tek başına kaldıramayacağına göre bunun hükümet tarafından karşılanmasının kaçınılmaz olduğunu belirterek talebini ısrarla yineler (BOA DH. UMVM Dosya No: 95, Vesika No: 9).

Bir taraftan uygun arazinin elde edilmesi için bürokratik kanallar zorlanırken diğer taraftan da inşa edilecek ideal hastanenin hangi özellikleri taşınması gerektiği üzerine çalışmalar aralıksız devam ediyordu. İşte sonunda İstanbul'da inşa olunacak yeni hastane projesi: 1- Bimarhâne şehir dışında fakat ulaşımı mümkün geniş bir arazi üzerinde kurulacaktır. 2- Meccanen tedavi olunacaklar için 500 erkek ve 250 kadınlar için olmak üzere 750 yatak ve ücretli kabul edilecekleri için de 100 erkek ve 50 kadını barındırabilecek yatak kapasitesi olacaktır. 3- Meccanen tedaviye mahsus kadın ve erkek dairelerinin her birinde 12 tane payyon bulunacaktır. Payyonlardan bazıları ise şunlardır;

- Pavyon ikiye taksim olunup bir kısmı sıradan delilerin müşahedesı, ikincisi mücrim delilerin müşahedesine mahsus olacaktır:

Erkek Adedi: 40   Kadın Adedi: 20

- Mecânin-i Sakine Pavyonu (Aydınlık ve açık renk boyalı olacaktır)

Erkek Adedi: 120   Kadın Adedi: 60

- Mecânin-i Müteheyyice Pavyonu (Koyu renk boyalı olacaktır)

Erkek Adedi: 50   Kadın Adedi: 25

- Mecânin-i Mütehevire Pavyonu (Hücrelere ayrılacaktır)

Erkek Adedi: 30   Kadın Adedi: 15

- Dahiliye hastası mecânine tahsis olunacak pavyon

Erkek Adedi: 40   Kadın Adedi: 20

- Hariciye hastası mecânine tahsis olunacak pavyon

Erkek Adedi: 30   Kadın Adedi: 15

- Bulaşıcı hastalıkları bulunan mecânine tahsis olunacak pavyon

Erkek Adedi: 20   Kadın Adedi: 10

4- Her pavyonun üst katında beş kişilik çok sayıda odalar ile bir koridor ve yeteri miktarda helâlar yer alacaktır. Alt katında da yemekhane kış ve yaza mahsus teneffüshaneler ve delilerin temizlemesine yetecek kadar banyo mahalli ile çay, kahve ve süt içilebilecek bir yer, hademe odası ve çamaşır odası yine bu katta lüzumu kadar helâlar bulunacaktır.

5- Aslında birbirinden ayrı bulunması gereken kadın ve erkek dairelerinin birleşme noktasında merkezi bir fakat iki taraftan kullanılmağa müsait olacak şekilde taksim olunacak ve hamam, banyo, duş, elektrik ile radyoterapi mahalleri bulunacaktır.

6-Erkek ve kadınlara mahsus dârüs-sınâ'a

7- Her iki kısımda musiki, oyun ve jimnastik ve mütalaa salonları

8- Ameliyathane dairesi

9- Memur Dairesi Müştemilatı

1-20'ye olması düşünülen oda, laboratuvar, salon amfiteatr vs.

Projenin altındaki 4 Mayıs 1910 tarihli ekte Bimarhâne Komisyon üyelerinin neden böyle bir kuruma ihtiyaç duyulduğu ve ne yapılması gerektiğine dair açıklamaları sıralanır. Buna göre, uzun senelerin tecrübesi yanında Avrupa'daki gelişmelerin yakından takibi ile elde edilen idarî ve fennî malumata göre sunulan Bimarhâne inşaat ve teşkilatı hakkındaki izahat yeterli gibi görünse de gelişmiş ülkelerde buna benzer yüzlerce hastane inşa edildiği kaydedilir. Dolayısıyla bu ülkelere özel bir komisyon gönderilmesi önerilir. Komisyonun görevi, mevcut hastaneleri özellikle de son dönemde inşa olunanları tetkik edip birbirleriyle mukayese etmektir. Nitekim Avrupa'daki hastaneler gibi planlar hazırlatılıp ona göre inşaata başlanılmıydı. Bu suretle yapılan müesseseler pek küçük ölçekte olsa bile başarılı netice vereceğinden iki kişilik bir komisyonun yol masrafının ödenmesi ile aslında kat kat tasarruf sağlanmasının beklendiği de özellikle belirtilir (BOA DH. UMVM Dosya No: 95, Vesika No: 9). Fakat bütün bu çabalar memleketin mali durumunun müsait olmaması sebebiyle hayata geçirilemeyecekti.

Toptaşı'ndaki yoğunluğa bir çare bulunması ihtiyacı yeni arayışları zorunlu kıldı. Mazhar Osman'ın kendi sözleriyle “yeni hastane her ne pahasına olursa yapmalı diyorduk. Muharebeden mağlup ve fakir çıkmıştık. Bu vaziyette gençler hükümetten Bimarhâne istemeğe utanıyordu, çarı naçar Dârülacezeyi istediler. Dârülaceze ne niyetle yenirse o tadı veren bir meyva gibi idi” (Uzman 1933: 123-124). Mazhar Osman her ne kadar çoğul ifade kullansa da Dârülaceze planının başında onun yer aldığını biliyoruz. İsteddiği Dârülacezenin Toptaşı'na Toptaşı'nın da Dârülacezeye taşınması ya da en azından Dârülacezenin bazı bölümlerinin delilerin kullanımına tahsis edilmesiydi. Fikrin kurumu ziyareti esnasında oluştuğu ve harekete geçmek için hiç vakit kayıp etmediği anlaşılıyor. Söz konusu naklin uygun olup olmayacağını tetkik etmek üzere bir komisyon kurulur. Abdullah Cevdet Bey'in başkanlığında toplanan komisyon, sırasıyla azadan Doktor Mazhar Osman Bey, Bimarhâne Ser-tabibi Avni Bey'in mütalaanamesi ile Dârülaceze Müdürü Zühdü Bey'in layihasını dinler.

6 Ekim 1920 tarihli belgede Zühdü Bey, Dârülacezenin tarihine dair kısa malumatın ardından müessesenin kuruluş amacının altını çizer. Bu görmezden gelinemeyecek kadar önemlidir. Zira itirazının temelini oluşturur ve ardından da onunla bağlantılı diğer gerekçelerini birer birer sıralar: Dârülaceze hasta, sakat, kimsesiz ve bakıma muhtaç çocuk, kadın, erkeklerin bakım ve işleri için kurulmuştur. Deliler ile cüzam tedavisi vakfın tesis amacının dışındadır. Nakil söz konusu olamayacağı gibi Dârülacezenin içinde bir mecânin tedavihanesi açmak da mümkün değildir. Çünkü

bu, delilerin hasta ve bakıma muhtaç akıllıların arasına yerleştirilmesi anlamına gelecektir. Böylece o zamana kadar emsali görülmeyen bir uygulama başkente sokulmuş olacaktır ki bu hiçbir şekilde caiz ve muvafık görülemezdi. Görüşünü desteklemek için de Müdür Bey, daha önce Etfal Hastanesi içinde bir mecânin tedavi ve müşadehanesi tesisi hakkındaki teklifin hastane doktorlarının bir kısmının muhalefeti üzerine reddedilmesini hatırlatır (BOA DH. UMVM Dosya No: 113, Vesika No: 57). Bir hastanede doktorlar hasta olarak görülen delileri kendi kurumları içine almaz iken Dârülacezeye sokulmak istenmesi arasındaki tutarsızlık gerçekten de ikna edici bir gerçekçe gibi görünüyor.

Dârülaceze müdürü ile Mazhar Osman'ın iki zıt görüşü arasında tercih yapmaya yardım edecek bir başka uzmanın görüşü sorulur ki bu, dönemin önde gelen akliye-asabiye doktoru ve aynı zamanda Bîmarhâneyi yakından tanıyan Avni Bey'dir. Avni Bey 29 Kasım 1920 tarihli mütalaanamesinde delilere ait binaların kısa tarihçesini vererek Toptaşı Bîmarhânesinin hal-i hazırda imparatorlukta delilerin muhafaza ve tedavi edildiği bir kurum olduğunu dile getirir. Bundan sonra Bîmarhâne'nin hangi kurumlara bağlandığını sıralar ki bu husus onun meseledeki tavrının dayanak noktasını teşkil eder. Özetle, Bîmarhâne ilk önce Evkaf-ı Hümayun Nezaretine bağlıdır. Ancak daha sonra değişik kurum ve nezaretlere bağlanmıştır. Avni Bey, Bîmarhânenin bir takım nezaretlere devir olunmak yerine eskiden olduğu gibi Evkaf-ı Hümayun Nezaretine bağlanması gerektiğine inanmaktadır. Eğer bu olsaydı Bezm Alem Valide Sultan Hastanesi örneğindeki gibi yeterli mali güce sahip olunacağını hattâ bu güç ile yeni bir Bîmarhânenin bile inşa edilebileceğini savunur. Bîmarhânenin Dârülacezeye nakli meselesine gelince bu şekilde "terekkiyat-ı hazıra-i fenniye ile mütenasip bir teşkilat vücade getirilemeyeceği" gibi en az 40-50.000 lira kadar para sarf etmek gerekecektir. Ayrıca Dârülaceze müdürü ile aynı kanaati paylaşır yani böyle bir uygulama kabul edilemezdir (BOA DH. UMVM Dosya No: 113, Vesika No: 57). Avni Bey'in bulunduğu pozisyon yanında bir uzman doktor olarak meslektaşının teklifine karşı olmasının karar verilmesi aşamasında etkili olduğu göz ardı edilemez. Şurası açık ki, Avni Bey de Bîmarhânedeki yığılmaya çare bulmak, delilere daha uygun yaşam alanı sağlamak istiyor ve girişimleri neticesiz kalsa da vazgeçmiyordu. Ancak bu ortak amaca ulaşmakta kullanılacak yol konusunda Mazhar Osman ile anlaşamıyorlardı.

Mazhar Osman Bey'in 21 Ekim 1920 tarihli mütalaanamesini "Osmanlı Tababet-i Akliye ve Asabiye Cemiyeti Reisi" olarak imzaladığını özellikle belirtmeyi gerekli görüyoruz. Bu, aslında onun çok sayıda uzman doktor

üeyi temsil ettiğini ve onların kendisine tam destekleri olduğunu açıklıyordu. Metnin bütününe her zamanki gibi Mazhar Osman'ın güçlü ifade yeteneği hâkimdir. İşte onun proje mimarı olarak görüşlerinin özeti: Toptaşı'nda aslında Darülhadis olarak tesis edilen bina akıl hastalarını şifa vermek için değil belki ancak onların hürriyetini gasp ve en elim bir zindan hayatı yaşatmaya yaramaktadır. Hava alacak bir bahçesi bile olmayan kasavetli, güneşsiz, havasız ve esaslı surette ıslahı mümkün olmayan bir mahaldir. Delilerin bu binadan çıkarılması en vicdani, insani ve medeni bir vazifedir. Safra Çiftliği'nde yeni bir Bîmarhâne yapılması için teşebbüs edildiği halde savaş esnasında en az yüz binlerce liraya tahmin olunan böyle bir müessesenin yapılmasına maddi imkân bulunamamıştı. Bütçenin müsaadesizliği ve inşaatın fevkalade pahalılığı yüzünden ne yeni bir bina yaptırılabilirdi ne de bir bina satın alınamayacağı ortadadır.

Mazhar Osman'ın hayalini kurduğu yer sadece delilere mahsus bir Bîmarhâne değildir. Ülkede sayıları her gün artan sinir hastaları, yatalak tabir edilen mefluçler, abdal ve sar'alılar, harp ve kaza neticesi kolları ve ayakları sakat kalanları tedavi ve kabul edecek bir müessese yoktur. Bunlar sokakta kalacak kadar düşkün kısmından ise polis tarafından toplanarak ya Toptaşı Bîmarhânesi ya da Dârülacezeye tıklmaktadır. Her ikisi de asabiye hastalığı olduğu halde vurup kırıyor Bîmarhâne, sakin oturuyorsa Dârülaceze malı telakki olunmaktaydı. İdeal bir Bîmarhâne bulunması gereken vasıflara en fazla sahip olan bina Dârülacezedir. Kurum kapasitesinin ancak üçte birini kullanmaktadır. Ayrıca acize denilenler de emraz-ı asabiye hastanesi malı değil midir? Dârülacezenin bozulması veya Bîmarhâne ile yer değiştirmesi söz konusu değil bilakis Dârülacezenin ıslahı ve fennî bir hale getirilmesi amaçlanmaktadır. Mazhar Osman bu konuda ne kadar kararlı olduklarını gösterecek şekilde sözlerine şöyle son verir; “bugün hâlâ Dârülaceze tasavvur ettiğimiz şekli vermekte mahzur görenler varsa her zaman ilzama muktedir olacağımız için bu meselenin hemen halini ve icap ederse sahip-i ihtisas zevattan bir komisyon teşkilini istirham eylerim” (BOA DH. UMVM Dosya No: 113, Vesika No: 57). Şurası açık ki kararlılık tek başına yeterli değildi ve karşı tarafın gerekçeleri de en az onunki kadar sağlam temellere dayanıyordu. Nitekim komisyon Mazhar Osman'ın önerisini reddetti. Karara temel oluşturan, Darülacezenin akıl hastası olmayan kimsesizler için bir müessese olarak vakfedilmiş olması ve vakfın kuruluş şartının aleyhine kullanılamayacağıydı (Uzman 1933: 124, Bayülkem 2002: 132).

Gerek Dârülaceze planı gerekse ondan yaklaşık on yıl önceki yeni Bîmarhâne projesinin tek ortak noktaları başarısızlıkları değildi. Birleştikleri

diğer bir nokta, Avrupa'dakilere benzer bir hastane kurma çabasının bir parçası olmalarıdır. Dolayısıyla Osmanlı akliye ve asabiye uzmanlarının hayal ettikleri Bîmarhâne toplumdan olabildiğince çok tecrit edilmiş, müstakil ve geniş bir mekândır. Bir külliyein parçası olarak inşa edilen Bîmarhânelerin şehrin içinde diğer sosyo-kültürel hayır kurumları ile iç içe mekânlar oldukları göz önüne alındığında XX. yüzyılın ilk çeyreğindeki dönüşüm dikkat çekicidir. Acaba mekân algısındaki farklılık zihniyetteki derin bir değişimin ürünü müydü? Toplumun artık delileri kendisinden olabildiğince uzakta tecrit etmek istediği anlamına mı geliyordu? Ya da farklılığın çekiciliği gözlerimizi gereğinden fazla mı kamaştırıyor? Mekânsal yakınlık veya uzaklık tecridin derecesine bir değişiklik getiriyor muydu? Bir başka ifadeyle deli, daha önce akıllılara daha yakındı da şimdi daha mı uzaktaydı? Toplum böylece kendini aklın güvenliği içinde tehlike ve huzursuzluktan yeterince arınmış hissedebiliyor muydu? Aslında yukarıda farklı bağlamlarda geçen ifadeleri bir araya getirdiğimizde buradaki sorular karşısında bizi doğru cevabın ne olduğu kararsızlığı içinde kayıp olmaktan bir ölçüde kurtaracak ipuçlarını yakalayabiliriz. Nitekim hatırlanacağı üzere, Dârülaceze Müdürü, kendi kurumunu akliye ve asabiyecilerin taarruzuna karşı korurken öne sürdüğü gerekçelerden biri, delilerin şehir içindeki bir hastanede "akıllı hastalar" arasına konulmasına doktorların karşı çıkışıydı. Bu örnek, en azından 1920'lerde akliye ve asabiyecilerin deliliğin de bir hastalık olduğu, tedavi edilebileceği ve diğer hastalarla aynı binalarda tutulabileceklerine dair savunmalarının kendi meslektaşları içinde bile kabullenilmediğini göstermesi bakımından anlamlıdır. Zindan veya tecrit edilmiş Toptaşı'nda yaşayan bir deli mekân olarak şehrin içinde olsa da şehrin yaşamının bir parçası değildir. Diğer taraftan akliye ve asabiyeciler hastaları için şehir dışında, geniş bir alan üzerinde, kendileri gibi ayrıcalıklı ve en medenî yaşamı sunduklarının gururunu yaşarlarsa da yine tecrit kıskacı içindeki deliler bize aynı gururu yaşamaktan çok uzak görünüyor.

Sonuç olarak, burada bir Bîmarhâne örneği üzerinden belirli bir zaman ve mekânda bir grup insana delilere, belgeler ve metinler üzerinden dokunmaya çalıştık. Bununla birlikte Bîmarhâneye girmeden önce ve çıktuktan sonraki süreç de konumuzun tamamlayıcı unsurları olduğundan ilginçimizin tek başına kurum ile sınırlı kalmadığını itiraf etmeliyiz. Görünen o ki, kişinin Bîmarhânedan çıkışı zannedildiği kadar zor değildi. Asıl zor olan çıktuktan sonra yaşamın kaldığı yerden sürdürülebilmesiydi. Bir kere aklın yasak sınırını geçen biri olarak bunu her zaman yapabileceğine duyulan inanç ile hayatı boyunca mücadele etmelidir. Kaldı ki bu, sadece çevresine değil öncelikle kendine karşı vermek zorunda olduğu bir savaştır. Ne kadar bir uzman tarafından hastalığının "kesb-i âfiyet ettiği" onaylansa da bir

başkasının kefaleti altına girmeli yani onun sorumluluğunu bir başkası üstlenmelidir. Dolayısıyla, Bîmarhânededen çıktığında özgürleşmemekte aksine gözetlenen ve denetlenen biri olarak yalnız kalma özgürlüğünü kayıp etmektedir.

Bu çalışma, son Osmanlı ve erken Cumhuriyet döneminde delilik ve delilerin tarihini incelemeye yönelik çok daha kapsamlı bir araştırmanın bir parçası olarak kaleme alınmıştır. Meseleye böylesine geniş bir çerçevede baktığımızda şu soruların kaçınılmaz olduğunun farkındayız: Devletin çeşitli organlarında kaleme alınan belgelerden veya doktorların yazılarından dinlediklerimizin tam olarak onların sesi olduğunu iddia etmek ne ölçüde mümkündür? Ya da dinleyenin kendi hikâyesini değil de anlatanın gerçekleri olduğunu nereye kadar savunulabiliriz? Ancak yine de denemeye değer. Zira biz onlarsız bir toplum tarihi düşünemiyoruz. Deliler ne kadar yabancı ve tehlikeli bulunarak duvarlar ardına konursa konsun toplumdan tamamen tecrit edilemediler. Hepsi akıl hastanelerine konamadığına göre hangileri serbest bırakıldı? İktidarın çeşitli mekanizmaları yoluyla dışlama isteğinin ne kadarı hayata geçirildi veya geçirilemedi? Sayfalar dolusu kanunlar, kurallar, maddeler ve yasakların acaba pratikteki anlamı neydi? Osmanlı belgelerinde sık sık “İnsanlık içinde en fazla bakıma ve şefkate muhtaç olduğu” tekrarlanan delilere gösterilecek şefkatin koşulları var mıydı yoksa bu tamamen koşulsuz, karşılıksız ve sınırsız bir şefkat miydi? Soruları daha da çeşitlendirebiliriz ve inanıyoruz ki çeşitlendiği ölçüde de yeni çalışmalar bizi bekliyor.

Açıklamalar

- ¹ Bunun ne ölçüde bir çözüm olabileceği ise tartışmaya açıktır. Zira Kosova Valiliği 17 Şubat 1900'de Dahiliye Nezaretine akrabaları tarafından zaptedilmeleri mümkün olmayan ve muhafazaları için bir yer de bulunmayan delilere ne şekilde muamele olunacağını soruyordu (BOA DH. MKT Dosya No: 2320, Gömlek No: 37).
- ² Sadece Toptaşı değil diğer Bîmarhâneler için de aynı bürokratik süreç takip edilmekteydi. 13 Kasım 1912 ve 10 Temmuz 1913 tarihli örnekler için bk. (BOA DH. İD. Dosya No: 55, Vesika No: 81 ve DH. İD. Dosya No: 55, Vesika No: 92).
- ³ 1907'de tedavi için İstanbul'a gönderilen Selanikli Rıfat'a bir memurun eşlik etmesi ayrıca tabip raporunu da getirmesi gerektiğine dair bk. BOA ZB Dosya No: 451, Gömlek No: 76. Yine, 1907'de Selanikli Hamdi'nin Bîmarhâneye kendine ve başkasına zarar vermemesi için bir kişinin eşliğinde gönderilmesine dair BOA ZB Dosya No: 451, Gömlek No: 129.
- ⁴ 1891'de istek tekrarlandıysa da cevap değişmeyecektir (BOA DH. MKT Dosya No: 1883, Gömlek No: 8).

- ⁵ Bir tımarhaneden çıkış doğrudan doktorların buna karar vermesi yanında aile ve yakınlarının isteği ve bu isteği dile getiren dilekçe ile de başlayabilmektedir. Fakat unutulmaması ki, isteği inceleyerek son kararı veren yine doktorlardır.
- ⁶ 10 Temmuz 1906'da Refahiye'de bir polisin görevden alınması isteğine dair bk. BOA ZB Dosya No: 98, Gömlek No: 22.

Kaynaklar

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

DH. EUM. THR Dosya No	:63	Vesika No	:28
	:100		:6
	:58		:63
DH. İD Dosya No	:55	Vesika No	:79, 81, 91, 92
DH. MKT Dosya No	:173	Gömlek No	:31
	:2279		:8
	:2320		:37
	:1504		:29
	:1883		:8
	:2015		:118
DH. UMVM Dosya No	:80	Vesika No	:59
	:95		:9
	:113		:57
ZB Dosya No	:451	Gömlek No	:76, 129
	:312		:47
	:404		:42
	:610		:31
	:366		:74
	:393		:109
	:441		:11
	:68		:108
	:98		:22

Y.EE 132/31.

- Bayülkem, Faruk (2002). *Türkiye’de Psikiyatri, Nöroloji ve Nöroşirurji’nin Tarihi Gelişimi*. İstanbul: Roche.
- Ergin, Osman (1940). *Tıp Mektepleri, Enstitüleri ve Cemiyetleri*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü.
- Erkoç, Şahap ve Yazıcı, Olcay (Ed.) (2006). *Mazhar Osman ve Dönemi mecnunları, mekanları, dostları*. Yy: Argos İletişim Hizmetleri.
- Kazancıgil, Aykut (1991). *Binbaşı Elhac Rıza Tahsin’in, Tıp Fakültesi Tarihçesi (Mir’ât-ı Mekteb-i Tıbbiye)* İstanbul: Özel Yay.
- Koptagel-İlal, Günsel (1981). “Son 100 Yılda Türkiye’de Genel Çizgileriyle Psikiyatri ve Psikosomatik Hekimliğın Gelişimi”. *Cerrahpaşa Tıp Fakültesi Dergisi* XII (Temmuz). 355-372.
- Sarı, Nil (1992). “Toptaşı Nûrbânü Valide Sultan Darüşşifası”. *I. Türk Tıp Tarihi Kongresi-Bildiriler*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay. 169-176.
- Taşkıran, N. (1972). “Türkiye Hizmetinde Büyük Bir Hekim: Süleymaniye Bimarhânesi’nin son, Toptaşı’nın ilk Başhekimı, Louis Mongeri”. *Haseki Tıp Bülteni* XI. 1-18.
- Tez, İlhami (1965). *Mazhar Osman*. Yy: Burhaneddin Erenler Matbaası.
- Uzman, Mazhar Osman. (1933). *Sıhhat Almanakı Cumhuriyetin onuncu senesini kutlarken Hekimlerimizin halkımıza armağanı*. İstanbul: Kader Matbaası.
- Uzman, Mazhar Osman (1933). *Sıhhat Almanakı*. İstanbul: Kader Matbaası.
- Ünver, A. Süheyl (1959). “Türkiye’de Psikiyatri Tarihi Üzerine”. *İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Mecmuası* XXII (4): 1198-1207.
- Yıldırım, Nuran (1994). “Toptaşı Bimarhânesi”. *Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi*. C. VII. İstanbul: Kültür Bakanlığı ve Tarih Vakfı Yay. 295.

The History of Madness in the Ottoman State: Toptaşı Example

Rüya Kılıç*

Abstract

The aim of this study is to analyse the history of the mad and of madness in the Ottoman Empire, on the basis of the data of a mental hospital, or to be more precise on the date of the *Toptaşı Bimarhânesi*. From 1873 to 1924, Toptaşı was the main institution where the insane brought to Istanbul from all corners of the empire were hospitalised. When you look at it from the perspective of the Republic of Turkey, Toptaşı represents a past in the history of the insane that one would rather forget. What is interesting is that this institution was also the target of criticism in Ottoman times. The project and efforts of both the administrators and of the doctors to establish an ‘ideal mental hospital’ like those in Europe came to naught. It is on the basis of such an example that we shall try to determine who the insane were, to ask questions concerning relations between the state and power, and to open up new areas of debate. With this in mind, rather than making sweeping generalisations, we shall opt for a method based on studying real individuals, with a name, a family, friends, lovers, and spouses. We believe that a study of the history of madness is important not just from the point of view of the history of Turkish psychiatry, but also from the point of view of the Turkish history of society, because no matter how many attempts were made to enclose the insane, considered alien and dangerous, behind walls, it was not possible to isolate them completely from society. It is for this reason that we cannot even imagine a history of society devoid of them.

Keywords

Ottoman, mental hospital, mad, hospital and/or mental hospital, madness, psychiatry

---

* Assoc. Prof. Dr., Hacettepe University, Department of History – Ankara / Turkey
ruya@hacettepe.edu.tr

История помешательства в Османской империи на примере Топташи

Рюя Кылыч*

Аннотация

Целью данной работы является исследование умолишенных и помешательства в Османской империи на основании источников больницы для душевнобольных Топташи. В период с 1873 по 1924 год умолишенные как Стамбула, так и всей империи были заключены в Топташи. С точки зрения республиканской Турции Топташи является «страницей» прошлого, которую хотят предать забвению. Интересно, что и в османский период это учреждение всегда находилось в центре внимания критики. Проект и усилия руководителей и врачей больницы создать «идеальную больницу для душевнобольных» как в Европе окончились неудачей. Вот именно через эту призму сделана попытка определения умолищенного/сумасшедшего, выяснения отношений между государством и властью, а также определения новых направлений дискуссии. Поэтому вместо общих обобщений выбран метод исследования конкретных фактических лиц, имеющих свое имя, семью, друзей, любовников, супругов. Изучение истории помешательства/безумия важно не только с точки зрения истории турецкой психиатрии, но и с точки зрения истории турецкого общества. Потому что, насколько умолишенные/сумасшедшие не были бы опасными и чуждыми для общества и их старались заключать за высокие стены, их не смогли полностью изолировать от общества. Поэтому мы не можем представить историю общества без них.

Ключевые Слова

Османская империя, Топташи, сумасшедший, больницы для душевнобольных, помешательство, психиатрия

---

* доц. док., университет Хаджеттепе кафедра истории – Анкара / Турция
ruya@hacettepe.edu.tr

Manaplar ve Kırgız Tarihindeki Rollerini

Tamara Ölçekçi*

Öz

Bu çalışmada, Kırgız toplumunun zengin ve asilzade tabakasına mensup olan 'Manap' zümresi ele alınmıştır. SSCB döneminde manapların hepsi ayırt edilmeksizin halkı ezen sınıf olarak gösterilmiş ve *yasaklı* konuların listesine dâhil edilmiştir. Manaplar, halen üzerinde yeterince çalışmanın yapılmadığı konular arasındadır. Bu makalede manap adının anlamı, kimler oldukları, ne zaman ortaya çıktıkları, toplumdaki konumları ve görevleri üzerinde durulmuş, manapların Çarlık öncesi ve Çarlık dönemi ile Sovyet dönemindeki durumunu incelenmiştir. Ayrıca manapların 1920-1930'lu yıllarda tasfiye edilme sebepleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler

Türkistan, Kırgızlar, manap, kabile, çarlık, Ruslar, Bolşevikler, Ekim Devrimi

Giriş

Eski SSCB'de on beş Cumhuriyetten birisi olarak yer alan Kırgızistan'ın 1991 yılında bağımsızlığını kazanmadan önceki tarihine ait bazı önemli konular ve olaylar sistematik bir sansür sonucunda tarih kitaplarında yer almamıştır. Okullardaki ders kitapları da *büyük Rus* tarihinin gölgesinde kalmıştır. Sovyet ideolojisinin kontrolü altındaki bu dönemde bazı konular tek taraflı bir karar gereğince *yasaklı*, *beyaz sayfa* ya da *dile getirilmeyenler* olarak kalmıştır. Söz konusu bu yasaklı konulardan biri de manaplardır. Sovyet ideolojisine ve Marksizm'e göre, toplumun zengin ve asilzade tabakası oldukları için, manapların *ezenler* sınıfına dâhil edilmeleri gerekmektedir. Ancak Sovyet döneminde dahi kimi zamanlarda belirtildiği üzere, manapların hepsi tiran değildi. Aralarında üst düzey

*Dr., Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü – Ankara / Türkiye

aristokratlar yanında acımasızlara ve zalimlere rastlamak mümkündür. Ancak Kırgız tarihinin ve toplumsal yapısının önemli yapıtaşlarından birini tek başına bir ideolojinin ölçütleri üzerinden siyah ve beyaz şeklinde ayırmanın objektif bir tarihi yaklaşım olmadığı açıktır.

Manaplık, XVIII. yüzyıldan başlayarak Kırgızistan'ın kuzeyinde yer alan Yedisu ve Oluya-Ata'da [bugünkü Taraz, Kazakistan] Kırgızların siyasi yapısında kendine has bir katman olarak mevcuttur. Üst düzey yönetici olarak manaplar 1850'den 1930'a kadar varlıklarını sürdürmüşlerdir. Çarlık döneminde Kırgızlar arasında okuryazarların azlığı nedeniyle manap meselesini kaleme alanların çoğunu Rus tarihçi, araştırmacı ve Türkistan'da görev yapan Çarın memurları oluşturmuştur. Kırgız tarihçilerin konuya ilgi göstermeye başlaması, ideolojiye uygun olarak Sovyet döneminde ağırlık kazanmıştır. Dış ülkelere kapalı siyaset uygulanan Sovyet sisteminde Batılı araştırmacı ve tarihçilerin manapla ilgili çalışmaları mümkün olmamıştır.

Manap adının ortaya çıkışıyla ilgili bilim adamları farklı görüştedirler. Etnograf Cumagulov "Manap kelimesi çok eskiye dayanmaktadır. Arap kabileleri arasında İslamiyet öncesinde ortaya çıkmıştır" derken; dilci Karasayev ve şarkiyatçı Gafurov "manaf (manap) eski Arapların idolüdür" (Karasay uulu 1993: 18) görüşünü esas almışlardır. Cumagulov ayrıca, eski Arapça *manaf* kelimesinin Kırgızların Sarıbağış boyu başlarının İslamiyeti kabulüyle kullanılmaya başlanmış olabileceği fikrindedir (Sovetskaya Kırgızıya 1990, İzvestiya Kırgızistan 1991). Fakat Cumagulov'un bu görüşünü kabul etmek zordur. Çünkü İslam dini, doğal olarak İslam öncesi inançların karakteristik özelliklerini kullanmamaya özen göstermiştir. Arapların İslam öncesi idolleri ise İslam'ın genel prensiplerine aykırı düşmektedir.

Meşhur tarihçi Togan'ın bu konudaki görüşü hayli dikkat çekicidir: "Kırgızlar 1757 yılından sonra Çin tabiiyetini kabul ettiler. O zaman reisleri 'Çin valisinin naibi' manasıyla yazılarda 'nib-i manab' tesmiye ediliyordu. Bundan dolayı Kırgız beyleri, eski 'kaşka' adı yerine 'manap' olarak adlandırılmışlardır. Bugün ise manap kelimesi umumiyetle Kırgız aristokrasisi anlamında kullanılıyor" (1981: 71). Görüldüğü üzere manap adının anlamı ile ilgili ortak bir görüş bulunmamaktadır.

Manapların Ortaya Çıkışı

XVIII. yüzyılda bu yeni sosyal tabakanın mensupları manaplara ihtiyaç duyulmasının en önemli sebebi, Kırgızistan'ı her taraftan saran savaş tehlikesi olmuştur. Cungarlar, Çinliler ve Türk asıllı komşuları Kazaklar ve Özbekler döneminde kabilenin eski aristokratları olan *Biylter* toplumu dış

tehlikelere karşı koruyamıyordu. Cengâverlik zamanında eski anlı şanlı ailelerin akıl hocaları ve yaşlıları, askeri liderlere yol vermeliydi. Bu yüzden de genç, korkusuz, akıllı ve fiziken güçlü *biy*lerden oluşan ilk manaplar Kırgızları savaş durumunda korumaya çalışarak liderlik yapmaya başlamıştır. Manaplar hem yönetici, hem amir ve hâkim, savaş zamanında askerî organizasyonu teşkil eden boy beyleriydi. Bununla ilgili olarak Radloff “Manapın emriyle o boyun eli silah tutan bütün erkeklerinin ellerine silah alıp taarruzu püskürtmeye veya karşı saldırıya geçmeleri gerekiyordu” (Radloff 1893: 534 ve Abramzon 1990) demektedir.

Kırgız toplumunda, yönetici tabakayı manaplardan önce *biy*ler¹ oluşturmuştur. Gerek halkın idaresi ve gerekse hukuki işler biylerin elinde bulunuyordu. İlerleyen zamanlarda biy unvanı yargıçla eş anlamlı olmaya başlamıştır. Ama gerçekte bir biyin konumu sadece göreviyle değil, toplum üzerindeki siyasi ve idari hâkimiyetiyle belirlenmektedir. Manaplar biylerin içinden çıkmaktaydılar. Sır-Derya bölgesinin Valisi N. Grodekov, Kırgız manaplarıyla ilgili olarak “Kara-Kırgızların² manapları biylerden meydana gelen üst tabakaya mensuptular. Cesaret ve cömertlikleriyle öne çıkanlar, kargaşa döneminde düzeni sağlayanlar manap oldular. Bunlar bilhassa düşman saldırılarına karşı halkı birleştirerek toplumun liderliğini yapıyorlardı” (Nurbekov 1965: 39-40) demektedir ve manapların kökenini biylere bağlamaktadır.

Hukuken biy ile manap arasında bir fark yoktu. Ancak ilerleyen dönemlerde biyler toplumdaki eski rollerini kaybettikleri için ikinci planda kaldılar ve toplum hiyerarşisinde manapların altında bir statüye indiler. Biyler bundan sonra manaplara akıl hocalığı yapmaya başladılar ve daha ziyade yardımcılar oldular. Rus araştırmacı A. Sokolov (1971: 178) “Benim araştırdığım manap-baatırların (bahadır) çoğu, halk üzerindeki etkisini güçlendirmek için özellikle yargı işlerinde seçilmiş ve kurul gibi icra yetkisi olan saygın şahıslara danışmış” demektedir.

Tarihçi Üsönbayev, manap unvanının ortaya çıkışıyla ilgili olarak “Efsaneye göre Manap adlı bir kişi varmış. Kırgızların Sarıbağış boyundan Döölös’ün oğlu Manap bir boy beyi imiş. Diğer boy beylerine göre acımasızlığı, cesareti, ağırbaşlılığı, temkinliliği ve aynı zamanda cömert olmasıyla farklı bir lidermiş. Sonraları diğer boy ve uruk başkanları, Manap’ın bu özelliklerini taklit etmeye, onun ismini unvan olarak kullanmaya başlamışlar” (1961: 85) demektedir. Kırgız seçerisinde de aynı anlatım yer almaktadır. Buna göre XVII. yüzyılda Manap adında bir Sarıbağış beyi yaşamış. İlk başlarda bu boya mensup beylere manap deniliyormuş. XVII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bu unvan adı

Sarıbağış boyunun sınırlarından çıkarak Kuzey Kırgızların diğer boylarına yayılmıştır (Dcumanaliev 2002: 53).

Gerçekten de Kırgızların Bugu, Sarıbağış ve Solto boylarının beylerinin kendi isimlerinin yanına manap sözünü de eklemeye başlamaları XVIII. yüzyıla denk gelmektedir. XVIII. yüzyılda yaşayan Sarıbağış boyuna mensup olan *Atake*, *Esengul* ve *Bolot* adlı beyler manap unvanını da taşıyorlardı. 1856 senesinde Isık-Göle gelen Kazak bilim adamı Çokan Valihanov, anlatılan rivayetlere dayanarak Atake ve Esengul beylerinin Manap şeklinde adlandırıldığını söylemektedir (1984: 329). Yani XVIII. yüzyılda Kuzey Kırgızistan'da Sarıbağış boyu dışındaki diğer Kırgız boylarında da manapların mevcut olduğu ortaya çıkmaktadır. Büyük feodal anlamına gelen manap terimi sadece Kuzey Kırgızistan'da yaygınlaşmıştır. Güneydeki Kırgızlar ise manap terimini kullanmamışlardır. Kırgızistan'ın güneyinde Semerkant ve Fergana bölgelerindeki Kırgızlar Hokand Hanlığına bağlı yaşamışlardır. Kırgız beylerini kendi tarafına çekmeye çalışan Hokand Hanlığı bunlara *datka* ve *bek* unvanlarını vermiştir. *Datka* ve *bekler* manaplar gibi aynı iktidara sahip olmuşlar ve aynı sosyal fonksiyonu yerine getirmişlerdir. Kuzeydeki Kırgızlar ise Hokand Hanlığı'na formalite olarak bağlı kalmışlardır. Manaplar Han'ın emrini yerine getirip halktan Han için vergi toplamışlardır.

Manapların Görevleri

Kırgız toplumunun en üst tabakasını oluşturan manapların görevi konusunda Kırgız, Kazak ve Rus bilim adamları muhtelif görüşler ileri sürmüşlerdir. Birleştikleri nokta; manapların Kırgızların üst tabakasının temsilcisi olduğudur (Yudahin 1994: 551). Manap, Sovyet iktidarına kadar, Kırgız halkını yöneten üst düzey aristokrattır. manaplar çok evlilik yapabilirlerdi. İslam dinine bağlı³, asil ve sert insan olarak bilinirlerdi. Toplantılarda açılış konuşmasını yapan ve son sözü söyleyen manaplar olurdu. Manaplar iktidarlarını kendilerine bağlı olan savaşçıların-yiğitlerin yardımıyla gerçekleştiriyorlardı. Her manapın on ile kırk arasında yiğitleri olurdu. Yiğitler, manapla birlikte savaşa gider, barımtalara⁴ katılır, idari işlerin yanında zaptiye görevini de yerine getirirlerdi. 1869 yılında Kırgızistan'ı ziyaret eden Radloff "Kırgızlarda sultanların yerine manap adı verilen seçilmiş yöneticiler bulunmaktadır" demektedir (Dcumagulov 1990). Yine bir araştırmacı Vişnegorskiy 1886 yılında Kırgızların manap ve biyleri üzerine yaptığı araştırmasının sonucunda "Manap unvanı Rusların knezi gibidir" (Gavrilov 1927: 202) tespitini yapmaktadır. Kazak bilim adamı Çokan Valihanov'a göre manap, Rusların "dvoryan" adı verilen asilzade sınıfıyla eş derecededir. Öte yandan Abramzon ise

manapların yeni bir tabaka oluşturmadığı, manaplar ile biyeler arasında hiç bir farkın olmadığı görüşünü savunmaktadır (1990: 169). Ancak yukarıda bahsedildiği gibi, ilk başlarda biyeler ile manaplar arasında belirgin bir fark yoktur. Ama manapların zamanla biyelerin görevlerinin çoğunu ele geçirdikleri, böylece daha üstün konuma geldikleri ve yeni bir sosyal tabaka oluşturdıkları görülmektedir.

İlerleyen zamanlarda manaplığın gelişmesiyle birlikte kendi içinde bir hiyerarşi oluşmuştur. Manaplar toplumdaki geçmişi, saygınlığı ve otoritesine göre; büyük (Çong), orta (Çala) ve sıradan, yarı manap olarak ayrılmaktaydılar.

- a) Çong manap (ağa, büyük manap) büyük boy veya boylar birliğinin başında bulunan, birkaç sıradan manapı yetkisi altında birleştirmekteydi. Büyük otorite ve iktidara sahipti. İktidarı babadan oğula geçmekteydi. Aynı zamanda büyük manaplar için *Çincirлуу манап* (zincirli manap, irsi manap-devam edip giden anlamında) adı kullanılıyordu. Kırgızların meşhur manaplarından *Şabdan*, *Özbek*, *Türkmen*, *Biyalı*, *Dıykanbay*, *Mırzabek* ve diğerleri bu manaplardandır. Bazen “büyük manaplar” kendilerini han diye adlandırıyorlardı.
- b) Orta manap, büyük olmayan boyun veya büyük uruğun yöneticileriydi. Manap unvanı sadece kendisine verilir ve unvanı oğluna geçemezdi. İktidar alanları sadece bir boya yayılmış konumdaydı. Sıradan manaplar büyük manapın belli bir ölçüde iktidarı altında bulunmaktaydı. Boyunu yönetirken büyük manapın bilgisi ve talimatına uygun olarak bazı görevleri yerine getirmektedirler.
- c) Çolak manaplar (sıradan manap, yani eksiği olan manap) ise manap unvanına taliptiler. Halk içinde saygınlık ve etki elde edebilecek belirtilere sahip olmayanlardandı. Çolak manap sözü, komik ve itici karakterler için takma ad sayılmaktadır (Dcumanaliev 2002: 57).

Manapların özelliklerine değinirsek, Kırgızların Hokand Hanlığı ve Rus iktidarının ilk dönemlerinde manaplara genellikle *baatır* ekleniyordu. Mesela Rus idaresi *Sarıbağış* boyunun manapı *Cantay*'a yazdığı mektupta “Sarıbağış boyunun büyük manapı Cantay-batıra” hitabını kullanmıştır. *Solto* boyunun manapı Baytik Kanay 1867’de Petersburg’da Çarın sarayında *Baytik-batır* diye takdim edilmiştir (Gavrilov 1927: 211).

Kırgız manaplarının ayırıcı özelliğini Kırgız devlet başkanı Sıdikov şöyle dile getirmiştir: “Kırgızların biyelerden çıkan manap adıyla üstün insanları, özel asilzadeleri vardır. Hiçbir manap Kazaklarda ya da Özbeklerde olduğu gibi kendisini Cengiz Hanın boyuna bağlamaz” (1992: 82). Bu özelliğe

Rus bilim adamı Bartold da değinmiştir. Manaplar üst düzey yönetici olarak “fiziki cezaların uygulanmaması, sıradan Kırgız biyelerinin mahkemesine boyun eğmeme vs. gibi” birkaç özel hakka sahiptiler (Smirnov 1887: 55-56). Kırgız toplumunda manaplar ekonomik otoriteden ziyade ruhani otoriteye sahiptiler. Manaplar, bir taraftan, boyun mülkiyetinin esas yöneticileri ve kazançlarının hisse sahibi sayılmışlar diğer taraftan halkın geleneklerini, örf adetlerini korumuş ve kabileda adaleti sağlamışlardır.

Manaplar boyun iç ve dış işleriyle uğraşır ve kabilenin çıkarları için çalışırlardı (Bolcurova 1992: 4). Kendi çevrelerini yabancılara karşı korumuşlardır. Bununla ilgili Rus Türkolog Gavrilov “Manaplar, manap unvanını büyük kıskançlıkla korumaktalar. Sadece kendi çevreleri ile akrabalık ilişkilerini yürütmeye gayret etmekte. Tanınmış manapların çocukları durum eşit olsun diye kendi aralarında evlenerek fakir fukarayı çevresine almamaya özen göstermekte” demiştir (1927: 206).

Manaplar kendi etki alanlarını ve siyasi üstünlüklerini genişletmeye uğraştıklarından neticede aralarında sık sık anlaşmazlıklar ve çatışmalar çıkmıştır. Kendi siyasi etki alanını genişletmeye çalışırken bazı boy temsilcileri dağınık Kırgız boylarını siyasi bir bütünlük içinde birleştirmeye uğraşmıştır. Rus istilası öncesi *Sarıbağış* boyunun büyük manapı Ormon Niyazbekoğlu (1790-1853) Kırgızları birleştirmeyi denemiştir (Dcamgerçinov 1945: 118). Ormon kendini han ilan eden ilk manaptır. Kırgızlar arasında manaplardan daha zengin olan insanlar vardı. Fakat bu zenginler manap unvanına sahip değillerdi. Bazı büyük manaplar büyük hayvan sürüleri, otlak, yayla ve çok nadiren hizmetçi olarak kullanılan kölelere sahiptiler. Çoğunlukla manapların az sayıda hayvanı olurdu, bazılarında o da yoktu. Bu da manapların tebaa ile toprağı tamamen etkisi altına aldığı anlamına gelmektedir. Manap düzenlenmemiş ve resmi olmayan iktidara sahipti. Halk onun emirlerini yerine getirmeye mecburdu. Kırgızlardaki *Bukara-mal*, *manap-koyçu* (halk sürü, manap çoban) deymi manapların toplumsal görevlerini özetlemektedir.

Manap örf ve adet hukukuna dayanmak suretiyle tüm medeni ve cezai işlere bakmıştır. Rus bilim adamı Kuşner bu konuda “Manap, Kırgızların hayatında yetkili yöneticidir. İlgili boyların bulunduğu bölgenin sahibiri, orayı yönetir, vergi toplar ve göç yerlerini belirler. Anlaşmazlıkları çözer ve suçluları cezalandırır” (1929: 107) diye yazmıştır. Manaplar, *nark* (kabile nizamı) ve *namusun* koruyucuları, boylar arası mücadelenin organizatörleri, kabileler arası ve soylar arası münasebetlerin aracısı olarak büyük otoriteye sahiptiler. Neticede XVIII. yüzyılda Kırgız toplumuna

manap unvanı sosyal ve siyasi bir statü olarak girerek sabit bir aristokrat tabaka meydana getirmiştir (Dcamgerçinov 1955: 427). XIX. yüzyıldan itibaren ise onların iktidarı babadan oğula geçmeye başlamıştır.

Çarlık Rus Döneminde Manaplar (1855-1917)

Ruslar asırlardır sürekli büyüme ve yeni toprakları fethetme siyasetini gütmüşlerdir. Türkistan, Volga boyu, Ural, Sibiry ve Kafkasya bölgesi ellerindeki malları satmak ve sömürü haline getirilen toprakların zenginliklerini kullanmak için lazımdı. İnorodtsı⁶ diye adlandırdıkları yerel halka, ikinci sınıf vatandaş muamelesi yapılır ve hor görülürdü. Rusların amacı sadece sömürmekti. Diğer haklarda olduğu gibi Kırgızların kültürü, değerleri, gelenek ve görenekleri dikkate alınmamaktaydı. Oysa Kırgızistan Rusya'nın eline geçinceye kadar Kırgızların bütün hayatı örf ve adetlere, geleneksel değerlere göre düzenlenmişti. Adetlere göre, boy bütün sosyal ve siyasi mülkiyetin temeliydi. Ancak eski düzenin temel karakteri olan kabilecilik hem olumlu hem de olumsuz taraflarıyla Türkistan'ın Rusya'ya dâhil edilmesiyle, uygulanmakta olan yeni Rus düzenine teslim edilmiştir. Yeni Rus düzeninde boylar arasındaki çatışmalara son verilmiş, yaygın olmayan kölelik kaldırılmış ve bütün yönetimi Çarlık idarecileri ele almıştır. Sovyet literatüründe, Kırgızistan Rusya'ya dâhil edilince manapların Çarlık rejimine destek oldukları, manapların diğer sömürgeciler gibi kendi halkını soydukları ve Çarlık Rus idarecileri ile birlikte halkı ezdikleri yönünde ifadeler kullanılmıştır. Böylelikle Kırgız halkına biri Rus sömürgeciler diğeri ise Kırgız manap ve zenginlerinden gelmek üzere çifte baskı olduğu görüşü hâkim olmuştur. Bu dönemde tüm idari yönetim ve halk mahkemesinin manapların eline geçtiği iddia edilmektedir (İlyasov vd. 1986: 179). Oysa Kırgızlar Rusya'ya dâhil edilinceye kadar zaten manaplar toplumun üst düzey yetkilileri idi. Çarlık döneminin başlaması ile birlikte manaplar eski sınırsız iktidarını kaybettiler. Ama halk arasında etkilerini sürdürdüler ve etkileri Ruslar tarafından kullanıldı. Çarlık Rusyası yeni fethedilmiş toprakların gelenek ve göreneklerini bilmedikleri için, başlangıçta manapların büyüklerine ve hak edenlerine yüksek ödül ve hatta askeri unvanlar (yarbaya kadar) vermişlerdir. Ama bu hoşgörü belli bir zamana kadar uygulanmış, *kullan, sonra at ya da harca* yöntemi Kırgız manapları üzerinde de tatbik edilmiştir.

1867 yılında Türkistan Genel Valiliği oluşturuldu ve Kırgız toprakları *uezdlere* (kaza) bölünerek Yedisu ve Sırderya bölgelerine dâhil edildi. Bu projeye uygun olarak *volostları* (nahiye) yönetecek olan yöneticiler seçimle belirleneceklerdi. Rus sömürüsünün oluşturduğu yeni şartlarda manaplar toplumdaki konumlarını korumak için Çarlık Rusyası'nın idari hizmetine

girdiler. Tüm alt idari yönetim aparatı yerel feodaller özellikle manaplarla dolduruldu. Seçimle beraber manaplar, eski iktidar, itibar ve güçlerini kaybettiler. Mesela suçluyu tutuklama ve cezalandırma haklarından mahrum bırakıldılar. Sıdıkov bu konuda “Manapların çoğu fakirleşti ve artık yeni manaplar ortaya çıktı” (1992: 82) diye yazmaktadır. Aslında manap unvanı kuşaktan kuşağa geçerdi. Fakat belli bir sınırı vardı. Eğer manap ahlaki itibarını düşürürse veya fakirleşirse, manap olmaktan çıkardı (Sıdıkov 1992: 81, Kurmanov 1997: 93-94).

Manapların arasında oluşan değişiklikler nedeniyle kendi soydaşlarına farklı yöntemlerle etki yapmaya başlayanlar ortaya çıkmıştır. Örneğin ekonomik baskı metodu olan saan⁷ şeklini kullanma, desteğini geri çekme, göç yerlerinde hoş görmediği insanların çıkarlarını kısmak vs. Ruslarla beraber gelen değişiklikler, Kırgızların mevcut sosyal ve aile yaşamının dayandığı kabile hayatına darbe indirmiş ve aynı zamanda ahlaki değerlerini sarsmıştı. Seçimler ikiye bölünmüşlüğü, belli bir bedel karşılığında satılık olmayı ve entrika ile jurnalcılığı de beraberinde getirmişti. Hatta seçimlerdeki adayların ve yönetime hazırlanan kişilerin propagandasını yaparak, onların hesabından yaşamını sürdüren yeni insan tipleri atkaminerler⁸ ortaya çıkmıştır. Çarlık döneminden önce manap yiğitlerinin vasıtası ile iktidarını gerçekleştirirken, Rus sömürüsü zamanında yiğitlerine bir de köylerdeki atkaminerler eklenmiştir. Seçimlerin sonucunu tasdik hakkı Rus asıllı başkanlara ve valiye verildiğinden, seçimi kazanabilmek için Kırgızların arasında casusluk, birbirini kötüleme, gybet ve çıkar ilişkileri güç kazandı (Isake 1993: 109). Çarlık siyaseti akraba ve boy ilişkilerini zayıflatmakta ve Kırgızlar arasında memnuniyetsizliğin artmasına sebep olmaktadır. Çarlık, Rusya’da toprağı olmayan ve isyancı Rus çiftçilerini Kırgızistan’a göç ettirerek kendi iç problemlerini çözmeye çalışmıştır. Kırgızların en verimli topraklarına el koyan Rus çiftçileri Çarın destekçisi ve Kırgızların efendisi olmuştur. Toprak sıkıntısı, Birinci Dünya Savaşına katılan Rusya için vergilerin artması ve had safhaya ulaşmış idari baskı Ruslara karşı 1916 isyanı patlak verdi. Rus sömürüsüne karşı yapılan isyanda han unvanlarını alan saygın manaplar Möküş Şabdanov, Belek Soltonoev vs. Rusların yaptığı soykırıma karşı halkı organize etmeye çalışarak liderlik yaptılar. Ruslara karşı 1916 isyanı, bütün Türkistan’a yayılmasına rağmen başarılı olamamıştır. Türkistan bölgesinde en çok kayıp veren Kırgız halkı olmuştur.

Sovyet Döneminde Manaplar (1917-1990)

1917 Ekim Devrimi ile Çarlığı deviren Bolşevikler iktidara geldiklerinde destek bulmak için Türk halklarına bağımsızlık ve eşitlik vaatlerinde bulundular. Tüm Türkistan’da olduğu gibi Kırgız toplumu da Rusya’dan

çok farklıydı. Bu durum ilk başlarda bu farklılığı anlayamayan ve anlamakta zorluk çeken sözde Rus devrimcilerini hayrete düşürmüştü. Türkistan'da Rusya'daki gibi sınıf karşıtlığı yoktu (Kurmanov 1997: 67-68). Rusların *pomyeşik* (Rusya'da büyük çiftlik sahibi, ağa), *kulak* (Zengin Rus köylüsü), istismarcı ve sömürülenler gibi mekanik düşünceleriyle Kırgızların manap ve ücretli emek düşüncesi eş anlamlı değildi. Oysa Rusya'da halk ile üst düzey yöneticiler, asilzadeler arasında çok büyük uçurum ve zıtlık vardı. Kırgız köyleri kendi geleneksel sosyal, ekonomik yapıları, akraba ve kabile bağlarıyla Ruslar için anlaşılması güç bir ilişkiler yumağıydı. Bunun gereğince sosyal ve ekonomik birliktelik vardı. Sovyet ideolojisi, bu bütünlüğü Çarlığın sömürü politikası sonucunda halkın geride kalmış olmasına ve bundan dolayı yerli halkın sınıf ayrımının zayıflığına yorumlamaktaydılar. Sovyet görüşü gereği, Kırgız halkı halen kabile ve ataerkil feodal bağlarla çok sıkı bağlıydı. Fakir ve orta halli Kırgızlar, zengin ve manapların güçlü etkisi altındaydılar ve ancak "devrimden sonra halkın şuuru açıldı ve köylerde sınıf mücadelesi başladı" (Cantuarov 1963: 175) yaklaşımıyla Ekim Devrimine uygun formül bulundu.

Bolşeviklerin yeni kurmaya çalıştığı düzende çoğu manaplar 1916 isyanın bastırılması sonucunda fakirleşmişlerdi. Fakat fakir durumuna düşseler bile halk üzerinde sınırsız ruhani otoriteye sahiptiler. Sovyet döneminin başlaması ile manaplar halk üzerindeki resmi etkisini kaybetmiştir. Ama yine de Sovyet döneminin ilk başlarında bile Kırgızistan'ın göçebe reyonlarında manaplık kendi sosyal anlamını yitirmemiştir. Zenginler ve manaplar kendi siyasi pozisyonlarını korumak ve sağlamlaştırmak için Sovyet ve parti organlarına girmeye çalışmışlardır (Çokuşov 1970: 89, Sentralny Gosudarstvennyy Arhiv Kirgizskoy SSR F. 383: 10). Hayatta kalabilmek, eğitim almak ve sürülmemek için buna mecbur kalan manaplar ve özellikle onların çocukları partiye üye olabilmek amacıyla soylarını gizlemişlerdir (Partiyniy Arhiv Sentralnogo Komiteta Kommunističeskoj Partii Kirgizii F. 283: 12).

Bolşeviklerin Kırgızistan'da ilk anladıkları husus, manapların halkı yönetebilmesi ve hükümleri altında tutabilmeleri idi (Sıdıkov 1992: 81-83). Bu yüzden Sovyet Hükümeti de Çarlık sömürgecileri gibi *kullan, sonra at ya da harca* yöntemini kullanarak manapları kendi tarafına çekmeye ve işbirliği yapmaya başladı. Bu durum Rusya merkezinden yeni kadroların gelmesine ve Sovyet okullarında öğrenim gören kadroların yetişmesine kadar sürdü. Çünkü komünistler iktidarı hiç kimseye paylaşmayı düşünmüyorlardı. Sovyet iktidarının fakirleri *kulak* ve manaplara olan ekonomik bağılıktan kurtarmak için onları Sovyet

iktidarına çekmeleri gerekiyordu (Çokuşov 1970: 66). Daha doğrusu manapların etkisinden kurtarmanın yolunu arıyorlardı. Örneğin Pişpek uezdinin Emekçiler Kurultayında yerli iktidar organlarında eski memurlar (çarlık dönemi) manaplar ve kulaklar bulunuyordu. “Onları halktan izole etmek için gerekirse kamplara sürmek gerekir” (Uzbekov 1973: 73) deniliyordu. Sovyet iktidarının tüm uğraşı halkı kendi etkisine alabilmek için manapların tesirinden çıkarmaktı. Yeni Rus iktidarının manaplara attıkları *kan içici*, *cani* iddiaları gerçeğe aykırı idi. Dilbilimci Karasayovlu manapların canılığı konusunda “Kırgız halkı eskiden ezildi mi ki?” sorusunu “Uydurma, ancak bu kadar olur. Evet, eskiden (Sovyet öncesi) fakirler zenginlere çalıştı. Fakat onları şimdikilere kıyaslayalım. Eskiden bir boluş⁹ veya manap kendi boyunu bir başkasına ezdirmezdi. Biy ve boluşların halkını ezmesi şimdiki (Sovyet) durumdan birkaç kat düşüktü. Diyelim, boluş veya manap halkın hesabından et yerdı. O da olsa olsa iki beygir ederdi. Konuğu gelirse bir zenginden bir kuzu istetirdi. Boluş, biyeler toplantı yaptıklarında bütün masraflarını halka paylaştırdı. Her insan kendi mülkiyetine hâkimdi. Halkı yöneten, halkın rahatını düşünen şimdiki yöneticilerin tavrı onları geçmedi mi!” (1993: 214) diye yanıtlamıştır.

Eski yöneticilerin yerini alacak olan yeni Sovyet kadrosu (ezilen emekçi sınıfı) Kırgızların yönetici grubundan olmayan parti ve Sovyet çalışanları *'han'* gibi giyinmeye, yanlarında kalabalıkla şaşaalı gezmeleri organize etmeye başlamışlardı. Ama bir geleneksel göçebenin gözü önünde onlar hiçbir zaman manapların yerine geçemez ve gerçek başkan olamazlardı. Yeni Sovyet elemanlarının gösteriş merakı, giyimleri ve gezmeleri tek amaçla yapılıyordu; amaç gerçek yönetici olmak için halkın onayını almaktı. Fakat bu şekilde politika yeterli başarıya ulaşamadı. Yeni Sovyet ve parti çalışanlarını halkın gerçek yönetici kabul etmesi için, halkı ezen sınıf mensubu olarak manaplar tamamen yok edilmeliydi. Manap soyundan gelenlerin ise gösterişli giysileri giyinmesine gerek yoktu. Bolşeviklerin Kırgız zengin ve manaplarına karşı yaptığı aydınlatma çalışmaları da göçebe halk tarafından anlam kazanmamış ve desteklenmemişti.

Bir Rus ile Kırgız'ın dünya görüşü, gelenekleri çok farklı idi. Örneğin Babahanov adlı bir Sovyet görevlisi manapın evine gelenek ve görenek gereği uğramıştır. O zamanki 'siyah'-'beyaz'a, 'düşman'-'yoldaş'a, 'ezen-zilen'e göre formatlanmış katı ideolojiye bakılırsa Babahanov yanlış davranışta bulunmuştur. Çünkü Babahanov sıradan bir parti üyesi değil, vazifeli parti çalışanıdır. Bu da yapılan hatanın cezasını ikiye katlıyordu. Zanlıya şu sorular sorulmuştu: “Partinin manaplarla ilgili politikasını biliyor

mu? Bu yüzden manapın evine misafir olmak mümkün mü?” Babahanov başta manapların onu kurnazlıkla evine davet ettiğini söyleyerek direkt cevap vermekten kaçınmıştı. Fakat sonunda Babahanov’a davranışlarıyla partinin kararını bozduğunu ve halka Sovyet iktidarının manaplarla savaşmayarak ezen sınıfla birlikte olduğu imajını verdiğini kabul ettirdiler. Sovyet Hükümeti çalışanları ezen sınıfla beraber olma gibi düşünceleriyle Babahanov’un hareketinde ağır suç buldular (Kurmanov 1997: 83-84). Gerçekte ise Kırgız şuurunda Babahanov hiçbir şekilde suç veya hata işlememişti. Her göçebe gibi Babahanov manapın misafiri olmuştu. Bu davranış bütün boy için saygı demektir. Çünkü fakirler statüsüne ve geleneklere göre, manap dururken üst düzey misafir ağırlayamazdı. Bu ancak manapın görevi idi. Manapın desteği ve emri olmadan Babahanov halk arasında Sovyet iktidarının hiçbir eylemini gerçekleştiremezdi. Bunu Babahanov anlıyordu ama Ruslar bilmiyordu ve anlamaları da zordu. Rusların anlamadığı ve bir anlam veremediği şekilde, bazı Parti ve Sovyet çalışanları her şeye rağmen geleneklere uymaya devam ediyorlardı (Çokuşov 1970: 96). Siyasi cehalet ve geri kalmışlık olarak nitelenen bu davranışlar zaman içerisinde takibe alınır hale gelmişti. Zengin ve manapların taklidi sayılan *toylar* (düğün, sünnet) ve *aşa* (cenaze yemekleri) bir örnek, 11 Ekim 1923’de Lebedinovka volost İcra Komitesi Başkanı Tezekbaev’ın ölen annesine verdiği cenaze yemeği idi. Bu cenaze yemeğinde manap ve zenginlerle birlikte Sovyet çalışanları da bulundu. Oysa devrim kanunlarına göre, cenaze yemeği de olsa iki karşıt sınıfın bir araya gelmemesi gerekiyordu.

Manapların Tasfiyesi

Devrim, şehirlerin tamamında ve Rus halkının çoğunlukta bulunduğu yerlerde icraattaydı. Parti ve Sovyet çalışanları göçebe bölgelerine çok nadir gidiyor, oradaki durumu bilmiyordu. Bu yüzden halk meselelerini ve tartışmalarını çözmek için Sovyetlere değil, manaplara başvuruyorlardı. Oysa A. Sıdıkov, “Bugüne kadar (1926 yılı) Kırgızlarda manaplar mevcut. Fakat onlar artık idari makamlara seçilmiyor ve ne yetkileri var ne de saygınlıkları kaldı. Çoğu manaplar bu yüzden fukaraların durumuna düştüler” (1992: 83) demektedir. Buna rağmen manapların statüsü göçebelerin gözünde halen önemliydi. Sovyetlere göre ise manapların, zenginlerin ve mollaların halka etkisi özellikle dağlık bölge Koçkor, Talas gibi yerlerde güçlüydü (Partiynıy Arhiv Kirgizskogo Filiala İML F. 10: 7). Bu bölgeleri araştıran Kırgız Bölge Komitesi çalışanları, “Köylerde zenginler sayıca çok az olmalarına rağmen halka büyük tesirleri bulunmaktadır. Bu da genel olarak fakirlerin zenginlere ekonomik bağıllığından kaynaklanmaktadır. Çünkü zenginler fakirlere tohum, araç, vasıta, yer sürmek için hayvan, sağmak için inek ve koyun veriyor. Bunun dışında akraba bağları o kadar

güçlü ki, boy liderlerini dinliyorlar. Boylar da birkaç boyu yöneten manapları dinliyorlar” (Partiyniy Arhiv Kirgizskogo Filiala İML F.10: 7) şeklinde rapor hazırlamışlardı.

Kırgızistan’da gruplaşma döneminde Hudaykulov¹⁰ tarafını tutan, otorite sahibi bir politikacı olan İbray Toyçinov, 1926’da RKP(b)’e (Bolşeviklerin Rusya Komünist Partisi) manapların etkisi hakkında gizli bilgiler vererek sürülmelerinde etkili oldu. Ona göre, Kırgız fakirleri manapların etkisinden idari bir yollar kurtarılamazdı. Bu devlet zoru ve ekonomik tedbirlerle yapılabilirdi. Bu yüzden büyük manapları vatanından tamamen sürmek gerekiyordu (İlyasov vd. 1986). Yerli halktan yöneticilerin bazılarını sürmenin, daha işin başında manaplar lehine bir durum yaratacağı hesap edilerek bu sürgünlerin ancak zamanla olabileceği belirtiliyordu. Sürme işi bitince boy kavgalarında sessizlik olacağı, çünkü küçük manaplar ve zenginlerin etkin rol oynayamayacakları, onlarda da sürülme korkusunun ağır basacağı fikri veriliyordu. Sonuç olarak sürgün işiyle birlikte tehlikeli zengin ve manaplara değişik şekillerde gözdağı verilmesi salık veriliyordu. Toyçinov oldukça mantıklı ve sağlam fikir yürütüyor ve sınıf karşıtlığı teorisine de uygun çalışıyordu. Kırgızların boy başkanlarının etki ve iktidarının nedenlerini Kırgızların çoğu parti çalışanları zaten biliyorlardı. Fakat onların hiç birisinin aklına bir başka yabancıya Kırgızların yaşam tarzlarının temellerini oluşturan gelenek ve göreneklerini bütün özelliği ile açmak ve anlatmak gelmemişti. Bu rapordan sonra 1927 yılının başında Kırgızistan’da etkili manap gruplarında yankı uyandıran ceza eylemleri gerçekleştirildi. 1920-1930’lu yıllarda manaplara karşı savaş açıldı. Manaplar takip edilerek yok edilmeye başlandı.

Zenginlerin ve manapların mülkiyetine el koyma ve sürgün etme işleri onların ekonomik ve siyasi etkilerini çok sarstı (Sentralniy Gosudarstvenniy Arhiv RK F. 21: 198-199, Sentralniy Gosudarstvenniy Arhiv RK F. 1146: 226). İlk başlarda zengin ve manapların mülkiyetine el koyma ve sürgün etme faaliyetleri yerleşik ve yarı göçebe bölgelerde yapılıyordu. 1927-1928’de göçebe reyonlarında manaplara karşı katı tedbirler kısmen uygulanıyordu. 1927 Ocak’ta Orta Asya Bürosunun oluşturduğu özel komisyon, zengin ve manapların mülklerine el koyma ve idari yöntemle sürgün etme işlerini organize ediyordu. Orta Asya bürosunun bu konudaki kararında “Sovyet organlarına tesiri olan, boy ve grup mücadelelerinin organizatörleri idari yöntem ve OGPU’nun¹¹ yardımıyla sürülsün. Mülklerine de el konulsun, devletleştirilsin ve fakirlere verilsin” (Partiyniy Arhiv Kirgizskogo Filiala İML F. 10: 75) diye belirtildi. Manaplara karşı katı tedbirlerin hızlanması 1927’deki Kırgız

Sovyetleri I. Anayasa Kurultayından sonra başladı. Kurultay, manapların Kırgız topraklarının dışına sürülmesi hakkında karar aldı. Göçebe bölgelerde 400'den fazla hayvanları olanlar, yarı göçebe bölgelerinde 300'den fazla hayvanları olanlar sürülecekti. Bunun dışında hayvanları yukarıdaki normlara uymayan manaplar da sürgün adayı idi (Baybulatov 1969: 77). Bir de eskiden üst gruplara ait şahıslar da sürülecekti. Onlara boy liderleri olan manaplar, Çarlık hükümetinden ödül alan eski boluşlar, zenginler, tesirli din adamları ve diğerleri giriyordu. Mesela, Cumgal bölgesinin Kulcıgaç köyünden K. Naymanbetov ve aynı yöreden 740 koyun, 230 at, 88 büyük baş hayvanı olan A. Akılbekov sürüldü. Orta Asya bürosunun 28 Aralık kararıyla Talas'tan iki etkili manap *Kızıl Baş* ve *Kara Baş* sürülenler arasında idi. 1927-1928'de manapların mülklerine el koyma ve onları sürme kampanyası başarıyla sonuçlandı (Baybulatov 1969: 80). Böylece Kırgız halkına güçlü etkisi olan Kırgız asilleri manaplar sürüldü, yok edildi ve tasfiyeye uğradı.

Milliyetçi Aydın Manaplar

1917 Ekim devriminden on gün geçtikten sonra Sovyet Hükümeti Rusya halklarının bağımsızlığını ve eşitliğini, ayrılma ve hatta devlet kurabilme, kendi hayatına kendi karar verebilme hakkını tanımıştı. Bu Lenin ve Stalin'in imzaladığı *Rusya Halklarının Hakları Deklarasyonunda* ilan edilmişti. Fakat devlet kurmada bir sürü zorluklar ortaya çıktı. Devrim sloganlarına gizlenen ancak gerçekte üniter bakış açısını taşıyan merkezdeki büyük devlet ve Sovyet yöneticileri, halkların ve bunun içinde Kırgızların bağımsızlığına karşı çıkıyorlardı. Kırgızların A. Sıdıkov, Y. Abdırakmanov, İ. Arabayev, İ. Aydarbekov ve diğer yöneticileri Kırgız devletini kurmak için çalışmışlardı. Onlar ilk Kırgız aydınlarını oluşturdu. Halkın geleceğini düşünen aydınlar Türkistan Özerk Cumhuriyeti'nin (1918) içerisinde Kırgız Bölgesini oluşturma meselesini ilk kez 1921 yılında ortaya attılar. Bölgeyi oluşturmanın gerekçesi olarak, Türkistan Cumhuriyetinde Kırgız halkının bölgelere bölünmesinden dolayı sosyal, ekonomik ve kültürel gelişmesinin engellendiği belirtiliyordu. Sonra 1922 yılında Kırgızları ayrı idari bölgeye ayırma meselesini ortaya koydular. Türkistan Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti içinde *Kara Kırgız Dağlık Bölgesini* kurmak istediler. Sovyet döneminde bu konu *milliyetçi burjuvazi, zengin manap, anti sovyet* ve *halka karşı* gibi suçlamalarla değerlendirildi. Kırgız Dağlık Bölge taraftarlarını "manap kökenli olmak, Kırgızları bölmek, zengin ve manapların iktidarını geri getirmek, Sovyet iktidarını yok etmek vs." ile suçladılar. Mücadeleye devam eden aydınlar, bir araya gelerek Kırgızistan'daki Parti Bölge Komitesinin ve Partinin Birinci Sekreteri Kamenskiy'in yanlışlarını Merkez Komiteye, Orta Asya

Bürosuna (Sredazbyuro) ve Milliyetler Kuruluna vermek üzere ortak bildiri hazırladılar. Metni yazma işi Sıdıkov'a havale edildi. Otuz aydının imzaladığı bildiri 'Otuzlar'ın bildirisi olarak tarihe geçmiştir. Bu olayda en aktifleri Orozbekov, Abukanov, Alimbekov ve Artıkbaev idi. 20 Haziran 1925'te imzalanan bildiri Moskova'ya özel kurye ile gönderildi. Parti politikasını eleştiren bu bildiri Moskova'da olumsuz kabul edildi. Bildiri imzalayanlar işlerinden uzaklaştırıldı, takibe alındı ve tasfiye edildi.

Sonuç

Rus Devletinin Kırgız topraklarını fethetmesi ile manaplar ilk darbeye maruz kaldılar. Artık eskisi gibi tam anlamda iktidara sahip değillerdi. Ardından 1916 isyanında fakirleştiler ve otoriteleri iyice sarsıldı. Halka sözü geçen saygın yönetici manapları Sovyet iktidarı ilk başlarda kendi çıkarları doğrultusunda kullanmayı ihmal etmedi. Ancak çok geçmeden Komünist iktidarını ve rejimini Kırgızistan'da iyice yerleştirmek için artık manaplardan kurtulmanın zamanı kollandı. Devrimin dili ile söylersek, emekçi halkı manapların tesirinden tamamen kurtarmanın yolu onları yok etmekten geçiyordu. Nihayetinde 1930'lu yıllarda kulakların, yani zengin köylülerin mülkünün fakir köylüler yararına istimlâki ve kolektifleştirmenin başlamasına kadar manaplar halkı ezen bir sınıf olarak yok edildiler.

Komünist parti müesseselerinde çalışan ve tasfiyeye uğrayan manaplar Kırgızların ilk aydınlarını oluşturmuşlardır. Onlar maddi durumlarından dolayı eğitim alma şansına kavuşmuş, vatani ve halkı için kendilerini adanmış aydın manaplardı. Rusya'ya bağlı da olsa Kırgız devletini kurmak için uğraş vermişlerdir. Rusya'nın izni ile bile olsa Kırgız devletini oluşturma dışında, bunlar arasında Türk birliğini oluşturma düşünceleri de filizlenmiştir. Turan Partisini kurma, Pantürkist ve milliyetçi damgası vurularak Kırgızların manap soyunun önde gelenleri A.Sıdıkov, Y.Abdirakmanov, İ. Arabaev, K. Tınistanov gibi çok sayıda aydın ve parti çalışanı Stalin'in tasfiyesine uğradı. Komünist ideolojisinde, sisteminde sadece manap soyuna ait olmak bile yok edilmek için yeterli sebep idi.

SSCB'nin dağılması ve yasakların bitmesi ile manapların torunları soylarını gizlememe imkânına kavuştular. Tarih sahnesinden kaybolan manaplar milli elit ve sosyal bir tabaka olarak Kırgızların milli tarihinde önemli de-recede yaratıcı rol oynadılar. Onlar Kırgız milli şuurunun, toplumunun muhafaza edilmesi ve gelişmesi, Kırgız halkının ve devletinin oluşmasında, İslam dinini kabul etme ve tebaalarına yaygınlaştırma gibi şerefli işlerde aktif katılımında bulundular. Tüm olumsuzluklara ve karalamalara rağmen Kırgız tarihinde iz bıraktılar.

Açıklamalar

- ¹ Biy: Kırgız feodalları, ağa. Biyler 1700'lü yıllardan itibaren bilinmektedir. Onlar manaplar ortaya çıkana kadar idarenin ve yargının sahipleri idi. Zamanla idari yönetim manapların eline geçti. Adetlere göre tüm problem ve meseleler biyeler grubu kurultayında çözüldü. Yargılama gelenek ve şeriata göre yapılırdı. Biyeler halkın saygın adamları idi.
- ² Ruslar ilk başlarda (1721'lerde) Kırgızlarla Kazakları karıştırıyor ve Kırgızlara Kara-Kırgız, Burut, Kazaklara ise Kırgız, Kaysak diyorlardı.
- ³ Manapların ve biyelerin en büyük etkinliklerinden birisi de ilk olarak İslam dinini kabul etmeleri ve sonra kendi tebaaları arasında dini yaygınlaştırmalarıdır.
- ⁴ Barımta: Feodalizm döneminde Kırgız, Kazak, Başkurt ve diğer göçmen halklarının, düşman bildikleri boylarla kendi aralarındaki anlaşmazlıkları için insan, mal, mülk, hayvanları zorla alkoymaları bu isimle adlandırılmaktadır. Barımtanın asıl anlamı komşu kabileyi veya halkı talan etmekle şu ya da bu feodalın zenginliğini arttırma ve otoritesini yükseltmektir.
- ⁵ Kazak ve Özbek halklarında han olmanın ilk şartı Cengiz Han'ın boyundan gelmeleri idi.
- ⁶ İnorodtsı, inorodets terimi tahminen XVII. yüzyılda ortaya çıkmıştır. Başka boydan, bizden olmayan anlamı taşır ve hak açısından Ruslar onlardan üstün sayılmıştır. İnorodtsılar Hıristiyan dininden olmadıklarından baskılara maruz bırakılmıştır.
- ⁷ Saan: Boyun manapı ya da zengini yardım niyetinde akraba yahut aynı boydaki muhtaç insanlara kendi ineğini sağmaları ve kullanmaları için geçici süre veriyorlardı. Bir nevi ekonomik yardım. Sovyet literatüründe gizlice yardım altında baskıya alınan ve ezmenin bir metodu olarak gösteriliyor.
- ⁸ Atkaminerler: Ata binenler. Çarlık Rusyası döneminde kendi etkisi olmayan, seçimlerdeki adayların ve yönetime hazırlanan kişilerin propagandasını yaparak, onların hesabından yaşamını sürdüren yeni insan tipi. Normal çalışıp hayatını sürdürmekten kaçıp, at üstünde ekmeğini kazandığı için yalaka anlamında bu isim kullanılmıştır.
- ⁹ Boluş: Çarlığın idari birimlerinden birisi olan volost'a Kırgızlar 'boluşluk', volostları yönetenlere ise 'boluş' diyorlardı.
- ¹⁰ Hudaykulov ve onun taraftarları 1922'de Kırgız aydınlarının Özerk Kırgız Dağlık bölgesini kurma teşebbüsüne karşı çıkan parti çalışanlarıydı. Sonraları iktidar için mücadelede gruplaşarak önemli rol oynayan taraftarlarına Hudaykulovcular denilmiştir. Hudaykulovcular bolşevizimi mekanik olarak benimseyen bir gruptu.
- ¹¹ OGPU: SSCB Halk Komiserler Sovyet'ine bağlı devlet siyasi yönetim organları.

Kaynaklar

- Abramzon, S.M. (1990). *Kırgızı i İh Etnogenetiçeskiye i İstoriko-Kulturnie Svyazi*. Frunze: Kırgızstan Yay.
- Attokurov, Sabır (2003). *Kırgızdar XVIII Kılımda*. Bişkek: KAU Matb.
- Aytbaev, M.T. (1962). *Sotsialno-Ekonomiçeskiye Otnoşeniya v Kırgızskom Aile v XIX- naçale XX vv*. Frunze: Kirgosizdat Yay.
- Baybulatov, B. (1969). *Ot Koçevya k Sotsilaizmu*. Frunze: Kırgızstan.

- Bolcurova, İ. (1992). “Vostok –Delo Tonkoe: Pravda o Manapah”. *Res Publica Gazetesi* 28 (Temmuz): 4.
- Cantuarov, S. B. (1963). *Grajdanskaya Voyna v Kırgızskoy SSR*. Frunze: İlim.
- Çokuşov, B. (1970). *Klassovaya Borba v Kırgızskih Aylah v Pervie Godi Sotsialistiçeskih Preobrazovaniy (1918-1924 gg.)*. Frunze: Frunze Matb.
- Dcamgerçinov, C. (1945). *Kırgızı v Epohu Ormon Hana (iz İstorii Feodalno-Rodovih Voyn Kırgızov v XIX veke)*. Frunze: Trudı İYALİ KirFAN SSR Yay.
- Dcumagulov, A. (1990). “Manapı-Kto Onı?”. *Sovetskaya Kırgızıya Gazetesi* (16 Kasım): 3.
- _____, (2002). “İnstitut ‘Manapstva’ v Kırgızskom Obşestve”. *Trudı Fakulteta İstorii i Regionvedeniya*. Bişkek: Fakultet İstorii i Regionovedeniya Yay.
- Gavrilov, M. (1927). *Manap- Sovremennyy Aul Sredney Azii*. Taşkent: Vıpusk X. Yay.
- İlyasov, S. (1957). *Formirovanie i Razvitie Kırgızskoy Sotsialistiçeskey Natsii*. Frunze: Kırgızstan Mamlekettik Basmakanası Yay.
- İlyasov, S.İ. vd. (1984). *İstoriya Kırgızskoy SSR*. Frunze: Kırgızstan Yay.
- Isake, B. (1993). “1916-Cıl”. *Ürkün*. Bişkek: Ala-Too Yay. 109-112.
- Karasay uulu, Hüseyin (1993). “1916 Cıldağı Kötörülüş Cönündö”. *Ürkün*. Bişkek: Ala-Too Yay. 15-19.
- Kurmanov, Z. K. (1997). *Politiçeskaya Borba v Kırgızstane: 20-e Godi*. Bişkek: İlim Yay.
- Kuşner (Knışev), P. (1927). “Manapstvo v Gornoy Kırgızii”. *Revolıytsionnyy Vostok Dergisi* 2: 107.
- Malabaev, D. M. (1969). *Ukreplenie Sovetov Kırgızii V Period Stroitelstva Sotsializma (1917-1937)*. Frunze: İlim.
- Nurbekov, K. (1965). *İstoriya Gosudarstva i Prava Kırgızskoy SSR*. Frunze: Mektep Yay.
- Ömürbekov T.N. ve Çorotegin T.K. (1995). *Kırgızdardın Cana Kırgızstandın Cangı Doordogu Tarıh (XVII-XX kk. Başı)*. Bişkek: Kırgızstan Yay.
- Potapov, L. P. (1954). “O Suşnosti Patriarhalno-Feodalnıh Otnoşeniy u Koçevıh Narodov Sredney Azii i Kazahstana”. *Voprosı İstorii Dergisi* 6: 73-79.
- Sıdıkov, A. (1992). *Kratkiy Oçerk İstorii Razvıtii Kırgızskogo Naroda*. Bişkek: Kırgızstan Yay.
- Solotonev, Belek (2003). *Kırgız Tarıhı*. Bişkek: “ARHI” İB Yay.
- Togan, A. Z. V (1981). *Bugünkü Türkili (Türkistan) ve Yakın Tarihi*. İstanbul: Aksiseda Matb.
- Usenbaev, K. (1961). *Obşestvenno-Ekonomiçeskie Otnoşeniya Kırgızov v Period Gospodstva Kokandskogo Hanstva*. Frunze: Kırgız SSR İlimler Akademisi Yay.

The Manaps and Their Role in Kirghiz History

Tamara Ölçekçi*

Abstract

This article investigates the Manaps, the wealthy and noble class of Kirghiz society. During the USSR era, the Manaps were shown as despots, and it was not allowed to do research on them. Therefore, the Manaps are still among the least researched subjects. This article attempts to identify the meaning of the word Manap, their origins, position and occupations within society. Lastly, it elaborates on the Manaps' status before Tsarist Russia, during Tsarist Russia and during the USSR period. The reasons behind the Manaps' evacuation during the 1920s and 1930s are also examined.

Keywords

Turkistan, Kirghiz, manap, tribe, tsardom, Russians, Bolsheviks, October Revolution

---

* Dr., Prime Ministry State Archives – Ankara / Turkey

Манапы и их роль в истории кыргызов

Тамара Олчекчи*

Аннотация

В данной работе рассматриваются манапы, принадлежащие к богатым и знатным слоям кыргызского общества. В советское время все манапы без разделения были причислены к классу угнетателей и включены в список «запретных тем». Тема манапов является одной из неисследованных и малоизученных вопросов кыргызской истории, по которой еще нет достаточных работ. В данной работе рассматриваются значение слова «манап», его характеристика, время возникновения манапов, их положение и роль в обществе. В работе сделана попытка анализа положения манапов в доцарский период, царское время и советскую эпоху. Также рассматриваются причины ликвидации манапов в 1920-1930 годы.

Ключевые Слова

Туркестан, киргизы, манап, племя, царизм, русские, большевики, Октябрьская революция

---

* Доктор, генеральное управление государственными архивами при Премьер-министерстве – Анкара / Турция

Türk Dillerinde Kipsellik ve Kipselliğin Anlambilimsel Haritası

Julian Rentzsch*

Öz

Bu çalışmanın temel amacı, Türk dillerindeki kipselliğin ana ifadelerine genel bir göz attıktan sonra, kipselliğin anlambilimsel alanının tipik bölümlenmesini tespit etmektir. Görgül sonuçlar, genel dilbilim çerçevesinde sunulan bazı modeller ve iddialarla karşılaştırılacak, Türkçe delillerin model kuram için önemi irdelenecektir. Olay kipselliği, görünüşsel kipsellik ile epistemik kipsellik olmak üzere üç kipsellik sınıfı incelenecek, anlambilimsel çatı ulamlar olarak ise olanaklılık, gereklilik ile istek dikkate alınacaktır. Türk dillerinin, model üzerinde yer yer uyarlamalar gerektiren bazı özellikler gösterdiği görülecek, kipselliğin bağdaşık bir ulam olarak betimlenemeyeceği kanıtlanacaktır.

Anahtar Kelimeler

Kipsellik, kip, anlambilim, anlambilimsel harita, etki alanı, dilbilgiselleşme

Kipselliğin Anlambilimsel Haritası

Türk dilleri, diğer dil ailelerine oranla birbirine oldukça benzer olmakla beraber, kipsellik¹ (*modality*) ifadeleri alanında büyük çeşitlilik göstermektedir.² Ama kipsel öğelerin yüzey şekilleri ne kadar farklı olsa da aralarında ana hatları aşağıda tarif edilecek olan birkaç esaslı benzerlik de vardır. Bu benzerliklerin bazıları, Türk dillerini kipsellik kuramlarının şekillendirilmesinde önem taşıyan Grekçe, Latince, İngilizce gibi diller başta olmak üzere diğer dillerden ayırmaktadır. Bundan dolayı Türk dilleri şimdiye kadar dikkate alınmayan bazı bileşenlerle kipsellik kuramını bütünlüme

* Mainz Üniversitesi, Türkoloji Bölümü – Mainz / Almanya
julianrentzsch@yahoo.com

potansiyeline sahiptir. Bu çalışmada, kipselliğin niteliklerine dair birkaç genel açıklamadan sonra, van der Auwera ve Plungian'ın (1998) pek çok dilde yaygın olan dilbilgiselleşme yollarını özetleyip anlambilimsel harita olarak gösteren ve geniş ölçüde kabul gören tasnifi kısaca tanıtılacaktır. Türk dillerinde kaydedilen durum, van der Auwera ve Plungian'ın sunduğu modelle karşılaştırılacak, model kuramının bazı sorunları gösterilip çözümler önerilecektir.

Kipsellik esasen anlambilimsel bir ulam olmakla birlikte, dilde şifrenirken işe, zorunlu olarak biçimsel bir bileşen de eklenir. Dilsel biçimler ise kendi aralarında işlevsel ilişkiler kurar. Kısmen evrensel içermeler taşıyan bu işlevsel ilişkiler, belirli bir etki alanı katmanlaşmasını oluşturur. Örneğin, epistemik kipselliğin olay kipselliğine oranla daha büyük bir etki alanına sahip olması pek çok dilde biçimbilimsel ve sözdizimsel düzeye yansıyan bir olgudur.

Kipsellik Aristoteles zamanından beri mantık bakımından araştırılmıştır. *Kipsel mantık* geleneğinde kipsellik, genellikle olanaklılık-gereklilik ikiliği çerçevesinde incelenmektedir. Bazı bilginler günümüzde de bu iki ulamla yetinmekte (örn. van der Auwera & Plungian 1998; krş. Lyons 1977: 787), bazıları ise isteği de kipsellik alanına ilave etmektedir (örn. Palmer ²2001). Üstelik, olanaklılık-gereklilik ikiliğini daha az dikkate alan, yerine öznellik-nesnellik (subjektif-objektif), olgusalılık-olgusuzluk (factuality-non-factuality) ya da gerçeklik-gerçek dışılık (realis-irrealis) gibi kavram ikiliklerini koyan yaklaşımlar da vardır. Sonuç olarak, kipselliğin kapsadığı anlambilimsel ulamlar bugüne değin tartışılmaktadır (krş. Narrog 2005; Nuyts 2006). Yukarıdaki tanımlama meselesine; kanıtsallık (*evidentiality*), görünüş, kılınış, zaman gibi diğer ulamlara karşı sınırlama meselesi de eklenebilir. Kipsellik çoğu defa salt sınıflandırılması zor öğelerin çöp tenekesi ulamı (*dustbin category*) olarak kullanılmaktadır. Bu çalışmada, kipsellik diye betimlenen ulamın gerçekten çeşitli, birbirinden büsbütün bağımsız ulamlardan ibaret olduğu savunulacaktır. Bu kanının sebepleri aşağıda ayrıntılı olarak açıklanacaktır.

Bunların yanı sıra, epistemik kipsellik ile kanıtsallık arasındaki ilişki ve kipin (*mood*) sınıflandırılması özellikle sorun çıkarmaktadır. Bazı iddialara göre, kanıtsallık epistemik kipselliğin bir alt ulamıdır (örn. Palmer 1986: 66), bazı iddialara göre ise, kanıtsallık ve epistemik kipsellik kipsel bir çatı ulamın ortak alt ulamlarıdır (örn. Palmer 2001: 24-69, Boye 2012), yine bazı iddialara göre, kanıtsallık kipsellikten büsbütün farklı bir ulamdır (Plungian 2001: 354; krş. de Haan 1999; Nuyts 2006; Cornillie 2009). Kipin sistemdeki yeri ise son derecede problemlidir. Kipler çoğu zaman

edimsöze (*illocution*) ortak edilirken (örn. Lyons 1977), bazı bilginler kip terimini hiç kullanmamayı tercih etmektedirler (örn. van der Auwera & Plungian 1998: 86, krş. s. 83). Sözü edilen ilk şıktaki sorun, edimsözün (sözeylem kuramının bütün terminolojisi gibi) tözel olarak pragmatik bir terim niteliğinde olduğu, bu olgunun zorunlu sonucu olarak söz konusu kip öğelerinin semantik değerinin ne olduğu sorusuna yol açtığıdır. Bu soruya da aşağıda dönülecektir.

Bu yazıda olanaklılık ile gerekliliğin yanı sıra istek de dikkate alınacaktır. İsteğin kipsellik için önemi, hem olay kipselliği sahasında saptanabilen tikel biçimbilimsel analogi, hem de kipler alanında gözükten olanaklılık ve gereklilikle anlambilimsel kesişmesi yüzündendir. Diğer taraftan, kipsellik bağlamında anılmayı hak etseler de kanıtsallık, prospektiflik (gelecek zaman), şart, soru ve olumsuzluk gibi ulamlar hesaba katılmayacaktır.

Bu çalışmada, edimbilimsel (pragmatik) görüngüler çoğunlukla dışta bırakılarak öğelerin dar manada anlambilimsel (semantik) durumuna, yani şekil-anlam ilişkisine odaklanılacaktır. Bir ögenin semantik anlamı, çeşitli bağlamlarda ortaya çıkmakla birlikte ögenin bağlamsal okuyuşuyla özdeş değildir. Ögenin semantik anlamını saptamak için ögenin prototipik okuyuşlarını belirli bir bağlamda ortaya çıkan somut okuyuşlardan ayırt etmek gerekir. Örneğin, “Siz gidin, ben sonra gelirim” tümcesinde (Ümit 2003: 93) *-ir* eki gelecek zamana ait olarak yorumlanır. Oysa *-ir*, Johanson’un (1971) gösterdiği gibi, gelecek zamanı değil, odaksız olmayan intraterminal görünüşü ifade eder. Yukarıdaki gelecek zaman yorumu bu görünüşsel değer bağlamsal bir okuyuşudur. Bununla birlikte, bir ögenin semantik anlamını tespit edebilmek için pek çok somut örneklerdeki okuyuşlarını incelemek, bağlama bağımlı anlamsal bileşenleri bağlamdan bağımsız anlamsal bileşenlerden ayırmak gerekir.

Tartışmamız için, yukarıda belirtildiği gibi, van der Auwera ve Plungian’ın modeli (1998) elverişli bir başlangıç noktasıdır. Van der Auwera ve Plungian, Bybee, Perkins ve Pagliuca’nın (1994) pek çok dilde tespit ettiği yaygın dilbilgiselleşme yollarından hareket ederek kipselliğin anlambilimsel haritasını oluşturmuşlardır. Anlambilimsel harita tasarımı, anlambilimsel bir alanın birbirine bitişik, dolayısıyla dil tarihinde belli anlam gelişimlere yol açan anlambilimsel alt ulamlardan ibaret olduğu fikrine dayalıdır. Anlambilimsel haritalar hem eşzamanlı hem de artzamanlı bakımdan faydalıdır, çünkü belirli bir öge haritada belirli bir saha işgal etmekte, zaman içinde önceki sahasından belli kurallara uyarak – işgal ettiği sahasını genişletme ya da daraltma imkânları dahil olmak üzere – bitişik sahalarla geçebilmektedir. Sözüün kısası, iyi tasarlanan bir anlambilimsel haritada, hem

bir ögenin eşzamanlı anlambilimsel biçimini, hem de ögenin tarihsel gelişimini işaretleyebilmekteyiz.

Van der Auwera ve Plungian'ın haritası sadece olanaklılık ile gereklilik içermekte, istek alanını dışta bırakmaktadır (van der Auwera & Plungian 1998: 86). Dikkate alınan iki kipsellik alanı, katılımcı içi kipsellik (*participant-internal modality*), katılımcı dışı kipsellik (*participant-external modality*), deontik kipsellik ile epistemik kipsellik olmak üzere dört alt ulama bölünür (s. 80-81). Katılımcı terimi bu model çerçevesinde kipsellik tarafından en çok etkilenen varlık anlamına gelmektedir, başka bir deyişle olası durumu veya olayı gerçekleştirecek kişi veya nesne. Biçimsel bakımdan, katılımcı Türk dillerinde yalın (örnek 1, Eski Uygurca), ilgi (örnek 2, Türkiye Türkçesi) ya da yönelme (örnek 3, Kazakça) durumuyla işaretlenebilir. Anlambilimsel roller açısından, söz konusu katılımcı kılıcı (*agent*), etkileyen (*patient*), deneyimci (*experiencer*) gibi roller üstlenebilir. Katılımcı kavramının kesin tanımlanması ne kadar güç olsa da, sezgisel olarak kolayca tespit edilmektedir (krş. van der Auwera & Plungian 1998: 83-84).

- (1) *Sen yme amtı köñül-ün-in id-mış kergek.*
 sen de şimdi gönül-iyе.2.tk-bel gönder-ae gerek
 ‘Şimdi senin de gönlünü serbest bırakman gerek.’

(Uigurica III: 82, 21-22; Erdal 2004: 525)

- (2) *Açıklamaları senin yapmış görünmen gerekiyör.*
 (Atay 1972: 113)

- (3) *Keş bol-dı. Mağan ket-üv kerek.*
 geç ol-gör ben.yön git-ae gerek
 ‘Geç oldu. Gitmem gerek.’

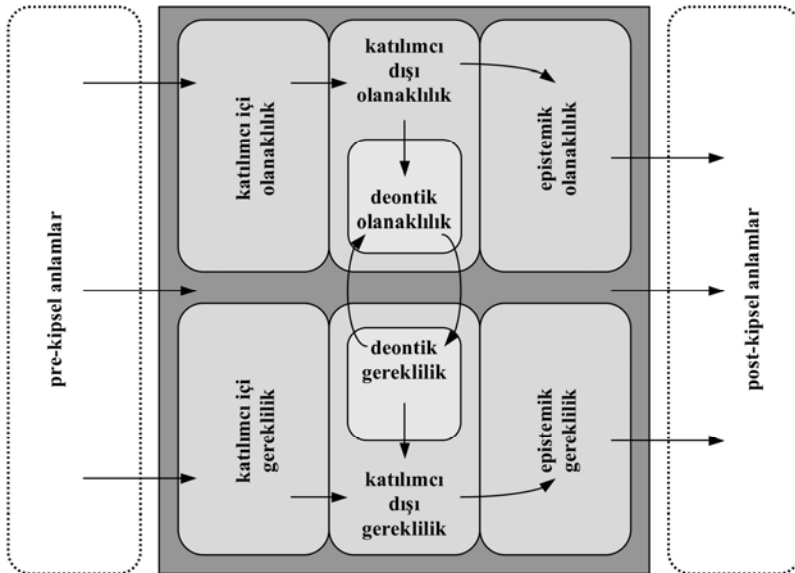
(Suleymenova et al. 1997: 131)

Katılımcı içi ile katılımcı dışı karşıtlığına gelince, kipselliği şartlandıran etken(ler)in katılımcıya göre içsel ya da dışsal olmasını belirtmektedir (van der Auwera & Plungian 1998: 80). Kipselliği şartlandıran etkenlerin bir kişi (ki sık sık konuşur da olabilir), toplumsal ya da törel bir düzgülü olabilir, deontik kipsellik ise, söz konusu modelde katılımcı dışı kipselliğin bir alt ulamıdır (s. 81). Epistemik kipsellik, önermenin (*proposition*) olasılığını konuşur bakımından değerlendirmektedir (s. 81, 83).

Kipselliğin genel kaynakları arasında, van der Auwera ve Plungian'ın pre-kipsel anlamlar diye adlandırdığı 'kadir olmak', 'bilmek', 'yetmek', 'yetişmek', 'olmak', 'cesaret etmek' (olanaklılık için, s. 91-92), 'muhtaç olmak', 'iyi olmak', 'sahip olmak', 'düşmek', 'istemek' (gereklilik için, s. 94-96) gibi kavramlar vardır. Diğer yandan kipsellik; şart, taviz, tümleş, emir, gelecek zaman gibi post-kipsel anlamlara gelişebilmektedir (s. 93-94, 96).

Bu makalenin konusu için daha da önemli olan ise kipsellik alanının tipik iç gelişmeleridir. Katılımcı dışı, deontik ile epistemik anlamlar dolaysız olarak pre-kipsel öğelerden dilbilgiselleşebilmekle beraber (s. 92, 95), karakteristik dilbilgiselleşme yolları katılımcı içi kipsellikten geçerek katılımcı dışı kipsellik üzerinden epistemik kipselliğe varmaktadır (s. 98 Şekil 14). Ters gelişmeler ise atipik sayılmaktadır. İşin ilginç, deontik olanaklılık, genel katılımcı dışı olanaklılıktan gelişebilirken (ki üst anlamlılıktan alt anlamlılığa gelişmez, s. 88), gereklilik alanında gelişme ters yöne, deontik gereklilikten genel katılımcı dışı gerekliliğe geçer (ki alt anlamlılıktan üst anlamlılığa gelişmez, s. 95). Deontik kipselliğin sahasında olanaklılık ile gereklilik arasında bir değiş tokuş mümkündür: Deontik gereklilik deontik olanaklılıktan gelişebildiği gibi, deontik olanaklılık da deontik gereklilikten gelişebilir (s. 99). Van der Auwera ve Plungian'ın modelinin ana hatları Şekil 1'de gösterilmektedir.

Şekil 1. Kipselliğin anlambilimsel haritası (van der Auwera & Plungian 1998: 111 temel alınarak uyarlanmıştır)

Van der Auwera ve Plungian'ın anlambilimsel haritasının temeli olan Bybee, Perkins ve Pagliuca'nın (1994) eserinde sadece tek bir Türk dilinden (Yeni Uygur Türkçesinden) tek bir kipsel ögenin (yeterlilik eyleminin) dikkate alınması (s. 191), haritada Türk dillerindeki durumun uygun olarak yansıtılıp yansıtılmadığı sorusuna yol açmaktadır. Bu soru, Türk dillerinde kipselliğe genel bakış sırasında yanıtlanacaktır.

Türk Dillerinde Olay Kipselliği

Bu bölümün konusu olan olay kipselliği (*event modality*); olayı ifade eden dilbilimsel birimi dolaysızca etkilemekte; başka bir deyişle olay kipselliği, işlerin durumunu (*state of affairs, SoA*) kendi etki alanına almaktadır. Sonraki bölümde incelenecek olan ve bu yazıda görünüşsel kipsellik diye tanımlanan öğelerden farklı olarak, burada incelenen öğelerin bir niteliği daha vardır, bu da olayın anlambilimsel yapısını değiştirmesidir. Yukarıda belirtildiği gibi, van der Auwera ve Plungian'ın çalışmasından farklı olarak bu yazıda olanaklılık ile gereklilik yanında istek de dikkate alınacaktır.

Olay kipselliği alanında katılımcı içi-katılımcı dışı karşıtlığı kolayca saptanır. Aşağıda gösterileceği gibi, bu karşıtlık diğer kipsel sınıflar için önemlidir.

Eski Türk yazıtlarında, kipsel unsurların kıtlığı yüzünden olanaklılığın anlambilimsel iç bünyesine dair kesin sonuçlar çıkarmak zorken,³ Eski Uygur dilinde olanaklılık için iki önemli öge tespit edilebilir: *-GAlI bol-* ile *-(y)V u-* veya *-GAlI u-*. *-(y)V u-* ile *-GAlI u-* arasındaki fark sadece biçimbilimsel gibi görünür, *-(y)V* ya da *-GAlI* ulacının seçilmesinde hissedilebilir anlambilimsel fark yok gibidir. Oysa, *-GAlI bol-* biriminin anlamı diğerlerinden çok farklıdır. Çünkü, *-GAlI bol-* hep katılımcı dışı olanaklılık ifade ederken (örn. 4), *-(y)V/-GAlI u-* hem katılımcı dışı (örn. 5) hem de katılımcı içi (örn. 6) olanaklılık ifade edebilir niteliktedir.

(4) *Ol yol-ça bar-ıp arıtı sansar-dın oz-ğalı*
gös yol-eşt git-ulç tamamiyle Samsāra-ayr kurtul-ulç
bol-maz.

ol-osz.intra

'O yoldan yürüyerek tamamiyle Samsara'dan kurtulmak olmaz.'

(Maitrisimit 0.08.r29-30⁴),

(5) *Üç et'öz-tin ırak öñi üdrül-üp üç et'öz-ke*
üç beden-ayr uzak farklı ayrıl-ulçüç beden-yön

teg-ü   *u-maz-lar*

ulaş-ulç   kadir.ol-osz.intra-çğ

‘Trikaya’dan uzak bir şekilde ayrılmış oldukları için Trikaya’ya ulaşamıyorlar.’

(Altun Yaroğ P1.02.12.r04-05)

(6) *Bu muñ-umuz-nı*   *emgek-imiz-ni*   *aç-a*   *yad-a*
gös keder-ıye.1.çğ-bel   ıstırap-ıye.1.çğ-bel   aç-ulç   yay-ulç
uķat-u   *sözle-geliu-ğuluk*   *küç-ümüz*   *kösün-ümüz*
anlat-ulç   söyle-ulçkadir.ol-ort   güç-ıye.1.çğ   kuvvet-ıye.1.çğ
yok erti.

yok geç

‘Bu kederimizi, ıstırabımızı açıkça anlatmaya söylemeye kadir olacak kadar gücümüz kuvvetimiz yoktu.’

(Altun Yaroğ P1.00.04.r07-09)

Örnek (4)’te Samsara’dan kurtulma imkânsızlığı yolun niteliklerine, yani katılımcı dışı etkenlere bağlıdır. Aynı şekilde örnek (5)’te Trikaya’ya ulaşma imkânsızlığı, Trikaya’nın uzaklığının sonucudur, ki bu da katılımcı dışı bir etkidir. Örnek (6)’ya gelince, ıstırabı ifade etme imkânsızlığı katılımcıların güçsüzlüğüne bağlanmıştır, ki bu katılımcı içi bir etkidir.

Bu noktada iki not uygundur. İlk olarak, van der Auwera ve Plungian katılımcı içi olanaklılığı öğrenilmiş yetenek (*learnt ability*) ile içkin yetenek (*inherent ability*) olmak üzere iki alt ulama böler (1998: 82). Örnek (6)’da meydana çıkan pragmatik okuyuş içkin yetenektir. İkinci olarak, katılımcı içi ile katılımcı dışı arasındaki karşıtlık dil dışı gerçeklikte bulunması şart olmayan kavramsal bir karşıtlıktır. Bir olanaklılığın (ya da olanaksızlığın) katılımcı içi ya da katılımcı dışı olarak nitelenmesi her şeyden önce dilsel sunma tarzı meselesidir. Örneğin, belli bir uzaklığı katetme imkânı (ya da imkânsızlığı) katılımcı dışı olarak sunulabilir (böyle durumda kipselliği şartlandıran etken uzaklıktır), katılımcı içi olarak da sunulabilir (böyle durumda katılımcının gücü uzaklığı katetmek için yeterlidir (ya da yetersizdir)). Pek çok dilde, farklı algılama veya sunma tarzlarıyla ilgili seçim imkânı vardır.

Eski Uygurcada *-GAI bol-* ile *-(y)V/-GAI u-* arasındaki anlambilimsel fark, yukarıda verilen örneklerde de görüldüğü gibi, ilkinin katılımcı dışı

olduğu, ikincisinin ise katılımcı içi-katılımcı dışı karşıtlığına dair tarafsız olduğudur. Özetle, söz konusu öğeler privatif karşıtlık ([±katılımcı dışı]) oluşturmaktadır (krş. Trubetskoy 1936);⁵ bu privatif karşıtlıkta ise *-GAI bol-* olumlu (işaretli) üye ([+katılımcı dışı]), *-(y)V/-GAI u-* ise olumsuz (işaretsiz) üye ([-katılımcı dışı]) olarak vazife görmektedir.

Bu iki ögenin dışında Eski Uygurcada sporadik olarak diğer bir öge de ortaya çıkmaktadır, bu da sonraki Türk dillerinin bazılarında önem kazanan *-(y)V bil-* unsurudur. Örnek (7)'de görülecek gibi, bu ögenin birincil durumu öğrenilmiş yetenek ifade etmektedir.

(7) <i>Bir-ig</i>	<i>işlet-ü</i>	<i>bil-mek-i</i>	<i>üze</i>
mürekkep.fırçası-bel	kullan-ulç	bil-ae-ıye.3	üzere

‘Mürekkep fırçasını kullanmayı bildiği için’

(Xuanzang VIII: 1042)

-(y)V bil- ögesi, *-(y)V/-GAI u-*'nun tekrar olumsuz (işaretsiz) üyesi olduğu [±katılımcı içi] karşıtlığın olumlu (işaretli) üyesidir.

Yukarıda sunulan verilere dayanarak (eldeki çalışma için önem taşımayan birkaç olanaklılık ögesi daha vardır), Eski Uygurcada bile olanaklılık alanında, [±katılımcı içi] ile [±katılımcı dışı] olmak üzere iki privatif karşıtlık tespit edebiliriz (bk. Tablo 1). *-(y)V/-GAI u-* ise her iki karşıtlıkta olumsuz üye olarak vazife görmektedir, başka deyişle bu öge katılımcı değişkeni bakımından işaretlenmemiş bir göstergedir. [±katılımcı içi] karşıtlığında *-(y)V bil-* olumlu üye, *-(y)V/-GAI u-* ise olumsuz üye olarak görev yapmakta, [±katılımcı dışı] karşıtlığında *-GAI bol-* olumlu değeri, *-(y)V/-GAI u-* olumsuz değeri işaret etmektedir. *-(y)V bil-*'in kaynaklarda kıtlığı, [±katılımcı içi] karşıtlığı, [±katılımcı dışı] karşıtlığından çok daha az önemli olduğunu gösterir. Bununla birlikte, her iki anlambilimsel karşıtlık, sonraki Türk dillerinde, her dilde kendine özgü biçimde, belli bir rol oynamaya devam etmektedir.

Tablo 1. Eski Uygurcada olanaklılık

	katılımcı içi	katılımcı dışı
<i>-GAI bol-</i>	-	+
<i>-(y)V bil-</i>	+	-
<i>-(y)V/-GAI u-</i>	-	-

U- yardımcı eylemi Eski Türkçe çağından sonra hemen her yerde büsbütün kaybolurken (Osmanlıca ve Türkiye Türkçesi olumsuz *-(y)AmA-* şeklinin dışında), *bol-* ile *bil-* yardımcı eylemleri birçok dilde varlığını sürdürmektedir. Çoğu zaman, ana eylemi yardımcı eylemle birleştiren unsur (yani birleştirici) yenilenir (ya da değiştirilir) ya da yeni bileşimler, var olan bileşimlere dayanarak analogi ilkesine göre oluşturulur. Biçimlerin bütün çeşitliliği bu yazının çerçevesinde gösterilemeyeceği için, az sayıda seçilmiş örneklerle yetinilecektir. Konumuz için önemli olan, birçok dilde *bol-*'un katılımcı dışı anlamlı ifadelerde, yine birçok dilde ise *bil-*'in katılımcı içi anlamlı bileşimlerde kullanıldığıdır. İkincil görüngü ise böyle şekillerin anlambilimsel alanını genişletebildiğidir. Örneğin Türkiye Türkçesinde, *-(y)V bil-* ile etimolojik bakımdan aynı olan *-(y)Abil-*, artık sadece katılımcı içi kullanışları (örn. 8) değil, katılımcı dışı (örn. 9), deontik (örn. 10) ve epistemik (örn. 11) kullanışları da kapsamaktadır. Özel katılımcı içi öge olarak *-mAyI bil-* unsuru oluşturulmuştur (örn. 12).⁶ Türkiye Türkçesinden farklı olarak Kazakçada *-A/-y bil-* salt öğrenilmiş yetenek için kullanılıp Eski Uygurcadakine benzer bir durumu korumaktadır. [-katılımcı içi] değeri için Kazakçada başka, ihtimal daha genç olan bir birim *-A/-y al-* mevcuttur. Bu birim, örnek (13)'te katılımcı içi olarak yorumlanırken,⁷ örnek (14)'te ise katılımcı dışı olarak okunur.⁸

(8) *Eğer bugün Türkçeyi İngilizce kadar iyi konuşabiliyor, yazabiliyorsam, bunu babamdan çok Türkân Abla'ya borçluyum.*

(Ümit 2008: 98)

(9) *Oğlunuzla özel olarak ilgilenirseniz, normal çocuklara yakın bir yaşam sürdürebilir.*

(Ümit 2003: 47)

(10) *Buyur, otur. Kitapları yere koyabilirsin.*

(Ümit 2003: 77)

(11) *Size yetebilir ancak bana yetmiyor abi.*

(Ümit 2003: 38)

(12) *İçgüdüleri tam gelişmemiştir. Kendilerini korumayı bilmezler.*

(Atay 1972: 150)

- (13) “*Savat-tñ bar ma?*” *dep sura-ydı.*
 okuryazarlık-ıye.2.tk var sor alnt sor-intra.3
 “*Jaz-a bil-e-siñ be?*”
 yaz-ulç bil-intra-2.tk sor
 “*Savat-ım bar, jaz-a bil-e-min,*”
 okuryazarlık-ıye.1.tk var yaz-ulç bil-intra-1.tk
de-ydı Bäkir. Öz-i orta mektep-te
 de-intra.3öi kendi-ıye.3 orta okul-bul
sabağ ber-etin muğalim eken.
 sınıf ver-ort öğretmen knt
 “*Orışsa ma, kazağsa ma?*”
 Rusça sor Kazakça sor
 “*Azdap orışsa da jaz-a al-a-mın.*”
 bir.az Rusça da yaz-ulç al-intra-1.tk

“Okuryazarlığın var mı?” diye soruyor. “Yazabilir misin?” “Okuryazarlığım var, yazabilirim”, diyor Bäkir. O ortaokul öğretmenidir. “Rusça mı, Kazakça mı?” “Biraz Rusça da yazabilirim.”

(web-1)

- (14) *Mamandığ-ım boyınşa jumıs taba al-ma-dı-m.*
 uzmanlık-ıye.1.tk göre iş bul-ulç al-osz-gör-1.tk
 ‘Uzmanlığıma göre iş bulamadım.’

(web-2)

Bol- yardımcı eylemiyle oluşturulan kipsel öğelerde yukarıdakine benzer bir durum saptanabilir. Çağataycada *-(X)p bol-* bileşimi yalnız katılımcı dışı bağlamlar için geçerliken (örn. 15), Hakaşçada etimolojik bakımdan aynı unsur katılımcı içi anlamlar da ifade edebilir (örn. 16).⁹

- (15) *Su uluğ bol-ğan-din öt-üp bol-mas.*
 su yüksek ol-ae-ayr geç-ulç ol-osz.intra

‘Nehir yüksek olduğu için geçilemez.’

(Baburname 130v13)

- (16) *Sırer-nĩ imne-p pol-ar-ım-a*
 siz.çğ-bel iyileştir-ulç ol-ae-ıye.1.tk-yön
kirtın-çe-zer be?
 inan-intra-2.çğ sor
 ‘Sizi iyileştirebileceğime inaniyor musunuz?’
 (Hakasça Matta 9: 28)

-(X)p *bol-* gibi, dil tarihinde ilk önce katılımcı dışı bir anlam taşıdığı belli olan bir birimin anlambilimsel sahasını katılımcı içi yönüne genişletmesi, van der Auwera ve Plungian’ın ileri sürdüğü dilbilgiselleşme yollarına kıs-men ters düştüğü için ilgi çekicidir.

Türk dillerinin çok sayıdaki olanaklılık ifadeleri arasında makalemizin çerçevesinde anılmaya değer bir yapı daha vardır, bu da bir adeylem, gerektiğinde bir iyelik takısı ve Arapçadan alıntılanmış olan sıfat *mumkin’den oluşturulan, İslamiyetten etkilenmiş Türk dillerinde çok yaygın olan <ae-ıye+*mumkin> bileşimidir. Birincil anlamının katılımcı dışı olduğu kesin olan bu bileşimin ilginç yanı, Kazakça, Türkiye Türkçesi dahil olmak üzere birçok modern dilde anlambilimsel sahasını epistemik olanaklılığa genişletmesiyle beraber, katılımcı içi durumlara uygun olma-nı niteliğini korumasıdır. Kazak dilinden alınan örnek (17)’de *-Uvl mümkün* katılımcı dışı olanaklılık ifade ederken, örnek (18)’de aynı öge epistemik kipsellik belirtmektedir. Aynı kullanım ayrımlığı Türkiye Türkçesi *-mAsI mümkün* ögesinde kendini göstermektedir (örn. 19 ile 20).

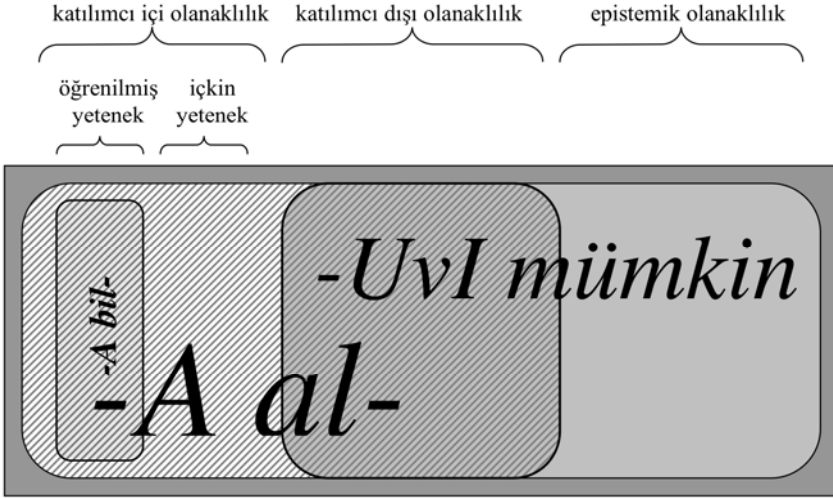
- (17) *On-nan keyin biz-der bari-miz kayta-kayta*
 o-ayr sonra biz-çğ hep-ıye.1.çğ tekrar-tekrar
kalalık bilim bölüm-in-e bar-a ber-üv-imiz
 kentsel bilim bölüm-ıye.3-yöngit-ulç yrd-ae-ıye.1.çğ
mumkin emes.
 mümkün değil
 ‘Gelecekte hepimizin tekrar tekrar belediye eğitim dairesine gitmemiz mümkün değil.’
 (web-3)

- (18) *İslandiya-da ekinşi janartav-dıñ küşti atqılav-ı*
 İzlanda-bul ikinci yanardağ-ılg güçlü püskürme-ıye.3
bastal-uv-ı mümkün.
 başla-ae-ıye.3mümkün
 ‘Belki İzlanda’da ikinci şiddetli yanardağ püskürmesi başlayacak.’
 (web-4)
- (19) *Merakım uyandı, kadının yüzü nasıldı acaba? Çarşafın altından anlamam mümkün değildi.*
 (Ümit 2003: 214)
- (20) *Hafif yağmur çiseliyordu. Akşama kuvvetli bir yaz sağanağı gelmesi çok mümkündü.*
 (Ali 1997: 21)

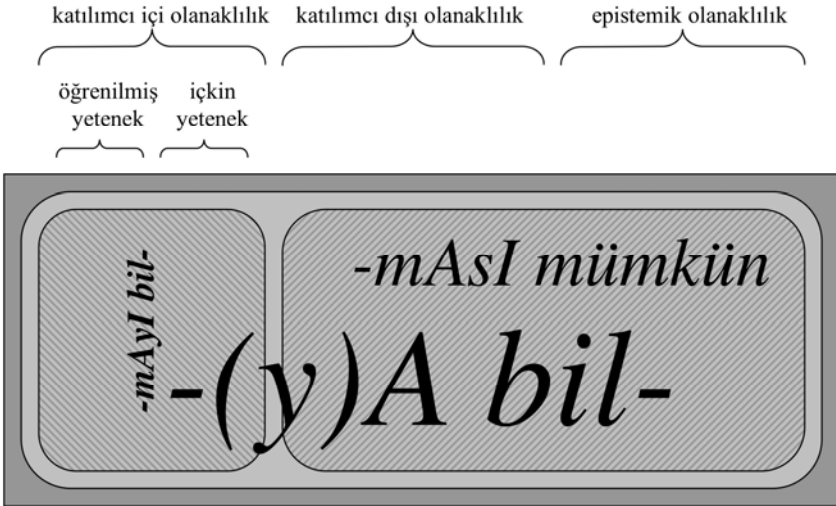
Bu anlambilimsel bölünme, model kuram bakımından dikkate değerdir. Sonuçta katılımcı içi ile katılımcı dışı kipsellik, her ikisinin etki alanının işlerin durumu olması sıfatıyla, bir ortak işlevsel düzleme ait olurken, epistemik kipsellik daha yüksek bir işlevsel düzlemde bulunur (bk. aşağıda). Bir ögenin kendi birincil etki alanını bütünüyle sömürmeden etki alanı yükselmesine (*scope increase*) uğraması ilk bakışta dikkate değer gibi görünmektedir. Van der Auwera ve Plungian, tam yukarıda anılan etki alanı nitelikleri yüzünden, kipselliğin alt ulamlarının sadece [$\pm$ epistemik] karşıtlığına göre gruplanmasının anlamlı olduğunu ileri sürer (1998: 81-82). (Bununla birlikte, sezgiden başka, etki alanı niteliklerinin bu tür gruplanma için önemli sayılmasının sebepleri belirsiz.) [-katılımcı içi]’nin – kimi Türk dillerinde görüldüğü gibi – bazı kipsel öğeler için tanımlayıcı anlambilimsel nitelik olması mümkündür.

Kazakça ile Türkiye Türkçesinin şu ana kadar tartışılan olanaklılık işaretleyicilerinin karşılıklı ilişkisi Şekil 2 ile Şekil 3’te gösterilmektedir.

Şekil 2. Kazak dilinden seçilmiş olanaklılık işaretleyicileri

Şekil 3. Türkiye Türkçesinden seçilmiş olanaklılık işaretleyicileri

Gerekliliğe gelince, bu anlambilimsel alanda da Türk dillerinde büyük biçimsel çeşitlilik görünmekle beraber, yukarıda verilen Eski Uygurca örnek (1)'de görülen kalıbın çok yaygın olduğu söylenebilir. Bu kalıp 'lüzum' ya da 'lazım' manasına gelen bir yardımcı adsal sözcük (yani ad veya sıfat) içermektedir. Birleştirici olarak çoğu zaman bir adeylem görev alır.

(Bununla birlikte, başka imkanlar da vardır.) Bu yapı <ae+yrd> şeklinde gösterilebilir. Van der Auwera ve Plungian'a göre, gereklilik alanında da katılımcı içi-katılımcı dışı karşıtlığını fark etmek mümkündür (1998: 80). Türk dillerinde de tabii içsel ihtiyaçlar ile dışsal zorunluluklar dilsel olarak ayırt edilebilir; ancak bu anlambilimsel karşıtlığa, dilbilgiselleşmek şöyle dursun, önemli biçimsel ifade karşıtlığının denk düştüğü bile söylenemez. (İhtiyaçlar aslında gereklilik kavramından çok eksiklik kavramıyla ilgilidir ve dış etkenlerden de kaynaklanabilir.) Türk dillerinde gereklilik ifadelerinin ezici çoğunluğu hem katılımcı içi hem de katılımcı dışı bağlamlar için geçerlidir. Katılımcı içi anlamlar için birkaç özel idiyomatik ifadeler bulunmakla birlikte, gerekliliğin prototipik olarak katılımcı dışı olduğu, katılımcı içi gerekliliklerin daha çok istek ifadeleri yardımıyla anlatıldığı da açıktır. Türk dillerinde daha yaygın olan karşıtlık, van der Auwera ve Plungian'ın da andığı (1998: 82) zayıf ile güçlü gereklilik arasında ortaya çıkmaktadır. Örneğin Türkiye Türkçesinde, *-sA iyi* (21), *-mAsI lazım* (22), *-mAsI şart* (23) gibi, zayıftan güçlüye uzanan bir skalada farklı yerler işgal eden unsurlar vardır.

(21) *Tamam, ek sözleşmeyi e-mailine yolladım. Yarınki toplantıya gitmeden bakarsan iyi olur.*

(Ümit 2008: 30)

(22) *Annecim kapatmam lazım artık. Seni sonra ararım.*

(Şafak 2006: 116)

(23) *Bu kadar çok soru sorman şart mı?*

(Şafak 2009: 166)

Zayıf gereklilik ile istek alanları arasında bir kesişme sahası olduğu, örnek (21)'deki *-sA iyi* öğesinin hem gereklilik olarak ('bakman gerek, bakmalısın'), hem de istek olarak ('bakmanı istiyorum') anlaşılabilmemesinden belli olur.

Van der Auwera ve Plungian'ın modelinde olmayan istek alanının ise, olanaklılık gibi katılımcı içi ile katılımcı dışı alt ulamlara bölünmesi işimize yarar. Çünkü Türk dillerinin çoğunda, katılımcı içi istekler ("Ö X-mek ister") ile katılımcı dışı istekler ("Ö KAT'ın X-mesini ister") için ayrı biçimbilimsel ifadeler kullanılmaktadır. Türkiye Türkçesinde bu anlambilimsel karşıtlık *-mAK iste-* (katılımcı içi) ile *-mAsInI iste-* (katılımcı dışı) biçimleriyle gösterilmektedir. Özbekçede *ista-* yardımcı eylemi her iki durumda *-(i)sh* adestemi ve belirtme ekiyle ile birleşir; ancak, katılımcı dışı

istek ifadesinde ayrıca katılımcıyı gösteren bir iyelik eki de vardır. Örnek (24) katılımcı içi istek *-(i)shni ista-*, örnek (25) ise katılımcı dışı istek *-(i)shini ista-* göstermektedir:

(24) *Buni u bil-mas-di, bil-ish-ni ham ista-mas-di.*
bu-belo bil-osz.intra-geç bil-ae-belda iste-osz.intra-geç
'Bunu bilmiyordu, bilmek de istemiyordu.'

(Umarbekov 115)

(25) *Ona-lar farzand-lari hamisha birga bo'l-ish-i-ni*
anne-çğ çocuk-ıye.3.çğ hep beraber ol-ae-ıye.3-bel
ista-y-dilar.
iste-intra-3.çğ

'Anneler çocuklarının hep yanında olmalarını isterler.'

(Hoshimov 4)

Oysa, bazı dillerde katılımcı içi ile katılımcı dışı istekler bir tek unsurla da ifade edilebilir. Böyle bir strateji Türkiye Türkçesinde de vardır (krş. *gideyim istiyorum* ile *gidesin istiyorum*). Yakutçada, hem katılımcı içi (örn. 26) hem de katılımcı dışı (örn. 27) istekler için kullanılabilen, *-IAX* adeylemi, iyelik eki, belirtme eki ve *bağar-* 'istemek' yardımcı eyleminden oluşan bir yapı mevcuttur (<*-IAX-ıye-bel+bağar-*>). Katılımcı içi durumda adeyleme eklenen iyelik eki ile *bağar-* eyleminin öznesi arasında çakışma (uyum) vardır. Böylece, katılımcı içi istek ifade eden örnek (26)'da hem adeylemdeki iyelik eki hem de istek eylemi birinci tekil şahıs ile işaretlenmiştir. Katılımcı dışı olan örnek (27)'de ise adeylem birinci çoğul şahıs ile, istek eylemi ise ikinci tekil şahıs ile işaretlenmiştir.

(26) *Aççık ut-aliax-pın bağar-bap-pın.*
aç gönder-ynl.ae-ıye.1.bel iste-osz.intra-1.tk

'Onları aç göndermek istemiyorum.'

(Yakutça Matta 15: 32)

(27) *Bibigi tiiy-em-mit sus ot-u ürgüöx-püt-ün*
biz değ-ulç-1.çğ yabancı.ot-bel çıkar.ae.ıye.1.çğ-bel
bağar-a-ğın duo?

iste-intra-2.tk sor

‘Bizim gidip yabancı otu çıkarmamızı ister misin?’

(Yakutça Matta 13: 28)

Görüldüğü gibi eşzamansal bakımdan olanaklılık ve gereklilik gibi, istek alanının da katılımcı içi ve katılımcı dışı alt ulamlara bölünmesi mümkündür. Tarihsel boyuta gelince, elimizde olan Eski Türkçe verilere bakarak katılımcı içi isteklerin birincil olduğu sonucuna varabiliriz. Eski Uygurcada en yaygın olan istek ifadeleri, amaçsal ulaç *-GAI* ile *küse-* ‘istemek’ veya *sakın-* ‘düşünmek’ eylemleri ile oluşturulmuştur. Bu yapılar katılımcı dışı öğelere gelişmek için uygun değildir, çünkü *-GAI* ulacı şahıs işaretleyici kabul etmez. Bundan dolayı katılımcı dışı istekler Eski Uygurcada emir kipleri, prospektif (“gelecek zaman”) gibi, dar manada olay kipselliğine mensup olmayan yedek ifadeler yardımıyla bildirilmektedir, örnek (28)’de *-zUn* eki, örnek (29)’da ise prospektif *-GAy* gibi:

(28) *Bilgisizlig*   *kalınç-lar-ım*   *öç-zün*   *alkın-zun.*

bilgi-priv-ata   iş-çğ-ıye.1.tk   sön-vol.3   bit-vol.3

‘Bilgisiz işlerim sönsün, bitsin (istiyorum).’

(Berlin Metinleri 13.13.A.04.r28)

(29) *Xwa-lar*   *kujatre-lar*   *tutşı*   *bulut*   *teg*   *uç-ğay-lar.*

çiçek-çğ   şemsiye-çğ   sürekli.olarak   bulut   gibiuç-pro-çğ

‘Çiçekler ile şemsiyeler hep bulut gibi uçsun (istiyorum).’

(Xuanzang VII: 1246-1247)

Bazen katılımcı dışı öğeler, bu tür öğeler temelinde dolaylamalı (perifrasitik) şekilde gelişmiştir. Meselâ, Tuvaca örnek (30)’da *-zUn* kipi alıntı işaretleyici *dep* aracılığıyla *küze-* ‘istemek’ (<Eski Türkçe *küse-*) eylemiyle bileşir. Altay Türkçesi örnek (31)’de *-sIn* kipi ile *de-* ‘demek’ eyleminden katılımcı dışı istek oluşturulur. Eski Uygurca prospektif işaretleyici *-GAy* ile etimolojik bakımdan özdeş olan optatif (istek kipi) öğeler, Çağatayca (32) ve Türkiye Türkçesi (33) istek ifadelerinde kullanılmaktadır. Çağatayca örnekte, kipselliği bildiren *tile-* eylemi ile ana eylem arasında bir tamamlayıcı (*complementizer*) varken (*kim*), Türkiye Türkçesi örnekte optatif işaretleyici *-(y)A*, yardımcı eylemi (*istemek*) dolaysızca ana eyleme (*uyumak*) bağlamaktadır.

- (30) *Men-den çünü kıl-ıp ber-zin dep küze-p tur siler?*
ben-ayr ne.bel et-ulç ver-vol.3alnt iste-intra 2.çğ

‘Sizin için ne yapayım istiyorsunuz? (Sözcüğü sözcüğüne: Benden sizin için ne yapsın diye istiyorsunuz?)’

(Tuvaca Matta 20: 32)

- (31) *Men-i sler-ge ne-ni et-sin de-p=turu-ğar?*
ben-bel siz.çğ-yön ne-bel et-vol.3 de-intra-2.çğ

‘Sizin için ne yapayım diyorsunuz? (Sözcüğü sözcüğüne: Beni sizin için ne yapsın diyorsunuz?)’

(Altayca Matta 20: 32)

- (32) *Tile-dük kim bu kış ‘arıyat-i bér-gey.*
dile-gör.1.çğtml bu kış ödünç-ıye.3 ver-opt.3

‘Bu kış ödünç olarak versin istedik.’

(Baburname 59r4-5)

- (33) *Geç yattık, biraz daha uyu-ya-sın iste-dim.*

(Ümit 2003: 269)

Kip ile prospektif işaretleyici temelinde oluşturulan yapılar bir yana, Orta Türkçe döneminden başlayarak yalın adeylem (örn. *-mAK*) ile istek eyleminden (örn. *tile-*, *iste-*, *x^wāhla-*) ibaret olan katılımcı içi istek ifadeleri de ortaya çıkar. Adeylemler genellikle kolayca iyelik takılarıyla bileştiği için, bu ifadeler temelinde ikincil katılımcı dışı istek ifadeleri oluşabilmiştir.

Türk Dillerinde Görünüşsel Kipsellik (“Kip”)

Türk dilbilgisi geleneğinde kip diye adlandırılan öğeler anlambilimsel bakımdan iki türdür: (A) Türkiye Türkçesi *-(I)yor*, *-(V)r*, *-DI*, *-mİş* gibi, görünüş anlamlı (Johanson 1971; Dilâçar 1974) bildirme (haber) kipleri

(B) Türkiye Türkçesi *-(y)A*, *-(y)InIz*, *-sIn*, *-mAll* gibi, kipsel anlamlar taşıyan tasarlama (dilek) kipleri (krş. Ergin 1958: 258-259; Gencan³ 1975: 271; Korkmaz 2003: 26).

Her iki öge grubu kip olarak sınıflandırılmasına karşın, ancak ikinci grup dar manada kipsel anlam taşımaktadır. Aynı kavramsal mantık batı dilbilgisi geleneğinde de vardır: Hem (A) hem de (B) gruplarına giren şekiller Latince *modus* (İngilizce *mood*) terimiyle betimlenir, ama sadece (B) gru-

buna ait olan, indikatif olmayan şekiller *modalis* (Lat.) veya *modal* (İng.) sıfatıyla nitelenir.

Kipsellik ile ilgili olan bu yazıda (A) grubu dikkate alınmayıp (B) grubuna mensup olanaklılık, gereklilik ve istek kavramlarıyla ilgili kipsel öğelere odaklanılacaktır. Dolayısıyla, Türkoloji geleneğinde (örn. Brockelmann 1954: 227-229)¹⁰ voluntatif (gönüllülük kipi) diye adlandırılan ve Eski Türkçede *-(A)yIn*, *-(A)lIm* şekillerini gösteren unsurlar, *-Ø*, *-GIl*, *-(X)n̄* gibi ikinci şahıs emir kipleri, *-zUn*, *-zUnlAr* gibi şekiller gösteren üçüncü şahıs emir kipleri (alternatif bir terminolojiye göre, üçüncü şahıs voluntatifler, krş. Johanson 2009: 489), ayrıca Doğu Türkçesinde *-GAy*, Oğuz dillerinde ise *-(y)A*, *-(y)Ay*, *-GA* şekillerinde ortaya çıkan optatif (istek kipi) ve işlevsel ile anlambilimsel bakımdan bu öğelere yakın akrabalık gösteren Türkiye Türkçesi *-mAlI* (gereklilik kipi) gibi unsurlar bu bölümün konusudur.

(B) grubu, kipsel olması sıfatıyla (A) grubundan ayrılırken, bu iki grubu birleştiren, aşağıda ayrıntılı olarak belirtilen anlambilimsel ve işlevsel yönler de vardır. (B) grubunun anlamında kipsellikten başka görünüşsel bir bileşim de saptanır. Bu görünüşsel bileşim yüzünden (B) grubu yazının devamında *görünüşsel kipsellik* (kimi yerde kısaca *kip*) terimiyle anılacaktır. Bu öğeleri bir araya getiren anlambilimsel nitelik olanaklılık, gereklilik ile istek gibi kipsel kavramları bilinçli bir varlığın (V) bakış noktasından (N) sunmasıdır. Olay kipselliği, olaya kipsel bir nitelik ekleyerek olayın anlambilimsel yapısını değiştirirken, görünüşsel kipsellik olayın yapısına dokunmaksızın, olayın katılımcı tarafından yerine getirilmesinin bilinçli bir varlığın kanısınca mümkün, lazım ya da istenilir olduğunu belirtir. Başka bir deyişle görünüşsel kipsellik, olaya öznel bir bakış katar. Olay kipselliği ise, somut bağlama dayalı olarak öznel ya da nesnel yorumlara açık olabilir. Meselâ yukarıda anılan örnek (8)'de *-(y)Abil-* tümcenin öznesinin nesnel bir yeteneğini betimlerken, örnek (10)'da aynı öge konuşurun (K) muhabata (M) olayı (O) yerine getirmesi için izin verdiğini, başka bir deyişle olayın yerine getirilmesinin konuşurun öznel bakışına göre mümkün olduğunu ifade eder. Örnek (22)'de telefon kapatma lüzumunun nesnel etkenlerin ya da konuşurun öznel değerlendirmesinin sonucu olması, bağlamdan anlaşılır olabilse bile, *-mAsI lazım* işaretleyicisinin anlamında şifrelenmemiştir. Sonuç olarak, olay kipselliği hem nesnel hem de öznel bağlamlara uygunken (başka bir deyişle, öznel-nesnel karşıtlığı olay kipselliği alanında şifrelenmezken), görünüşsel kipselliğin anlamında hep öznel bir tutum vardır.

Kipleri de katılımcı içi-katılımcı dışı karşıtlığına göre ayırmak mümkünken, belirli bir ögenin bu veya şu sınıfa aitliği – aşağıda gösterileceği gibi –

bilinçli varlık (V) ile ögenin şifrelediği şahıs arasındaki ilişkiye bağlıdır. Dolayısıyla bazı kip öğeleri, şahsa göre çekildiğinde kimi kez katılımcı içi, kimi kez katılımcı dışı olarak yorumlanır. Bu yüzden bu karşıtlığın kendisinin kipler için sınıflandırıcı bir önem taşımadığı sonucuna ulaşabiliriz.

Bu anlambilimsel farklar bir yana, olay kipselliği ve görünüşsel kipsellik arasında *işlevsel* ayırım da vardır, bu da etki alanı hiyerarşisinde farklı yerler işgal etmeleridir. İlk bakışta, gerek olay kipselliği gerek kipler işlerin durumunu (SoA) etkilediği için iki ulamın etki alanı aynı gibi görünür. Halbuki, olay kipselliğinin ile kipin etki alanının farklı olduğu, iki kategorinin görünüşle ilişkisi incelendiğinde ortaya çıkar. Çünkü, *-(X)yor*, *-(V)r*, *-mİş*, *-DI* gibi görünüş öğeleri olay kipselliği öğeleriyle kombine edilebilirken (*-(y)Abiliyor*, *-(y)Abilir*, *-(y)Abildi*, *-mAsI gerekiyor*, *-mAsI gerekirdi*, *-mAsI gerekmişti* vs.), görünüş ile kip birbirini dışlar. Bundan farklı olarak, olay kipselliğini kiple kombine etmek mümkündür, böyle bir bileşimin anlambilimsel bakımdan manalı olması şartıyla (*-(y)Abilsin*, *-(y)Abilmeli*, *-mAk gerekmesin*, *-mAk istesin* vs.). Bu davranış, kip ile görünüşün aynı etki alanını paylaştığını, bu iki ulamın olay kipselliğini etkilediğini göstermektedir. Ancak, olay kipselliği seçimlik ulam olduğu için kipler, olay kipselliği içermeyen işlerin durumlarını da etkileyebilir.

Sonuç olarak, işlerin durumu, olay kipselliği, görünüş ile kip şu etki alanı hiyerarşisine girer¹¹:

işlerin durumu < olay kipselliği < görünüş; kip

Türkçe kiplerin ifade ettiği bazı anlamlar genel dilbilim alanyazınında sık sık “deontik kipsellik” olarak anılmaktadır. Deontik terimi esasen yükümlülükle ilişkiyken (Grekçe τὸ δέον ‘yükümlülük, görev’), dilbilim alanyazınında yaygın olarak yükümlülük-izin ikiliği için kullanılmaktadır. Bu anlayışa göre yükümlülük deontik gerekliliğe, izin ise deontik olanaklılığa denk düşmektedir (krş. Lyons 1977: 823; Palmer 2001: 9-10; Nuyts 2006: 4). Yukarıda belirtildiği gibi deontik kipsellik, van der Auwera ve Plungian’a göre gerekliliği veya olanaklılığı şartlandıran etkenleri bir kişi, toplumsal veya törel bir düzgülü ile özdeşleştiren katılımcı dışı kipselliğinin bir alt ulamıdır (1998: 81). Ayrıca bu bilginler emir kipi gibi bazı ulamları edimsözle birlikte gruplamaktadırlar (1998: 83).

Türk dillerinde kiplerin anlambilimsel değeri incelenirken, yukarıda anılan görüşlerin Türk dilleri için ne kadar isabetli olduğu sorusu da irdelenecektir. Kip sisteminin incelikleri her Türk diline özgü olmakla birlikte, ilkeler bütün Türk dillerinde aşağı yukarı benzediği için burada Türkiye Türkçesinden örnekler vermekle yetinilecektir.

Çoğu zaman edimbilimsel işlevi emir, rica ya da öneri bildirmek olan ikinci şahıs emir kipinin anlambilimsel işlevi, muhatabın olayı yerine getirmesinin konuşurca istenilir, gerekli veya olanaklı olarak değerlendirildiğini belirtmektir. Emir kipinin semantik anlamının istek, gereklilik (yükümlülük) ile olanaklılığın (iznin) bileşenlerini kapsadığı, aşağıdaki örnekler ile açıklamalarından anlaşılmaktadır:

(34) *Haydi baba kalk gidelim.*

(Atay 1972: 518)

→ Ben_K senin_M kalkman_O istiyorum.

<İstek>

(35) *Onun kolayı var [...]. Sen yalnız iste.*

(Atay 1972: 80)

→ Bence_K senin_M istemen_O gerek.

<Gereklilik>

(36) *Size yüksek kazanç sağlayacak bölümü değil, sevdiğiniz bölümü seçin. [...] Üniversite sınavına yeniden girin. Bir yıl kaybedin, iki yıl kaybedin; ziyarı yok. Yeter ki, sevdiğiniz ve yetenekli olduğunuz mesleği seçin.*

(Urgan 1998: 171)

→ Bence_K siz_M bir iki yıl [kaybed-]_Oebilirsiniz.

<Olanaklılık>

Örnek (34)-(36)'da farklı bağlamlarda emir kipinin anlam alanının farklı yönleri vurgulanır. Örnek (34)'te akla en yakın pragmatik yorum, konuşurun gitmek istediği, dolayısıyla babanın kalkmasını da istediğidir. Örnek (35)'te, belli bir maksadı gerçekleştirmek için muhatabın sadece istemesi gerektiği okuyuşu çıkarılır. Örnek (36)'da ise, muhatapların bir iki yıl kaybetmelerinin kabul edilir, yani deontik olarak mümkün olduğu söylenir. Bu örnekte “emir” ya da “rica” bile söz konusu değil, sadece bir seçim olanağından bahsedilir.

İkinci şahıs emir kipi genellikle konuşurdan (K=V) muhataba (M=katılımcı) yöneldiğine, dolayısıyla hep katılımcı dışı olduğuna göre, van der Auwera ve Plungian'ın deontik kipselliği ulamına uygun gelmektedir.

Üçüncü şahıs emir kipi, mümkün kıldığı okuyuşlar bakımından ikinci şahıs emir kipine benzer. Ancak burada olayı yerine getirecek varlık muhatap değil, başka bir varlıktır. Örnek (37)'deki *-sXn* istek olarak okunur. Örnek (38), yanlış yollardan dönmek için öznenin (Ö) fırsatı kullanabilmesi gerektiğini ifade eder. Örnek (39)'da ise, saatin tıkrıdaması gerekli veya istenilir olarak değil, kimseye zararı dokunmadığından kabul edilir olarak sunulur.

(37) *Şeytan çık şunun kolundan da, tepetaklak yuvarlansın merdivenlerden diyor.*

(Ümit 2003: 107)

→ V, Ö'nün merdivenlerden yuvarlanmasını_Ö ister.

<İstek>

(38) *Hayat tehlikelerle dolu. Fakat yanlış yollardan her zaman dönülebilir. Yeter ki insan, kendisine verilen fırsatı zamanında kullanabilsin.*

(Atay 1972: 554)

→ V, Ö'nün fırsatı kullanabilmesi_Ö gerektiğini düşünür.

<Gereklilik>

(39) *Bırak tıkrıdasın işte, kimseye zararı yok.*

(Pamuk 2008: 310)

→ V, Ö'nün tıkrıdamasına_Ö razı.

<Olanaklılık>

İkinci şahıs emir kipinde, olayın yerine getirilmesine yönelik kipsel tutumu katan bilinçli varlık neredeyse daima konuşurla özdeşken (V=K), üçüncü şahıs emir kipinde bilinçli varlık konuşurdan farklı, bahse (diskur) katılan diğer bir varlık da olabilir (V=K ya da V≠K). Aşağıdaki örnekte, öznenin olayı yerine getirmesi, İclâl'in bakış noktasından (ki konuşurla özdeş değil) kipsel olarak değerlendirilmektedir:

(40) *Şurası var ki İclâl, genç kızlık deneni mevsimi, tabii yaşayanlardandı. Onun bir kedi kadar kanaatkâr hayatı vardı. Etrafındakiler birbirine karşı iyi **olsunlar**, yeterdi; kendisine bundan elbette bir hisse düşerdi.*

(Tanpınar 1949: 70)

→ V(≠ K), Ö'nün iyi olmasını_Ö ister.

Görüldüğü gibi ikinci ile üçüncü şahıs emir kipleri istek, gereklilik ile olanaklılık olmak üzere kipselliğin üç anlambilimsel alanında pay almaktadır. Bundan farklı olarak, Eski Türkçe -*Gay* soyundan gelen, ölçünlü Türk dilinde sadece bir kalıntı olarak bulunan optatifin anlambilimsel profili, çok açık bir şekilde istek alanına odaklanmaktadır. Standart Türkçede optatifin birinci şahıs kullanılmaz olup (Azerice ve Türkiye Türkçesinin bazı ağızlarında birinci şahıs da *-(y)Am*, *-(y)Ak* gibi şekillerde korunmaktadır: Şiraliev & Sevortyan 1971: 117-118 (295-298); Karahan 1996: 51-52; 149-150; Harita 24), yalnız ikinci ve üçüncü şahısta *-(y)AsIn*, *-(y)AsInIz*, *-(y)A*, *-(y)AlAr* kullanılmaya devam ettiği için, fiilen katılımcı dışı isteğe denk düşmektedir. *-mAsInI iste-* türü olaykipsel yapılardan farklı olarak, optatifte isteyen, kipsel görüşü katan bilinçli varlıkla hep özdeştir ($\bar{I}=V$). Üstelik, olayı yerine getirmesi istenen katılımcı, şahıs ekleri aracılığıyla belirtildiğine göre, katılımcı ile tümcenin öznesi de özdeştir (KAT=Ö). *-mAsInI iste-* gibi olaykipsel istek ifadelerinde ise isteyen tümcenin öznesiyle özdeştir ($\bar{I}=\bar{O}$), olayı yerine getirmesi istenen katılımcı da adegemdeki iyelik eki aracılığıyla belirtilmektedir. Dolayısıyla, *-mAsInI iste-* aracılığıyla daha karmaşık anlambilimsel ilişkiler ifade etmek mümkünken optatif, katılımcı dışı istekleri konuşurun (ya da diğer bilinçli varlığın) bakışından ifade eden kullanışlı bir ögedir. Optatifin anlambilimsel profili örnek (41)'de görünür.

(41) *Seni çok seviyorum, bunu bilesin.*

(Asena 1987: 159)

→ V_K , $\bar{O}_M$ 'nün bunu bilmesini_O ister.

Birinci şahıs voluntatiflere gelince, onların kullanışı ilk bakışta ne kadar basit görünse de, anlambilimsel değeri sanıldığından karmaşıktır. Burada temel nitelikleri göstermekle yetinilecektir. Tekil voluntatifin anlambilimsel profili istek (örn. 42) ile olanaklılığı (örn. 43) kapsamaktadır. Örnek (42), 'Beşiktaşta koltuk meyhanesine gitmek istiyorum' olarak açıklanabilir. Örnek (43) ise şartlara bağlı bir olanaklılık hakkındadır. Pragmatik bakımdan bu, hazırlık veya rızaya denk düşer. İstemeyerek yerine getirilecek olaylar için de kullanılabilir.

(42) *Bana izin ver, Beşiktaşta koltuk meyhanesine gideyim.*

(Atay 1972: 635)

→ V_K , koltuk meyhanesine gitmek_O ister.

(43) *Ben isterseniz gideyim.*

(Atay 1972: 83)

→ V_K, şartlar icab ederse [gide-]obilir.

Sonuç olarak, birinci şahıs tekil voluntatifin istek ile olanaklılık alanlarının bir kesimini kapsadığını söyleyebiliriz.

Birinci şahıs çoğul voluntatifin anlambilimsel bünyesi daha karmaşıktır. Bu karmaşıklık, Türkiye Türkçesinde birinci şahıs çoğulun hem muhatabı dahil etmeye, hem de onu hariç tutmaya uygun olmasıyla ilgilidir. Üstelik V de bağlama göre ya tek ya da birden çok kişiden ibaret olabilir. Bu durumu şöyle gösterebiliriz:

(A) İki veya daha çok konuşurun olayı yerine getirmesine dair müşterek isteği/niyeti/razılığı.

(B) Bir tek konuşurun olayı yerine getirmesine dair isteği/niyeti/razılığı ve faaliyete katılmak için bir veya daha çok muhataba yönelik eşanlı davet. İletişimsel işlev bakımından bu sık, birinci şahıs tekil voluntatif ile ikinci şahıs emir kipinin bileşimine denk düşer.

(C) Bir tek konuşurun olayı tek başına yerine getirmesine dair isteği/niyeti/razılığı. Bu kullanışa *pluralis auctoris* denir.

Olanak (A) örnek (44)'te görülmektedir. Bu örnekte *Stüdyoda kalalım* tümcesi birçok kişi tarafından söylenir,¹² dolayısıyla müşterek bir niyet bildirilir.

(44) *Kusura bakma Gülrizcim hastaneye gelemedim. Akşam Kenanlara takıldım. Vakit geç olunca da stüdyoda kalalım dedik.*

(Ümit 2003: 144)

Olanak (B) yukarıdaki örnek (34)'te *gidelim* sözcüğünde görülmektedir (“Haydi baba kalk gidelim”). Bu sözcük, “Ben gideyim, sen de benimle gel” olarak açıklanabilir. Olanak (C) örnek (45)'te görülmektedir. Bu örnekte *bir* konuşur öyküye devam edeceğini bildirir.

(45) *Neyse biz öykümüze dönelim.*

(Ümit 2003: 26)

→ V_{TK}, öyküye dönme_O niyetini bildirir.

Bütün bunlar, birinci şahıs voluntatifin katılımcı içi-katılımcı dışı karşıtlığına dair ilginç davranışıyla sonuçlanır. Çünkü, tekil voluntatif hep katı-

lımcı içiyken, çoğul voluntatif ya katılımcı içi olabilir (olanaklar (A) ve (C)) ya da *hem* katılımcı içi *hem de* katılımcı dışı (olanak (B)). Sonuç olarak, bu karşıtlığın çoğul voluntatifin manası için önemsiz olduğunu söyleyebiliriz.

Şimdiye kadar tartışılan öğeler hep belli şahıslarla sınırlıyken, *-mAll* bütün şahıslarda çekimlenir. Bu da bu öğenin anlambilimsel profili için önemlidir. Çünkü, çekim ekine bağlı olarak bu öğenin kipselliği katılımcı içi de, katılımcı dışı da olabilir. Örnek (46)'da *-mAll* birinci şahıs tekil ile işaretlenmiştir. Dolayısıyla tümcenin öznesi konuşurla (ki aynı zamanda olayın yerine getirilmesini kipsel bakışıyla değerlendiren bilinçli varlık *V'*dir) özdeştir. Sonuç olarak bu tümcenin kipselliği katılımcı içidir.

(46) *Ben de yatıp uyumalıyım; herkes yatıp uyumuştur.*

(Atay 1972: 28)

→ $V_K, Ö_V$ 'nün yatıp uyuması_O gerektiğini düşünür.

Bundan farklı olarak örnek (47)'de ikinci şahıslı bir özne vardır. Bu sebepten konuşur ile özne farklıdır, dolayısıyla tümcenin kipselliği katılımcı dışıdır:

(47) *Beni iyi dinle Zeliha! Burnu halkalı dul kadın görmedim senden başka. Kendinden utanmalısın!*

(Şafak 2006: 263)

→ $V_K, Ö_M$ 'nün utanması_O gerektiğini düşünür.

Üçüncü şahıs emir kipindeki benzer şekilde *-mAll*'da da *V'*'nin *K* ile özdeş olmaması da mümkündür. Aşağıdaki örnekte, *V* konuşurdan bağlamda bulunan üçüncü şahıs bir kişiye kaydırılmıştır. Sonuç olarak aşağıdaki olay üçüncü şahıs olmasına karşın katılımcı içi olarak yorumlanmaktadır.

(48) *Bir gün öfkelenmişti birden: hepsini yakmalı, bütün evrakı, kayıtları, belgeleri.*

(Atay 1972: 296)

→ $V(≠K), V'$ 'nin hepsini yakması_O gerektiğini düşünür.

Yukarıdaki örneklerde görüldüğü gibi *-mAll* gereklilik alanının bir kesimini kapsamaktadır. Bunun dışında ise bu öğenin anlamında isteğin bir bileşimi de vardır (krş. Aslan Demir 2008: 123-126) ve bu özellikle ikinci ve üçüncü şahısta ortaya çıkar:

(49) “Ne istiyorsun benden?” “Onun hakkında yazmalısın bana.”

(Atay 1972: 405)

→ V_K , $\ddot{O}_M$ 'nün yazmasını_O ister.

Etki alanı yükselmesi (*scope increase*) sonucu olarak bu öge epistemik kipsellik ifade etmek için de kullanılabilir (bk. sonraki bölüm):

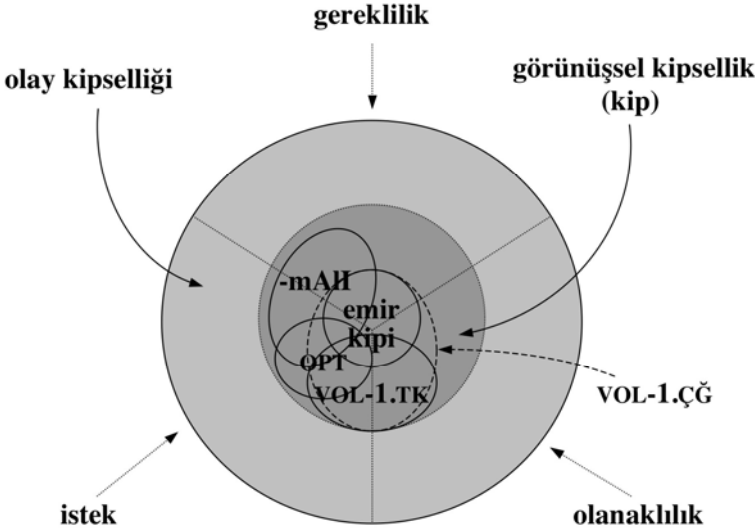
(50) *Siz Selim Bey olmalısınız.*

(Ümit 2003: 96)

→ V_K 'ye göre [Siz Selim Beysiniz]'in doğru olması büyük ihtimal.

Olanaklılık, gereklilik ile istek kavramlarını içeren anlambilimsel bir haritada Türkçenin kip öğelerinin kapladığı yerler yaklaşık olarak Şekil 4'te gösterilmektedir.

Şekil 4. Türkiye Türkçesinde kip öğeleri

Kiplerin olay kipselliğinden ne tür farklılıklar gösterdiği sorusuna dönülürse; kipler olayın yerine getirilmesine karşı öznel bir tutum ifade ederken, olay kipselliği bu öznel bileşimden yoksundur. Kiplerin ifade ettiği anlambilimsel ilişkilerin, olay kipselliği dahil olmak üzere başka dilsel araçlarla da şifrelenmesi mümkün olmakla beraber, öznellik kavramının ta kendisi olay kipselliğinin anlamında şifrelenmemiştir. Olaykipsel öge kapsayan bir deyim (fraz) veya tümceye, *bence, ona göre* gibi belirteçsel araçlar

ya da diğer sözcüksel veya sözdizimsel araçlar vasıtasıyla öznel bir bileşim eklenebilmektedir. Bundan dolayı olay kipselliğinin tözel olarak nesnel olduğu söylenemez.

Kipleri görünüşle bir araya getiren nitelik ise, işlerin durumuna belli bir bakış noktasından (N) bakmasıdır. Bu nitelik, kiplerin görünüşsel kipsellik diye adlandırılmasını meşru kılar. Görünüş, N'den SoA'ye, SoA'yın sınırlarını göz önüne alan bakışları belirtirken, görünüşsel kipsellik, N'de SoA'ye yönelik kipsel tutumları ifade eder. Bu iki ulamın birbirini dışlamasının nedeni işte bu görünüşselliktir, yani bu bakış noktası bileşimine sahip olmalarıdır.

Yukarıda görüldüğü gibi, Türkçe kiplerde katılımcı içi-katılımcı dışı karşıtlığı önem taşımadığından bu öğelerin van der Auwera ve Plungian'ın modeline göre deontik kipsellik olarak sınıflandırılması olanaksızdır, çünkü bu bilginler deontik kipselliği katılımcı dışı kipselliğin alt ulamı olarak tanımlamaktadırlar.

Bu sorun bir yana, geleneksel genel dilbilimsel tartışmada deontik kipselliğin sadece olanaklılık-gereklilik ikiliğini kapsadığı ileri sürülmektedir. Bundan farklı olarak Türkçe kiplerin olanaklılık-gereklilik-istek kavram üçlüğünde yer almalarından dolayı, Türkçe kip için istek olmak üzere üçüncü bir anlambilimsel sahanın önemli olduğu ulaşılmaktadır.

Epistemik Kipsellik

Epistemik kipsellik, gerek olay kipselliği gerekse görünüşsel kipsellikten farklı olarak, işlerin durumunu değil, önermeyi (*proposition*) etkilemektedir (Palmer 2001: 7-8; Cornillie 2009: 47; Boye 2012: 195 et passim; krş. Boye 2010: 293-294). Önerme, gerçeklik taşıyıcı (*truthbearer*) olarak işlev gören soyut pragmatik bir birimdir (krş. Lyons 1977: 141-142; Hughes & Cresswell 1996: 4; Cocchiarella & Freund 2008: 45-59). Bu soyut birim, çeşitli dilbilimsel şekillerde ve çeşitli sözdizimsel seviyelerde şifrelendirilebilmektedir (krş. Boye 2012: 253-257). Bu yazı kapsamında bizi ilgilendiren, tümce düzeyinde şifrelendirilen önermelerdir.

Epistemik kipsellik, belli bir önermenin gerçeklik değerinin (*truth-value*) bilinçli bir varlık (V) tarafından değerlendirilmesinin dilbilimsel şifrelenmesidir. Bu kipsellik türü, önermenin gerçekliğinin ihtimalini belirtir. Örneğin önermenin doğru veya yanlış; ya da onun doğru olduğu/olması kesin/muhtemel/zayıf ihtimal vs. olmasıyla ilgili değerlendirmeler sunar.

Tabii, bu anlambilimsel profilin esasen olanaklılık-gereklilik karşıtlığıyla hiç bir ilgisi yoktur. Epistemik kipsellik olanaklılıktan çok, bütünüyle

başka bir ulam olan *olasılıkla* ilgilidir. Bu sebepten, epistemik kipselliğin dilbilgiselleşmesini araştırmadan önce epistemik kipselliğin anlambilimsel yapısını anlamamız şarttır.

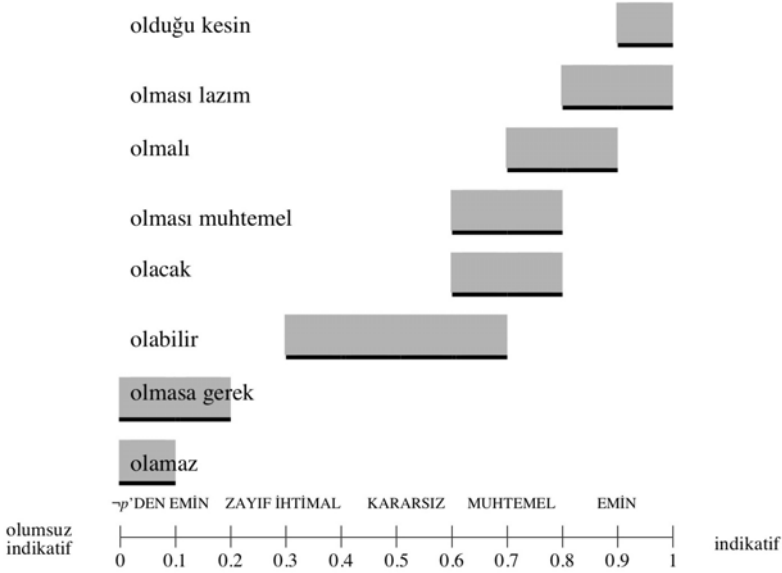
Kuramsal alanyazınında epistemik kipsellik normal olarak olanaklılık-gereklilik ikiliği çerçevesinde tartışılır. Halbuki, kipsel mantığa göre gereklilik olanaklılığı gerektirirken ($\Box p \rightarrow \Diamond p$, de Haan 2006: 53)¹³, epistemik kipsellik alanında “epistemik gereklilik” diye anmaya alışık olduğumuz anlamlar (örneğin Türkçe *olması lazım* şekliyle ifade edilen anlam) eminliğe, “epistemik olanaklılık” diye nitelendirilen anlamlar (örneğin Türkçe *olabilir* şekliyle ifade edilen anlam) ise epistemik kararsızlığa denk düşer. Bu iki anlam alanı aslında hiç kesişmeksizin birbirinden ayrıdır.

Epistemik kipselliğin anlambilimsel yapısını kavramak için, *olduğu kesin, olması lazım* gibi öğeler yukarısına, *olabilir* gibi öğeler ortasına, *olmasa gerek, olamaz* gibi öğeler ise aşağısına düşen bir skala düşünmemiz elverişlidir. Epistemik öğelerin skala üzerindeki değerleri noktasal değil, çizgisel olduğuna göre, farklı öğelerin anlamlarının birbiriyle kesişmesi mümkündür. Meselâ, *olması lazım* ile *olmalı* farklı anlamlı olmakla beraber birbiriyle kesişmektedir, yani her iki öğenin kapsadığı bir ortak anlam alanı vardır. *Olabilir* gibi kararsızlıkta merkezlenen bir öğenin anlamının ağırlık noktası, skalanın yukarısına veya aşağısına kaydırılabilir, örneğin “olabilir ve bence muhtemel” ya da “olabilir, ama bence zayıf ihtimal” gibi ifadeler aracılığıyla.

Skalanın 0 noktası “ $\neg p$ ’nin doğru olduğunu biliyorum” anlamına denk düşer, skalanın 1 noktası ise “ p ’nin doğru olduğunu biliyorum” anlamına. 1 noktasının ötesi, indikatif (bildirme kipi), yani epistemik değerlendirme taşımayan önermeler (“ p ”) ile özdeşdir, 0 noktasının ötesi ise olumsuz indikatif (“ $\neg p$ ”) ile. İndikatif, epistemik bakımdan işaretlenmemiştir (işaretsizdir), tümcede veya bağlamda aksini belirten unsurlar olmadıkça indikatif, tümcedeki önermeyi doğru (gerçek) olarak gösterir.

Seçilmiş Türkçe öğelerin epistemik skala üzerindeki yerleri Şekil 5’te gösterilmektedir.

Şekil 5. Epistemik skala

Epistemik kipselliğin tümcede ortaya çıkma imkânlarına gelince, adsal (ad veya sıfat) yüklemi olan tümcelerde, dilbilgiselleşmiş epistemik işaretleyiciler dolaysızca adsal yüklemi izler. (Meselâ örnek (50)'de epistemik işaretleyici olarak görev gören *olmalı*, yüklem olarak işlev gören *Selim Bey*'i izler.) Eylemsel yüklem, epistemik işaretleyici önünde genellikle bir görünüş/kip eki gösterir. Örnek (51)'de eylem, görünüş eki *-(X)yor*'u göstermekte, epistemik işaretleyici *olmalı* buna ilave edilmektedir. Oysa, dolaysızca eylemin köküne eklenen epistemik öğeler de vardır. Örnek (52)'de, epistemik öğe *-DIĞI kesin* hemen köke eklenmektedir.

(51) *Benimle dalga geçiyor olmalıydı.*

(Ümit 2003: 136)

(52) *Ama Katya'nın sevişmekten hoşlandığı kesin.*

(Ümit 2003: 156)

Epistemik kipselliğin etkilediği birim, sadece pragmatik bir düzeyde var olan ve türlü şekillerde şifrenmesi mümkün olan önermedir. Önermenin manasında genellikle bir görünüş bileşimi vardır. (51)'e benzer örneklerde görünüş bileşimi bir görünüş işaretleyici tarafından ifade edilir. Örnek

(51)'deki önermeyi, “Benimle dalga geçiyor” olarak belirleyebiliriz. (52)'ye benzer, açık (*overt*) bir görünüş işaretleyici göstermeyen örneklerde ise görünüşsel anlam örtük (*covert*) olarak gizlenmiş olup pragmatik araçlarla deşifre edilmeyi gerektirir (krş. Boye 2012). Örnek (52)'de örtük olan önermeyi, “Katya sevişmekten hoşlanıyor” olarak deşifre ederiz. Açık olarak belirtilmemiş *-(X)yor*'un görünüşsel anlamını bağlam yardımıyla çıkarmamız mümkündür.

Bu bulguları dikkate alarak epistemik kipselliğin etki alanı hiyerarşisindeki yerini şöyle gösterebiliriz:

işlerin durumu	<	olay kipselliği	<	görünüş; görünüşsel kipsellik	<	epistemik kipsellik
-------------------	---	--------------------	---	-------------------------------------	---	------------------------

Epistemik öğelerin şekilleri Türk dillerinde türlü türüdür. Eski Türkçe epistemik sisteminde başlıca dört işaretleyici bulunmaktadır: *erinç*, *erki*, *ergey* ile *bolğay*.¹⁴ Bunlardan Eski Türk yazıtlarında mevcut olan tek öge *erinç*'tir. Eski Uygurcada her dört birim var olmakla beraber, *erinç erki*'den az, *ergey* ise *bolğay*'dan az bulunmaktadır. *Erinç* ile *erki* etimolojik bakımdan opaktır.¹⁵ *Erki*, Çağataycada *érkin*, *ékin* (Schönig 1997: 351-355) şeklinde devamını bulmuş ve Türkiye Türkçesi *ki* (Çağatay 1963), Nogayca *eken* (Karakoç 2005: 26-26), Özbekçe ile Yeni Uygurca *-kin* (Kleinmichel 1997) gibi şekillerde günümüzde de pek çok Türk dilinde korunmaktadır. Bu öğelerin bazıları epistemik anlamını kaybedip kipsel ilgeç (*modal particle*) olarak işlev yapmaktadır.

Ergey ile *bolğay* ise, *er-* ile *bol-* ('olmak') eylemlerinin prospektif şekilleridir. Prospektif görünüşten dilbilgiselleşen epistemik işaretleyiciler, Türk dillerinde sık rastlanır (prospektif → epistemik). Tuvaca örnek (53)'te görülen *boor*, *bol-* eylemi ile prospektif ek *-(V)r'*ın bileşiminin (**bolur*) büzülmesidir. Türkiye Türkçesi örnek (54)'te de *ol-*'un bir prospektif şekli gösterilmektedir. Yeni Uygurcada *bolğay* değişmeden hayatta kalmıştır (örn. 55). *Boor*, *bolğay*, *olacak* gibi unsurlar çoğu zaman skalanın muhtemel kısmını (0.6-0.8) kaplamaktadır.

(53) *Olar kel-ir boor.*

onlar gel-pro epist

'Onlar gelecek galiba.'

(Ishakov & Pal'mbah 1961: 432)

(54) *Etrafımda elinin emeğiyle iyi kötü geçinen bir yığın insan görüyordum. Anlaşılan bunlar hiç okumaya başlamamış insanlar olacaktı.*

(Tanpınar 1973: 59)

(55) *Zérek kız karşı-lir-im-din könl-üm-di-ki-ni*
zeki kız bakış-çğ-ıye.1.tk-ayr gönül-ıye.1.tk-bul-aid-bel
pemli-val-di bolğay.

anla-versiyon-gör epist

‘Zeki kız bakışlarımdan gönlümdekilerini anlamış olacak.’

(Savut 2006: 48)

Çağataycada, *bolğay*’ın yanı sıra bunun olumsuzuna (*bolmağay*) da rast gelinir (örn. 56). Bu öge muhtemel’in olumsuzunu, yani olumlu önermenin zayıf ihtimalini ifade eder.

(56) *Kéñ Kıl yol-i uşbu bol-ma-ğay.*

öi yol-ıye.3 gös ol-osz-opt

‘Kéñ Kıl yolu bu olmayacak.’ → ‘Bunun Kéñ Kıl yolu olması zayıf ihtimal.’

(Baburname 116r10)

Olay kipselliğinden epistemik kipselliğe dilbilgiselleşmeler de Türk dillerinde sık sık ortaya çıkmaktadır (olay kipselliği → epistemik kipsellik). Böyle süreçler, asıl olaykipsel ögenin epistemik yorumlanması sonucu olarak meydana gelmektedir. Bu görüngü *-(y)Abil-* (örn. 11), *-UvI mümkin/-mAsI mümkün* (örn. 18, 20), *-sA kerek* (örn. 57, Kırgızca) gibi unsurlarda görülmektedir.

(57) *Cigit çaması mın-day coop-tu küt-pö-sö kerek.*

genç.adam anlaşılángös-eşt cevap-belbekle-osz-şrt gerek

‘Gencin böyle cevap beklememiş olması lazım.’

(Abdulxakimov 1975: 36)

Epistemik kipselliğin etki alanı, görünüşsel bir anlam bileşimi kapsayan önerme olduğuna göre, *-(y)Abil-* gibi görünüş eki gerektiren ögeler epistemik olarak okunduğunda, eklerin sırası değişmemekle beraber, kipsellik ile görünüşün etki alanı hiyerarşisindeki yerleri değişmektedir: *Size yetebilir* tümcesinde (örn. 11), *-(V)r*’ın anlamı *-(y)Abil-*’in anlamının etki alanına

düşer. Sonuç olarak bu tümce, [*Belki size yet-]er* olarak değil, *Belki [size yeter]* olarak yorumlanır, yani *-(V)r'*ın görünüşsel anlamı epistemik kipselliğin etki alanına düşer. Oysa kendiliğinden görünüş eki talep etmeyen olaykipsel öğelere de taşıyıcı yardımcı eylem (*carrier auxiliary*) aracılığıyla görünüş eki ilave edilebilir, ama bu durumda kipsellik ögesi asla epistemik olarak yorumlanamaz. Meselâ örnek (58)'de *-mAsI mümkün*'e görünüş-zaman ögesi *-mİştI* ilave edilmektedir. Bu sebepten *-mAsI mümkün* eldeki örnekte mutlaka olaykipsel olarak yorumlanmaktadır.

(58) *Gözü mosmor olduğu için odadan dışarı çıkamamış, halasıyla mırıl mırıl konuşan kızın yüzünü deli gibi merak etmiş, kapıyı aralayıp baksa da yüzünü görmesi mümkün olmamıştı.*

(Tunç 2009: 239)

Oysa, geçmiş zaman işaretleyici *idi*'yi epistemik öğeye eklemek hemen¹⁶ her zaman mümkündür (bk. örn. 20, 51, 54, 60).

Olay kipselliğinin epistemik kipselliğe dilbilgiselleşmesi sürecindeki etki alanı yükseltmesi ise, öğelerin sırasına da yansıtılabilmektedir. Bu, örnek (51)'de de görülen, simgesellik (ikonisite) diye adlandırılan durumu yaratmaktadır. Bu görüngü Türkmençe örnek (59) ile Türkçe örnek (60)'ta görülmektedir. Örnek (59)'da görünüş eki *-An'*a epistemik işaretleyici *bolsa gerek* ilave edilir, örnek (60)'ta görünüş eki *-mİş'*a epistemik işaretleyici *olması gerekiyor* (+ geçmiş zaman eki *idi*) ilave edilir. Etki alanınca daha yüksek olan epistemik işaretleyici böylece görünüş işaretleyicisinin sağına kayar.

(59) *İndi uklan bol-sa gerek.*

Şimdi uyu.post ol-şrt gerek

'Şimdi uyumuş olsa gerek.'

(Govşudov & Kurräyev & Tayımov 1959: 204)

(60) *Ekremin ekibinin de yaklaşmış olması gerekiyordu. Şüpheli aşağı doğru koşmak isterse onu yakalayacaklardı.*

(Ümit 2010: 314)

Türkiye Türkçesinde *olması lazım, olsa gerek, olabilir, olamaz* gibi öğeler, aynı yapısal ilkelere uymaktadır. Örnek (51)'de görüldüğü gibi görünüşsel kipsellikten dilbilgiselleşen öğelerin de (kip → epistemik kipsellik) aynı şekilde davranması mümkündür.

Epistemik kipsellik sözcüksel unsurlardan da dolaysızca dilbilgiselleşebilmektedir. Önemli bir sözcüksel sınıf, *ihtimal*, *muhtemel* vs. Arapça <ħml> kökünden oluşturulan sözlerden (bk. Kazakça örn. 61) veya diğer olasılıkla ilgili sözcüksel öğelerden ibarettir. Örnek (52)'de görülen *-DIĞI kesin* de sözcüksel unsurlardan dolaysızca kaynaklanan epistemik işaretleyicilerdendir.

(61) *Tüs-ten keyin jañbir jav-uv-ı ıktımal.*
öğle-ayr sonra yağmur yağ-ae-ıye.3 ihtimal

‘Öğleden sonra yağmur yağması muhtemel.’

(Suleymenova et al. 1997: 25)

Özetle, kaynağı bilinmez öğeler bir yana, Türk dillerinde prospektif, olay kipselliği, görünüşsel kipsellik ve sözcüksel unsurlar olmak üzere epistemik kipsellik için dört ana kaynağın tespit edilmesi mümkündür.

Sonuçlar

Anlambilimsel haritaların ana amacı ve değeri, yaygın dilbilgiselleşme yollarını göstermektir. Dilbilgiselleşmenin anlambilimsel yönü ise çeşitli mekanizmalara göre gelişmektedir: Metonimi (düzdeğişmece) denilen, bitişik anlamlar boyunca ilerleyen süreçlere (örneğin öğrenilmiş yetenek → genel katılımcı içi olanaklılık → katılımcı dışı olanaklılık) ve metafor (eğretileme) denilen, bitişik olmayan benzerlik ilişkilerine dayanan süreçlere göre (örneğin olaykipsel gereklilik → epistemik eminlik). Dolayısıyla, dilbilgiselleşme süreçleri temelinde çizilen haritalar birbirine komşu olmayan anlamları da yanyana gösterdiği için, otomatik olarak anlambilimsel bir “coğrafya” oluşturmamaktadır. Üstelik odaklanılan önceliklere, başvuru alan ölçütlere göre haritanın görünüşü farklılaşır. Bu yüzden istek, olanaklılık ile gereklilik içeren bir harita (krş. Şekil 4), sadece olanaklılık ile gereklilik kapsayan bir haritadan (krş. Şekil 1) büsbütün başka görünebilir. İşlevsel nitelik (etki alanı) göstermek için ise anlambilimsel haritalar uygun değildir.

Van der Auwera ve Plungian’ın (1998) anlambilimsel haritasına gelince, genel dilbilimde yaygın olan tasnife göre deontik (yani yükümlülük-izin anlam ikiliğine ait) kipsellikle denkleşen, bu yazıda görünüşsel kipsellik şifreledikleri ileri sürülen Türkçe kip öğeleri, bu bilginlerin sınıflandırılmasıyla uyumsuz, çünkü deontik kipsellik onlara göre katılımcı dışı kipselliğin bir alt ulamıdır. Bazı kip öğelerinin katılımcı içi veya katılımcı dışı olarak sınıflanması mümkün olmakla birlikte (örneğin vol-1.tk = katılımcı içi; emir kipi = katılımcı dışı), bazılarının katılımcı içi veya katılımcı dışı ola-

rak yorumlanması şahıs eki ya da bağlamla ilgilidir. Dolayısıyla katılımcı içi-katılımcı dışı karşıtlığı, kiplerin anlambilimsel profili için hiç önem taşımaz. Bu bulgunun sonucu olarak ortaya çıkan, ama bu çalışmada yanıtlamaya kalkışılmayan soru, durumun sadece Türk dillerinde mi, yoksa evrensel bakımdan da mı böyle olduğudur.

Kipler sahasında olanaklılık, gereklilik ile isteğin kavramsal komşuluğu kendini göstermektedir (krş. Şekil 4). Kipselliği yalnız olanaklılık-gereklilik ikiliğini dikkate alarak araştıran asırlık bilimsel bir gelenek var olmasına karşın, isteği dikkate almayan kipsellik haritasının eksik olduğu açıktır. Türk dillerinde bu kadar belirgin olan görünüşsel kipsellik (kip) ulamı, kuramsal kipsellik modellerinde kesinlikle dikkate alınmalıdır.

Epistemik kipselliğe ilişkin tartışmamızın da gösterdiği gibi, özellikle bu ulam diğer kipsel sınıflardan büsbütün farklı bir anlambilimsel bünyeye sahiptir. Olanaklılık-gereklilik ikiliği epistemik kipsellik alanında anlambilimsel bakımdan anlamsızdır. Bu karşıtlığın yerini bir olasılık skalası alır. Epistemik kipsellik, önermenin gerçekliğini bilinçli bir varlık bakımından değerlendirir. Bilinçli bir varlığın değerlendirmesinin anlambilimsel bünyelerinde var olması, görünüşsel kipsellik (kipler) ile epistemik kipselliği bir araya getirmektedir. İki ulamın arasındaki farka gelince, görünüşsel kipsellikte V, olayın yerine getirilmesine öznel bir tutum katarken, epistemik kipsellikte V, önermenin gerçeklik ihtimaline öznel bir değerlendirme sunar. Sözün kısası, olanaklılık-gereklilik-istek kavramlarıyla ilgili olmaları, olay kipselliği ile görünüşsel kipselliği birleştirir. Anlamda bilinçli bir varlığın mevcut olmasıysa görünüşsel kipsellik ile epistemik kipselliği birleştirir.

Üç kipsel ulamın ilişkisi aşağıdaki tabloda gösterilmektedir:

Tablo 2. *Kipsel ulamların ilişkisi*

	olanaklılık, gereklilik ile istek anlamlarıyla ilgili	öznel
olay kipselliği	x	-
görünüşsel kipsellik	x	x
epistemik kipsellik	-	x

Sonuç olarak, kipselliğin en az¹⁷ üç büsbütün ayrı (diskrit) sınıftan ibaret olduğunu söyleyebiliriz. Kipsellik denilen ulam gerçekten bir çöp tenekesi ulamıdır. Kipselliğin bağdaşık bir ulam olarak betimlenmesine yönelik her girişim boşa çıkmaya mahkûmdur.

Kısaltmalar

1	birinci şahıs
2	ikinci şahıs
3	üçüncü şahıs
ae	adeylem
aid	aidiyet işareti
alnt	alıntısal (<i>quotative</i>)
ata	adтан türeyen ad
ayr	ayrılma durumu, ablatif
bel	belirtme durumu, akuzatif
bul	bulunma durumu, lokatif
çğ	çoğul
epist	epistemik
eş	eşitlik hali, ekvatif
geç	geçmiş zaman
gör	görünüş
gös	gösterme adılı
İ	isteyen
ilg	ilgi durumu, genitif
intra	intraterminal görüş
iyе	iyelik takısı
K	konusur
KAT	katılımcı
knt	kanıtsallık (<i>evidentiality</i>)
M	muhatap
N	bakış noktası
O	olay
opt	optatif
ort	ortaç, partisip
osz	olumsuzluk
Ö	özne
öi	özel isim
p	önerme (<i>proposition</i>)
post	postterminal görünüş
priv	privatif, yokluksal
pro	prospektif
SoA	state of affairs, işlerin durumu
sor	soru
şrt	şart
tk	tekil

tml	tamamlayıcı (<i>complementizer</i>)
ulç	ulaç
V	bilinçli varlık
vol	voluntatif
X	(herhangi bir eylem temsil eder)
yön	yönelme durumu, datif
ynl	yinelemeli (<i>iterative</i>)
yrd	yardımcı öge

Açıklamalar

- Alanyazınında *kiplik* terimi daha yaygın olarak kullanılmakla beraber, ulamın *kip* anlamlarından çok *kipsel* anlamlarla ilgisini daha belirgin kılan ve tam olarak karşılayan *kipsellik* terimi tercih edilmektedir.
- Kipselliğin Türk dillerindeki biçimbilimsel çeşitliliğini göstermek bu yazıda amaçlanmamaktadır.
- Orhon yazıtlarında olanaklılık başlıca *-(y)V u-* birimi ile ifade edilmektedir.
- Eski Uygurca örnekler başkaca işaretlenmezse VATEC korpusundan alınmıştır (bk. kaynaklar listesi).
- Privatif karşıtlıkta işaretli üye olumlu değeri, işaretli üye ise olumsuz ile tarafsız değerleri ifade eder. Dolayısıyla işaretli üye, işaretli üyenin ifade ettiği değeri de (işaretlenmemiş bir şekilde olsa da) temsil edebilir.
- Örnek (8)'de Türkçeyi konuşup yazmak öğrenilmiş bir yetenektir; örnek (9)'da oğlunun normal bir yaşam sürdürme imkânı anababasına bağlıdır; örnek (10)'da konuşur muhababasına kitapları yere koyması için izin verir; örnek (11) *Belki size yeter* anlamına gelmektedir. Örnek (12)'de ise, kendilerini koruma kabiliyetsizliği, içgüdülerinin yeterince gelişmemişliği, yani için etkenler yüzündendir.
- Jaza alamın'*ın okuyuşu *jaza bilemin'*inkiyle aynıdır.
- İş bulmak dış etkenlere bağlıdır.
- Örnek (15)'te, nehri geçme olanaksızlığı suyun yüksekliğine bağlanmaktadır; örnek (16)'da hastaları iyileştirmek kılıcının için bir yeteneğidir.
- Aynı terminoloji Mongolistikte de benzer ögeler için kullanılmaktadır, bk. (Poppe 1954: 90).
- “<” işareti “etki alanınca küçüktür” anlamına gelmektedir.
- Gerçekte *Stüdyoda kalalım* tümcesini aynen öyle birçok kişinin koro şeklinde telâffuz etmiş olması zayıf ihtimal, halbuki olay böyle *gösterilir*.
- Yani, bu görüşe göre gerekli olan her şey aynı zamanda olanaklıdır.
- Erinç* ile *erki* hakkında bk. von Gabain (1941: 157–158), Clauson (1972: 223, 234), Röhrborn (1998: 430; 434–436) ve Erdal (2004: 276, 349–350), *ergey* hakkında bk. Erdal (2004: 277), krş. von Gabain (1941: 134), *bolğay* hakkında krş. von Gabain (1941: 134).
- Erki*'nin etimolojisine dair farklı varsayımlar vardır (Erdal 1991: 320–321; Röhrborn 1998: 434).

¹⁶ Az sayıda istisnalar diltarihsel sebeplerdendir.

¹⁷ Buna prospektiflik, şart gibi başka ulamlar da eklenebilir.

Alıntılanan Yapıtlar

Abdulkakimov, Oruzbay (1975). Ekinçi kezdeşüü. Ed.: Cetimişov, Seyit. *Caş cazuuuçularдын ańgемeleri*. Frunze: Kırgızstan Basması. 36-47.

Ali, Sabahattin (1997). *Bütün Öyküleri I: Değirmen, Kağrı, Ses*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.

Altayca İncil: Moskva: Institut Perevoda Biblii 2003. <http://www.ibtrussia.org/>

Asena, Duygu (1987). *Kadının adı yok*. İstanbul: Doğan Kitap.

Atay, Oğuz (1972). *Tutunamayanlar*. İstanbul: İletişim Yay.

Baburname: Beveridge, Annette S. (ed.) (1905). *The Bábar-náma. Fac-simile*. Leyden – London.

Govşudov, Ata & Kurräyev, N. & Tayımov, A. (eds.) (1959). *Türkmen Halk Ertekileri*. Aşgabat: Türkmen Dövlət Neşiryatı.

Hakasça İncil: Moskva: Institut Perevoda Biblii (2009). <http://www.ibtrussia.org/>

Hoshimov, O'tkir. *Dunyoning ishlari*. <http://www.ziyouz.com/>

Pamuk, Orhan (2008). *Masumiyet müzesi*. İstanbul: İletişim Yay.

Savut, Éziz (2006). Yoldiki kıyaş. *Ƙumul edebiyati* 2006/1, 45-50.

Şafak, Elif (2006). *Baba ve piç*. İstanbul: Metis Yay.

_____, (2009). *Aşk*. İstanbul: Doğan Kitap.

Tanpınar, Ahmet Hamdi (1949). *Huzur*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.

_____, (1973). *Sahnenin Dışındakiler*. İstanbul: Dergâh Yay.

Tunç, Ayfer 2009. *Bir deliler evinin yalan yanlış anlatılan kısa tarihi*. İstanbul: Can Yay.

Tuvaca İncil: Moskva: Institut Perevoda Biblii (2001). <http://www.ibtrussia.org/>

Umarbekov, O'lmas. *Saylanma. Birinchi jild*. <http://www.ziyouz.com/>

Urgan, Mina (1998). *Bir dinazorun anıları*. İstanbul: Yapı Kredi Yay.

Ümit, Ahmet (2003). *Beyoğlu rapsodisi*. İstanbul: Doğan Kitap.

_____, (2008). *Bab-ı ısrar*. İstanbul: Doğan Kitap.

_____, (2010). *İstanbul hatırası*. İstanbul: Everest Yay.

VATEC: Vorislamische Alttürkische Texte: Elektronisches Corpus,
<http://vatec2.fkidg1.uni-frankfurt.de/>

web-1: <http://www.egemen.kz/9792.html> (24.09.2010).

web-2: http://www.kinfo.kz/news/aza_ty_zha_a_k_sibi/2011-02-25-554
(02.07.2013).

web-3: http://primeminister.government.kz/blogs/tuymebaev_zh/questions/complaint?lang=kk&page=33 (13.05.2010).

web-4: <http://www.bnews.kz/kz/main/society/v-islandii-mozhet-nachatsya-moshhnejshee-izverzhenie-vtorogo-vulkana/> (21.04.2010).

Yakutça İncil: Moskva: Institut Perevoda Biblii (2008). <http://www.ibtrussia.org/>

Kaynaklar

- Aslan Demir, Sema (2008). *Türkçede isteme kipliği. Semantik-pragmatik bir inceleme*. Ankara: Grafiker Yay.
- Auwers, Johan van der & Plungian, Vladimir A. (1998). "Modality's semantic map". *Linguistic Typology* 2. 79-124.
- Boye, Kasper (2010). "Evidence for what? Evidentiality and scope". Wiemer, Björn & Stathi, Katerina (eds.). *Database on evidentiality markers in European languages*. Berlin: Akademie Verlag, 290-307.
- _____, (2012). *Epistemic meaning. A crosslinguistic and functional-cognitive study*. Berlin - Boston: De Gruyter Mouton.
- Brockelmann, C. (1954). *Osttürkische Grammatik der islamischen Litteratursprachen Mittelasiens*. Leiden: Brill.
- Bybee, Joan & Perkins, Revere & Pagliuca, William (1994). *The evolution of grammar. Tense, aspect and modality in the languages of the world*. Chicago - London: The University of Chicago Press.
- Clauson, Gerard (1972). *An etymological dictionary of pre-thirteenth-century Turkish*. Oxford: Clarendon Press.
- Cocchiarella, Nino B. & Freund, Max A. (2008). *Modal logic. An introduction to its syntax and semantics*. Oxford: Oxford University Press.
- Cornillie, Bert (2009). "Evidentiality and epistemic modality. On the close relationship between two different categories". *Functions of Language* 16/1. 44-62.
- Çağatay, Saadet (1963). "Türkçede ki < erki". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*. 245-250.
- Dilâçar, Agop (1974). "Türk fiilinde 'kılmış'la 'görünüş' ve dilbilgisi kitaplarımız". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten* 1973-1974. 159-171.
- Erdal, Marcel (1991). *Old Turkic word formation. A functional approach to the lexicon*. 2 vols. (Turcologica 7.) Wiesbaden: Harrassowitz.
- _____, (2004). *A grammar of Old Turkic*. (Handbuch der Orientalistik 8/3.) Leiden - Boston: Brill.
- Ergin, Muharrem (1958). *Türk dil bilgisi*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Basımevi.
- Gabain, Annemarie von (1941). *Alttürkische Grammatik*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Gencan, Tahir Nejat (1975). *Dilbilgisi*. İstanbul: Murat Matbaacılık.
- Haan, Ferdinand de (1999). "Evidentiality and epistemic modality: Setting boundaries". *Southwest Journal of Linguistics* 18. 83-101.
- _____, 2006. "Typological approaches to modality". Frawley, William (ed.). *The expression of modality*. (The Expression of Cognitive Categories 1.) Berlin - New York: Mouton de Gruyter. 27-69.
- Hughes, G.E. & Cresswell, M.J. (1996). *A new introduction to modal logic*. London - New York: Routledge.

- Ishakov, F.G. & Pal'mbah, A. A. (1961). *Grammatika tuvinskogo yazıka. Fonetika i morfologiya*. Moskva: Izdatel'stvo Vostochnoy Literaturı.
- Johanson, Lars (1971). *Aspekt im Türkischen. Vorstudien zu einer Beschreibung des türkeitürkischen Aspektsystems*. Uppsala.
- , (2009). "Modals in Turkic". Hansen, Björn & de Haan, Ferdinand (eds.). *Modals in the languages of Europe. A Reference Work*. Berlin - New York: Mouton de Gruyter. 487-510.
- Karahan, Leylâ (1996). *Anadolu ağzlarının sınıflandırılması*. Ankara: TDK Yay.
- Karakoç, Birsal (2005). *Das finite Verbalssystem im Nogaischen*. (Turcologica 58.) Wiesbaden: Harrassowitz.
- Kleinmichel, Sigrid (1997). "Zu ekan und -kin im Usbekischen". Kellner-Heinkele, Barbara & Zieme, Peter (eds.). *Studia Ottomanica. Festgabe für György Hazai zum 65. Geburtstag*. Wiesbaden: Harrassowitz. 103-126.
- Korkmaz, Zeynep (2003). *Türkiye Türkçesi grameri*. Ankara: TDK Yay.
- Lyons, John (1977). *Semantics*. 2 vols. Cambridge: Cambridge University Press.
- Narrog, Heiko (2005). "On defining modality again". *Language Science* 27. 165-192.
- Nuyts, Jan (2006). "Modality: Overview and linguistic issues". Frawley, William (ed.). *The expression of modality*. (The Expression of Cognitive Categories 1.) Berlin - New York: Mouton de Gruyter. 1-26.
- Palmer, F.R. (1986). *Mood and modality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- , (2001). *Mood and modality*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Plungian, Vladimir A. (2001). "The place of evidentiality within the universal grammatical space". *Journal of Pragmatics* 33. 349-357.
- Poppe, Nicholas (1954). *Grammar of Written Mongolian*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Röhrborn, Klaus (1998). *Uigurisches Wörterbuch. Sprachmaterial der vorislamischen türkischen Texte aus Zentralasien*. Lieferung 6. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag.
- Schönig, Claus (1997). *Finite Prädikationen und Textstruktur im Babur-name (Haiderabad-Kodex)*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Suleymenova, Eleonora & Kadaşeva, Karlıgaş & Akanova, Dana (1997). *Suxbat. Kazak tili/Kazahskiy yazık. Uçebny kompleks*. 2-oe izdanie. Almatı: Izdatel'skiy Dom "Jibek Joli".
- Şiraliev, M.Ş. & Sevortyan, E.V. (1971). *Grammatika azerbaydjanskogo yazıkı*. Baku: Izdatel'stvo "Elm".
- Trubetzkoy, N.S. (1936). "Essai d'une théorie des oppositions phonologiques". *Journal de Psychologie Normale et Pathologique* 33. 5-18.

Modality and Semantic Map of Modality in Turkic Languages

Julian Rentzsch*

Abstract

This study aims to identify the typical division of the semantic area of modality following a general consideration of the main expressions of modality in Turkic languages. In order to do this, the study will make a comparison between empirical findings and certain models and arguments presented within the context of general linguistics. The significance of evidence from Turkish for the model theory will also be explored. The study will analyze three categories of modality: event modality, aspectual modality and epistemic modality. As for semantic phrase categories, possibility, necessity, and optative are going to be considered. These will demonstrate that Turkic languages possess certain qualities which sometimes require adaptations to the model and that modality cannot be described as a homogeneous category.

Keywords

Modality, modals, semantics, semantic map, impact area, grammaticalization

---

* Institute of Oriental Studies, University of Mainz– Mainz / Germany
julianrentzsch@yahoo.com

Модальность в тюркских языках и его семантическая карта

Джулиан Рентц*

Аннотация

Основной целью данной работы является общий обзор основных понятий модальности в тюркских языках и определение типичной классификации семантического поля модальности. На основе сравнения результатов экспериментов, некоторых моделей, представленных в рамках общего языкознания и определенных утверждений, изучена важность турецких доказательств для модельной теории. В статье рассмотрены три класса модальности: модальность события, образная модальность и эпистемическая модальность; в качестве семантических категорий рассматриваются возможность, необходимость и желание. В результате выяснилось, что некоторые особенности тюркских языков требуют адаптации некоторых деталей модели, а также доказано, что модальность не может быть рассмотрена в качестве совместимой (адаптивной) категории.

Ключевые Слова

Модальность, наклонение, семантика, семантическая карта, зона влияния, грамматизация

---

* институт востоковедения университета Майнц – Майнц / Германия
julianrentzsch@yahoo.com

Kırsal Alevî Kültüründe Çevre, Mekân ve İnsan Etkileşimi – İki Köy Örneği

Kamuran Sami*

“Farklılığın ölümü, benzerliğin ölümüdür. Coğrafyamız, tarihimiz, dilimiz farklıdır. Farklılığımızı, anlıyorsak, benzerliğimizi bulacağız. Bu da kimliğimizi kazanmakla sağlanıyor.”**

Öz

Türkiye’de kırsal Alevi yerleşim bölgelerinde toplumsal dokuyu meydana getiren insanların kendilerine özgü mekânsal alanları oluşturma süreci; tarihsel gelişimle birlikte *çevre-mekân-insan* eksenini etrafında oluşmuşdur. Bu bağlamda kırsal Alevi yerleşimlerinde toplumsal dokuyu sarmalayan geleneksel yaşam biçimi, mekânların kurgusal düzeni ve kültürel ilişki ağları; ortak bir dilin etrafında gelişmiştir. Süregelen bu temayüller potası içinde geleneksel yaşam ritüelleriyle birlikte kültürel belleklerini dışı kapalı bir düzlemde ortaya koyan Aleviler; kırsal yerleşim bölgelerinde fiziksel çevreyle uyum sağlayan ve doğadaki çeşitli nesnelere yükledikleri tinsel anlamlarla *insan-doğa* ilişkisini belirleyen bir kültürün nasıl “sürdürülebilir” olduğunu ortaya koymuşlar. Bu tür yerleşimlerin karakterini taşıyan Türkmenhacı (Bismil-Diyarbakır) ve Yoncalı/Ortinik (Ovacık-Tunceli) Alevi köyleri; geleneksel toplumda hayat bulan ritüelleri, manevi dünyaları sarmalayan *Cem kültürü*, *içe dönük insani ilişkileri*, süregelen yerel aidiyetleri ve yerleşim örüntülerini hâlâ koruyabilmektedir.

* Doç. Dr., Dicle Üniversitesi, Mimarlık Fakültesi, Mimarlık Bölümü – Dicle / Türkiye
samikamuran@gmail.com

** İnam, Ahmet, (1996). “Kimlik Sorunuza Bir Bakış”, *Türkiye Mimarlığı Sempozyumu II. “Kimlik-Meşruyet-Etik”*. 7-9 Ekim 1993 Ankara; *Bildiriler Kitabı*. TMMOB Mimarlar Odası. s. 32.

Bu çalışma; son 20-25 yıl içerisinde ortaya çıkan toplumsal ayrışma, terör, şiddet ve ayrıksı bir aidiyete sahip olmanın yarattığı dışlanmanın ötesinde; referans alınan iki köy bağlamında ortak bir belleği yaşatan kırsal Alevi kültürünün serencamını ortaya çıkarmayı hedeflemektedir.

Anahtar Kelimeler

Alevî; Kırsal Yaşam; Toplumsal Dönüşüm; Kültür; Türkmenhacı ve Yoncalı (Ortinik) Köyleri

Giriş

Aleviler, ayrıksı bir toplumsal grubun fazla fark edilemeyen renkleri olarak, Türkiye, Suriye, Arnavutluk (Bozkurt 2005: 7), Bulgaristan, Irak ve İran gibi ülkelerde yaşarlar. Ancak Türkiye'deki Alevilerin toplumsal görünüm bağlamında bugün yaşadıkları bölgelere göre daha değişik isim(ler)le anıldıkları bilinmektedir. Türkiye'nin değişik bölgelerinde kırsal *Alevi* kültürünün toplumsal dokusunu oluşturan bu halk; Anadolu kültürel çoğulculuğunun *heterodoks* bir kesimini temsil etmektedir. Aleviler, toplumsal ve kültürel çoğulculuk bağlamında; inanç, dil, eğlence, evlenme, yapılı çevre, mekân ve doğaya yüklenen anlamlar ile ölüm ve yas ritüelleriyle diğerlerine göre farklı aidiyetleri temsil etmektedir.

Toplumsal değerler ve kabuller bağlamında somutlaştırdığımız kendi kültürümüze bir kutsallık atfedip ve aynı zamanda da ayırım yapmaksızın bir kültürün herhangi başka bir kültürden daha iyi veya daha kötü olduğunu tasavvur eden bir dünyada yaşamaktayız. Dışlayıcı bir algı yaratan bu tür yaklaşım(lar); insan(lar)ın fitratında var olagelmiş değişik kültürlerin toplumsal bellekteki tözünü ve *varoluş gerçeğini* ortadan kaldıramamıştır (Bumann 2006: 111). Buna karşın dar kapsamlı ve öznel yargıların dışında, Türkiye'de çoğulcu toplumsal yapı içinde hayat bulan ve farklı kültürel ve dinsel aidiyetleri benimseyen toplulukların (Aleviler, Yezidiler, Nusayriler vb.) mevcudiyeti; tarihsel birliktelikte yaratılan bir arada olma inancı ve ortak akılda tezahür eden uzlaşının mekânsal düzlemde paylaşılan değerlerin temsilini sağlamaktadır.

Farklı bir inancın temsilini ifade eden *Alevilik*, semantik olarak Hz. Ali'ye mensup veya ona atfedilen değerlerle aidiyet bulan bir inancın toplumsal hayat içindeki tezahürünü ifade etmektedir. Mezhepler tarihi ve tasavvuf söyleminde ise, Hz. Ali'yi sevmek, yaşamı boyunca ortaya koyduğu değerler manzumesini yol (mürşit) olarak görmek ve her anlamda da ona bağlılığı ifade eden bir inanç temayülünü ortaya koymaktadır (Fıçlalı 1996: 7). Alevilik kültürünün yarattığı toplumsal yaşam alanı içinde *mekân-insan-*

çevre ilişkilerini belirleyen ve yazılı olmayan *akitler* üzerinde bireyin *eline, diline ve beline sahip olma* ilkeleri; aslında modern dünyanın sosyal bir çevre düzeninde arzuladığı uygar ve sorumlu bir yurttaşın benliğinde taşınması gereken melekeleri işaret etmektedir. Toplumsal yaşam döngüsünde insana duyulan sevgi, doğal/yapılı çevreye gösterilen özen ve komşuya saygının bir erdem olarak kabul edildiği Alevi kültürü; özel bir sıfatla tanımlanan odada (misafir odası) konuğu *hakk* bilip, ağırlamada kusur etmeyen mistik bir tezahürü ifade etmektedir.

Alevi inanç sisteminin şekillendiği kültür, kendi yapılı çevresinde toplumsal inşanın düzenini kuran, geleceğe ortak payda(lar) vurgusu yapan, toplumsal katmanlar için düşün ve beceri alanı geliştiren; inanç ve törelerden oluşan değerler kümesinde ise, insanın yaşadığı çevresel alanda bölüştürülen mutluluğu hedeflemektedir. Düşün adamı Adorno'nun ifade ettiği gibi, “yanlış yaşam, doğru yaşanamaz” (Adorno 2009: 43) vurgusu; ortak değerler düzleminde hayat bulan kabullerin ne kadar önemli olduğunu dile getirmektedir. Mekânsal algılarımızın şekillendirdiği yerleşim doku örüntüleri ve toplumsal benliğimizin tözünü oluşturan kültürel kimliğimiz; hayatımızın döngüsünü belirleyen ritüeller içinde bir coşku ve duygu ögesi yaratamazsa, aksi durumda tüm inandığımız değerler anlam yitimine uğramak zorunda kalır (İnam 1996: 32).

Alevi inanç sisteminin tarihsel örgüsü Orta Asya'dan Anadolu'ya değin uzanan zaman dilimi aralığında birçok din ve kültürden izler taşıyarak günümüze kadar gelebilmiştir. Alevi inanç ve ritüelleri tarihsel süreç içinde meydana gelen uygarlıkların uzamında hayat bulan dinlerin ve inançların izlerini taşımaktadır. Dinsel anlamda inançları ayrıksı olarak görülen Aleviler Anadolu uygarlığı ile bütünleşerek, inançları üzerine *İslam* örtüsü çekilmiştir (Bozkurt 2005: 97-98). İfadesini bulan bu görüşle birlikte Doğu ve Güneydoğu Bölgelerinde Alevilerin yaşadığı kırsal yerleşimlerde, özellikle toplumsal ve kültürel dönüşümlerin çok hızlı olması, ekonomi ve üretim koşullarının değişmesi, farklı bir inanca sahip olmanın yarattığı kuşku, göç, terör ve şiddetin kırsal bölgeler üzerinde baskı aracı olması; aile deseni üzerinde büyük değişiklikler yaratmıştır (Aktaş 1999: 80, bk. Res. 1-2).

Resim 1-2. Köylerin yalnızlaşan fiziki suret(ler)i ve evlerinin önünde duran kırsal aidiyetlerin son temsilcileri (Yoncalı/Ortinik Köyü ve Türkmenhacı Köyü; K. Sami, 2010)

Günümüz dünyasında küreselleşme olgusuyla birlikte önemi kavranan *yerelleşme* potansiyeli; yerel kültürlerin kapsadığı değerler kümesinin dar alanda ne kadar etkin ve popüler olabileceğini göstermektedir. Küresel gücü elinde tutanlar, uzun bir erimde amaçlarına ulaşmak için; toplumsal ve kültürel farklılıkları destekleyen politikaları tercih etmektedirler. Dinsel, dilsel, mezhepsel ve etnolojik her türlü farklılığın gücü idrak edilerek; küresel güçler ona göre bir değerlendirme politikası belirleyerek, nüfuz ettikleri bölgelerde toplumsal düzenin desenini şekillendirmeye çalışmaktadırlar (Talas ve Aksoy 2009: 148). Ön görülen bu politikalarla birlikte halkla ilişkiler kurmada; geleneksel motiflere, ritüellere, âdet ve ortak kabullere sıklıkla başvurmak, günümüzün dünyasında geleneksel değerlerin gücünü ortaya koymaktadır (Uyanık 2006: 79). Dünyadaki toplumsal düzenin kodlarını derinden etkileyen küreselleşmeyi salt ekonomik döngünün işleyişinde farklı bir bağlamda algılanılmasının ötesinde, bir kültürleşme ve bilinçlenme olarak gören algının var olduğunu da bilmemiz gerekir.

Her toplumun teolojik, kültürel ve sosyal tarihi içinde güç oluşturan dinamiklerin farklı girdilerin yanı sıra şehir ve köy ilişkilerinden etkilenmeleri de doğal sürecin birer parçalarıdır. Bu bağlamda toplumsal çevreyi kültürel ve mekânsal anlamda ifade eden köy ve kent yerleşimleri, süregelen döngülerin birer yaşam alanı olarak varlıklarını sürdürmektedirler (Berkay 2009: 2). Birçok etnografik ve tarihsel araştırmalarda; gerek geleneksel, gerekse çağdaş toplumlarda dini inançların insan davranışı ve mekân kurgusu ile ilişkisi olduğu saptanmıştır (Turgut 1990: 35). Günümüzde özellikle bazı toplumsal gruplarda konuta dinsel bir anlam veya dinsel bir sorumluluk yüklenmemesine karşın; Alevi geleneğinde evin (konut) mekânsal birimlerine (misafir odası) ve birimleri tanımlayan her ögeye (eve girişi tanımlayan kapı eşiği, ocak vb.) inanca dayalı birçok sorumluluk ve anlam yüklenilmiştir.

Anadolu halkları arasında farklı bir inancın mensubu olan insanlar (Aleviler, Nusayriler, Yezidiler vb.) tarihin her döneminde araştırmacılara konu olmasına karşın; bu halkların geleneksel kırsal yerleşim örüntülerine sahip yapıları çevrelerini tanımlayan mekânsal dokular yeterince ilgi çekememiştir. Bu halkların içe kapanık toplumsal ritüellerinin yarattığı gizem; çoğulcu toplumsal yapı içinde kimlik bulan maddi kültür örüntülerinin algılanılmasını da arka plana itmiştir (Sami 2009: 67). Türkiye’de tarihten süregelen göçler ve farklı nedenlerden dolayı iradi olmayan nüfus hareketlerinin ortaya çıkardığı toplumsal çözümlüşlerde, Alevilerin paylarına her zaman bir şeyler düşmüştür (Aktaş 1999: 74). Edward Said, göç ve iradi olmayan yer değişikliklerini; “kesintili bir var olma durumu” (Said 1990: 375-363) olarak belirtir ve bu da geride bıraktıklarımızla bir kavgaya tutuşmamızı tetikler.

Alevilerde Toplumsal Bellek ve Doğaya Atfedilen Kutsallık

Toplumsal doku örgüsünde geleneksel değerlerin *kültürel düzlemde* evrilecek bir yaşam alanı bulduğu çevrenin farkına veya bilincine varmak; beşeri insana dönüştüren oluşumların ve kültürel aidiyetlerin belli bir olgunluğa erişmesinin önemli bir merhalesini oluşturmaktadır. Dünyayı ve içinde yaşamımızı idame ettığımız doğal ve yapay çevreyi kültürel doku kodlarıyla algılamak, insana manevi bir sorumluluğu yüklemek imkânını vermektedir (Cansever 1995: 49). Toplumsal yaşam örgüsü içinde kimlik bulan hayat tarzı; çevrenin fiziksel koşullarını belirleyen coğrafya, iklim ve doğal kaynaklara bağlı olarak bir gelişme sürecini ihtiva eder. Toplumsal küme bileşenlerinin yaşadığı bölgenin arazi yapısı, kendilerini koruma potansiyeli, yakın çevre, iklim koşullarının olumlu ve olumsuz etkileri; bireylerin ortak yaşam kabullerinin biçimlenmesinde önemli rol oynar (Ökten 1995: 101-102). Doğal çevre, yaşamın bekası içinde insanı dönüştüren eylemleriyle anlam kazanarak, doğa-insan arasında yaratılan sömürsüz eylemlerle yazılı olmayan manevi bir uzlaşmayı ortaya çıkarmaktadır. Eşsiz bir seyrin konusu olan ve kendi bütüncül yapısı içinde sayısız nesneyi barındıran doğa; insanın tinsel dünyasında yeri doldurulamaz bir erinç kaynağıdır (Erginöz 1988: 175-176). Doğal dünyanın dokusunda insan idrakini zorlayan ve bazen de tarif edilemez nesnelere oluşturduğu mevcudiyetin dışında; “her yerde benzerlikler görmek, her şeyi aynı kılmak, zayıf gözlemin işaretidir” (Adorno 2009: 79).

Toplumsallıkların bekasını ortaya koyan her toplumun (Alevî kültüründe olduğu gibi) veya her grubun mekân örgüsünü yaratan kültürde *doğa-insan* ilişkilerinin meydana getirdiği bir birliktelik vardır. Toplumsal düzen kümesi içinde hayat bulan bu ilişkiler silsilesinin kurgusu da doğal ortamın

tüm bileşenleriyle nasıl algılandığına veya nasıl bir anlamla kodlandığına bağlıdır. Bu yaklaşımda doğaya yüklenen çeşitli anlam ve değerler; belirli bir kültürün aidiyetini taşıyan insanların doğaya yaklaşım biçimlerini belirlemektedir (Çevik 1999: 26). İçinde yaşadığı fiziki çevreyi arzu ve beklentilerine göre şekillendirdiğine kendisini inandıran insanoğlu; neticede bu şekillenmiş çevre tarafından kendisi şekillendirilmeye maruz kalmaktadır. Bu bağlamda kültürel dokunun özü, çevrenin algılanış biçimi ve tinsel değerlerin doğanın nesnelere üzerinde anlam bulması; insan fitratının ve toplumsal evriminin antropolojik bir hikâyesidir (Ateşin 1995: 72). Bu ilişkilerin oluşması sürecinde, ortak kültür ve kabuller doğal şartlardan etkilenirken, aynı zamanda insan kendi mutluluğu ve refahı için doğal işleyişi yönlendiren bir çabanın içinde olmayı yeğlemiştir. Bu karşılıklı ilişkiler sarmalında; her toplumsal grubun dinamikleri, doğaya atfettiği değerler potasında kendi ilişkiler manzumesini ortaya çıkarmıştır (Tuna 2000: 62).

Birbirinden farklı örüntülerle kimlik bulan kültürlerde, dağlara ve doğanın çoğul nesnelere kutsallıklar atfedildiği gibi, Şamanlık ve Zerdüştlüğün de bunlara yüklediği mistik ve tinsel anlamların etkisiyle Anadolu'da yaşayan halklardan biri olan *Türk* ve *Kürt* kökenli Alevilerin kimi dağlara atfettikleri kutsallık bir tevatür olarak yaşatılmaktadır. Kutsallıklarından dolayı biraz da korkularak izlenen dağ coğrafyamızda ulu yol velilerinin mezarları, makamları, dede *düşekleri* ya da doğrudan doğruya dağın adıyla (Munzur Baba vb.) ilgili kutsal söylenceler bulunmaktadır (Birdoğan 1988: 60). Bugün antik bir inancın mirası olarak yaşatılan bu ritüellere belki de tarihsel korkular nedeniyle *İslami* bir kisve giydirilmiştir.

Alevilerde doğaya atfedilen kutsallık kümesi içinde yer alan ağaç kültü; yaşam ve ölümün mutlakiyetini ifade etmektedir. Ağaç figürünün yer altında dağılan kökleri *ölüm*; yer üstündeki gövdesi (dal ve yapraklarıyla) ise, *yaşamı* tasvir etmektedir (Yıldız 2007: 93-94). Alevilerin toplumsal düzlemde bir araya gelmesini sağlayan ritüellerle birlikte simgeleşen asırlık ağaçların diplerinden alınan toprak, insanın manevi dünyasına sağladığı bir gücün belirtisi olarak evin el değmeyecek bir köşesinde saklı tutulur. Alevilik inanç örgüsünün tarihsel belleğinde tezahür eden bu tür ortak kabullerin uğur getireceğine, kötülöklere karşı koruyacağına ve hastalara şifa dağıtacağına büyük bir itikatla inanılır.

Yaşam ve sonsuzluğun *Hakk*'tan erimenin bir sembolü olan ağaç; doğurganlık, yaşam, ölüm ve yeniden üremenin ağaç kültü üzerinde somutlaşarak (Ergun 2004: 17-18), Alevi kültüründe *Tanrı-Evren-İnsan* birlikteliği hayat ağacında motife olmuştur. Ağaç kültü, İslami inançtan Uzakdoğu

Budizm’inden Anadolu Antik inançlarına değin tüm uygarlıklarda ortak aklın yarattığı inancın ve kültürün simgesi haline gelmiştir (Ergun 2004: 82). Ağacın ölümsüzlük sembolü olması ve aynı zamanda yaşam döngüsünü tariflemesi, Alevilik inancının toplumsal düzleminde hep yer almıştır.

Alevi menkıbelerinde görülen kuru ağaç dalı, yanan odun, sopa veya asanın yeşertilmesi inancı, ağaç kültürünün ne denli kutsandığının bir belirtisidir. Ağaç kültü sadece inancın bir gereği olarak gelenekselleşmemiş; sürüleri, atları, diğer hayvanları besleyen nesnelere olduğu için de korunmuş ve aslında bu inanç güdüsüyle modern bir çevre kültürü yaratılmıştır. Tarihsel süreçlerin sorunlu dönemlerinden günümüze değin Aleviliğin ne olduğu, doğa bağlamında insani odaklı olmasının yarattığı hümanizm ve yaradılışın gizemini açıklayan kuramları (bk. Başköylü 2009), gerek Aleviler ve gerekse 1980’lerden sonra bu inanç grubunun dışında bulunan kişiler tarafından yoğun olarak tartışılmaktadır. Süregelen bu tartışmalar kendi mecrası içinde dağılarak Aleviliğin ne olması gerektiği üzerine odaklanmaktadır. Tüm tartışmaların inanç ve ritüeller üzerine odaklanmasından dolayı; mekânsal kabuller, çevre ve doğaya mistik anlamda duyulan kutsal sadakat gibi kavramların toplumsal yaşam içindeki gücünü görünmez bir hale dönüştürmektedir.

Alevilikte doğanın başka bir örüntüsünü temsil eden suyu kutsal sayan inanç, Alevi geleneksel yaşamına değişik biçimlerde yansır ve suyun en az düzeyde kullanılması tavsiye edilir. Alevilikte kişi su ile arınmaz ve gerçek arınma ancak *uhrevi* arılıkta mutlakiyete varır. Suyu *tükürmek* veya suya *kirletmek*, büyük günahlar arasında yer alır ve suyun kirletilmemesine büyük bir özen gösterilir. Ancak bu değerler kentleşme olgusuyla birlikte Alevi dünyasında değişerek, toplum içinde bu değerlerin taşıdığı anlamlar silikleşmiştir. Özellikle kırsal kesimde kimi pınarlar, su kaynakları Alevilerce kutsal ve uğurlu sayılmaktadır. Buralarda toplu ziyaretler yapılarak kurbanlar kesilir ve adaklar adanır (Bozkurt 2005: 168-169; bk. Res. 3-4). İleri sürülen bu fikirlerin odağında doğal çevreyi korumak ve güçlendirmek için yeni tekniklerden veya daha güçlü buluşlardan söz etmek çok da anlamlı gelmeyebilir. İnsanlığın yaşama bakışını ve doğayı kabile toplumlarından beri çarpıtan ve ahlaki sınırları zorlayan kapitalizm engellerini dışlayarak, bir insan kolektifliği gibi komünal olarak doğayla ilgilenme mücadelesi anlamlı olabilmektedir (Bookchin 1996: 47).

Resim 3-4. Alevilik inancında kutsal sayılan Munzur suyunun doğduğu gözeler bölgesi (Ovacık-Tunceli; K. Sami, 2010)

Günümüzde, çelişkiler, çatışmalar, ikilemler, tutarsızlıklar, istikrarsızlıklar ya da kısaca modernliğin gündelik yaşamdaki hüsrancı ve sözlerin ikili varoluşları (Lefebvre 1971: 108) kaotik kentsel yaşamın kaçınılmaz sonuçlarıdır. Bunlarla baş edememek, onlarla kuşatılmak, kararsızlığa ve tedirginliğe kapılmak, yabancılaşmak ve sonra da bu yabancılaşmanın eleştirileceği, meşrulaştırılacağı ve ikame edileceği yeni bir dünya arayışı içinde olmamız (Kaçel 1991: 160); unuttuğumuz geleneksel değerleri tekrar düşünmemizi zorunlu kılmaktadır

Alevi Yerel Kültürünün Çözülüşü ve Evin Simgeleşen Anlamı

Türkiye’de geleneksel bir yaşam tarzı içinde kırsal alanlarda yaşamlarını idame eden *Türkçe* ve *Kürtçe* konuşan büyük bir Alevi topluluğu mevcuttur. Alevilerde toplumsal işleyişin döngüsünü tanzim eden ve insanı merkeze yerleştiren inanç sisteminin yarattığı teâmüllere karşı; 1970’lerden itibaren bu geleneksel değerleri dışlayan bir başkaldırı ortaya çıkmıştır. Türkiye’nin o yıllardaki siyasal ortamında büyüyen yeni nesil, geleneksel Alevi öğretilerini ve kutsal mekânlara atfedilen değerleri dışlayarak, Alevilik algısını sosyal ve demokratik bir dönüşüm hareketine indirgeyip; halkın geleneksel kültür ve ritüellerle olan tarihsel bağlarını zayıflatmaya çalışmıştır. Bu dönemle birlikte sol görüşlü fraksiyonlar Alevilerin yoğun olarak yaşadığı kırsal ve kentsel bölgelerde kendilerine bir egemenlik alanı bulmuşlardır.

Türkiye’de 1980’li yılların sonlarına doğru sol politik örgütler büyük oranda Alevi olmayan taraftarlarını kaybederek kendi içlerinde, neredeyse bir Alevi hareketi olarak kalmışlardır (Bruinessen 1996: 7-8). Türkiye Cumhuriyeti’nin son 25-30 yıl içerisinde yaşadığı toplumsal dönüşüm ile kentlerin ve kırsal alanların yeniden kurgulanması, terör ve şiddetten dolayı kırsaldan iradi olmayan göç, toplumu yeni yapısal dönüşüm süreçleri içinde farklı yerleşim sorunlarıyla yüz yüze bırakmıştır. Doğu bölgelerinde

zoraki göçün mağdurları arasında yer alan nüfusun büyük bir kesimi olumsuz etkilenmiştir. Bu sorunlu yıllar Aleviler; özgün sosyo-kültürel yapılarını, doğaya atfettikleri değerleri, insan odaklı kabulleri, sözlü kültürleriyle ruh bulan ritüelleri, içe kapanık birlikteliği sağlayan toplumsal döngüleri ve cemaat bilincini mekânsal çevrede manzumeye dönüştüren yaşam biçimleri ile büyük bir değişime uğramıştır.

Çoğunlukla kırsal bölgelerde yaşayan Aleviler kapalı toplumsal yapıları çevrenin dışsal baskılarıyla birleşince, bu halk kendi toplumsal düzeni içinde iç hukuk yaratmıştır. Dinin şekilsel buyruklarına itaat etmeden öz değerlerine eğilmiş; sözlü olarak aktarılan efsaneler, mitler, türküler, mekân içindeki semboller (eşik, ocak vb.) ve imgeler gibi öğeler etrafında anlam kazanan kültürel bir kimlik ortaya çıkmıştır (Salman 2009: 234). Alevi kırsal yerleşimlerinin mekânsal ve kültürel dışavurumlarını tanımlayan yapıli konut (ev) dokuları; birbirine tezat teolojik kabullerin olduğu bölgelerde, toplumsal uzlaşmayı temsil eden farklı bir desenin örüntüleri olmuşlardır. Bu bağlamdan hareketle, Turgut Cansever; “çevrenin inşasında sanat tercihlerimiz, inandıklarımızın eylem ve eserimizdeki tezahüründen ibarettir. Yaptıklarımız, inancımızın tam bir tezahürüdür” (Cansever 1995: 50) der. Ülkemizde farklı bir etnisiteye ve inanca sahip toplulukların yarattığı kültürel zenginlik; çevresel boyutta ortak aklın ve ekolojik anlamda da nasıl sürdürülebilir (bk. Res. 5-6) olduğunu ortaya koymaktadır (Sami 2009: 67).

Resim 5-6. Geleneksel yerleşimlerin temsiliyetini sağlayan ve sürdürülebilir çevrede taş ve kerpiç malzemelerle inşa edilen kırsal evler (Yoncalı/Ortinik Köyü ve Türkmenhacı Köyü; K. Sami, 2010)

Dünyayı sarmalayan kapitalizm ve küreselleşme hareketleri yeni toplumsal ve kültürel dönüşümler düzeninde, bizim gibi ülkelerde özgün dokulu geleneksel yerleşim bölgeleri büyük bir tehditle baş başa bırakılmıştır. Bu tehditlerin kaynağını meydana getiren etmenlerin başında zoraki yapay değişimlerin ve metanın kutsallığına dayalı bir düşüncenin geleneksel ola-

rak yerleşim dokularına nüfuz edebilmesini sağlayan bir gücün ortaya çıkması gelmektedir.

Geleneksel yerleşim dokularının özünü oluşturan tarihsel birikim, teolojik değerlerin mekânda bulduğu anlam, sınırlı ekonomik bir güçle yaratılan ortak payda ve doğal malzemelerle inşa edilen mekânlar; sömürü ve tüketim kültürüne heba edilerek, geçmişin kültürel değerleri yeni konutlaşma adına topyekûn yıkıma maruz bırakılmaktadır (Oliver 2006: 24-25). Yapılı çevrenin oluşum süreci içinde yerleşim alanlarının mekânsal dokularını belirleyen evlerin (konut) bir kimlik ögesi olarak ifadelendirilmesi; toplumun sosyo-kültürel, ekolojik ve tinsel değerlerinin kültürel anlamda somut bir halini ortaya koymaktadır (Sami 2007: 64). Her toplumsal katmanın inanç sisteminde eve ve onun mekânsal birimlerine yüklenen tinsel anlamlar vardır. Toplumsal hayatın süregelen tarihsel akışı içinde evin (konut) sembolik anlamı her zaman olagelmıştır. Bu görüşlerin yanında evin (dwelling) ritüel amaçlar içinde salt bir barınma ve ev olmanın ötesinde kutsal bir mekân olarak inşa edildiği görüşü vardır (Rapoport 1969: 40). Kur'an'da yaşamın sürdüğü mesken (ev, konut) konusunda doğrudan doğruya bir ayet bulunmamasına rağmen; dolaylı olarak eve dair bazı kaidelerin olduğu bilinmektedir. Kur'an'da insanın oturduğu ve yaşamını sürdürdüğü yer olan *ev*; *mesken* ve *beyt* olarak geçmektedir (Özek 1995: 12). Ev, ailenin bekasını ve ona mahremiyeti sağlayan özel barınağıdır. Evin mekânsal birimlerinin örgenleşmesi; ailenin burada nasıl oturduğunu ve nasıl yaşadığını belirler. Ev yapmak; yaşamın uzun bir erimde sosyo-kültürel düzeyde nasıl bir biçim alacağını ve toplum içinde ailenin sahip olabileceği statüyü belirleyebilmektedir (Soykan 1999: 104).

Günümüzde konut sosyolojisi adı altında geliştirilen ve birçok toplumsal örüntüyü kendi etki alanı içinde barındıran bilim; konutla (ev) *kültür-çevre-insan* arasında doğrudan bir ilişki olduğunu dile getirmektedir. Tarihe referanslaşan her bir kültür kendi özgül koşulları içinde doğanın verilerini dikkate alarak, konut tipolojilerini oluşturagelmıştır. Tarihsel sürecin filtre edilen değerlerinden hareketle; konut inşa sürecini belirleyen ve sornsalın çözümünde etkenleri tanımlayan kabuller sarmalında bir ideolojinin varlığı, geleneksel yerleşim dokularının toplumsal düzeninde hep olagelmıştır (Canan 1995: 17). Bugüne kadar süregelen dinlerde, heterodoks inançlarda ve İslam'da bir mesken algısı hep olmuştur.

Kur'an'da mekân maddi ve manevi açıdan ele alınmıştır. Maddi yaklaşımda; meskenin makro ölçekte, şehir, mahalle ve komşu meskenler bütününde cami, çarşı ve okul gibi kamusal kurumlara göre yerini tespit eder. Mikro ölçekte ise; müstakil bir konutun iç bölümlerini, tefriş ve tezyinatın olası

özelliklerine de göndermeler yapmayı ihmal etmez. Manevi yöndeki değerlendirmelerde evin özelinde var olan mahremiyet değerlerini ve toplumsal düzen içinde taşıdığı temsiliyete yapılan özel vurgu büyük bir önem taşımaktadır (Canan 1995: 18). Dünyanın birçok farklı kültüründe toplumsal yaşamın bekasını belirleyen din ve inanç temayülleri; evin formuna, planına, mekânsal düzenlemelerine ve tipolojisine (Rapoport 1969: 41) etkileri bilinirken; Alevi geleneksel yerleşim kültüründe ortak mekânsal kabullerin bu değerlerle örtüştüğünü söylemek çok da abartılı sayılamaz (bk. Res. 7).

Ev, özel yaşamın mahremiyetini temsil eden bir mekânı olarak veya toplumsal yapının kültürel değerlerini simgeleştiren anlam, bir toplumdan ötekine ve aynı toplum içerisinde değişebilen anlayış derecelerine bağlı olarak (inanç, âdet, görenek ve kültür) yaratılan ortak kabullerin birçok noktada somutlaştığı alandır (Erginöz 1988: 99). Yerleşim alanlarının dokusal kurgusunu belirleyen ne kadar kültürel *erk* varsa; bir o kadar da *otokton konut* örüntüsü ve biçiminin var olabileceği söylenebilir. Zaman diliminin aralıklarında ortaya çıkan bu farklar gerek eş zamanlı kültürler ve gerekse de aynı kültürün tarihi akışı içinde kolayca saptanabilir (Sami 2007: 65).

Resim 7. Ev plan düzeni içinde kurgulanan ve mütevazılığın iç mekâna yansıtan **Cem Evi** (Bismil-Türkmenhacı Köyü; K. Sami, 2010)

İnsanların bir yere ilişkin anlamlı buldukları şeyler (tarih, binalar, çevre vb.) zaman içinde kullanılarak azaltılmakta, bitirilmekte veya tüketilmek-

tedir. Yerelliklerin sahip olduğu bazı kimlikleri tüketmesi de olasıdır. Böylesi yerler, zaman içinde neredeyse her şeyin tüketildiği yerlere dönüşmektedir. Bu durum, çok yönlü yerel coşkuların, toplumsal ve siyasal hareketlerin dinamizmine bağlı olarak değişebilir (Urry 1999: 11). Alevi kırsal yerleşmelerindeki evrilmeleri bu fikirlere göre yorumlamak daha anlamlı olabilmektedir.

Ev kavramsal olarak dışıldır (Soykan 1999: 100), içine aldıklarını besler, korur ve büyütür. Biyolojik bir varlık olarak insanın ilk evi ana rahmidir. Alevi kırsal kültüründe ev olgusunun tekâmülü, iç bölümlerinin kurgulanması ve evin dışsal olarak doğayla kurduğu sıcak ilişkiler; ana rahminde gelişen süreçleri tasvir eder niteliktedir. Toplumsal hayat içinde örgenleşen aile, kültürel değerleriyle örtüşen konut ve bu konutu çevresel boyutta tanımlayan sosyal, kültürel ve inanç kabullerine bağlı bir yaşamı sürdürbilmeyi kimliksel bir vurgu olarak öne çıkarabilmektedir (Montgomery ve McCabe 1973: 2, Aktaran: Kalınkara 2000: 43).

Mekânsal ilişkilerin önemi, var olan çevreye hâkim kültürün gücü, mekâna atfedilen değer; söz konusu toplumsal nesnelere özel karakterine bağlıdır. Yerleşim alanlarının dokusunu belirleyen ve tekilden çoğula doğru evrilen mekânsal ilişkiler genel bir etkiyle sınırlandırılmaz. Bu alanlarda söz konusu toplumsal nesnelere belirli ayırt edici özellikler ya da güçler taşımaları nedeniyle etkide bulunur. Bu bağlamda yalın mekân yoktur, sadece farklı türden mekânların ortaya çıkan anlamları, mekânsal ilişkileri veya toplumsal kabullerle ortaya çıkan mekânsallaşmalar vardır (Urry 1999: 97). Ülkemizde bir temrin hezeyanı içinde inşa edilen evler ile apartmanlara tıkmış insanların ruhunda açılan hayal kırıklıklarını yok edebilmek için, doğaya ve ekolojik bir yaşam tarzına duyulan özlem; son yıllarda akademik güncel tartışmaları içinde yer almaktadır (Soykan 1999: 110). Çünkü geleneksel yerleşim alanlarında insan hayatının kültürel ve dinsel değerlerle birlikte mahremiyetini sağlayan mekânda önemli olan meskenin yerle teması, mimarisi, formu ve görsel değeridir (Erginöz 1988: 25). Bu bağlamda yerleşimlerin bütüncül dokusunda temsiliyeti sağlayan konut; mahremiyet anlayışının uygulanmasında, egemenlik sınırının savunulmasında, kişisel mekânın tanınmasında, kalabalıktan arınmada, etkileşim yoğunluğunun denetim altına alınmasında, yön bulmada ve yer tanımlamada belirleyici bir nirengi noktası olabilmektedir (Turgut 1990: 39-40, Sami 2007: 67).

Farklılaşma ve Ayrışma Açısından Aleviler

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluş yıllarıyla birlikte ortaya çıkan yeni toplumsal görünüm ile değişimleri tetikleyen dinamikler; kentleşme hareketle-

rine, kültürel yapıya, insani ilişkilere ve mimarileşme süreçlerine yapıcı katkılar sunmuştur. Ancak bu değişimler ülkenin her yanını sarmalayan dönüşümlere aynı oranda sirayet edememiştir. Bu dönüşümler Doğu bölgelerini temsil eden kentsel ve kırsal yerleşimleri farklı boyutlarda etkileyerek¹, bölgede son yıllarda yaşanan toplumsal içerikli olayların ortaya çıkmasını tetikler nitelikte olmuştur (Sami 1999: 17-18). Bu bağlamda Türkiye'nin kırsal doğu bölgelerinde yaşanagelen sorunlu toplumsal dönüşümler ve kentleşme hareketleri; bölge kentlerinin mekânsal dokularında ve fiziksel suretlerinde iradi olmayan bir döngünün ortaya çıkmasına yol açmıştır (Sami 2011: 270-272).

Son yılların dönüşüm sarmalında ortaya çıkan sosyal içerikli olaylar farklı inanç gruplarını toplumsal uzlaşının dışına iterek, bu insanların yerleşik hayatlarından kopmalarına neden olmuştur. Kültürel çoğulculuğun temsilini sağlayan Aleviler (Seufert 2005: 215-238), Yezidiler (bk. Sami 2009: 67-74), Ermeniler ve Süryaniler (bk. Özmen 2006); günümüzde salt toplumsal uzlaşıdan kalmış grupların başında yer almaktadırlar. Bölgenin değişik kırsal yerleşim alanlarında hayatlarını idame eden ve de bu gruplardan birisi olan Alevilerin büyük bir kesimi göçe maruz bırakılırken; geride kalan köylerde de az sayıda insan yaşamak zorunda kalmıştır².

1960-70'li yıllar Alevilerin kentlere aktığı, göç ve kentleşme hareketlerinin yoğunlaştığı bir dönem olarak bilinir. 1970'li yıllarda iç ve dış faktörler nedeniyle sağ-sol ideolojik kamplaşmaların yoğunlaştığı bir sürece denk gelmektedir. Bu dönemde kentlileşen Alevi gençlerin pek çoğu için Alevilik, sol ideolojik eğilimler arasında kaybolmuş, dinsel yanı reddedilerek sosyal ve kültürel yanı öne çıkarılmış ve özellikle *sol* ideolojilerle birlikte anılmaya başlanılmıştır (Salman 2009: 236). Günümüzün çağdaş toplumlarında kültürel bir renk olan çoğu yerelliklerin, gayri iradi ekonomik, sosyal ve kültürel dönüşümlere maruz kalmaları nedeniyle yeni tanımlamaların içine sokuldukları bilinmektedir. Özellikle siyasal ve ekonomik değişimlerin kırsal bölgeleri önemli ölçüde etkilediği açık olsa da, yeniden yapılanma süreçlerinde bu tür yerelliklere ilişkin her şeyin, sadece bu dönüşümleri yansıttığı sonucunu ortaya çıkarmada zayıf kalmaktadır (Urry 1999: 103-104). 1980 sonrasında giderek yaygınlaştırılan, toplumsal birlik ve dönüşümler adına Alevi köylerine camilerin yaptırılması, Aleviler tarafından bir saldırı olarak görülmüştür. Toplumu bu yeni kodlarla tanzim etme projesi, toplumsal kaynaşmayı yaratamadığı gibi; ayrışmaları daha da derinleştirmiştir (Aktaş 1999: 66).

1950'lilerin başlarından itibaren bazı kırsal bölgelerde hâkim desen olan Alevilerin, yerleşik oldukları alanlardan kent merkezlerine doğru bir göç

başlamıştır. Kentlerin nizami olmayan çeperlerinde yerleşim alanları oluşturan Aleviler; gettolaşan ve yoksul kümeyi sarmalayan halkalardan birini oluşturmuşlardır (Bozkurt 2005: 92; Yılmaz 2004: 258). Süregelen göçlerin Aleviler üzerinde yarattığı sosyal ve kültürel baskıların yoğun olarak yaşanmasına rağmen, bu toplumsal grup kendi yerel düzleminde bir manzume haline getirdiği hiyerarşik yapı gücünü hâlâ korumaya çalışmaktadır. Kırsalda zayıflayan ve kentsel alanlarda ise öbekselen sosyal tabakalar arasında geleneksel kuralları öğreterek, liderlik erkini elinde tutan kişiler vardır. Bunun yanında toplum kurallarının tekrarlandığı toplu törenler ancak *dede* ve *talibi* arasındaki ilişkinin harekete geçirilmesiyle mümkün olabilmektedir. Toplumsal dayanışmayı sağlayan bu törenler; dedenin otoritesini, edep felsefesini, öteki dünya korkusunu, anlaşmazlıkların çözümünü, ortak paydanın onayını ve bireyler arasında uyumu sağlayan etkili bir sistemi işaret etmektedir (Shankland 1997: 29). Alevilik, toplumsal yapı kabullerinin şekillendirdiği içe kapanık inanç örgüsü ve ekonomik, sosyal, yönetsel ve siyasal olgular nedeniyle hep kuşkuyla bakılan bir hayat tarzı olmuştur (Salman 2009: 231). Tarihsel geçmişi, toplumsal birliklikleri tanzim eden ritüelleri, inanç manzumelerinden doğan bir kültürel yaşam tarzı ve evrilen toplumsal tabakalaşma süreçleri; ancak 20. yüzyıldan itibaren araştırmalara konu olabilmıştır. Daha önceleri *Alevilik* kapalı kırsal alanda ve egemen toplumsal erkin uzağında gizlice yaşanan bir hayat tarzı olarak algılanmıştır.

İslam inanç temayülleri içinde mekânsal önemi vurgulanan misafir odasının sahip olduğu farklılık; Alevi ve diğer kültürlerin pek çoğunda da aynı nitelikleri taşıdığı bilinmektedir. Müslüman Sünni Kürtlerde, Yezidilerde ve Alevilerde (Türkmen ve Kürt) evin simgesel özelliğine vurgu yapan *eşiğe* kutsallık atfedilir ve *eşiğe* basmak günahlar arasında yer alır. Özellikle Alevi ritüellerinde salona girilirken ilk önce *eşik* niyaz edilir ve bu nedenle Dede ocaklarının *eşikleri* kutsal sayılır. Buralarda dilekler dilenir. Eve gelen gelinler ilk önce *eşiği* kutsarlar. Alevilerin toplumsal yaşamında bu âdetlerin dışında da ocak ve ateş kültü ailenin bekası için kaçınılmaz bir kural olarak tezahür eder. Ailenin toplumsal yaşamda sürdürülebilirliğini ve ailenin statüsünü belirleyen ocak önemli bir figür olarak bilinmektedir. Ocak ve ateşe atfedilen kutsallık; Sümer, Asur ve Hitit gibi antik Anadolu inançlarına kadar uzanabilmektedir. Bu bağlamda süregelen gelenekler Alevi ve Yezidi kültürünün bir parçası haline gelmiştir.

Ateşe egemen olma ve onun kudretine inanma; dünyada birçok inanç sisteminde görülen bir temayüldür. Tunceli ve Erzincan yöresinde yaşayan Alevi Kürtler arasında ocak sahibi olan ailelerin doğrudan ateşe egemen

olma gücüne sahip olduklarına inanılmaktadır (Bozkurt 2005: 128). Manevi hazların kültürel tezahürünü anonim bir söylemle tanımlamak sorunlu olduğu için, antropo-coğrafik görüş her bir toplumsal kültürün kendi doğal çevre sınırlarında ele alınmasının gerekliliğini vurgular (Malinowski 1990: 23). Doğada sayısız örüntünün keşfi ve tevatür olarak atfedilen kutsallık, ahenkte uyum sağlamanın şiiresel bir metaforu olarak görülür. Çevrecilik, kamu sağlığına en az zararı vermek ve ham maddeleri gelecek kuşaklar için korunma suretiyle, kaynakların verimli ve temkinli kullanılması hedefini ileri sürer (Bookchin 1996: 106). Oysa insanlığın doğayı sömürmesi ve hükmü altına alması gerektiği yolundaki bazı temel kavrayışlar, insanın insan üzerindeki tahakkümü ve sömürüyü bir mübah yol olarak görmesinden kaynaklanmaktadır.

Şehirden kırsal yaşama, sadece insanların sıkça birbirleriyle karşılaştıkları, farklı biçimlerde bağlantılı oldukları ve birbirlerini tanıdıkları veya yalnızca tarımsal üretime dayalı cemaatler çevresinde gelişen bir hayat sürmezler (Urry 1999: 22). Alevi kültürünün sosyal ve ekonomik temelini oluşturan tarımsal ilişkiler toplumsal bağları bir yandan güçlendirirken; kırsal alanda örgütlenme biçimlerini belirleyen dinsel motifler ve mekânsal algı temayülleri tarihsel bir filtreden süzülerek ortaya çıkan ritüeller üzerinde anlam bulmaktadır.

Süregelen tüm tartışmaların ötesinde geleneksel mimari yerleşim dokularını yaşatabilmek veya günümüz uygulamaları için bir değerler skalası oluşturabilmek adına; bu türdeki yapıların ampirik bir süzgeçten geçirilmeli ve geleceğe referanslar oluşturulmalıdır (Oliver 2006: 144). Geleneksel kültür kavramının ve insan davranışının çevre biçimlenişinin etkisi üzerinde durulmaya 1960'lerden bu yana başlanmış, fakat kültür ve mekân arasındaki insan ve çevre ilişkisi ve onları birbirine bağlayan mekanizmaları holistik bir yaklaşımla analiz eden çalışmalar azınlıkta kalmıştır. Bu nedenle *kültür-çevre-mekân* ve *insan* arasındaki ilişkilerin önemi günden güne artmaktadır (Turgut 1990: 1).

Yapılı çevre dokusunda yaşanmış/yaşanılacak hayatın mekânsal öznesi olan evin iç mekânlarla birlikte yarattığı biçim ve dış görünüşün ferdi güçlerde bıraktığı güven, görüntü sürekliliğindeki vurgu, her öncel kural hakkındaki güvensizlik, iç kısmın dışa doğru büyüme evresi (Erginöz 1988: 61) geleneksel Alevi kültürünün mekâna yansıyan inancını ifade etmektedir. Ancak sınırların anlam yitimine uğradığı günümüzde ulusal kimlik iddia edildiği kadar *belirleyici*, etnik kimlik görüldüğü kadar *doğal* ve dinsel kimlik vaaz edildiği kadar sonsuza dek *değişmez* değildir (Baumann 2006: 137). Bugüne kadar kültürü, sahip ve üyesi olduğumuz bir şey olarak dü-

şündüysek, artık kültürü ürettiğimiz ve biçimlendiricisi olduğumuz bir şey olarak düşünüp yozlaştırmadan geleceğe aktarabilmeliyiz.

İki Köy: Türkmenhacı ve Yoncalı (Ortinik) Köyleri

Geleneksel Alevi yerleşimlerinin yapıları çevrelerinden biri olan Türkmenhacı ve Yoncalı (Ortinik) köyleri; mimari disiplin bağlamında kırsal mimarinin mekânsal oluşumlarını halk kültürünün geleneksel kabullerinden ortaya çıkararak ve onu toplumsal yaşam örgüsü etrafında şekillendiren bir tipolojiyi işaret etmektedir. Alevi kırsal yerleşim mimarisinin özgün niteliklerini mekânsal dokuda barındıran bu köyler, tarımsal kültürün günümüze değin gelebilen örüntülerini temsil etmektedir (bk. Res. 8,9,10,11). Halk kültürü kavramı tekilden çoğula doğru evrilen kırsal yaşamın örgütlenme düzenine egemen olan sözlü ve dinsel değerlerle birlikte halkın kültürel değerlerini bir pota içerisinde muhafaza edebilmektedir. Bir toplumun vazgeçilmez temel özelliklerinden biri olan *ortak değerler*; dil, din, sanat gibi maddi ve maddi olmayan öğelerden meydana gelmektedir. Alevi kültürü bağlamında kırsal mimarlık; teolojik değerlere, iddialara, isimlere, anılara, mitlere ve umutlara fiziksel bir biçim verme arzusunu hep belleğinde taşımıştır. Kırsal kökenli insanlar, köysel yerleşimlerin dokusunu oluşturan konutları geleneksel kültürün yarattığı doğaçlama bir anlayışın örgüsü etrafında ve ortak kabullere sirayet eden bir kabulle inşa edebilmişlerdir. İnsan eliyle inşa edilerek anlam kazanan yapıları kırsal köy yerleşimlerinin fiziki dokusu, *maddi kültürel mirası* tekil bir sahipliğin ötesinde toplumun yüzyıllara yayılan birikimiyle oluşabilen ortak değerlerini günümüze bir referans olarak aktarabilmektedirler.

Resim 8-9. Özgünlüğü günümüze kadar gelebilen mistik görünümlü Ali Altınbilek'in evi ve Türkmenhacı Köyü yerleşiminde bir doku parçası (Bismil-Diyarbakır; K. Sami, 2010)

Dinsel inançları, içe kapanık toplumsal örgüleri ve süregelen ritüelleri pek çok araştırmaya konu olmasına karşın; Alevilerin geleneksel yapıları çevrede inşa ettikleri spontane mimari konut yerleşimleri, kültürel miras bağla-

mında yeterli bir düzeyde araştırmacıların ilgisini çekmemiştir. Bazı araştırmacıların çok yeni bir olguymuş gibi ele aldığı Alevilik inanç sistemi ve toplumsal düzlemdeki manevi tezahürü, aslında geleneksel kırsal yaşamla bütünleşen ve köklü kültürel bir mirasın örüntülerini mekânsal birimlerin (cem evine dönüşebilen misafir odası vb.) suretinde tezahür eden ve doğal yapıyı çevreye gösterilen değeri ifade etmektedir. Ülkemizin geleneksel Sünnî inanç sistemi dışında toplumsal gruplar arasında yer alan Alevilerin, kendilerine özgü efsaneleri, ibadet biçimleri, inançları, ritüelleri ve doğal yapıyı çevrelerine yükledikleri mistik manevi sorumluluklar; bugün kırsala özgü ekolojik bir yaşamın Türkmenhacı ve Yoncalı (Ortinik) köyleri üzerinde nasıl sürdürülebilir olduğunu ortaya koymaktadır. Yerel halk nezdinde bir temsiliyeti sağlayan kırsal evler; ev sahibinin sosyal statüsü ve yaşam şekli hakkında da bilgi edinmek için önemli veriler içermektedir. Kırsal mimarinin dokusunu meydana getiren düşünce potasında, bugün modern mimarinin belirlediği kaygıların çoğunu görmek mümkündür. İhtiyaçlar, dinsel kabuller, mahremiyet ve yörede var olan malzemelerin birinci derecede belirlediği konut yapım süreçleri, mimari olmayan bir mimarlık (architecture without architect) güdüsüyle ortaya çıkmıştır.

Resim 10-11. Tunceli (Dersim) İsyanı sonrasında köylerine dönenlerin sürgün günlerini hatırlamak amacıyla evlerinin köşe duvar örgüsünde kullandıkları köşebent taşlar³ ve köyün en yüksek tepesinde görülen Munzur Nehri (Ovacık-Tunceli, Yoncalı (Ortinik) Köyü; K. Sami, 2010)

Diyarbakır ve yöresindeki Alevi kırsal yerleşimlerinin en otantik öğelerine sahip Türkmenhacı Köyü; 700 yıllık bir tarihsel sürece referanslanmaktadır. Geçmişine dair yazılı bir kaynak olmamasına rağmen, Osmanlılardan günümüze değin bu köyde Türkmen bir Alevi topluluğu hep yaşayagelmiştir. Dışarıdan gelebilecek olası baskılara karşı; bu köyün fiziki dokusunu oluşturan kerpiç evlerin büyük bir çoğunluğu bitişik nizamda yapılmıştır. Zaman içinde yörede vuku bulmuş baskılar azaldıkça evlerin bitişik olarak yapılması terk edilmiştir⁴ (bk. Res. 15-16).

Anılan yörede Türkmen Alevi köylerinin isimlerine Osmanlı egemenliği sonrasında tutulan ilk Diyarbakır Tahrir Defteri'nde rastlanılmaktadır. Bu da yörede var olan Türkmen Alevi köylerinin Osmanlı egemenliğinden önce de var olduğunu ortaya koymaktadır. Çalışmaya konu olan köylerden birisi olan Bismil/Diyarbakır Türkmenhacı köyünde bölgede son zamanlarda ortaya çıkan toplumsal içerikli olaylardan ötürü kırsal nüfus azalmıştır. 1980'lerde 1437 kişi olan nüfus 2003'de 850'lere kadar düşmüştür (Taşğın 2006: 52-53).

Resim 12-13. Bitişik ve ayrıntı nizamda oluşan köy yerleşim dokusu (Bismil-Diyarbakır, Türkmenhacı Köyü; K. Sami, 2010)

Kültürel miras bağlamında Tunceli yöresinin taş yapı geleneysel yerleşimlerinin en güzel örneklerinden birisi olan ve de Mercan Dağlarının doruklarında yer alan Yoncalı (Ortinik) Köyü; ikinci çalışma alanı olarak seçilmiştir. Köyün yakın çevresinde taş malzeme olmamasına rağmen, imece yöntemiyle taşlar uzak yerlerden getirilerek, köyün bugünkü dokusunu oluşturan evler inşa edilmiştir. Yoncalı (Ortinik) Köyünün temellerini atan bu sakinler⁵; 1937 Dersim İsyanı sonrasında İç Anadolu bölgesinin kırsalında mecburi iskâna tabi tutulanların (Hozat'tan) geri dönmeleriyle yeniden hayat verdikleri köylerden bir tanesidir. Bu bölgede yer alan kırsal yerleşimlerin ayrıksı toplumsal ve politik dünya görüşleri, tarihsel süreç içinde hep şiddet ve farklılığa maruz kalarak günümüze kadar gelebilmiştir.

Türkiye'nin doğu bölgesinin sorunlu kentlerinden biri olan Dersim'in (Tunceli) kaderini belirleyen 1937-1938 yılları, Yeni Cumhuriyeti inşa etme sürecinin halkaları dışında kalmasından dolayı, *ayrıkçı* unsurları temizlemek için yürütülen en büyük *cezalandırma* ve *terbiye etme* operasyonlarını ifade etmektedir. Yerinden ve yurdundan edilenlerle birlikte kayıp olarak nitelendirilen insanların sayısı hakkında bugünde tutarlı bilgiler yok denilecek kadar azdır (Kürkçügil 2009: 55). Dersim (Tunceli) yapısal görünüm bağlamında sosyal, politik, kültürel ve konuştukları dil özelliğinden dolayı bir *öteki* olma algısına neden olmuştur. Devletin resmi ve tarihi kayıtlarına ancak bir suç merkezi olarak geçen yöre; toplumsal kültürel karakteristiğiyle, tarih boyunca daha çok coğrafi, politik ve kültürel bir sınır olarak algılanılması ön planda olmuştur (Aksoy 2009: 55). Dersim (1937-38) olaylarının devlet tarafından kontrol altına alınmasından sonra, bölgede büyük bir kitlesel göç başlatılmıştır. Dersim'e yıllar boyu giriş ve çıkışlar yasaklanmıştır. Bölge üzerindeki yasaklar 1947'de kaldırılırken, zorunlu iskâna tabi tutulanlar ancak 1950'lerden sonra daha önce yaşamış oldukları yerlere dönebilmişlerdir (Kürkçügil 2009: 60). Bu yılların bilinmezlikler sarmalı içinde göçü belirleyen yolculuk, kalkış noktası kaybolan yolculuğun bizzat referans noktalarını da ortadan kaldıran durak bilmez bir sorgulama biçimini almıştır. Sürgün, aslı bir evinin olduğunu ve en sonunda dönüp dolaşıp oraya varacağını farz etse de, yolculuk esnasında karşılaşılan sorunlar böyle bir yolculuk planının kapsamını mütemadiyen yarıp geçerek, bilinmezlik mecrasına yöneltmiştir.

İradi olmayan göç olgusunda, aslı bir ev ve eve dönüş varsayımlarını devam ettirme olasılığı giderek zayıflar ve sonunda kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya kalabilir. Dışarıya doğru yapılan yolculuğun belirsizleşmesinin içine kazınan bu ilk kaybın hatırlanılması; sürgünü zamanımızın anlamlı simgesi haline getirmiştir (Chambers 2005: 11). Kırsal Alevi kültüründe ele alınan bu iki köyü özgün kılan unsurların başında, geleneksel dokulu yerleşimlerinin ontolojisini yaratan sosyal, kültürel, coğrafik koşullar ve teolojik değerlerin bütüncül olarak mekâna yansıyan bir özelliğe sahip olması gerçeği vardır. Bu iki köyün aynı inanç düzleminde yaşamlarını sürdürmelerine karşın; farklı iki dili (*Türkmenhacı-Türkçe* ve *Yoncalı (Ortinik)-Kürtçe*) temsil etmeleriyle birlikte köylerinin özgün dokuları, bu araştırmayı ilginç kılmıştır.

Sonuç

Tarihsel döngülerin meydana getirdiği değişimlerde her toplumsal katman iradi veya iradi olmayan dönüşümlerden payına düşeni alırken, bu değişimlerin etkileri bazen hızlı ve bazen de yavaş bir şekilde ortaya çıkmaktadır. Türkiye'de ardı ardına gelen hızlı değişimlerin biriken tortuları, iradi ve

iradi olmayan göçler ile vahşi küresel kapitalizmin kentlere ve kırsala sirayet eden gücü; toplumsal bellekte bir yıkım ve geleneksel kültür birikimleri üzerinde de bir sarsıntı yaratarak; tarihsel referanslardan kopuk değerleri topluma benimsetmeye çalışmıştır. Bu dönemde kültürel dokusal yapıyı yeniden tanzim eden politikalar toplumsal bellek üzerinden silindir gibi geçerken, özgün kırsal yerleşimler bağlamında bölgesel ve etnik örüntülerle ifadesini bulan yerel mimari dil kodlarını yitirmek zorunda kalmıştır. Yerel mimari olarak değerlendirilen değerlerin toplum tarafından ortaya çıkan kabullerin ihtiyaçlarla ne kadar örtüştüğü büyük bir önem arz etmektedir. Buna karşın tarihçilerin coğrafik verileri fazla önemsememeleri, antropologların mimari dokusal tipolojileri yeterli düzeyde görememeleri, sosyologların ise fenomenolojik değerlendirmeler için fazla meraklı olmamaları; Alevi yerleşimleri gibi benzeri geleneksel yerleşim dokularının hikâyelerini anlamamızı zorlaştırmaktadır. Günümüzdeki gelişmelerin ortaya koyduğu sonuçları bütüncül bir pota içinde değerlendirdiğimizde ise, antropolojik ve sosyolojik çalışmalar; geleneksel mimari değerleri, doğaya atfedilen bilinmezlikleri, geçmişten gelen yapıları çevrelerin var ettiği ortak uzlaşıda mütevazı yaşamın erdemli sürdürülebilirliğini ortaya çıkaracaktır.

Alevi inanç ve yaşam kültürü bağlamında şekillenen kırsal konut dokusu doğal fiziksel çevreyle uyuşan ve toplumsal hayatla bağları yaşanabilir bir yapıya kavuşturan, yerel kabuller potası içinde ise taşıdığı bütüncül sonuçlara göre bireyler arası sürdürülebilir ilişkiler ağını ortaya çıkarmaktadır. Oysa şehir yaşamı ve onun soluk kesen yoğunluğu, sonu gelmez canlılığı, her yöne doğru gelişen dur durak bilmeyen açlığı; simgesel bir evren oluşturmak üzere yapmacıklık kullanımları gizler. Kentsel olanın kirliliği, tehlikesi ve insani ilişkileri bireyselliğe indirgeyen hükmü; pastoral bir yaşam tarzı kümesinde tanımlanan kırılık kesim kavramlarının nasıl da baştan çıkarıcı olduklarını göstermektedir. Alevilik inanç düzleminde ve sosyal hayatın akışı içinde keyfiliği ve bireyselliği ön planda tutan bir erk yok gibidir. Bu nedenle toplumsal dokuyu belirleyen insani ilişkilerde ortaya çıkan ortak kabuller ve ortakçılık ruhu ön planda tutulduğunu görebilmekteyiz.

Süregelen tartışmalarda; yerel mimarlık halk tarafından yapılan spontane mekânsal bir doku üretimi olarak kabul edilmektedir. Bu yapılar tasarlanmış bir fikirten veya profesyonel mimarlar tarafından kentlerdeki evler gibi inşa edilmemişlerdir. Bu da kırsal halk mimarisinin tarihsel serüvenini ortaya koymaktadır. Kırsal yerleşim dokularında evler (konut) yalnızca içinde oturanlar için değil, aynı zamanda ona dışarıdan bakan kişi içinde sosyal bir kabul oluşturmak anlamında bir değer taşımaktadır. Kırsal yaşamın yalın ve çok boyutlu çetrefil taleplerden uzak ekolojik dünyası, insan için daha te-

miz ve daha hoşlanabilir bir çevreyi yaratma çabasının ifadesidir. Doğal kaynakların korunması hareketi de sürdürülebilir fayda ve kalkınmanın çoklaştırılmasını ve daha temiz bir çevreyi işaret etmektedir. Alevi kırsal yaşamını belirleyen köylerin mekânsal dokularını oluşturan geleneksel yapılar özel nitelikli ihtiyaçlara cevap verebildiği gibi, özgünlükleri yıllarca veya asırlarca sürececek bir şekilde küçük değişikliklere ve yeni ilavelerle insanların ihtiyaçlarına cevap verebilecek ruhu özünde taşımaktadır.

Açıklamalar

- ¹ Doğu bölgelerinde 1928 yılında uygulamaya sokulan “Genel (Umumi) Müfettişlik” kanunu olağanüstü yetkilerle donatılarak, 1947’lere kadar devam etmiştir. Genel Müfettişlik Kurumu; bölgenin yerleşim ve imar hareketlerinden güvenlik sorununa kadar birçok konuyu kendi yaklaşımları içinde çözmeye çalışmıştır (Sami 1999: 18).
- ² Diyarbakır’da 1980’lerden önce kültürel ve toplumsal renkliliği ifade eden 7 tane Türkmen Alevi köyü (Büyükkadı, Nahırkıracı, Seyithasan, Aşağıdarılı, Türkmenhacı, Yukarıdarılı ve Şükürlü) var idi. Günümüzde ise, köylerin çoğu göç, terör veya başka nedenlerden dolayı harap olmuş ya da Sünni halkla yer değiştirmiştir. Ancak Bismil merkeze bağlı Türkmenhacı köyü özgün geleneksel yerleşim dokusunu (kerpiç evler) günümüze kadar koruyabilmiş ve de işlevsel “Cem Evi”yle varlığını sürdüren ender köylerden bir tanesidir. 200 haneli olan bu köy, 1990’lardan sonra hane sayısı 100’e düşmüştür (Sözlü kaynak: Muhtar ve Türkmenhacı köyünde dede olan Hasan Baykurt’la yapılan görüşme; 22 Haziran 2010).
- Araştırmanın ikinci alanı olarak seçilen ve de 1937 Dersim (Tunceli) isyanı sonrası dönüşlerle gelenlerin yeniden inşa ettiği Yoncalı (Ortinik) köyü (Ovacık-Tunceli) ise, yörenin geleneksel taş yapıları temsil eden yerleşimlerin başında gelmektedir. Bir zamanlar 30 haneli olan bu köy, bugün 10 haneye inmiş durumdadır. Köyde sadece yaşlılar (Bk. Res. 1) ve genç 1-2 aile hayatlarını idame ettirmektedir (Sözlü Kaynak: Haydar Ağ’la yapılan görüşme; 10 Haziran 2010).
- ³ Sözlü kaynak: Haydar Ağ (75 yaşında); Ovacık/Tunceli-Yoncalı (Ortinik) Köyü, (10 Haziran 2010).
- ⁴ Sözlü kaynak: Hasan Baykurt (Hasan Dede), Bismil/Diyarbakır-Türkmenhacı Köyü (22 Haziran 2010).
- ⁵ Sözlü kaynak: Haydar Ağ (75 yaşında); Ovacık/Tunceli-Yoncalı (Ortinik) Köyü, (10 Haziran 2010).

Kaynaklar

- Adorno, Theodor W. (2009). *Minima Moralia: Sakatlanmış Yaşamdan Yansımalar*. Çev. Orhan Koçak ve Ahmet Doğukan. İstanbul: Metis Yay.
- Aksoy, Gürdal (2009). *Anadolu Aleviliği’nden Dersim’e Coğrafi Bir Giriş*. Ankara: Dipnot Yay.
- Aktaş, Ali (1999). “Kırsal Kesimdeki Dönüşüm Sürecinde Alevi Aile Yapısında Meydana Gelen Değişmeler”. *Hacı Bektaş Veli Dergisi* 12: 65-114.

- Ateşin, Hüseyin Mehmet (1995). “İnsan Yapısı ve Çevrenin Tekâmülü”. *Mesken ve Mesken Mimarimiz*. Ed. İsmail Kurt. İstanbul: Ensar Yay. 69-98.
- Baumann, Gerd (2006). *Çokkültürlülük Bilmecesi: Ulusal, Etnik ve Yeniden Düşünmek*. Ankara: Dost Kitabevi Yay.
- Başköylü Seyyid Hasan Efendi (2009). *Alevilik Talip Üzerine Kurulan Yol: Hakk'ın Emri Rızası*. Yay. Haz. Hüseyin Boy. Ankara: Yurt Kitap Yay.
- Berkay, Fügen (2009). *Tarih ve Toplum, Köy ve Kent: Yerleşme Sosyolojisine Başlangıç*. Bursa: Ekin Yay.
- Birdoğan, Nejat (1998). “Anadolu Aleviliğinde Çevre Sevgisi”. *Hacı Bektaş Veli Dergisi* 6: 59-76.
- Bookchin, Murray (1996). *Ekolojik Bir Topluma Doğru*. Çev. Abdullah Yılmaz. İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Bozkurt, Fuat (2005). *Toplumsal Boyutlarıyla Alevilik*. İstanbul: Kapı Yay.
- Bruinessen, Martin Van (1996). “Kurds, Turks and The Alevi Revival in Turkey”. Middle East Report, No.200. *Minorities in The Middle East: Power and Politics of Difference*. 7-10.
- Canan, İbrahim (1995). “Hz. Peygamberimizin Mesken Telâkkisi”. *Mesken ve Mesken Mimarimiz*. Ed. İsmail Kurt. İstanbul: Ensar Yay. 17-36.
- Cansever, Turgut (1995). “Mesken Mimarimizin Temel Meseleleri”. *Mesken ve Mesken Mimarimiz*. Ed. İsmail Kurt. İstanbul: Ensar Yay. 49-60.
- Chambers, Iain (2005). *Göç, Kültür, Kimlik*. Çev. İ. Türkmen & M. Beşikçi. İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Çevik, Ayla (1999). *Peter Eisenman Tadao Ando Batı ve Doğu Kültürlerinde İnsan-Mekân-Doğa İlişkileri*. İzmir: Mimarlar Odası İzmir Şubesi Yay.
- Erginöz, Murat Aykaç (1988). *Mutluluk Evlerinin Mimari Jacques Couelle ve Ekolojik Mimari*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yay.
- Ergun, Pervin (2004). *Türk kültüründe Ağaç Kültü*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yay.
- Fıçlalı, E. Ruhi (1996). *Türkiye’de Alevilik ve Bektaşilik*. Konya: Selçuk Yay.
- İnam, Ahmet (1996). “Kimlik Sorunumuza Bir Bakış”. *Türkiye Mimarlığı Sempozyumu II, “Kimlik-Meşruiyet-Etik”, 7-9 Ekim 1993 Ankara, Bildiriler Kitabı*. Ankara: TMMOB Mimarlar Odası Yay. 31-32.
- Jabés, Edmond (1991). *Le Livre de l’Hospitalité*. Paris: Gallimard.
- Kaçel, Ela (1999). “İdeal Ev” Aranyor”. *Cogito, Bir Anatomi Dersi: Ev* 18: 160-175.
- Kalınkara, Velittin (2000). “Farklı Yaşam Dönemindeki Ailelerin Konut ve Yakın Çevreye Yönelik Beklentileri”. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi* 3 (1-2): 41-60.
- Kürküçügil, Masis (2009). “Dersim 1937-38: Katliam Yılları”. *NTV Tarih* 11: 55-61.
- Lefebvre, Henri (1971). *Everyday Life in the Modern World*. London: Allen Lane The Penguin Press.

- Malinowski, Bronislaw (1990). *İnsan ve Kültür*. Çev. Fatih Gümüş. Ankara: V Yay.
- Montgomery, James E. ve McCabe, Gracia S. (1973). "Housing Aspirations of Southern Appalachian Families". *Home Economics Research Journal* 2 (1): 2-11.
- Oliver, Paul (2006). *Built to Meet Needs Cultural Issues in Vernacular Architecture*. Oxford: Published By Elsevier Ltd.
- Ökten, Sadetin (1995). "Millî Kültür Açısından Mesken İle İlgili Bazı Tespitler". *Mesken ve Mesken Mimarimiz*. Ed. İsmail Kurt. İstanbul: Ensar Yay. 99-115.
- Özek, Ali (1995). "Kur'an'a Göre İslami Mesken veya Bir Müslüman'ın Evi Nasıl Olmalıdır?". *Mesken ve Mesken Mimarimiz*. Ed. İsmail Kurt. İstanbul: Ensar Yay. 11-15.
- Özmen, Abdurrahim, (2006). "Tur Abdin Süryanileri Örneğinde Etno-Kültürel Sınırlar", AÜ-Sosyal Bilimler Enstitüsü Halkbilim (Etnoloji) Anabilim Dalı-Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara
- Rapoport, Amos (1969). *House Form And Culture*. Prentice Hall, inc. Englewood Cliffs, N.J.
- Said, Edward (1990). "Reflections on Exile". *Out There, Marginalization and Contemporary Cultures*. Eds. Russell Ferguson, Martha Geve, Trinh T. Minh-ha and Cornel West. Cambridge: Mass: MIT Press. 357-363.
- Salman, Cemal (2009). "Evrensel Düşünce ve Yerel Kimlik Kıskaçında Bir Var Olma Çabası: Kentileşen Aleviliğin Kültürel Kimlik Arayışı". *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi* 1: 225-230.
- Sami, Kamuran (1999). *Güneydoğu Anadolu Projesi'nin (GAP) Uygulanmasıyla Diyarbakır'da Ortaya Çıkacak Konut Gereksinimi İçin Tasarım Kriterlerinin Belirlenmesi*. İstanbul: DTSO Diyarbakır Ticaret ve Sanayi Odası Yay.
- _____, (2007). "Diyarbakır'da Geleneksel Konut: Sosyal Yaşam Bağlamında Mekân ve Kültürel Etkileşim". *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi* V (9): 63-80.
- _____, (2009). "Midyat Yezidi Köylerinde Kırsal Mimarlık: Renkleri Solan Bir Halkın Kültürel Mirası ve Değişen Toplumsal Feraset". *Mimarlık* 349: 67-74.
- _____, (2011). "Afet Bir Kentin Hikâyesi: Yok Olan Kültürel Bellek ve Kentsel Mirasın Serencamı, Diyarbakır Örneği". *Uluslararası E-Journal of New World Sciences Academy Journal* 6 (2): 264-277.
- Shankland, David (1997). "Anadolu Kırsalında Alevilik ve Sünnilik". Çev. Sinan Olgun & Zeynep Yedigün. *Hacı Bektaş Veli Dergisi* 4: 22-32.
- Soykan, Ömer Naci (1999). "Ev Üstüne Felsefe Bir Deneme". *Cogito, Bir Anatomi Dersi: Ev* 18: 100-112.
- Seufert, Günter, (2005). "Mezhep ile Etnisite Arasında: Küreselleşen İstanbul'da Bir Kürt-Alevi Aşireti". *Kültür, Mekân, İktidar, Küreselleşen Kentlerde Yeni Kimlikler*. Derleyenler. Ayşe Öncü ve Petra Weyland. İstanbul: İletişim Yayınları. 215-238.

- Talas, Mustafa ve Numan Durak Aksoy (2009). “Küreselleşme-Yerelleşme Çerçevesinde Türk Aleviliği”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 51: 147-170.
- Taşğın, Ahmet (2006). “Diyarbakır Türkmen Alevilerinde İrşat ve Kuşanma Töreni”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 39: 51-62.
- Tuna, Muammer (2000). “İnsan Çevre İlişkilerinin Tarihsel Evrimi ve Modern Çevreciliğin Doğuşu”. *Sosyoloji Araştırmaları Dergisi* 3(1-2): 61-73.
- Turgut, Hülya (1990). *Kültür-Davranış-Mekân Etkileşiminin Saptanmasında Kullanılabilecek Bir Yöntem*. Doktora Tezi. İstanbul: İTÜ.
- Urry, John (1999). *Mekânları Tüketmek*. Çev. Rahmi G. Ögdül. İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Uyanık, Sedat (2006). “Metalaştırılan Kültür”. *Milli Folklor Dergisi* 18(71): 79-82.
- Yıldız, Onur (2007). “Alevi Geleneğinde Ölüm ve Ölüm Sonrası Tören ve Ritüeller”. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi* 42: 93-112.
- Yılmaz, Nail (2004). “Farklılaştırıcı ve Ayrıştırıcı Bir Mekanizma Olarak Kentleşme”. *Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi* 48: 249-267.

The Interaction of Environment, Space and the Human Being in Rural Alevi Culture – The Case of Two Villages

Kamuran Sami*

Abstract

The people constituting the social fabric in rural Alevi settlement areas in Turkey have created their own spatial areas, and this process has come into existence around the “environment-space-human being” axis together with historical development. In this context, the traditional lifestyle enveloping the social fabric in rural Alevi settlements, the planned order of the spaces and cultural relation networks have developed around a common language. Revealing their cultural memories together with traditional life rituals within this ongoing melting pot of propensities on a self-enclosed platform, Alevs have proved how a culture, which has adapted to its physical environment and which has determined the “human-nature” relationship by ascribing spiritual meanings to various objects in nature, is “sustainable”. Bearing the characteristics of such settlements, Türkmenhacı (Bismil-Diyarbakır) and Yoncalı/Ortinik (Ovacık-Tunceli) Alevi villages are still able to preserve the rituals existing in traditional society, the “Cem culture” enveloping spirituality, introverted human relationships, a continuing sense of belonging and settlement patterns.

This study intends to move beyond the exclusion created over the last 20-25 years through social disintegration, terror, violence, and an out-of-the-ordinary sense of belonging by exploring rural Alevi culture perpetuating a common memory in the context of two villages taken as reference points.

Keywords

Alevi; Rural Life; Social Transformation; Culture; Türkmenhacı and Yoncalı (Ortinik) Villages

---

* Assoc. Prof. Dr., Dicle University, Faculty of Architecture, Department of Architecture – Dicle / Turkey
samikamuran@gmail.com

Взаимодействие окружающей среды, пространства и человека в сельской алевитской культуре: на примере двух деревень

Камуран Сами*

Аннотация

Процесс формирования пространств существования, свойственных определенной группе людей и влияющих на социальные особенности, в алевитских сельских населенных пунктах Турции проходил в рамках исторического процесса и формировался вокруг оси окружающая среда-пространство-человек. В этом контексте, традиционный образ жизни, умозрительный порядок поселений, сети культурных отношений, составившие социальные особенности алевитских сельских населенных пунктов сформировались вокруг сложившегося единого языка. Поддерживающие свои традиционные ритуалы в рамках данных тенденций и сохранившие свое культурное наследие в «закрытой» извне среде, алевиты показали «устойчивость» культуры, наделяющей природные явления определенным смыслом в рамках отношения человек-природа и находящейся в гармонии с физической окружающей средой. Алевитские поселения Туркменхаджы (Бисмил-Диярбакыр) и Йонджалы/Ортиник (Оваджык-Тунджели), обладающие характерными чертами подобных поселений, сумели сохранить традиционные ритуалы в общественной жизни, культуру «джем» как отражение духовной жизни, человеческие отношения, «развитые вовнутрь», местные традиции и особенности поселения. Это исследование выходит за пределы состояния отчуждения, вызванного социальной дезинтеграцией, терроризмом, насилием и разделением, вызванным различной принадлежностью, появившихся в последние 20-25 лет и призвано показать развитие и общее состояние сельской алевитской культуры на примере двух поселений.

Ключевые Слова

алевиты, сельская жизнь, социальная трансформация, культура, поселения Туркменхаджы и Йонджалы/Ортиник

---

* доц. док. Университет Диджле архитектурный факультет – Тигра / Турция
samikamuran@gmail.com

An Evaluation of the International Children's Books about Turkey and Turks

Ali E. Şahin*

Hakan Dedeoğlu**

Abstract

In this two-part study, children's books contain information about Turkey and Turks were examined. In the first part focusing on the early English children's books western images of Turks were explored. In the second part, the books about Turkey and stories set in Turkey published recently and available in public libraries to show how wide reading of books on one country can teach children much information about the cultures an people of the country, and build connections to people who might at first seem rather foreign to American schoolchildren were shared. These stories can be instrumental in expanding children's cultural knowledge and helping develop intercultural understandings. Sometimes it can be enlightening to focus on reading books about just one country to get an in-depth view of the stories and lives of the people. As a result of the study it can be concluded that negative, religious and exotic concepts were found as common themes in the earlier books. Most of the books currently available in the libraries have limited qualifications for the international children's books.

Keywords

Children's literature, Turks, images of Turks, international literature

---

* Assoc. Prof. Dr., Hacettepe University, Faculty of Education – Ankara / Turkey
alishahin@hacettepe.edu.tr

** Assist. Prof. Dr., Hacettepe University, Faculty of Education – Ankara / Turkey
dede@hacettepe.edu.tr

Introduction

International literature can open the eyes of students to worlds and cultures very different from their own (Bond 2006). Children can learn about different religions, celebrations, and living situations through children's books and gain appreciation for the diversity of people throughout the world. International books are fun to read, as they arouse curiosity and provide connections for children around the world. In "Beyond borders: Reading other places in children's literature," Susan Stewart (2009) suggests that reading international children's books is one of the best ways to "open kids' minds." Unfortunately, only a small portion of books published for children internationally are translated into English.

Evans' (1987) pointed out that elementary school children are ready to face global concepts in their curriculum. Similarly, Freeman and Lehman (2001) stated that "Exposure to international children's literature can support all aspects of children's development" (pp. 12-13). These curricular activities both increase global understanding and remove the barriers between people all around the world (Freeman & Lehman 2001; Rochman 1993). Lynch-Brown and Tomlinson (1993) stated that through the use of international literature "children are given an opportunity to enjoy the best-loved stories of their peers around the world. This, in turn, can help students develop a bond of shared experience with children of other nations and acquire cultural literacy with a global perspective" (p. *Men of different*). These experiences can also foster children's critical thinking skills. As Freeman and Lehman (2001) explain, "they explore multiple perspectives on people, places, and ideas in books" (p. 17). More elaboration on linkage between global education and international children's literature can be found in Kniep's (1986) description of four elements about global education: "the study of human values, the study of global systems, the study of global problems and issues, and the study of the history of contacts and interdependence among peoples, cultures, and nations" (p. 437).

In this two-part study the books about Turkey and Turks were examined. In the first part, focusing on the early English children's books western images of Turks were explored. In the second part the books about Turkey and stories set in Turkey published recently and available in public libraries to show how wide reading of books on one country can teach children much information about the cultures and people of the country, and build connections to people who might at first seem rather foreign to American schoolchildren were shared. These stories can be instrumental in expanding children's cultural knowledge and helping develop intercultural understandings. Sometimes it

can be enlightening to focus on reading books about just one country to get an in-depth view of the stories and lives of the people.

Children's and young adult literature in Turkey has a history that goes back one hundred and fifty years and have been in a constant position of progress and transformation. From the 1860s to the current day, Turkish literature has reached the period of opening up to the world through the improvement it has shown over the last twenty years.

Then: Into the Archive; Readings in the Baldwin

In this part of the study the focus is on early English books' images of Turks in popular fiction and travel writing, in search of the connection with earlier patterns of imagery. It is not easy to cover all the issues regarding the representations of Turks, especially with a small number of books. Within a small number the books this research share what Aydın (1999) reflects that books reflect the social history of countries in which they were written.

The Baldwin Library of Historical Children's Literature in the Department of Special Collections at the University of Florida's George A. Smathers Libraries contains more than 97,000 volumes published in Great Britain and the United States from the early 1700s through the 1990s. Its holdings of more than 800 early American imprints is the second largest such collection in the United States. Hill (1993) describes three methods for accessing archival materials. These methods are checking names in general catalogs, consulting finding aids, and asking an archivist for suggestions. The first two strategies guided the book selection in this study. To find books under the representations of Turks "Turks" (8 Titles), "Turkish" (12 Titles), "Turk" (3 Titles), "Ottomans" (2 Titles), "Constantinople" (9 Titles), "Crusade" (13 Titles), "Istanbul" (6 Titles), and "Turkey" (39 Titles, including many Christmas books) were used as search terms. There is a small numbers of books at the Baldwin that involve Turks as either the main subject of the book or they mentioned as part of the story or event. Because of the small number of books that became even smaller if we choose the books in which Turks were the main subject, we decided to examine deeply these books.

Hill (1993) reviews several methodological complexities that can complicate the deceptively straightforward process of constructing chronologies, networks, and backstage dramas. These complexities include: the seductive concreteness of tertiary sedimentations, the failure to discern multiple communications channels, the instability of "truth" in iterative research, bracketing the perspective of the present to understand the past, and the structural vulnerability of knowledge to intentional fabrication (Hill, 64-

69). Under these considerations and through the examination of these sources the following issues and trends emerged as results.

Travel-Writings: Images of the Exotic

Most of the literary genre can be found under travel-writing within our selection of books. Most of the historical information about the Turks in English resulted from travel accounts or diaries of travelers' on the way to the Middle East and the Holy Land. For the purpose of trade, diplomatic service and go on pilgrimages to the Holy Land many European travelers' experiences on their journey carried out many Turkish stories to the west: *Turkish Fairy Tales and Folk Tales* by Bain (1896), *The Reward of avarice, or, Abdalla and the iron candlestick* (1810) and *Historical Tales* by M.J. (1865). *Turkish Fairy Tales and Folk Tales* include stories that were collected from the mouths of the Turkish peasantry by the Hungarian savant, Dr. Ignatius Kunos, during his travels through Anatolia. Cameron Verney Lovett (1844-94) author of the *Historical tales*, was an English traveler in Africa and was a naval officer who served (1868) in the British expedition against Ethiopia and assisted in the suppression of the East African slave trade. *Historical Tales* includes 6 tales that directly related to Turks. These tales are: The Turks, Alp Arslan, Saladin, The Crusades, Timur the Great, and Mahomet II.

In addition, Turkey's geographical location between Asia and Europe, was an exotic place for many diverse texts, e.g. Eddy (1865), Hughes (1860), and Westerman (1915). At the beginning of her book Dwight (1851) describes Constantinople as follows:

Master James lives in Constantinople, the capital of the Turkish Empire, more than five thousand miles from New York, toward the rising of the sun. If you will take the trouble to look on the map, you may find it. It is a very large city - much larger than the little boys and girls in America have ever seen, containing, it is supposed, more than a million of inhabitants*. (*The population of New York is about 230,000, and of Boston only about 80, 000. [1839]). p. 35

Because of geopolitical location, Turkey has always attracted a great number of visitors, not only for sightseeing-but also for cultural and religious reasons. It can be seen in recent books, such as *Journey to Kars*, *Turkish Reflections*, *In Xanadu: A Quest*, *A Traveller on Horseback*, *Talking Turkey*, *The Towers of Trebizond*, and *The Asiatics*. Most travelers who have visited Turkey have tended to be keen on visiting the historical sites of particular places such as Istanbul, Antalya, Cappadocia, Van and Kars.

Religious Images

The best-known images of Turks, found on the early English children's books, usually reveal the conflict between Christians and Turks. Most of these books reflect sensuality and cruelty as main characteristics of the Turks. In, *Rene The Young Crusader*, Barth describes the origin of the crusades that:

Towards the end of the eleventh century, the Christian pilgrims, on returning home from visiting the Holy Sepulchre at Jerusalem, made heavy complaints against the Saracens, who at that time were in possession of Palestine; and by whom they were ill-treated in a variety of ways. One of these pilgrims, in particular, called Peter of Amiens, who returned from the Holy Land in the year 1094, lifted up his voice aloud in Italy and France; and everywhere called upon Christians, in the most urgent manner, not to incur the reproach of suffering the grave of the Savior to continue in the hands of unbelieving Turks. (pp. 1-2)

With the fall of Constantinople, the concept of the Turk in the West became religious fanaticism (Aydin 1999). Barth (1869) writes, "The Koran is the sacred book of the Mohammedans; and, though it contains small portions of truth, it is mixed up with much error, falsehood and imposture" (p. 115). Author of *Setma the Turkish Girl*, Christian Gottlob Barth, was born in Stuttgart. Retiring from the ministry in 1838, he devoted his life to missions in connection with the Basel Missions. He was the founder of the Missionary Society. In "*Hafis and His Bible*" another story from *Setma the Turkish Girl*, we read the conversation between Hafis and his master:

"Should we worship the creature or the Creator?"

"The Creator, undoubtedly," replied the master.

"Then," said Hafis, "Why do we leave the great God to worship Mohammed, who was only a sinner like ourselves?" And he proceeded to show out of the Bible that Mohammedanism was false. (p. 117)

We can see a similar conversation in *James and His Mother* that Dwight (1851) writes:

James. Do you think, mother, that the Mohammedans can go to heaven?
Mother. The Bible tells us plainly, my dear, that there is only one name given under heaven among men whereby we can be saved; and that is the name of Christ Jesus. Now, although Mohammed taught his followers to receive Christ as a true prophet, yet none of them ever think of going to God through him, as their mediator, or of trusting in him as their Savior;... (p. 37)

Negative Images

Among events of historical significance in centuries, books all of which have provided western writers with primary sources for the depiction of Turkey and its people, encoded in a series of stereotypical images. "*Men of Different Countries*" published in 1826 describes Turks as follows: "The Turks in Asia are generally stout and robust; and although the women are handsome, they soon fade, and look old at thirty....The Turks are probably the most unlovely of all nations; they are unsocial, jealous, cruel, and beastly"(pp. 3-4). Stereotypical images are not only parts of the Turks characters but also parts of all different national and religious groups mentioned in the stories. For example, Dwight (1851) writes;

They see that Armenians, the Greeks, and the Catholics lie and cheat, and do many other bad things. The Greek who brings us milk, puts water in it, and yet declares that it is as pure milk as when it came from the cow; and in addition to this, he cheats us in measuring it, if he can. The Armenian Catholic who rented your father his house, told him twenty lies about it, the other day. (p. 38)

Moreover, *Men of Different Countries* describes Arabs as thieves and robbers, Chinese as large and fat men, but for English it uses very positive description that:

The English are generally well sized, regularly featured, commonly fair rather than otherwise, and florid in their complexions. They are remarkable for national pride. All nations love their respective countries, but the English show it in the highest, and the Germans perhaps in the lowest degree (pp. 15-16).

Comments

Today, the image of Turkey for those people who have never been there is still appalling, as Mary Lee Settle (1991) emphasized when she returned to America from Turkey, saying:

"I came back to a Eurocentric culture where Turkey is still an unknown country, or if it is known by those who have never been there and never known the Turkish people, it is known only for its mistakes and brutalities" p. XII.

Compared to other countries Turkey has a very limited number of books translated into English so far. Therefore books about Turkey and its culture were usually produced by Western writers who reflect the region and

culture either through personal accounts or through the reproduction of previous texts. Under these circumstances it is not surprising that one could find various misconceptions and misuses of some cultural and religious terms in these books. In order to offer an unbiased image of the Turks and Turkey, it is essential to know Turkish writers, poets, artists, and philosophers, not necessarily through the original texts, but at least through translation. Over the centuries Western views of the Turks have never been isolated from other nations of the Middle East, even the entirely different geographical origins, and cultural and linguistic identity.

Now: Public Libraries

Most children's books about Turkey are written and published in the United States, so are not international books. Few children's books published in Turkey are translated for American audiences. Since Turkey is in the Middle East, some books about that region include information and stories about the country. Compared to international literature from many other countries, there are few books from Turkey that have been translated into English. Rather, what American children read are books that are published in the West about the nation of Turkey. The best books are retellings of folktales. Informational books about Turkey contain photographs and those that are up-to-date provide useful information about geography, history, religion, cultural traditions, and education of people in Turkey. More is written about city life than rural life and more about coastal, western Turkish settlements than those in Eastern Turkey. Therefore it is hard for American young people to obtain a comprehensive knowledge and appreciation for the country of Turkey and its people. This article divides the books available in a university town public library by genre and describes their contents.

Folk Literature

Kiefer (1995) stated that picture book illustrations convey cultural information through the style of art used and through the content of the pictures. This type of art and content is common in the illustrations and content of folktales.

Turkish folktales in children's books involve strong male heroes, who are clever beyond their years. *Goha, the Wise Fool*, retold by Denys Johnson-Davies (2005), contains fourteen tales about folk hero, Nasreddin Hoca, also known as Goha. Goha manages to count his donkeys, trick robbers, and outthink three wise men. His escapades involve a reputation for being able to answer difficult questions in a clever way. The amazing illustrations for this book by Hag Hamdy Mohamed Fattouh, are copies of folk art and

appliqué embroidery created by Hany El Saed Ahmed. Goha is a *plump*, wide-eyed person in the humorous full-page illustrations that complement the tales. Notes accompanying the story explain a short history of the Goha character, who in this collection, has several different personas. An endnote explains the tent-making tradition in Cairo (including a wonderful photo of the artists at work) and gives a concise overview of the memorable character's role in numerous Middle Eastern cultures. Goha is the Egyptian incarnation of the Turkish Hoja Nasrudin (also known as Nasreddin Hoca) and the Iranian Mulla Nasrudin. He is a popular folk character whom some say was a real man in 13th-century Turkey. *Little mouse and elephant*, retold by Jane Yolen (1996) is the Turkish tale of a less than bright mouse that convinces himself that he has defeated an elephant. Demi (2004) introduces us to "Nasrettin Hoca", one of Turkey's most famous folk heroes and imparts an everlasting tale with a moral through her book, *The hungry coat; A tale from Turkey*. In the story "Nasrettin Hoca" teaches his friend a lesson about appearances. First he is ignored at a friend's banquet, because of his patchwork coat. He leaves the banquet and returns with a new coat and everyone warmly welcomes him. But instead of eating the delicious foods, he feeds them to his coat.

Translated works of Bilkan's (2008) "Tales from Rumi: Mathnawi selections for young readers," include a collection of stories from Rumi's classic composition, *The Mathnawi*. Best known for his spiritual poetry and the whirling dance of sufi practice, Rumi is introduced to the young readers by the book. These stories can be used as teaching and training tools in schools because many stories convey messages of loving care.

Informational Literature

Nonfiction series books provide basic information about the Republic of Turkey, which is a Mediterranean country that straddles both Europe and Asia, or Eurasia. Freeman and Lehman (2001) describe series books as "in contrast to single-author titles, are initiated by a publishing company to provide a group of books linked by a common theme or subject" (p. 64).

Turkey by Sean Seehan (2004) is a book in the *Cultures of the World Series* that provides extensive information about the country in 177 pages of text suitable for upper elementary and middle school students. In this informational chapter book, colorful illustrations highlight tourist spots and places of significance within the country. The book covers geography, including maps, and the history of the peoples who have lived there. There is information about the government, the economy, and the environment. The lifestyle and religion of the Turks, their language, religion, arts, and

festivals are highlighted in the book. The text is simply and clearly written, and the photographs are contemporary and clear. The book provides a reading list, websites, a bibliography, glossary, and index. It would be a useful book for research and reports on the country of Turkey. In her book "Turkey" Donaldson (2011) provides current information about the Turkey's landscape, culture, people, and more. A special section in the book introduces Turkey's capital, language, population, and flag.

Turkey by Lois Baralt (1997) is a book in the Enchantment of the World Series. With a balanced viewpoint and plenty of captioned color and black-and-white photographs, this 128-page book is an informative introduction, especially for geographical and historical information. As with other informational books for upper elementary school audiences, the book touches upon many topics, such as religions, culture, economy, and daily life. The 'Mini-Facts at a Glance' section highlights important information and includes a time line and list of noteworthy people from the country. Though somewhat dated, the book might be a good addition to a collection of more contemporary books.

Photo-essay books are popular genre in international children's books. Freeman and Lehman (2001) stated, that "This desire of photographers to experience firsthand and share their experience with children is evident throughout contemporary photo-essays written for children" (p. 66). There are several nonfiction picture books about the city of Istanbul. Robert Bator's *Daily Life in Ancient and Modern Istanbul* (2000) provides historical and contemporary information about the city. The city was settled by Greeks and first called Byzantium in 657 BC. It was conquered by the Romans during the Roman Empire and became Constantinople. Crusaders and Christian Monarchs attempted to rule the city. Today it is Istanbul, a modern Turkish city. The illustrations include historical reproductions as well as modern photographs. Topics such as education, religious life, women's rights, and slavery are all mentioned in the book.

Nonfiction informational books supply exceptional sources for learning about a culture. Several books written for juvenile audiences present interesting information about early history of the people living in the Turkey. These books also provide reliable illustrations and texts. Wilkonson and Pollard (1994) examine the strange and mysterious ruins in their book "The Master Builders", including Catal Huyuk an early civilization center located in Turkey that tells us a great deal of what we know of the people who built them. In another book "Generals Who Changed the World" Wilkonson and Pollard (1994) profiles military men whose insight, skill,

and daring have altered the course of world events, from Alexander the Great to Dwight D. Eisenhower. This volume includes two Turkish profiles; Genghis Khan and Mehmet II the Conqueror. The book is represented in a simple and direct style, chronologically arranged, and reflects worldwide perspectives. An attractive full-color portrait, related maps, and a box of "fascinating facts" appear in every chapter in the book.

Two books Fiona Macdonald's *A 16th Century Mosque* and David Macaulay's *Mosque* provide detailed information about the architecture in Turkish history and insights in to the role of religion in art. Macdonald's (1994) detailed colored drawings help readers follow the text that includes topics such as the first mosque, mosque styles, and the Ottoman Empire with an overview of mosques around the world. Macaulay (2003) provides information about the most famous architects of the Ottoman Empire built between 1540 and 1580 by Sinan in İstanbul.

Novels - Young Adult Literature

The Xanadu adventure by Lloyd Alexander (2005) tells the story of Vesper Holly who travels with her guardians, Mary and Professor Brinton Garrett; boyfriend Tobias "the Weed" Pasavant; and twins Smiler and Slider, in search of the Rosetta Stone. Early in their travels, they sense "some kind of jiggery-pokery afoot." When they finally arrive at Xanadu, an edifice that "could have been the dream of a deranged architect," they find themselves prisoners of the villain Dr. Desmond Helvitius, who sees oil as his future source of wealth and power and has designed a powerful petroleum-based weapon to carry out his dreadful schemes. Amid the thrills and chills, Vesper and the Weed marry. With a masterful mix of vivid description; robust, playful language; sly wit; and laugh-out-loud comedy, Alexander packs more mirth and adventure into his pages than some manage to do in novels triple the size. The surprising plot twists and suspenseful chapter endings make this an ideal read-aloud. Today Xanadu is the name of an archaeological site.

In the novel, *Cybele's secret*, by Juliet Marillier, Paula sails from Transylvania to Istanbul with her merchant father at the same time as a handsome Portuguese pirate, Duarte da Costa Aguirre and an envoy from the magical Wildwood, depart for Istanbul. Their goal is to buy an ancient pagan artifact. A series of magical signs lead Paula on her perilous quest, forcing her to be clever and brave. Istanbul is a city with many languages where people dress in bright, sometimes outlandish costumes. It is a likely entrance to the magical Old Kingdom. Paula is observant and quickly learns from her father. As they search for the merchant who is to sell the famous treasure, Paula meets Irene of Volos, the only woman who holds power in Istanbul. The story rapidly engages the reader by describing the lively

crowded streets and exotic scenes of Istanbul. The swashbuckling tales will appeal to boys, while girls admire Paula's decisive actions.

Gaye Hıycılmaz's *Against the Storm*, set in the capital city of Turkey, Ankara, provides an inner-city survival experience to the reader. According to the endnotes, "It was here that she was struck by the way children in particular are forced to suffer the effects of poverty and how poverty destroys the very fabric of society. Her novel was inspired by a true incident reported in the Turkish press (endnotes).

Comments

Freeman and Lehman stated that (2001) authenticity and the insider-outsider perspective should be taken into consideration when we cross cultural boundaries. They also list relevant issues for educators and critics such as availability, authenticity, translation, publication, and selection and evaluation. Norton (2005) pointed out, that "The lack of literature about the Middle East is of concern to many students of children's literature" (p.302). When we look at the books about Turkey or Turkish people in libraries, we realize that the main portions of the books are informational books about the geography and the inhabitants. In addition books in range of genres, there is also the question of stereotypes that may be found in many of the books.

Pratt and Beaty (1999) stated that availability of children's literature from particular culture or countries depend upon the population of the immigrants from that area in the United States. That assertion is true when we look at the recent publication of large number of bilingual English/Spanish books within the growing population of Latino immigrants in the United States. If we look at the population and political power of Turkish descent people in the United States, it is not a surprise that we came up with a small numbers of books about Turkey and Turks. This small numbers of books not only brings the numerical issues but also brings the lack of availability of wide range of literature from Turkey and Turks that causes as Freeman and Lehman state, "readers may gain misconceptions and stereotypes about other regions" (p.26). It also brings the issue of "essentializing" that Nodelman (1996) defines it "assuming that all person of the same culture share the same traits" (p. 196).

Stated in Freeman and Lehman's (2001) work, Klinberg (1986) identifies four goals on translated books that influence our view. These goals are "increasing the amount of literature available to children; enhancing children's international perspective; providing children a text they can read and understand; and developing various values in children" (p. 30). Translators of

children's books have to cope with several issues and challenges, especially related to various genres. Freeman and Lehman (2001) provide examples related to these issues and challenges. For example they state that nonfiction is easier to translate than fiction; on the other hand poetry is considered a difficult genre to translate because of the specific language patterns. Freeman and Lehman (2001) conclude with the importance of translation. "Translation more closely resembles an art form in which the translator must recreate the story and language of an author so it can be enjoyed by children who speak and read a different language. Yet, a translation must remain true to the original author in tone, spirit and voice (p. 32). Turkish literature should be opened up to the world. Such as TEDA Project (Opening Up Turkish Literature to the World) initiated by the Culture and Tourism Ministry could help to reduce problems originated from translations and marketing. Through TEDA project te Culture and Tourism Ministry in translate Turkish books into other languages and promote Turkish arts and culture abroad. This collection covers over more than 1,350 works in 54 languages and 57 countries between 2005 and 2012.

Cultural authenticity is another important issue when we evaluate books from or about other countries. Rudine Sims Bishop (1992) identifies three categories to describe types of multicultural and global literature. Freeman and Lehman (2001) elaborate on these categories as "culturally specific" books that characterize a particular, identifiable culture; "culturally generic" books that contain few details specific details about culture; and "culturally neutral" books that feature no any details from specific culture.

Susan Stan (1999) reminds us that, "The international books presented to American children are only a small taste of children's literature worldwide..."(p. 175). But through in the hands of children and teachers, these books can open up doors through the universe. Freeman and Lehman (2001) share strategies and ways to include international children's books in elementary classrooms: "(1) integrated studies centered on particular themes; (2) examination of language to develop oral and written communication; (3) curricular connections that incorporate literature in content learning; (4) genre studies that enhance children's literary experience; and (5) illustrations that promote visual literacy" (pp. 91-92). Similarly, Galda and Cullinan (2006) state that, "When books present authentic images from another country, children learn an important lesson. They recognize that although all cultures are distinct and different, all people share universal needs for love, belonging, and acceptance. They learn that all people

share the need for family, friends and neighbors and for food, clothing and shelter. They learn to see themselves as citizens of the world.” (p. 299).

References

- Alexander, L. (2005). *The xanadu adventure*. New York: Dutton.
- Aydin, K. (1999). *Images of Turkey in western literature*. Huntington: The Oethon Press.
- Bain, R. N. (1896). *Turkish fairy tales and folktales*. New York: Frederick A. Stokes Company publishers.
- Baralt, L. (1997). *Turkey*. New York: Children's Press.
- Barth, C. G. (1869). *Setma the Turkish girl*. Philadelphia: Westcott & Thomson.
- _____, (n.d). *Rene, the young crusader*. London: City Press
- Bator, R. (2000). *Daily life in ancient and modern Istanbul*. Minneapolis: Rune-stone Press.
- Bilkan, A. F. (2008). *Tales from Rumi: Mathnawi selections for young readers*. Translated by Jeannette Squires Okur. New Jersey: LightBishop, R. S.
- (1992). “Multicultural literature for children: Making informed choices.” V. Harris (ed.). *Teaching multicultural literature in grades K-8* (pp. 37-53). Norwood, MA: Christopher-Gordon.
- Bond, E. (2006). Reading outstanding international children's books. *Journal of Children's Literature* 32(2), 70-76.
- Cameron, V. L. (1890). *Among the Turks*. London: Thomas Nelson and Sons.
- Dalrymple, W. (1989). *In xanadu: A quest*. London: Flamingo.
- Demi (2004). *The hungry coat: A tale from Turkey*. New York: Simon & Schuster.
- Dodge, D. (1955). *Talking Turkey*, London: Arthur Barker.
- Dodwell, C. (1987). *A Traveller on Horseback*. London: Sceptre.
- Donaldson, M. (2011). *Turkey*. Minneapolis: Lerner.
- Dwight, E. B. (1851). *James and his mother: Or, conversations on Constantinople*. 2nd. ed. Boston Massachusetts Sabbath School Society.
- Ecevit Y., Gunduz-Hosgor A. & Tokluoğlu C. (2003). “Professional Women in computer programming occupations: the case of Turkey.” *Career Development International* 8: 78-87.
- Eddy, D. C. (1865). *Walter in Constantinople*. New York: Sheldon and Company.
- Evans, C. S. (1987). Teaching a global perspective in elementary classrooms. *Elementary School Journal*, 87, 545-555.

- Freeman, E. & Lehman, B. (2001). *Global perspectives in children's literature*. Boston: Allyn and Bacon.
- Galda, Lee & Cullinan, Bernice E (2006). *Literature and the child* (6th. ed.). Belmont, CA: Thomson Higher Education.
- Glazebrook, P. (1984). *Journey to Kars*. London: Penguin.
- Hıcıylmaz, G. (1992). *Against the storm*. Boston: Little Brown
- Isaacs, K. (2006). It's a BIG world after all—Books are the best way to open kids' minds. *School Library Journal*, 53(2), 40-44
- Johnson-Davies, D. (2005). *Goha, the wise fool*. Sewing by Hany El Saed Ahmed from drawings by Hag Hamdy Mohamed Fattouh. New York: Philomel.
- Kiefer, B. Z. (1995). *The potential of picture books: From visual literacy to aesthetic understanding*. Columbus, OH: Merrill.
- Klingberg, G. (1986). *Children's fiction in the hands of translators*. Malmö, Sweden: CWK Gleerup.
- Kniep, W. M. (1986). "Defining a global education by its content". *Social Education* 50: 437-446.
- Lynch-Brown, C. & Tomlinson, C. M. (1993). *Essentials of children's literature*. Boston: Allyn and Bacon.
- Macaulay, D. (2003). *Mosque*. New York: Houghton Mifflin Company.
- Macaulay, R. (1956). *The towers of Trebizond*. London: Flamingo.
- Macdonald, F. (1994). *A 16th century mosque*. New York: Simon & Schuster Young Books.
- Men of different countries*. (1826) Wendell, Mass: J. Metcalf Printer.
- Merrillier, J. (2008). *Cybele's secret*. New York: Alfred A. Knopf.
- M. J. (1865). *Historical tales*. Illustrated by George Thomas. London: Routledge.
- Nodelman, Perry N. (1996). *The pleasures of children's literature*. 2nd ed. White Plains, NY: Longman.
- Norton, D. E. (2005). *Multicultural children's literature: Through the eyes of many children*. 2nd ed.. New Jersey: Pearson
- Pratt, L, & Beaty, J. J. (1999). *Transcultural children's literature*. Columbus, OH: Merrill.
- Prokosch, Frederic. (1935). *The Asiatics*. 1st pub. 1935 (London: Robin Clark, 1991).
- Rochman, H. (1993). *Against borders: Promoting books for a multicultural world*. Chicago: American Library Association.
- Settle, M. L. (1991). *Turkish reflections: A biography of a place*. Simon & Schuster, New York.

- Sheehan, S. (2004). *Turkey*. Tarrytown, NY: Marshall Cavendish.
- Stan, S. (1999). Going global: World literature for American children. *Theory into Practice*, 38(3), 168-177.
- Stewart, S. (2008). Reading 'other' places in children's literature. *Children's Literature in Education*, 39(2), 95-105.
- The reward of avarice, or, Abdalla and the iron candlestick: a Turkish tale: to which is added the story of whang the miller*. Windsor: Printed by Farnsworth & Churchill. 1810.
- Walker, B. K. (1990). *The art of the Turkish Tale*. Illustrated by Helen Siegl. Texas University Press.
- Westerman, P. F. (1915). *The fight for Constantinople: a story of the Gallipoli*. Illustrated by W. E. Wigfull. London: Blackie & Son Limited,
- Wilkinson, P. & Pollar, M. (1994). *The master builders*. Ill. By Robert Ingpen. New York: Chelsea House Publishers.
- _____, (1994). *Generals who changed the world*. Ill. By Robert Ingpen. New York: Chelsea House Publishers.
- Hughes, W. (1860). *The treasury of geography*. London: Longman, Green, Longman and Roberts.
- Yolen, J. (1996). *Little mouse & elephant: A tale from Turkey*. Ill. John Segal. New York: Simon and Schuster.

Türkiye ve Türkler Hakkında Yayımlanan Yabancı Çocuk Kitapları Üzerine Bir Değerlendirme

Ali E. Sahin*

Hakan Dedeoglu**

Öz

İki bölümden oluşan bu çalışmada Türkiye ve Türkler hakkında bilgi içeren çocuk kitapları incelenmiştir. İlk bölümde erken yıllarda İngilizce yayımlanan çocuk kitaplarında batının Türk imajı üzerine odaklanılmıştır. İkinci bölümde, ilk bakışta Amerikan okul çocuklarına yabancı gelebilecek, Türkiye hakkında ve Türkiye’de geçen olayları konu edinen, yakın zamanda yayımlanmış ve halk kütüphanelerinde yer alan çocuk kitapları, çocuklara bir ülkenin kültürü ve genel özellikleri hakkında bilgi vermesi ve diğer insanlarla bağlantı kurmalarını sağlaması açısından değerlendirilmiştir. Bu kitaplar çocukların kültürel bilgi ağlarının genişlemesine ve kültürlerarası anlayış geliştirmelerine yardımcı olabilir. Bazen bir ülke hakkında okunan aydınlatıcı kitaplar insanların yaşamları hakkında derinlemesine bir görünüm sağlayabilir. Çalışmanın sonucunda, olumsuz, dini ve egzotik kavramları ilk incelenen kitaplarda ortak temalar olarak bulunmuştur. Günümüz kütüphanelerinde mevcut kitapların çoğunun uluslararası çocuk kitapları açısından sınırlı nitelikte olduğu görülmektedir.

Anahtar Kelimeler

Çocuk edebiyatı, Türkler, Türk imajı, yabancı çocuk edebiyatı

* Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi – Ankara / Türkiye
alisahin@hacettepe.edu.tr

** Yrd. Doç. Dr., Hacettepe Üniversitesi, Eğitim Fakültesi – Ankara / Türkiye
dede@hacettepe.edu.tr

Анализ зарубежных детских книг о Турции и турках

Али Шахин*

Хакан Дедеоглу**

Аннотация

В данной работе, состоящей из двух глав, исследуются зарубежные детские книги, содержащие сведения о Турции и турках. В первой главе внимание сосредоточено на турецком имидже, созданном Западом в англоязычных детских книгах раннего периода. Во второй главе детские американские книги о Турции и турецких событиях, изданные в ближайшее время и имеющиеся во всех публичных библиотеках, на первый взгляд, кажущиеся чуждыми американскому школьнику, проанализированы с точки зрения предоставления детям общей информации о культуре и особенностях страны, а также обеспечения установления контактов с представителями других наций. Эти книги помогают детям расширять культурные знания и развивать межкультурное взаимопонимание. Иногда книги, посвященные одной стране, способны дать углубленное представление об истории и жизни людей страны. В результате исследования выявлено, что негативные, религиозные и экзотические представления являются общими для книг, рассмотренных в первой главе. Большинство книг, находящихся в настоящее время в библиотеках, ограничены с точки зрения международных детских книг.

Ключевые Слова

детская литература, турки, турецкий имидж, зарубежная детская литература.

---

* Проф. док., университет Хаджеттепе педагогический факультет – Анкара / Турция
alishahin@hacettepe.edu.tr

** Док., университет Хаджеттепе педагогический факультет – Анкара / Турция
dede@hacettepe.edu.tr

Öz Liderlik Ölçeğinin Türkçeye Uyarlanması Çalışması

Akif Tabak*
Ünsal Sığırı**
Tolga Türköz***

Öz

Bu çalışmanın amacı, Anderson ve Prussia (1997) tarafından geliştirilen (Self-Leadership Questionnaire-SLQ) daha sonra Houghton ve Neck (2002) tarafından doğrulayıcı çalışmaları yapılan Revize Edilmiş Öz Liderlik Ölçeği'nin (Revised Self-Leadership Questionnaire-RSLQ) Türkçe'de güvenilirlik ve geçerliğini incelemektir. Araştırma Ankara ilinde Savunma Sanayi sektöründe çalışanlar arasında üç farklı örneklem ile yürütülmüştür. Doğrulamayı ve keşfedici faktör analizleri sonucunda, ölçeğin orijinal ölçekte olduğu gibi "davranış odaklı", "doğal ödül" ve "yapıcı düşünce modeli" stratejilerinden oluşan üç boyuttan meydana geldiği görülmüştür. Ancak bu boyutların altında iki ayrı faktör olan "hedef belirleme" ve "başarılı performans hayal etme" faktörlerinin bu çalışmada tek bir faktör altında yer aldığı, bu nedenle de orijinal ölçekte dokuz olan faktör sayısının bu çalışmada farklı olarak sekiz faktörden meydana geldiği belirlenmiştir. Oluşan yeni faktör, "kendine hedef belirleyerek başarılı performans hayal etme" olarak adlandırılmıştır. Elde edilen bulgular Öz Liderlik Ölçeğinin Türkçe Formunun kabul edilebilir değerlerde güvenilir ve geçerli bir ölçek olduğunu düşündürmüştür.

Anahtar Kelimeler

Öz liderlik, kendinin liderliği, kendi kendine liderlik, güvenilirlik, geçerlik, faktör analizi, ölçek uyarlama

* Doç. Dr., İzmir Katip Çelebi Üniversitesi – İzmir / Türkiye
akif.tabak@ikc.edu.tr

** Doç. Dr., Başkent Üniversitesi – Ankara / Türkiye
usigri@baskent.edu.tr

*** Osman Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü – Eskişehir / Türkiye
tolga_turkoz@yahoo.com

1. Giriş

Günümüzde, araştırmacılar tarafından yapılan çalışmalarda, gruplarda liderliğin paylaşımının önemli bir konu olduğu belirtilmektedir (Carson vd. 2007: 1219). Çünkü küreselleşme, hızlı teknolojik gelişmeler, azalan kaynaklar, ekonomik krizler, artan maliyetler ile tanımlanan karmaşık iş çevresi ve stres liderlerin tek başlarına mücadele etmelerini güçleştirmektedir (Lovelace vd. 2007: 375). Liderlerin bu güçlüklerin üstesinden gelebilmeleri ve iş çevresinde başarılı olabilmeleri için farklı bakış açılarıyla yenilikçi, yaratıcı fikirler üreten proaktif girişimci çalışanları (D’Intino vd. 2007: 110), yetkilendirmeleri ve paylaşımcı liderliği etkili olarak kullanabilmeleri gerekmektedir (Perry vd. 1999: 40). Ayrıca iş yaşamında çalışanların, eğitim seviyeleri ile yeteneklerinin artması ve iletişim teknolojisinde gelişmeler nedeniyle sanal büro uygulamaları da liderliğin paylaşımı konusunu gündeme getirmektedir (Perry vd. 1999: 42). Liderliğin paylaşımı konusu, ilk olarak Gibb tarafından 1954 yılında ele alınmıştır (Carson vd. 2007: 1220). Yazara göre, “dağıtılmış liderlik” grup içerisinde iki veya daha çok sayıda bireyin rolleri, sorumlulukları ve liderliğin fonksiyonlarını paylaştıklarında ortaya çıkmaktadır. Barry tarafından bu tarz liderlik “liderlik rollerinin takım üyelerince sırayla uyum içerisinde kullanımı” şeklinde tanımlanmış ve takım üyeleri tarafından sergilenen farklı liderlik özelliklerinin süreç içerisinde birbirini tamamlayıcısı olabileceği belirtilmiştir (1991: 33). “Paylaşımcı liderlik” ise; birçok takım üyesi arasında dağıtılmış liderliğin etkisinde aniden ortaya çıkan bir süreç olup, bu tarz liderliğin olumlu etkileşim içinde bulunan takım üyelerinin de etkisiyle organizasyonlara performans artışı sağladığı belirtilmektedir (Carson vd. 2007: 1221). Organizasyonlarda, paylaşılan liderliğin başarılı bir biçimde uygulanabilmesi için, üç temel etkenin yer alması gerekmektedir. Bunlar; tüm üyelerin takımın kendi kendinin lideri olduğu sorumluluğundan haberdar olmaları, liderliğin paylaşımına katılmaya hevesli olmaları ve takımın tamamının bireysel olarak liderliğin paylaşımı açısından gerekli olan öz liderlik yeteneklerine yeterli seviyede sahip olmalarıdır (Barry 1991: 34).

Görüldüğü üzere organizasyonların büyümesi, lidere düşen görevlerin artış göstermesi, örgütsel performans ve karlılığın artırılmak istenmesi gibi nedenler, çalışanların liderlik sürecine dâhil edilmesini gündeme getirmektedir. Bu nedenle bu çalışmanın temel amacı, son dönemde liderlik yazınında tartışılan öz liderlik (self-leadership) kavramını tanıtmak ve ayrıca ülkemizde öz liderlik ölçeğinin geçerlilik ve güvenilirliğine ilişkin tarafımızdan yapılan çalışmaları aktarmaktır.

2. Öz Liderlik Kavramı

Öz liderlik kavramı ilk olarak Manz tarafından 1986 yılında “kişinin bireysel ve örgütsel başarıyı elde etmesi için kendisini motive etmesi ve kendini yönlendirme süreci” olarak tanımlanmıştır. Esasında bu kavram, organizasyon süreçlerinde kendi kendini etkileme teorisinin daha gelişmiş bir şekli olarak karşımıza çıkmaktadır (Manz 1986: 585). Bilindiği üzere, yönetimde klasik bakış açısına göre, çalışanlar organizasyonlar içerisinde kendi kendini kontrol edebilmekte ve bu olguya da yönetim yazınında “kendi kendine yönetim” adı verilmektedir (Manz vd. 1980: 586; Bandura 1986: 17). Aynı şekilde yönetimde modern bakış açısına göre, çalışanların kendi kendini düzenlemeleri ise, sibernetik kontrol modeline benzer şekilde tanımlanmaktadır (Godwin vd. 1999: 155). Bu bağlamda, öz liderlik, kendini düzenleme teorisinin içinde yer almakta ve kendini etkileme ile kendini yönetme kavramlarını da içine alarak onlardan daha geniş kapsamlı bir anlam ifade etmektedir (Manz 1986: 589). Bu nedenle, öz liderliğin, bireyin kendi kendini motive etmesiyle ilişkili ve iç içe geçmiş bir kavram olduğu görülmektedir (Manz 1986: 595). Pearce ve Manz’a göre; öz liderlik kendi kendine yöneticiliğin ötesinde, yönetimde her zaman “ne-neden-nasil” sorularına yanıt arayan ve tüm çalışanların bir bilgi işçisi olarak görülmesi gerektiğini de ön plana çıkaran bir yaklaşımdır (2005: 135). Öz liderlik, kendi kendine fayda sağlama algılamalarıyla yakın ilişkili liderlik tarzlarından birisi olan, paylaşımcı liderliğin (shared leadership) temelini teşkil etmektedir (Lovelace vd. 2007: 375). Çünkü insanlar öncelikle kendilerine liderlik edebilmeli ve daha sonra de diğerleriyle bu süreci paylaşabilmelidirler (Houghton vd. 2003: 33, Manz 1992: 57). Ayrıca yetkilendirici liderlik tarzı için de etkili öz liderlik davranışının sergilenmesine ihtiyaç duyulmaktadır (Pearce vd. 2008: 355). Bazı araştırmacılar tarafından, öz liderlik kavramı, duyarlı bir termostatın yaptığına benzer biçimde çalışanların çevresel değişkenler karşısında önceden belirlenmiş standartlar içerisinde kendiliğinden hareket edebilme becerisi olduğu belirtilmektedir (Godwin vd. 1999: 165).

Araştırmacılar tarafından genel olarak öz liderlikte, davranış odaklı (behavior-focused strategies), doğal ödül (natural reward strategies) ve yapıcı düşünce model stratejileri (constructive thought pattern strategies) olmak üzere üç stratejinin kullanıldığı görülmektedir (Houghton vd. 2002: 35, Manz 1992: 59, Manz vd. 1980: 362, Neck vd. 2006: 275, Doğan vd. 2008: 140).

2.1. Davranış Odaklı Stratejiler

Davranış odaklı stratejiler, daha çok bireyin kendine bir değer biçmesi, kendini ödüllendirmesi ve kendini disipline etmesi süreci üzerine kurulmuştur (Anderson vd. 1997: 131). Bu stratejiler araştırmacılar tarafından bireyin kendilik algısını olumlu yönde etkilemeye yönelik kullandığı stratejiler olarak ele alınmaktadır (Manz 1992: 51, Neck vd. 2006: 278). Davranış odaklı stratejiler aşağıda incelenmektedir:

2.1.1. Hedef belirleme: Locke ve Latham yaptıkları çalışmalar neticesinde, kendilerine özel seviyelerde, yüksek ve başarılması zor hedefler belirleyebilen çalışanların, performans ve gayretlerinde de pozitif yönlü artışlar olduğunu bulmuşlardır (2002: 710). Manz ve Sims, çalışanların elde ettiği bu başarıların sadece kendisine değil aynı zamanda örgütü açısından da oldukça yararlı sonuçları olacağını vurgulamışlardır (1980: 363). Bu açıdan bakıldığında, bireylerin kısa veya uzun dönemleri kapsayacak belirli zorlukları da içeren hedefler belirleyebilmelerinin, öncelikle bireyin ve daha sonra da örgütün, hedefine ulaşması için kendisini motive etmesinde, davranışlarını değiştirmesinde ve performansını artırmasında fayda sağlayabileceği ifade edilmektedir (Doğan vd. 2008a: 80, Neck vd. 2006: 280).

2.1.2. Kendini ödüllendirme: Bireyin motive olmasını sağlayan bir başka önemli yöntem bireyin kendisini ödüllendirmesidir (Manz 1992: 112). Çünkü yüksek performans döngüsüne göre, yüksek hedefler belirlemenin ve buna ulaşmanın neticesinde birey genellikle kendisinin bu başarısından dolayı takdir edilmesini, onaylanmasını, terfi ettirilmesini kısaca ödüllendirilmesi gerektiğini düşünmektedir (Locke vd. 2002: 712). Bu ödüllendirmeler dışarıdan yapılabileceği gibi bireyin kendi kendine ısmarladığı basit bir yemek veya çok özel seyahatlere çıkması şeklinde de olabilmektedir (Manz 1992: 25).

2.1.3. Kendini cezalandırma: Bu strateji, bireyin arzu edilmeyen davranışlarının yok edilmesine veya azaltılmasına yönelik olarak davranışlarını düzeltebilmesi için kendini olumlu yönde cezalandırmasını içermektedir (Neck vd. 2006: 274). Kendini cezalandırma, “kendi kendine hatalarını düzelterek geri besleme sağlama” olarak da ifade edilmektedir (Manz vd. 2001: 27). Bu stratejinin amacı, birey tarafından olumsuz davranışlarının nedenlerinin değerlendirilmesi, hataların belirlenmesi ve bunların tekrarlanmamasıdır.

2.1.4. Kendini gözlemlenme: Bu süreç bireyin kendisini kontrol ederek davranışlarını olumlu yönde düzeltmesi, kendilik algısında bir artış elde edebilmesi amacıyla kendisini “ne zaman, nasıl, nerede” gibi sorularla içsel

ve dışsal etkilere ve durumlara karşı yapıcı yönde yönlendirmesini ifade etmektedir (Alves vd. 2006: 340). Ayrıca, etkili biçimde kendini gözlemleme becerisini kullanabilmek, bireye performansını nasıl değerlendirmesi gerektiği yönünde de yardımcı olabilmektedir (Robbins 2001: 26).

2.1.5. Kendine hatırlatıcılar belirleme: İpuçları (Doğan vd. 2008: 151) olarak da isimlendirilen kendine hatırlatıcılar belirleme stratejisi, çoğunlukla fiziksel objelerin veya diğer bireylerin kullanılmasıyla yapılması gereken önemli konuların bireye hatırlatılmasını sağlamaktadır (Manz 1992: 33, Neck vd. 2006: 280). Böylelikle birey bu nesne ve kişileri dikkat odaklamaya yardımcı gibi algılamakta, onları gördüğünde kendi yapması gereken davranışları anımsayarak kendisini motive edebilmektedir (Manz 1992: 35).

2.2. Doğal Ödül Stratejileri

Doğal ödül stratejileri bireyin kendisinin hoşuna giden davranışları sıklıkla sergilemesi, hoşuna gitmeyenleri ise yapmaktan kaçınmasını içermektedir (Anderson vd. 1997: 125, Houghton vd. 2002: 675). Bu strateji ile davranış odaklı kendini ödüllendirme stratejisi arasındaki en önemli farklılık ise, doğal ödül stratejisinde; ödüllerin davranışın içerisinde yer alması ve tüm süreç boyunca bu davranışı yapıyor olmaktan alınan memnuniyetin devam etmesi, kendini ödüllendirme stratejisinde ise, başarıyla tamamlanan bir faaliyetin sonucunda bireyin kendisini ödüllendirmesidir (Manz 1992: 41).

2.3. Yapıcı Düşünce Modeli Stratejileri

Öz liderlik çalışmalarının temelini oluşturduğu düşünülen yapıcı düşünce modeli stratejileri, bireylerin kendi zihinsel modellerini kontrol edebilmesi ve yönetebilmesi üzerine yapılandırılmıştır (Manz 1986: 590).

2.3.1. Başarılı performans hayal etme: Bu strateji bireyin hayali olarak geleceğe dönük tecrübeler yaşaması, zihinsel betimlemeler ve imgesel egzersizler yapması veya faaliyete başlamadan önce zihninde hayali provalar yapması) olarak tanımlanmaktadır (Houghton vd. 2002: 676).

2.3.2. Kendi kendine konuşma: Bireyin kendi kendine sözlü ya da sözsüz olarak yapıcı yönde telkinlerde bulunarak konuşması, ne yapmasının uygun olacağını kendisine hatırlatarak stres seviyesini azaltabilmesi, kendisini düzene sokabilmesi ve böylelikle de performans artışı sağlayabilmesi bu stratejiyi kısaca açıklamaktadır (Houghton vd. 2007: 49).

2.3.3. Düşünce ve fikirlerini değerlendirme: D'Intino vd. (2007: 115)'ne göre bu strateji; işlevsel olmayan düşünce ve fikirlerin belirlenerek bunların yerine daha yapıcı ve etkili olanların kullanılması, böylece bireysel perfor-

mansta artış elde edilmesi, bunun tersine işlevsel olmayan düşünce ve fikirlerin ise bireyde depresyona neden olarak işgücü kaybına yol açabileceği şeklinde ifade edilmektedir.

3. Öz Liderlik Ölçeği Geliştirme Çalışmaları

Öz liderlik ölçeğini geliştirmek için yapılan ilk çalışmalar 1983 yılında Manz ve Sims tarafından başlatılmış, daha sonra Anderson* ve Prussia tarafından öz liderlik özelliklerini ölçmek için bir çalışma yapılarak, 90 maddelik bir ölçek hazırlanmış ve daha sonra bu ölçek 50 maddeye indirilmiştir (1997: 135). Houghton ve Neck (2002: 685), Anderson ve Prussia'nın (1997: 132) çalışmasını esas alarak, 50 maddelik ölçeğin belirsizlikler içerdiğini ve psikometrik özelliklerinden dolayı geçerli olamayacağını ileri sürmüşlerdir. Yeniden ölçek hazırlama çalışmasında, 50 maddelik ölçeği 33 madde olacak şekilde sadeleştirmişler ve Anderson ve Prussia'nın çalışmalarının da esin kaynağı olan J.F.Cox'un 1993 yılında geliştirdiği çalışmadan 2 madde alarak toplam 35 maddelik ölçeğe son halini vermişlerdir. Houghton ve Neck revize edilmiş bu ölçeğin bireysel ve örgütsel araştırmalarda kullanılabilecek şekilde olduğunu belirtmişlerdir (2002: 686).

Öz liderlik kavramının yeni yüzyılda popülerliğini artırmaya devam etmesi nedeniyle konuya tüm dünyada ilginin arttığı görülmektedir. Örneğin, Neubert ve Wu (2006: 368) tarafından, Houghton ve Neck (2002: 686)'in 35 maddelik öz liderlik ölçeğinin Çin kültürüne uyarlanması kapsamında, doğrulayıcı ve keşfedici faktör analizleri yapılmıştır. Bu çalışmaları araştırmalar, dokuz alt faktörden oluşan ölçeğin kendi çalışmalarında altı faktör üzerinde toplandığını ortaya çıkarmışlardır. Araştırmacılar bu farklılaşmanın nedeni olarak, Çin kültürünün kolektivist(kamucu) kültür özelliğine sahip olmasını göstermişlerdir. Ayrıca, araştırmacılar eğer öz liderlik ölçeği her kültürde farklı sonuçlar verecekse, öz liderlik kavramının da değişik kültürler açısından ne anlam ifade ettiğinin yeniden tartışılması gerektiğini ileri sürmüşlerdir (Neubert vd. 2006: 280). Benzer şekilde, Ho ve Nesbit (2009: 462) tarafından yapılan çalışmada ise, Neubert ve Wu'nun (2006: 366) çalışmasında olduğu gibi yine Çin kültürü esas alınarak kolektivist kültür üzerinde bir araştırma yapılarak ölçeğin psikometrik özellikleri test edilmiştir. Bu çalışmada 11 faktörlü yapı bulunmuş, bu ortaya çıkan iki yeni boyut, ilişki-temelli doğal ödüller (relation-based natural rewards) ile düşünce ve varsayımların sosyal-uyumlu değerlendirilmesi (social-oriented evaluation of beliefs and assumptions)

* Joe Anderson 50 maddeden meydana gelen ölçeği makale yazarlarına göndermiş ve ayrıca kendisi ölçeğin kullanımı ile ilgili izin vermiştir.

stratejileri olarak adlandırılmıştır (Ho vd. 2009: 465). Yeni ölçeğin kültürel farklılıklar nedeniyle maddelerin bazılarının yeniden ifade edilmesi ve boyutlarında değişikliklere gidilmesiyle mevcut ölçekten daha istikrarlı neticeler verdiği sonucuna ulaşılmıştır.

Türkiye’de ise Doğan ve Şahin tarafından ölçek Türkçeye çevrilerek, ölçeğin bireylerin “kendi kendine liderlik” stratejilerini ölçmede güvenilir bir ölçme aracı olduğu belirtilmiş, ancak ölçeğin geçerliliği elde edilen verilerle doğrulanamamıştır (2008: 158). Yönetim yazınında ölçeğin Türkçeye yapılan çevirisinde “self-leadership” kavramının Doğan ve Şahin gibi araştırmacılar tarafından “kendi kendine liderlik” ismiyle kullanıldığı görülmektedir (2008:158). Ancak, tarafımızdan yapılan bu çalışmada “self-leadership” kavramının Türkçesi olarak “öz liderlik” (kendinin liderliği) kavramı tercih edilmiştir. Bu tercihin temel nedeni ise; öz liderlik (self-leadership) kavramının daha çok bireyin iç dünyasıyla ilgili bilişsel ve psikolojik boyutları içine alan bir kavram olduğunun düşünülmesidir. Çünkü kendi kendine liderlik ifadesi, okuyucuya daha çok “karizmatik lider, otantik lider, dönüşümcü lider vb.” gibi liderlik tarzlarını sınıflandırmaya yönelik bir anlam yüklemesine neden olabilmektedir. Doğan ve Şahin tarafından yapılan araştırmada ölçeğin doğrulayıcı faktör analizi neticesinde elde edilen bulguların kabul edilebilir düzeyde olmaması, çeviri konusundaki farklılıklar ve ölçeğin geçerliliğin doğrulanamaması gibi nedenler, ölçeğin tercümesine farklı yaklaşımların getirilmesinin ve değişik örneklerle yapılacak çalışmaların farklı bulgulara ulaşılacağı düşüncesini uyandırmıştır (2008:163). Bu nedenle çalışmada temel amaç olarak ölçeğin psikometrik özelliklerinin bir defa daha gözden geçirilmesi ve ayrıca Türk kültürüne uyarlanması hedeflenmiştir.

4. Yöntem

4.1. Örneklem

Analizler üç farklı örneklem üzerinde gönüllülük esas alınmak üzere yapılmıştır. Üç farklı örneklem kullanılmasının nedenlerinden birisi, diğerlerine göre küçük örneklem (n=60 ve n=202) üzerinde elde edilmiş faktör yapısının, geçerliliğin ve güvenilirliğinin daha geniş örneklemde (n=386) test edilmesidir.

4.1.1. Örneklem I: Birinci örneklemde; oluşturulan maddelerin geçerliliğinin sınanması ve kontrolünü kapsayan görece küçük bir gruba ön uygulama yapılmıştır. İlk denek grubuyla ölçeğin tercümesinin kontrolü, bazı maddelerin anlaşılmasında yaşanabilecek problemlerin giderilmesi ve ölçeğin maddelerinin düzenlenmesi amaçlanmıştır. Katılımcıları Ankara’da

Savunma Sanayinde çalışan, işgören ve yöneticilerden oluşan 60 kişilik bir pilot çalışma grubu oluşturmaktadır. Bu gruptaki çalışanların yaş ortalaması 35.80 ($S=8.86$) olup %30'u kadındır. İlköğretim mezunu %5, Lise %13, Lisans mezunu %46, Yüksek Lisans mezunu %32 ve doktora mezunu %4'dür. Katılımcıların %5'i üst kademe yöneticisi iken %95'ini alt ve orta kademelerdeki yöneticiler ile işgörenlerden oluşmaktadır.

4.1.2. Örneklem II: İkinci örneklemde ise aynı ildeki özel ve kamu sektörlerinde faaliyet gösteren beş farklı şirketteki, toplam 202 çalışan yer almaktadır. Örneklemde yaş ortalaması 36.37'dir ($S=7.10$). Denekler büyük oranda işgörenlerden oluşmakta (%50) ve katılımcıların yaklaşık olarak %90'ı en az lisans mezunu seviyesindedir. Kamuda görev yapanların oranı %49'dur. Deneklerin ortalama çalışma süresi 12.79 ($S=7.49$) yıl iken kadınlar katılanların %32'sini oluşturmaktadırlar. İkinci örneklem grubunu oluşturan Savunma Sanayi çalışanlarının örneklem denekleri olarak seçilmiş olmalarının temel nedeni, orijinal ölçekteki deneklerin hepsinin öğrenci olmaları ve yazarların bu konunun ölçeğin genellenebilirliği için bir sınırlama getirdiğini belirtmeleridir (Houghton vd. 2002).

4.1.3. Örneklem III: Üçüncü örneklem de aynı il ve sektörlerde faaliyet gösteren 386 çalışandan oluşmaktadır. Grubun yaş ortalaması 38.34'dür ($S=10.00$). Deneklerin %38'i kadındır. Ortalama sektörde çalışma süreleri 14.17 ($S=8.84$) yıldır.

4.2. Veri Toplama Araçları

Öz Liderlik Ölçeği** 35 maddelik, 5 basamaklı Likert tipinde (Sıklık seviyesi 1=Hiçbir zaman, 2=Nadiren, 3=Ara sıra, 4=Genellikle, 5=Her zaman) oluşmaktadır. Deneklerin verecekleri yanıtlar arasında "Fikrim Yok" gibi bir seçenek bulunmaması deneklerin kaçamak cevaplar verebileceği bir maddenin ölçekte bulunmasını engelleyerek seçiciliği artırmakta ve denekleri doğru olanı işaretlemeye kanalize etmektedir. Ölçek; 3 boyutlu ve 9 alt faktörlü bir yapıdadır. Bu faktörler; Tablo 1'de gösterilmektedir. Ölçeği geliştiren Houghton vd. (2002: 685) ile yapılan görüşmelerde kendini cezalandırma stratejisini oluşturan maddelerinin olumsuz etkilerinden kaynaklanan problemlerden dolayı, bu boyutu oluşturan maddelerin ya analizlerden çıkartılması gerektiği ya da bu maddelerin ters kodlanarak değerlendirilmelere dâhil edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Belirtilen öneri dikkate alınmış ve bu boyuta ait dört madde ters kodlanmış olarak analizlere dahil edilmiştir.

** Makale yazarları tarafından 35 maddelik Revize Edilmiş Öz Liderlik Ölçeğini geliştiren J. D. Houghton'dan ölçeğin kullanımı ve geliştirilmesi konularında gerekli izinler alınmıştır.

Tablo 1. Houghton ve Neck (2002) Tarafından Geliştirilen Öz Liderlik Ölçeğinin Yapısı

Temel Unsurlar	Davranış Odaklı Stratejiler	Doğal Ödül Stratejileri	Yapıcı Düşünce Modeli Stratejileri
Alt Ölçekler ve Madde Numaraları	Hedef Belirleme (2, 11, 20, 28, 34) Kendini Ödüllendirme (4, 13, 22) Kendini Cezalandırma (6, 15, 24, 30) Kendini Gözlemleme (kendini izleme) (7, 16, 25, 31) Hatırlatıcılar Belirleme (9, 18)	Doğal Ödüller Üzerinde Düşünceyi Odaklama (8, 17, 26, 32, 35)	Başarılı Performans Hayal Etme (1, 10, 19, 27, 33) Kendi Kendine Konuşma (3, 12, 21) Düşünce/Fikirleri Değerlendirme (5, 14, 23, 29)

4.3. İşlem

Mevcut çalışmaya, Öz Liderlik Ölçeğinde yapılan sınıflandırma esas alınarak (Houghton vd. 200: 686, Doğan vd. 2008: 156) önceki araştırmalar-daki (Doğan vd. 2008: 155, Neubert vd. 2006: 368) sonuçlar da göz önünde tutularak başlanmıştır. Bu kapsamda, yapılan araştırmada öncelik-le 35 maddenin Türkçe çevirilerindeki anlam bütünlüğü gözden geçiril-miştir. Öz liderlik ölçeğinin Türkçeye çevrilmesi, üç ayrı kişi tarafından yapılmıştır. Çevirileri yapanlardan birincisi araştırmacı, ikincisi İngilizce öğretim görevlisi, üçüncüsü ise uzun süre Amerika'da kalmış bir araştırma görevlisidir. Konu ile ilgili literatüre olan yakınlıkları nedeniyle tercüme-lerde ilave bilgiye ihtiyaç hissedilmeden çeviriler yapılmıştır. Türkçeye çevrilen ölçeğin doğruluğu beş yüksek lisans öğrencisi ve iki öğretim üyesi tarafından kontrol edilmiş ve anlaşılabilir olmasına ve sadelik özelliklerine dikkat edilmiştir. Ölçeğin son durumu, aynı enstitüdeki bir öğretim görev-lisi tarafından Türkçeden yeniden İngilizceye çevrilmiş ve konunun uzma-nı bir İngilizce öğretim görevlisi tarafından bu çeviri kontrol edilerek öz-gün çalışmadan farklılık olup olmadığı belirlenmeye çalışılmıştır. Daha sonra elde edilen Türkçe maddeler psikoloji yazınında tanınmış uzman bir editör tarafından kontrol edilmiştir. Ayrıca elde edilen çevirinin güvenilir olup olmadığını görmek üzere hem Türkçe hem de İngilizce bilen yüksek lisans öğrencilerine ölçek dağıtılarak ölçeğin uygulanabilirliği test edilmiş-tir. Sonuç olarak çevirinin uygun ve kullanılabilir olduğu düşünülerek pilot bir uygulama yapılmasına karar verilmiştir.

5. Bulgular

5.1. Örneklem I'e İlişkin Bulgular

Elde edilen veriler ışığında katılımcılar ile görüşmeler yapılmış ve ölçekteki tam olarak anlaşılmadığı düşünülen toplam on iki madde ile ilgili uzman görüşleri ve ölçeği uygulayanların da katkıları doğrultusunda maddelerin ifade şekli yenilenerek ölçek tekrar düzenlenmiştir. Gerekli düzeltmeler yapılarak ölçeğe son hali araştırmacı ve konunun uzmanı psikolog öğretim görevlisi tarafından verilerek ikinci örnekleme uygulanmak üzere hazır hale getirilmiştir.

5.2. Örneklem II'ye İlişkin Bulgular

İkinci örneklemden elde edilen verilere öncelikle doğrulayıcı faktör analizi, daha sonra keşfedici faktör analizi yapılmıştır. Çalışmaya doğrulayıcı faktör analizi ile başlanılmasının nedeni, daha önceden öz liderlik kavramı ile ilgili yeterli sayıdaki deneysel araştırmalarla ölçek yapısının ortaya konulmuş olması ve öz liderlik yazınında bu yapının kabul görmüş olmasıdır. Bu durumda araştırmacılar için önerilen öncelikle doğrulayıcı faktör analizi yapmaları ve devamında eğer ihtiyaç duyulursa keşfedici (açımlayıcı) faktör analiziyle birlikte her iki analiz yöntemini işbirliği içinde yürütmele-ri yönündedir (Fabrigar vd. 1999: 285, Büyüköztürk 2007: 103). Bu kapsamda kültürlerarası ölçek uyarlama çalışmalarında orijinal ölçekte yer alan maddelerin oluşturduğu yapının kabul gördüğü ve kabul edilen hipotezlerin test edilmesi yolu tercih edilmesi bakımından iki ölçeğin karşılaştırılması, benzerlik ve farklılıklarının test edilmesi için öncelikle doğrulayıcı faktör analizi yapılmasının daha uygun olacağı düşünülmüştür (Gözüm vd. 2003: 10). Çünkü bir ölçeğin farklı bir dile çevrilmesi neticesinde uyarlanan yeni ölçeğin faktör yapısının bu durumdan pek fazla etkilenmemesi gerektiği beklenilmektedir (Öner 1987'den aktaran Gözüm vd. 2003: 10).

5.2.1. Doğrulayıcı faktör analizi: Öncelikle ölçeğin yapı geçerliğini ortaya çıkarmak üzere, doğrulayıcı faktör analizi AMOS 6.0 (Bryne 2001: 120) yazılımı kullanılarak yapılmıştır. Analiz neticesinde modelin özgün çalışmadan oldukça farklı bir yapıda oluştuğu görülmüştür. Uyum iyiliği testlerinde üç farklı yapısal model arasında en iyi uyumu sağlayan; ikinci düzey faktör modelinin olduğu ve buna ilişkin uyum iyiliği ölçüm değerlerinin ise; ($X^2/sd=2.70$, GFI=0.88, NFI=0.80, RMSEA=0.09, IFI=0.86, CFI=0.86) olduğu belirlenmiştir. Çıkan sonuçlardan yapısal eşitlik modelinin uyum iyiliği değerlerinin kabul edilebilir uyum aralıklarında olma-

ması nedeniyle keşfedici faktör analizine dönmenin uygun olacağı düşünülmüştür (Büyüköztürk 2007: 112).

5.2.2. Keşfedici faktör analizi: Keşfedici faktör analizlerinde, “bağımsızlık, yorumlamada açıklık ve anlamlılık” sağlamak amacıyla elde edilen faktörlere eksen döndürme teknikleri uygulanabilmektedir. Böylelikle faktörlerin kendi aralarındaki ilişkilerinde, yüksek ilişkiler ortaya çıkarılabilmekte ve faktörler daha basit yöntemlerle açıklanabilmektedir (Büyüköztürk 2009: 115). Bu nedenle orijinal çalışmada da olduğu gibi (Anderson vd. 1997: 135, Houghton vd. 2002: 684) temel bileşenler analizi ile dik döndürme tekniklerinden en sık kullanılan “varimaks” eksen döndürme tekniği kullanılmıştır.

Elde edilen verilerin yapılarının, yapılacak olan faktör analizleri için uygun olup olmadığı KMO katsayısı ve Barlett küresellik testi ile incelenmiştir. KMO katsayısı veri matrisinin faktör analizi için uygunluğunu belirtmekte ve faktörleştirilebilirlik için bu değer .60’dan daha büyük olması kabul görmektedir (Büyüköztürk 2009: 117). KMO değeri 0 ile 1 arasında değerler alırken, 1 değerine ne kadar çok yaklaşırsa, verilerin faktör analizi için o kadar uygun olduğunu göstermektedir. Barlett küresellik testi ise; değişkenler arasındaki ilişkileri kısmi korelasyonlar ile inceleyerek değişkenler arasındaki ilişki matrisinin (kimlik matrisi) sıfır ilişki matrisinden farklı olup olmadığını gösterirken, testin anlamlı olması da değişkenler arasında bir ilişkinin varlığına işaret etmektedir (Tonta 2007: 143). İkinci örneklemeden elde edilen verilerin faktör analizine uygun olduklarını gösteren KMO katsayısı ve Barlett küresellik testi sonuçları Tablo 2’de gösterilmektedir.

Tablo 2. KMO Katsayısı ve Barlett Küresellik Testleri Sonuçları

KMO Uygunluk Ölçütü	.837
Barlett Küresellik Testi Ki Kare İstatistiği [Anlamlılık]	3515.026 [.000]
Serbestlik Derecesi	595

Keşfedici faktör analizi neticesinde, maddelerin öz değeri 1’den büyük olan dokuz faktörden oluşan, toplam varyansın %66.5’ini açıklayan bir yapıda olduğu görülmüştür. Her ne kadar özgün ölçekle aynı sayıda faktör sayısı elde edilmiş olsa da bazı maddelerin farklı faktörler altında yer aldığı görülmüştür. Yapılan incelemeler neticesinde; faktör yük değerleri .35’den düşük olan (Houghton vd. 2002: 685), faktör ortak varyansları yüksek olan, ikili bağlantıları bulunan, birden çok faktörde yüksek yük değeri bulunan, uygun faktörde bulunmayan (değişik ve belirsiz faktörler altında

sürekli yer değiştiren) maddelerin olup olmadığı ve madde çıkartıldığında elde edilen alfa katsayılarındaki değişimler kontrol edilmiştir (Peterson 1994: 385, Büyüköztürk 2009: 121, Houghton vd. 2002: 680, Kalaycı 2005: 111, Özdamar 2004: 96). Kontrol neticesinde madde çıkartılması ölçütlerine uygun olarak bazı maddeler (2, 8, 11, 26, 32, 33-toplam altı madde) geliştirilen ölçek üzerinde basit bir yapıya ulaşılmasını engellediği için çıkartılmıştır. Bu maddelerin ölçekten çıkartılmasına ilişkin ayrıntılı bilgiler Tablo 3’de yer almaktadır. Altı maddenin çıkarılması işlemi ilk maddeden itibaren her bir maddenin tek tek çıkarılması neticesinde yeniden faktör analizleri yapılarak faktör yapısı kontrol edilmiştir.

Tablo 3. Çıkarılan Maddeler, Faktör Yükleri ve Madde Çıkartma Ölçütleri

Madde No	Faktör Yük Değerleri									Madde Çıkartılma Ölçütü	
	1	2	3	4	5	6	7	8	9		
11	.330			.276	.306			.386			a, b
32	.417			.273	.319						b, c, d
33	.512					.553					b
2		.308	.314					.426			b, c, d
8	.389			.289			.486				b, c, d
26		.496		.488							b

- Düşük Faktör Yüğü
- Birden Çok Faktörde Toplanmış Yüksek ve/veya Birbirine Yakın Faktör Yük Değerleri
- Uygun Olmayan Faktör Altında Yer Alma (Değişik ve Belirsiz Faktörler Altında Yer Değiştirme).
- Madde Çıkartıldığında Alfa Katsayısındaki Olumlu Değişim

Altı maddenin ölçekten çıkarılmış haliyle verilere yeniden keşfedici faktör analizi yapılmıştır. Analiz sonucunda, ölçeğin sekiz faktörden oluşan bir yapıda olduğu görülmüştür. Orijinal ölçekte (Houghton vd. 2002: 685) farklı iki faktör olarak yapılandırılan “kendine hedef belirleme” ve “başarılı performans elde etme” faktörlerine ait bütün maddeler, mevcut çalışmada elde edilen faktör yapısında tek bir faktör altında toplanmıştır (Ek Tablo 1’e bakınız). Bu faktörün hangi boyut altında yer alması gerektiği ise, literatür incelemeleri ve modeller üzerinde yapılan testler sonucunda belirlenmiştir. Böyle bir durumun neden kaynaklanabileceği yönelik olarak yapılan literatür incelemesinde, ölçekte yer alan ve kendine hedef belirleme boyutunu simgeleyen “gelecekte ulaşmak istediğim hedefleri düşünürüm” ve “kişisel başarı için özel hedefler belirlerim” gibi maddelerin geleceğe yönelik olarak bireyin hedeflerini zihninde planlanması ve hayalinde canlandırılması nedeniyle başarılı performans hayal etme boyutu ile iç içe

olduğu, bu nedenle de her iki boyutu oluşturan maddelerin Türkiye’de tek bir boyut olarak algılanmasına neden olabileceği düşünülmüştür. Yapılan incelemelerde; bireyin kendi belirlediği hedeflere verdiği değer, hedefe ulaştığında elde edeceği faydalar ve kendisini yüksek seviyede başarılı değerlendiren değerlendirilmemesi gibi zihninde tasarladığı beklentiler, bireyin sergileyeceği performansta artış ya da azalışlara neden olabileceği belirlenmiştir (Hinsz vd. 1997: 175). Çünkü bireyin geleceğe yönelik beklentileri, neyi başarmayı düşündüğü veya arzuladığı tamamen yaptığı hedef seçiminin bir fonksiyonu olarak ifade edilmektedir (Locke vd. 1990: 85).

Bireyin kendi kendisine yeterli olmasında kendine hedef belirlemesinin ve zihinsel egzersizler yapmasının etkilerini araştıran bir çalışmada, hedef belirleme ve zihinsel egzersizlerin nasıl yapılması gerektiği yönünde eğitim alan grubun, bu eğitimi almayan kontrol grubuna göre anlamlı derecede daha yüksek kendi kendine yeterlilik davranışları gösterdiği görülmüştür (Morin vd. 2000: 572). Farklı bir araştırmada ise bireylerin kendilerini motive etmelerinde geleceğe yönelik hedef belirlemeleri, başarısızlıktan kaçınmaya yönelik davranışlara odaklanmaları veya kendilerini başarılı ya da başarısız biçimde hayal etmelerinin de bireysel performansları ile yakından ilişki içerisinde olduğu rapor edilmektedir (Heimerdinger vd. 2008: 391). Bu bulgular zihinsel egzersizler yapma ya da hayalinde geleceğe yönelik hayaller kurma konusunda daha önce de belirtildiği gibi yapıcı düşünce modeli boyutu içinde yer alan başarılı performans hayal etme stratejisinin, hedef belirleme ile olan yakın ilişkisine vurgular yapmaktadır.

Bu kapsamda hedef belirleme ve başarılı performans hayal etme stratejilerinin bir biriyle oldukça yakın ilişkili iç içe kavramlar oldukları anlaşılmaktadır, ancak öz liderlik yazınında her iki faktörün de tek bir faktör altında toplandığı başka bir çalışma ile karşılaşılmamıştır. Literatür incelemelerine ilave olarak yapılan testler neticesinde ise elde edilen yeni faktörün, yapıcı düşünce modeli stratejileri boyutu altında yer aldığı, diğer boyutların altında yer aldığı durumlara göre en iyi uyumun elde edildiği görülmüştür. Belirtilen nedenler ve öz liderlik düşüncesini ilk olarak ileri süren Manz’ın yapıcı düşünce modeli stratejilerinin öz liderlik çalışmalarının temelini oluşturduğu ifadesinden hareketle, oluşan yeni faktörün, yapıcı düşünce modeli stratejilerinin bir alt faktörü olarak değerlendirilebileceği fikri oluşmuştur (1986: 595). Bu bağlamda madde içeriklerinin de dikkate alınması neticesinde yedi maddenin toplandığı birinci faktör, “kendine hedef belirleyerek başarılı performans hayal etme” faktörü olarak isimlendirilmiştir.

Ölçeğin orijinal şeklinden farklı olarak dokuz alt faktörlü bir yapı ile değil de, bu çalışmada sekiz alt faktörlü bir yapı ile ifade edilmesi, iki faktörün alt

maddelerinin tek bir faktör altında toplanarak farklı bir isimlendirilme yoluna gidilmesinin nedenlerinden birisinin, ölçeğin geliştirildiği ülkedeki örneklemin öğrencilerden oluşması, mevcut çalışmada ise örnekleme çalışanların oluşturulmasından kaynaklanabileceğini düşündürmektedir. Çünkü Neubert ve Wu tarafından yapılan Revize Edilmiş Öz Liderlik Ölçeğinin Çin kültürüne uyarlanması çalışmasında da örneklem grubu öğrencilerden farklı olarak petrol firmasında çalışanlar arasından seçilmiş ve altı faktörlü farklı bir yapı elde edilmiştir (2006: 365). Çin’de yürütülen çalışmada elde edilen sonuçlara göre kendine hedef belirleme ve başarılı performans hayal etme boyutları en iyi uyumu gösteren yapı içerisindeki birinci ve ikinci sıradaki boyutlar olmuşlar ve hedef belirleme stratejisinin bir maddesinin başarılı performans hayal etme stratejisinin bir maddesi ile faktör ortak varyantlarının yüksek olduğu belirlenmiştir. Doğal ödülleri üzerinde düşünmeyi odaklama, düşünce ve fikirlerini değerlendirme, kendine hatırlatıcılar belirleme gibi boyutlar ise en iyi model içerisinde yer alamamışlardır.

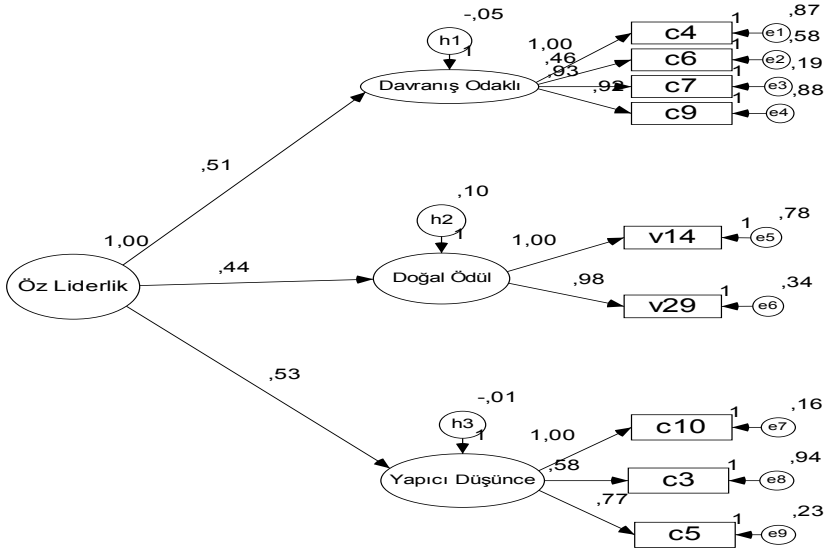
İki ayrı faktörün tek bir faktör altında birleşmesi durumunun bir diğer nedeninin, ölçeğin uygulandığı Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye arasındaki kültürel ve sosyal yapıdaki farklılıklardan kaynaklanabileceği de değerlendirilmektedir. Çünkü bazı öz liderlik stratejilerinin evrensel anlamlar içerebileceği ancak kültürler arası farklılıklardan dolayı bazı öz liderlik stratejilerinin ise farklı anlamlarda algılanabileceği belirtilmektedir (Neubert vd. 2006: 366). Çin gibi kolektivist bir kültüre sahip olduğu düşünülen bir ülkede yapılan ikinci öz liderlik ölçeği çalışmasında da benzer sonuçlar elde edilmiştir. Bireyin iç dünyası ile yakın bir ilişki içerisinde olan kendilik algısıyla yakın ilişkili olan öz liderlik algılamalarının da Amerika gibi bireysel niteliklerin ön plana çıktığı bireyci kültürden farklı olarak kolektivist kültürlerde anlamlı seviyede farklılıklar içermesinin şaşırtıcı olmayacağı beklenilmektedir (Ho vd. 2009: 455). Alves vd. ise kültürlerarası öz liderlik çalışmalarında kültürel anlamda güç mesafesinin önemini vurgulayarak, yüksek güç mesafesi bulunan kültürlerde öz liderlik algılamalarının daha farklı boyutlarda olabileceğini belirtmiştir (2006: 345). Ayrıca kültür ilişkili dil farklılıkları, iletişim, belirsizlikten kaçınma ve etik gibi farklı konuların da öz liderlik algılamaları üzerinde farklılaşmalara neden olabileceğini ileri sürmüştür (Alves vd. 2006: 345). Türkiye’nin de kolektivist ve yüksek güç mesafesine sahip kültür yapısına sahip olduğu düşünüldüğünde bireyci kültürlerdeki ülkelerde yaşayanlar ile öz liderlik algılamaları arasında anlamlı farklılaşmaların olabilmesi nedeniyle, öz liderlik ölçeğinin yapısında da belirli farklılaşmalara neden olmasının beklenebilir bir sonuç olacağı söylenebilecektir.

Madde çıkartılması işlemi neticesindeki yapılan keşfedici faktör analizi sonucunda, elde edilen faktör yapısının; toplam varyansın %67.1'ini açıkladığı görülmüştür. Öz Liderlik Ölçeğinin yapı geçerlilik ve güvenilirlik değerlerini elde etmek üzere yapılan ilk iki uygulama neticesinde, madde çıkartma işlemi ile 29 maddeye indirgenen ölçeğin, asıl uygulamalarda kullanılabilirlikte güvenilirlik değerlerine sahip olduğu kabul edilmiş ve elde edilen yeni faktör yapısının, yeniden doğrulayıcı faktör analiziyle incelenmesi ve yapısal modellerin test edilmesine karar verilmiştir.

5.2.3. Doğrulayıcı faktör analizinin tekrar edilmesi: Yapısal eşitlik modellemesi, faktör analizinden farklı ve ilave olarak, faktörler ve ele alınan diğer tüm değişkenlerin birbirleriyle olan nedensel ilişkilerini ortaya koymaktadır (Tavşancıl 2006: 88). Bu kapsamda öz liderlik ölçeğinin özgün modelinde yapılan çalışmalardaki doğrulayıcı faktör analizinde de olduğu gibi, gözlenebilen değişken ile her bir maddenin onları temsil eden gizli değişkeni arasında istatistiksel olarak anlamlı bir korelasyon ilişkisinin olması beklenmiştir. Aynı zamanda her bir faktörün güvenilirliği Cronbach Alfa ile ölçülmüş ve alfa değerlerinin .60 - .70 aralığında olduklarında orta güvenilirlik seviyesinde, .70 değerinin üzerinde olmaları durumunda ise güvenilir seviyede oldukları kabul edilmiştir (Nunnally 1978'den aktaran Peterson 1994: 384). Ancak bazı araştırmacılara göre ise .50 ve daha yukarı değerler güvenilir bir seviye olarak kabul görmektedir (Şimşek 2007: 70, Salvucci vd. 1997'den aktaran Tan 2009: 108).

Bu bağlamda, özgün çalışmadaki üç model, ölçeğin altı maddesinin çıkarılmış hali ile tekrar test edilmiştir. Çalışmadan elde edilen veriler ışığında birinci düzey faktör modeli, ikinci düzey faktör modeli (Şekil 1) ve üç ilişkisiz faktörlü modelin yapı geçerlilikleri karşılaştırıldığında, ikinci düzey faktör modelinin uyum iyiliği değerlerinin diğer iki modele göre veriye daha iyi uyum sağladığı görülmektedir (Tablo 4).

Şekil 1. Revize Edilmiş 2'nci Düzey Faktör Modeli (Modeller için bk. Houghton vd. 2002)

Not: $n=202$. C10= Kendine Hedef Belirleyerek Başarılı Performans Hayal Etme Maddeleri Bileşimi, C3= Kendi Kendine Konuşma Maddeleri Bileşimi, C4= Kendini ödüllendirme Maddeleri Bileşimi, C5= Düşünce ve Fikirleri Değerlendirme Maddeleri Bileşimi, C6= Kendini Cezalandırma Maddeleri Bileşimi, C7= Kendini Gözleme Maddeleri Bileşimi, C8= Doğal Ödül Maddeleri Bileşimi, C9= Kendine Hatırlatıcılar Belirleme Maddeleri Bileşimi, V14= Ölçekteki 14. Madde -Orijinal Ölçekteki 17. Madde, V29= Ölçekteki 29. Madde-Orijinal Ölçekteki 35. Madde.

Tablo 4. Test Edilen Yapısal Eşitlik Modellerinin Uyum Göstergeleri

Modeller	χ^2	sd	χ^2/sd	GFI	NFI	IFI	CFI	RMSEA
Birinci Düzey Faktör Modeli	58.93	27	2.18	0.94	0.85	0.91	0.91	0.07
İlişkısiz Üç Faktörlü Model	194.09	25	7.76	0.85	0.52	0.55	0.54	0.18
İkinci Düzey Faktör Modeli	50.58	24	2.10	0.95	0.87	0.93	0.92	0.07

Bu bulgular ışığında, ölçeğin iç tutarlılığı incelenmiş ve sırasıyla alt boyutlara ilişkin güvenilirlik katsayıları; kendini ödüllendirme ($\alpha=.90$), kendi ken-

dine konuşma ($\alpha=.89$), kendine hedef belirleyerek başarılı performans hayal etme ($\alpha=.88$), kendine hatırlatıcılar belirleme ($\alpha=.80$), kendini cezalandırma ($\alpha=.76$), kendini gözleme ($\alpha=.74$), düşünce/fikirleri değerlendirme ($\alpha=.67$) ve doğal ödüller üzerinde düşünceyi odaklama ($\alpha=.51$) olarak ortaya çıkarılmıştır. Genel olarak kabul edilen standart alfa değerinin .70 ve üzeri olması nedeniyle ölçeğin boyutlarındaki iç tutarlık katsayılarına ait güvenilirlik değerlerinin yüksek olduğu söylenebilecektir. Ancak doğal ödüller üzerinde düşünceyi odaklama boyutunun güvenilirlik değerinin dikkat çekecek seviyede düşük olduğu görülmektedir. Bu durumun neden kaynaklandığı incelendiğinde boyutta yer alan madde sayısının azlığının güvenilirlik değeri üzerinde etkili olabileceği değerlendirilmiştir. Örneğin Peterson (1994: 385) tarafından yapılan çalışmada 4286 farklı çalışmadan elde edilen veriler ışığında 307 farklı çalışmadaki ölçekte iki maddeli yapının kullanıldığı, iki maddeden oluşan ölçek yapılarındaki alfa değerinin ise ortalama olarak .63 ile .83 arasında değiştiği, en düşük alfa değerlerine sahip olan maddelerin iki ve üç maddeli ölçekler olduğu rapor edilmiştir. Buradan birçok araştırmacıya göre neden bir faktörün oluşması için en az üç maddeye ihtiyaç duyulduğu çıkarılabilmektedir. Orijinal ölçekte iki madde içeren tek faktör kendine hatırlatıcılar belirleme faktörüdür ($\alpha=.91$) ve mevcut çalışmada da bu faktörün iç tutarlılık değerinin iyi seviyede olduğu görülmektedir. Fakat bu çalışmada iki madde ile temsil edilmekte olan diğer strateji; doğal ödüller üzerinde düşünceyi odaklamanın ise iç tutarlılık değerinin oldukça düşük olduğu görülmektedir (üçüncü örneklemeden elde edilen bulgularda bu boyuta ait güvenilirlik değeri .61 olarak artış göstermiştir). Bu pek arzulanmayan bir durum olmasına rağmen Peterson (1994: 388)'un iki maddeden oluşan ölçeklerde ortalama olarak alfa değerinin dört ve üzeri maddelerden oluşan ölçeklerdekilere nazaran daha düşük çıkabileceğini ifade etmesi, Salvucci vd. (1997: 111)'nin de .50-.80 aralığındaki alfa değerlerini orta güvenilirlik seviyesinde belirtmeleri (Salvucci vd.1997'den aktaran Tan 2009: 112) nedeniyle bu çalışmadaki $\alpha=.51$ değerinin kabul edilebilir düzeyde olduğu düşünülmüştür.

Yapılan tüm bu işlemler neticesinde; Öz Liderlik Ölçeğinin Türkçe formu olarak 3 boyutlu, 8 alt ölçekli ve 29 maddeden oluşan bir ölçek elde edilmiştir. Uyumu yüksek çıkan bir modelin gerçekten iyi bir ölçme aracı olarak değerlendirilebilmesi için dış ölçütlerle de geçerliğinin test edilmesi ve farklı kavramları ayırt edebilme gücünün olup olmadığının ortaya konulması gerektiği düşünülmüş, bu kapsamda ayırıcı geçerlik analizi ve kriter geçerliği analizleri ile ölçeğin geçerliği önceden belirlenen maddelerin de yardımıyla test edilmek istenilmiştir (Gözüm vd. 2003: 9).

5.2.4. Ayrırcı Geçerlik (Diskriminant Analizi): İkinci örneklem için hazırlanan formda, öz liderlik ölçeğine ilave olarak ölçeğin üçüncü sayfasında, öz liderlik ölçeğinin alt ölçeklerinin ayrırcı geçerliğini ortaya çıkartabileceği düşünülen iki ayrı maddeye daha yer verilmiştir. Bunlar; “İş yerinizdeki bireysel hedeflerinize ulaşma durumunuz açısından kendinizi nerede görüyorsunuz?” (Hiç Ulaşamadım=1, Tamamen Ulaştım=10) ve “Çalıştığınız kurumdaki işinizdeki sorunlara yönelik yaratıcı ve yenilikçi çözümler bulmanız açısından kendinizi nerede görüyorsunuz?” (Hiç Başarılı Değilim=1, Çok Başarılıyım=10) maddeleridir. 10’lu Likert tarzında olan bu maddelere verilen yanıtların ortalamalarından, standart sapmalarının 1 puan altında ve üstündekiler tespit edilerek, uç değerlerdeki gruplar belirlenmiştir. Uç değerlere göre oluşturulmuş olan gruplar esas alınarak yapılan ayrırcı geçerlik analizi neticesinde, “kendine hedef belirleyerek başarılı performans hayal etme”, “kendi kendini gözlemleme” ve “doğal ödüller üzerinde düşünmeyi odaklama” stratejilerinin, çalışanların iş yerlerinde bireysel hedeflerine ulaştıklarını ve ulaşamadıklarını düşünen grupları anlamlı biçimde ayırt edebildikleri görülmüştür (Tablo 5). İş yerindeki sorunlara yönelik olarak, çalışanların yaratıcı ve yenilikçi çözümler bulabildiklerini düşünmeleri konusunda ise; “kendine hedef belirleyerek başarılı performans hayal etme”, “kendi kendini ödüllendirme”, “düşünce ve fikirlerini değerlendirme”, “kendi kendini gözlemleme”, “doğal ödüller üzerinde düşünmeyi odaklama” ve “kendine hatırlatıcılar belirleme” stratejilerini kullanan grupları anlamlı biçimde ayırt edebildikleri belirlenmiştir (Tablo 5).

İkinci örneklemde yer alan çalışanların “iş yerindeki sorunlara yönelik yaratıcı ve yenilikçi çözümler bulmanız açısından kendinizi nerede görüyorsunuz?” maddesine verdikleri yanıtlara göre, uç gruplara ayrılmalarıyla elde edilen verilere dayanılarak yapılan t-testi karşılaştırmalarında; 29 maddelik ölçek içerisinde, 18 tanesinin, iki uç grubu anlamlı bir şekilde ayırt edebildiği tespit edilmiştir [t değerlerinin -2.065, $p < .05$ (18.madde); -5.502, $p < .001$ (29.Madde) aralığında oldukları görülmüştür].

Çalışanların “iş yerinizdeki bireysel hedeflerinize ulaşma durumunuz açısından kendinizi nerede görüyorsunuz?” sorusuna verdikleri yanıtlara göre, uç gruplara ayrılmalarıyla elde edilen verilere dayanılarak yapılan t-testi karşılaştırmalarında ise; 29 maddelik ölçek içerisinde, 14 tanesinin uç değerlere göre ayrılmış olan her iki grubu da anlamlı bir şekilde ayırt edebildiği görülmüştür [t değerleri -2.039, $p < .05$ (7.madde); -5.069, $p < .001$ (27.Madde) arasında yer almıştır].

5.2.5. Kriter Geçerliliği: Bu çalışmada ilave olarak sorulan iki madde; “bi-reysel hedeflere ulaşma durumu açısından bireyin kendisini yeterli görüp görmediği” ve “iş yerindeki sorunlara yönelik olarak yaratıcı ve yenilikçi çözümler bulabilme açısından bireyin kendisini başarılı bulup bulmadığı” öz liderlik ölçeğinin kriter ölçümleri olarak varsayılmıştır (Carmeli vd. 2006: 77). Ölçek formunda 10’lu Likert tarzında olan bu maddelere verilen yanıtlar bireylerin puanları olarak değerlendirilmiştir. Öz liderlik ölçeğinin kriter geçerliğinde kullanılan iki maddenin puanları ile öz liderlik alt boyutları arasındaki korelasyonları Tablo 6’da görülmektedir.

Tablo 5. Öz Liderlik Ölçeğinin Mesleki Açından Kendini Yeterli Görme ve Mesleğinde Yenilikçi ve Yaratıcı Olma Algılamalarına Göre Oluşturulan Uç Grupları Ayrıştırma Gücü

Mesleki Açından Bireysel Hedeflere Ulaşma	Ulaşmamış N=48 X SS		Ulaşmış N=35 X SS		Wilk's Lambda	Ki Kare
Hedef Belirleyerek Başarılı Performans	3.395	0.774	4.142	0.530	0.770	21.084***
Hayal Etme						
Kendi Kendine Konuşma	3.277	1.041	3.485	1.175	0.991	0.716
Kendi Kendini Ödüllendirme	3.111	1.063	3.333	1.019	0.989	0.904
Düşünce ve Fikirlerini Değerlendirme	3.833	0.595	4.092	0.811	0.966	2.762
Kendini Cezalandırma	3.187	0.835	3.307	0.815	0.995	0.420
Kendini Gözlemleme	3.776	0.648	4.421	0.534	0.778	20.235***
Doğal Ödüller Üzerinde Düşünceyi Odaklama	3.708	0.811	4.500	0.514	0.759	22.215***
Kendine Hatırlatıcılar Belirleme	3.645	1.178	4.114	1.085	0.959	3.335
Yenilikçi ve Yaratıcı Çözümler Bulma Başarısı	Başarısız N=36 X SS		Başarılı N=48 X SS		Wilk's Lambda	Ki Kare
Hedef Belirleyerek Başarılı Performans	3.234	0.785	4.086	0.636	0.731	25.532***
Hayal Etme						
Kendi Kendine Konuşma	3.287	1.036	3.444	1.083	0.995	0.447
Kendi Kendini Ödüllendirme	3.092	1.156	3.597	0.960	0.945	4.605*
Düşünce ve Fikirlerini Değerlendirme	3.652	0.689	4.026	0.740	0.937	5.326*
Kendini Cezalandırma	3.180	0.903	3.208	0.835	1.000	0.021
Kendini Gözlemleme	3.527	0.680	4.286	0.557	0.723	26.478***
Doğal Ödüller Üzerinde Düşünceyi Odaklama	3.583	0.849	4.468	0.442	0.681	31.293***
Kendine Hatırlatıcılar Belirleme	3.527	1.230	4.156	0.888	0.917	7.041**

*p<.05; **p<.01; ***p<.001

Kriter geçerliği çalışmasında kullanılan iki madde temel alınarak yapılan karşılaştırma aşamasında, bireylerin öz liderlik algılamalarına göre kullandıkları stratejiler ile bireysel hedeflere ulaşma düzeyleri ve iş yerinde yaratıcı, yenilikçi çözümler bulma başarı düzeyleri arasında ilişkiler olması beklenmektedir (Carmeli vd. 2006: 79). Tablo 6'da da görüldüğü gibi, öz liderlik alt ölçeklerinin puanlarının artış göstermesiyle, çalışanların bireysel hedeflere ulaşma seviyeleri ile bireylerin iş yerlerinde yaratıcı ve yenilikçi çözümler bulabilme başarı düzeyleri de artış göstermektedir.

Çalıştıkları yerde kişisel hedeflerine ulaşmaları açısından kendilerini olumlu yerde gören ve görmeyenlerin öz liderlik algılamalarında farklılaşmaları, ilgili literatürle uyumlu bir bulgudur. Manz'a (1986: 590) göre, öz liderlik algılamaları yüksek olan bireyler iş yerindeki sorunlara yönelik yaratıcı ve yenilikçi çözümler bulma açısından kendilerine güven duyarak bununla ilgili ön hazırlıklar ve provalar yapan, düşüncesini odaklamayı becerebilen, içsel motivasyonu yüksek kişilerdir. Bundan dolayı kendisini yenilikçi ve yaratıcı çözümler bulma konusunda üst seviyede görenlerin "kendine hedef belirleyerek başarılı performans hayal etme" taktiğini de sıklıkla kullanmaları bize Öz Liderlik Ölçeği Türkçe Formu'ndaki maddelerin çalışmaya katılan denekler tarafından oldukça anlamlı bir şekilde ayırt edilebildiğini göstermektedir.

Tablo 6. Öz Liderlik Ölçeği Alt Ölçekler Arası Korelasyonları ve İlişkili "Kriter" Ölçümleriyle Korelasyonlar (İkinci Örneklem)

	2	3	4	5	6	7	8	9	10
(1)C10	.208**	.413**	.485**	-.26**	.567**	.449**	.323**	.276**	.343**
(2)C3		.252**	.199**	-.28**	.147*	.218**	.155*	.010	-.05
(3)C4			.222**	-.097	.302**	.292**	.122	.039	.125
(4)C5				-.132	.586**	.316**	.276**	.110	.170*
(5)C6					-.17**	-.129	-.25**	-.041	.037
(6)C7						.443**	.309**	.287**	.404**
(7)C8							.332**	.264**	.287**
(8)C9								.051	.148*
(9)BH									.595**
(10)Y									

*p<.05; **p<.01

N= 202, C10= Kendine Hedef Belirleyerek Başarılı Performans Hayal Etme, C3= Kendi Kendine Konuşma, C4= Kendini Ödüllendirme, C5= Düşünce ve Fikirleri Değerlendirme, C6= Kendini Cezalandırma (Ters

Kodlanmıştır), C7= Kendini Gözleme, C8= Doğal Ödüllere Odaklanma, C9= Kendine Hatırlatıcılar Belirleme, BH= Bireysel Hedeflere Ulaşma, Y= Yaratıcı ve Yenilikçi Çözümler Bulabilme Başarısı

5.3. Örneklem III'e İlişkin Bulgular

29 maddelik öz liderlik ölçeği ile üçüncü örneklem grubuna da ölçek formları uygulanarak revize edilmiş öz liderlik ölçeğinin yapısı, geçerliği ve güvenilirliği bir kez daha test edilmiştir. Bu grupta 386 kişinin sonuçları ile doğrulayıcı faktör analizi yapılmıştır. Toplam varyansın %61,8'inin açıklanabildiği bu çalışmada, KMO (.846) ve Barlett testleri ($p=.00$) değerlerinin yeterli seviyede oldukları da görülmüştür.

Öz liderlik ölçeğinin psikometrik özelliklerinin ortaya çıkarılmasında, bağımsız boyutlar için Tablo 7'deki iç tutarlık değerlerine bakıldığında; alfa değerlerinin tatmin edici seviyede oldukları söylenebilecektir. Ayrıca maddeler arası korelasyonlar (Tablo 7) ile öz liderlik ölçeği gizil değişkenlerinin alt test ortalamaları, standart sapmaları ve korelasyon (Tablo 8) değerleri de ölçeğin psikometrik özelliklerini belirlemede kullanılmıştır.

Tablo 7. Öz Liderlik Ölçeğinin Psikometrik Özellikleri (Üçüncü Örneklem, $n=386$)

Öz Liderlik Ölçeği	Madde Sayıları	Cronbach Alfa (α)	Maddeler Arası Korelasyon
1. Kendine hedef belirleyerek başarılı performans hayal etme	7	0.80	0.21-0.58
2. Kendi kendine konuşma	3	0.76	0.47-0.64
3. Kendini ödüllendirme	3	0.82	0.51-0.77
4. Kendini cezalandırma	4	0.73	0.29-0.53
5. Doğal ödüllere düşünceyi odaklama	2	0.61**	0.26*
6. Kendini gözleme	4	0.67	0.28-0.41
7. Düşünce ve fikirleri değerlendirme	4	0.66	0.33-0.50
8. Hatırlatıcılar	2	0.73	0.58*

* Alt boyutun iki madde ile temsil edilmesi nedeniyle, korelasyon aralığı tek değer rapor edilmiştir.

** İkinci örneklemden elde edilen sonuçlarda; .51 olan alfa değeri, üçüncü örneklemden elde edilen sonuçlarda artış göstermiştir.

Tablo 8. Öz Liderlik Ölçeği Gizil Değişkenleri Alt Test Ortalamaları, Standart Sapmalar ve Korelasyonları (Üçüncü Örneklem, n=386)

Gizil Dış	Ort.	S	1	2	3	4	5	6	7	8
C10	3.79	.67	1							
C3	3.17	1.01	0.288**	1						
C4	3.38	0.99	0.426**	0.180**	1					
C5	3.89	0.63	0.507**	0.208**	0.257**	1				
C6	3.12	0.81	-0.268**	-0.348**	-0.119*	-0.226**	1			
C7	4.02	0.59	0.592**	0.172**	0.319**	0.567**	-0.214**	1		
C8	3.80	0.83	0.436**	0.237**	0.298**	0.336**	-0.146**	0.399**	1	
C9	3.74	1.04	0.373**	0.243**	0.202**	0.327**	-0.243**	0.339**	0.381**	1

** $p < 0.01$ * $p < 0.05$

Not: n- 386. C10= Kendine Hedef Belirleyerek Başarılı Performans Hayal Etme Maddeleri Bileşimi, C3= Kendi Kendine Konuşma Maddeleri Bileşimi, C4= Kendini ödüllendirme Maddeleri Bileşimi, C5= Düşünce ve Fikirleri Değerlendirme Maddeleri Bileşimi, C6= Kendini Cezalandırma Maddeleri Bileşimi (Ters Kodlanmıştır), C7= Kendini Gözlemleme Maddeleri Bileşimi, C8= Doğal Ödüller Üzerinde Düşünceyi Odaklama Maddeleri Bileşimi, C9= Kendine Hatırlatıcılar Belirleme Maddeleri Bileşimi

Maddeler arası korelasyonlarından. 30 ve yukarısında olanların, iyi derecede ayırt edici özelliğe sahip olduklarını düşünülmektedir, bazı araştırmacılara göre ise bu değer. 20 olarak kabul edilmektedir (Kline 1995'den aktaran Kantse vd. 2007). Bu nedenle, ölçekte yer alan alt boyutlara ait maddeler arası korelasyonlarının. 21 ile 77 aralığında olmaları, ölçekte bulunan maddelerin geçerliklerinin de kabul edilebilir düzeyde oldukları şeklinde yorumlanabilecektir.

Üçüncü örneklemeden elde edilenler veriler ile veriye en iyi uyum sağlayan model kullanılarak yapılan doğrulayıcı faktör analizi sonucunda, elde edilen uyum iyiliği değerleri; $X^2/sd=2.90$, $GFI=.96$, $NFI=.91$, $RMSEA=.07$, $IFI=.94$, $CFI=.94$, $TLI=.91$, $RMR=.04$ olarak bulunmuştur. Son çalışmada ulaşılan değerlerin yüksek uyum iyiliği değerleri olması nedeniyle, ikinci çalışmanın bulgularının da doğruluğunu destekleyici nitelikte olduğu söylenebilir. Bu nedenlerle de Öz Liderlik Ölçeği; 29 maddeli, 3 boyutlu ve 8 faktörlü bir ölçek olarak Türkiye'de kullanılabilmesi sonucuna ulaşılmıştır. Son şekli verilen öz liderlik ölçeği Ek Tablo 2'de yer almaktadır.

6. Sonuç

Örgütsel davranış yazınında son otuz yıl içerisinde öz liderlik konusunun dikkat çekecek derecede öneminin arttığı ve araştırmacıların da ilgisini çektiği görülmektedir (Stewart vd. 2011: 195). Bu durumun esas nedeni öz liderlik uygulamalarının bireysel ve örgütsel performansı artırmada oldukça etkili rol oynadığının düşünülmesidir (Neck vd. 2006: 289). Bu kapsamda çalışanların öz liderlik becerilerinin geliştirilebilmesi ve yetersiz oldukları belirlenen konularda eğitimler verilebilmesi amacıyla öz liderlik ölçeği geliştirilmesi ihtiyacı ortaya çıkmış ve Amerika’da yürütülen çalışmalar neticesinde geçerliği ve güvenilirliği kabul edilen bir öz liderlik ölçeği geliştirilmiştir (Houghton vd. 2002: 684). Ölçeğin kültürler arası uyumunu görebilmek için Çin, Almanya ve Türkiye gibi değişik ülkelerde öz liderlik ölçeği uyarlama çalışmaları yapılmış, ancak farklı kültürlerde ölçeğin genellenebilirliği yönünde sınırlamaların olduğu belirtilmiştir (Neubert vd. 2006: 369, Doğan vd. 2008: 159). Bu çalışma ile öz liderlik ölçeğinin Türkiye’de de test edilerek Türkçeye uyarlanması ve literatürde yer alan bu boşluğun doldurulması hedeflenmiştir.

Üç farklı örneklem grubu ile test edilen öz liderlik ölçeğinin yapısı, doğrulayıcı ve keşfedici faktör analizleri incelenmiş, üç boyutlu ve sekiz alt faktörden oluşan ikinci düzey faktör modelinin öz liderlik ölçeğinin yapısını ifade ettiği görülmüştür. Bu çalışmanın bulguları Houghton ve Neck’ten uyarlanan Öz Liderlik Ölçeği’nin Türkçe çevirisindeki güvenilirlik ve geçerliklerinin uygun olduğuna işaret etmektedir (2002: 686). Doğrulayıcı faktör analizi neticesinde ölçeğin geçerliğinin doğrulandığını ve orijinal ölçekle uyum göstererek yapıyı (Öz Liderlik-Kendinin Liderliği) ölçtüğünü göstermiştir. Ölçeğin sağlıklı ölçüm yapabildiğini ayrıca ölçeğe ilave edilen iki farklı maddedeki (kişisel hedeflere ulaşma durumu ve iş yerindeki sorunlara yönelik yaratıcı ve yenilikçi çözümler bulma) ayırt edici geçerlikleri ile değerlendirilerek ek analizler yapılmış ve kriter geçerliğine sahip olduğu görülmüştür. Böylece ölçeğin genel olarak kuramsal açıdan ilintili olduğu düşünülen bazı değişkenlerdeki varyansı açıklayabildiği anlaşılmaktadır. Uyarlanan ölçeğin orijinal ölçekle boyut ve faktör yapılarının kabul edilebilir seviyede birbirine benzediği ve faktör yüklerinin her iki ölçekte de birbirlerine yakın değerler aldığı söylenebilecektir.

Bu çalışmanın sağladığı katkıların yanında genellenebilirliğini kısıtlayan en az üç tane sınırlılık içerdiği söylenebilir. Birincisi, orijinal ölçekte de olduğu üzere bu çalışmada da alt ölçeklerden elde edilen güvenilirlik katsayıları ve faktör yüklemelerinin değerleri çok yüksek değildir. Faktör yüklerinin çok yüksek olmamasının nedeni, alt ölçeklerdeki madde sayısının azlığına

dan veya seçilen örneklemin niteliklerinden kaynaklanabileceğini düşündürmektedir. İkincisi, orijinal ölçeğin geliştirildiği çalışmada deneklerin öğrenciler olması ve mevcut çalışmada deneklerin çalışanlar olması nedeniyle, örneklemin niteliklerinden kaynaklanabilecek özelliklerin madde seçme ve çıkarma işlemlerinde etkili olabileceği değerlendirilmektedir. Üçüncü olarak, dokuz faktörden oluşan öz liderlik ölçeği bu çalışmada sekiz faktörlü olarak bulunmuş ve yeni faktör yapıcı düşünce modeli stratejilerinin bir alt faktörü gibi değerlendirilmiştir. Bu durum öz liderlik ölçeğinin bazı maddelerinin farklı kültürlerde farklı algılamalara neden olabileceğini işaret ettiği yönünde yorumlanabilecektir.

Sonuç olarak, Houghton ve Neck (2002: 680) tarafından geliştirilen Revize Edilmiş Öz Liderlik Ölçeği'nin, Türkçe Formu'nun konuyla ilgili araştırmalarda kullanılabilir bir ölçme aracı olduğu söylenebilir. Ancak sadece bu araştırmanın sonuçlarına bakılarak net bir yargıda bulunulamayacağından, bu çalışmanın keşfedici nitelikte olduğu, kullanılan yöntem ve örneklemin elde edilen bulguların genellenebilirliğini sınırladığı göz önünde tutulmalıdır. Önümüzdeki dönemlerde yapılacak diğer çalışmalarda mevcut tasarımlardaki bulguları kullanarak, yeni deneysel modellerle çalışmaların yapılmasının uygun olacağı düşünülmektedir. Türk Kültürüne uyarlanması yönünde yapılacak diğer çalışmalarda daha geniş bir yelpazeden örneklemin alınabilmesi ile ölçeğin genellenebilirliği artacaktır. Ayrıca yalnızca Savunma Sanayi çalışanları üzerinde uygulanan bu araştırmanın diğer sektörlerde, farklı demografik niteliklere sahip bireylere ulaşılarak yapılmasına da ihtiyaç vardır.

Kaynaklar

- Alves, Jose C. et al. (2006). "A Cross-Cultural Perspective of Self-Leadership". *Journal of Managerial Psychology* 21(4): 338-359.
- Anderson, Joe S. ve Gregory E. Prussia (1997). "The Self-Leadership Questionnaire: Preliminary Assessment of Construct Validity". *The Journal of Leadership Studies* 4 (2): 119-143.
- Bandura, Albert (1986). *Social Foundations of Thought and Action: A Social Cognitive Theory*. Prentice-Hall, Englewood Cliffs, NJ.
- Barry, David (1991). "Managing The Bossless Team: Lessons in Distributed Leadership". *Organizational Dynamics* 20(1): 31-47.
- Byrene, Barbara M. (2001). *Structural Equation Modeling With AMOS, Basic Concepts, Applications, and Programming*. London: Lawrence Erlbaum Associates Publishers.

- Büyüköztürk, Şener (2007). “Ölçek Geliştirme Sürecinde İstatistiksel Tekniklerin Kullanımı ve Sorunları”. *16'ncı Eğitim Bilimleri Kongresi*. Tokat. 7 Eylül. 1-44.
- _____, (2009). *Sosyal Bilimler İçin Veri Analizi Elkitabı İstatistik, Araştırma Deseni SPSS Uygulamaları ve Yorum*. Ankara: Pegem Yay.
- Carmeli, Abraham, Ravit Meitar ve Jacob Weisberg (2006). “Self-Leadership Skills and Innovative Behavior at Work”. *International Journal of Manpower* 27(1): 75-90.
- Carson, Jay B., Paul E. Tesluk ve Jennifer A. Marrone (2007). “Shared Leadership in Teams: An Investigation of Antecedent Conditions and Performance”. *Academy of Management Review* 50(5): 1217-1234.
- D'Intino, Robert S., Michael G. Goldsby, Jeffery D. Houghton ve Christopher P. Neck (2007). “Self-Leadership: A Process for Entrepreneurial Success”. *Journal of Leadership and Organizational Studies* 13(4): 105-120.
- Doğan, Selen ve Faruk Şahin (2008). “Kendi Kendine Liderlik Ölçeğinin Türkçe Uyarlaması, Geçerlilik ve Güvenilirlik Çalışması”. *H.Ü.İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 26(1): 139-164.
- _____, (2008a). “Bireysel Performansı ve Verimliliği Artırmada Kendi Kendine Liderlik Yaklaşımının Önemi”. *İş, Güç Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi* 10(1): 77-95.
- Godwin, Jeffrey L., Christopher P. Neck, ve Jeffery D. Houghton (1999). “The Impact of Thought Self-Leadership on Individual Goal Performance: A Cognitive Perspective”. *The Journal of Management Development* 18(2): 153-169.
- Gözüm, Sebahat ve Seçil Aksayan (2003). “Kültürlerarası Ölçek Uyarlaması için Rehber II: Psikometrik Özellikler ve Kültürlerarası Karşılaştırma”. *Hemşirelikte Araştırma Geliştirme Dergisi* 1: 3-14.
- Fabrigar, Leandre R. , Duane T. Wegener, Robert C MacCallum ve Erin J. Strahan (1999). “Evaluating the Use of Exploratory Factor Analysis in Psychological Research”. *Psychological Methods* 4(3): 272-299.
- Heimerdinger, Sarah R. ve Verlin B. Hinsz (2008). “Failure Avoidance Motivation in a Goal-Setting Situation”. *Human Performance* 21: 383-395.
- Hinsz, Verlin B. ve David C. Matz (1997). “Self-Evaluations Involved in Goal Setting and Task Performance”. *Social Behavior and Personality* 25(2): 177-182.

- Ho, Jessie ve Paul L. Nesbit (2009). "A Refinement and Extension of The Self-Leadership Scale for The Chinese Context". *Journal of Managerial Psychology* 24(5): 450-476.
- Houghton, Jeffrey D. ve Cristopher P. Neck (2002). "The Revised Self-Leadership Questionnaire: Testing a Hierarchical Factor Structure for Self-Leadership". *Journal of Managerial Psychology* 17(8): 672-692.
- Houghton, Jeffrey D., Christopher P. Neck, ve Charles C. Manz (2003). "We Think We Can, We Think We Can, We Think We Can: The Impact of Thinking Patterns and Work Team Sustainability". *The Performance Management: An International Journal* 9(1/2): 31-41.
- Houghton, Jeffrey D. ve Darryl L. Jinkerson (2007). "Constructive Thought Strategies and Job Satisfaction: A Preliminary Examination". *Journal of Business and Psychology* 22: 45-53.
- Kalaycı, Şeref (Ed.) (2005). *SPSS Uygulamalı Çok Değişkenli İstatistik Teknikleri*. Ankara: Asil Yayın Dağıtım.
- Kantse, Outi, Jouko Miettunen ve Helvi Kyngas (2007). "Psychometric Properties of Multifactor Leadership Questionnaire Among Nurses". *Jan Research Methodology* 57(2): 201-212.
- Locke, Edwin A. ve Garry P. Latham (1990). *A Theory of Goal Setting and Task Performance*. Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
- _____, (2002). "Building a Practically Useful Theory of Goal-Setting and Task Motivation: A 35-year Odyssey". *American Psychological Association* 57(9): 705-717.
- Lovelace, Kathi J., Charles C. Manz, ve Jose C. Alves (2007). "Work Stress and Leadership Development: The Role of Self-Leadership, Shared Leadership, Physical Fitness and Flow in Managing Demands and Increasing Job Control". *Human Resource Management Review* 17: 374-387.
- Manz, Charles C. (1992). *Mastering Self-Leadership: Empowering Yourself for Personal Excellence*. Prentice Hall, New Jersey.
- Manz, Charles C. ve Henry P. Sims (1980). "Self-Management as a Substitute, A social Learning Theory Perspective". *Journal of Managerial Psychology* 5(3): 361-367.
- Manz, Charles C. (1986). "Self-Leadership: Toward An Expanded Theory of Self-Influence Processes in Organizations". *Academy of Management Review* 11(3): 585-600.

- Manz, Charles C. ve Henry P. Sims (2001). *The New Super Leadership: Leading Others to Lead Themselves*. San Francisco: Berrett-Koehler.
- Morin, Lucie ve Gary P. Latham (2000). "Effect of Mental Practice and Goal Setting as a Transfer of Training Intervention on Supervisors's Self-Efficacy and Communication Skills: An Exploratory Study". *Applied Psychology: An International Review* 49: 566-578.
- Neck, Christopher P. ve Jeffery D. Houghton (2006). "Two Decades of Self-Leadership Theory and Search: Past Developments, Present Trends, and Future Possibilities". *Journal of Managerial Psychology* 21(4): 270-295.
- Neubert, Mitchell J. ve Ju-Chien Cindy Wu (2006). "An Investigation of The Generalizability of The Houghton and Neck Revised Self-Leadership Questionnaire to a Chinese Context". *Journal of Managerial Psychology* 21(4): 360-373.
- Özdamar, Kazım (2004). *Paket Programlar ile İstatistiksel Veri Analizi I*. Genişletilmiş 5. Baskı. Eskişehir: Kaan Kitabevi.
- Pearce, Craig L. ve Charles C. Manz (2005). "The New Silver Bullets of Leadership: The Importance of Self-and Shared Leadership in Knowledge Work". *Organizational Dynamics* 34(2): 130-140.
- Pearce, Craig L., Charles C. Manz, ve Henry P. Sims (2008). "The Roles of Vertical and Shared Leadership in The Enactment of Executive Corruption: Implications for Research and Practice". *The Leadership Quarterly* 19: 353-359.
- Perry, Monica L., Craig L. Pearce, ve Henry P. Sims (1999). "Empowered Selling Teams: How Shared Leadership Can Contribute to Selling Team Outcomes". *Journal of Personnel Selling and Sales Management* 19(3): 35-51.
- Peterson, Robert A. (1994). "A Meta-Analysis of Cronbach's Coefficient Alpha". *Journal of Consumer Research* (21. September): 381-391.
- Robbins, Larry (2001). "Self-Observation in Teaching". *Business Communication Quarterly* 64(1): 19-37.
- Şimşek, Ö. Faruk (2007). *Yapısal Eşitlik Modellemesine Giriş: Temel İlkeler ve LISREL Uygulamaları*. Ankara: Ekinoks Yay.
- Stewart, G.L., S.H.Courtright ve Charles C. Manz (2011). "Self-Leadership: A Multilevel Review". *Journal of Management* 37(1): 185-222.
- Tan, Şeref (2009). "Misuses of KR-20 and Cronbach's Alpha Reliability Coefficients". *Education and Science* 34(152): 101-112.

Tavaşancıl, Ezel (2006). *Tutumların Ölçülmesi ve SPSS ile Veri Analizi*. Ankara: Nobel Yay.

Tonta, Yaşar (2007). *Faktör Analizi Ders Sunuşu* (Andy Field – Discovering Statistics Using SPSS, Sage 2005. 15'nci Bölüm). 1-46. <http://ebookbrowse.com/bby606-12-faktor-analizi-pdf-d105887771> (14.04.2011).

Ekler

Ek Tablo 1. II. Örneklem Verileri İle Öz Liderlik Ölçeğinin Faktör Yapısı

Faktör Yükleri	1	2	3	4	5	6	7	8
Faktör 1: Kendine Hedef Belirleyerek Başarılı Performans Hayal Etme (%25.8)								
1. Önemli işlerde, başarıyı üst düzeyde sergileyebilmek için hayal gücümü kullanırım.	.401							
10. Bir işe başlamadan önce, kendimi o işi başarıyla tamamlamış gibi hayalimde canlandırırım.	.799							
19. Bir işi yapmadan önce, o işi başarıyla yaptığımı kafamda tasarlarım.	.748							
20. Kendim için tespit ettiğim belirli hedefleri gerçekleştirmek için çalışırım.	.438							
27. Karşılaştığım zorlukların üstesinden gelebildiğimi, özellikle gözümde canlandırırım.	.791							
28. Gelecekte ulaşmak istediğim hedefleri düşünürüm	.642							
34. Kişisel başarımlar için özel hedefler belirlerim	.433							
Faktör 2: Kendini Ödüllendirme (%9.6)								
4. Bir görevi başardığımda, özellikle zevk aldığım bir şeyleri yaparak kendimi ödüllendiririm.		.880						
13. Bir işi iyi yaptığımda, kendimi özel bir şekilde (iyi bir akşam yemeği, sinema, alışveriş, seyahat, vb.) ödüllendiririm.		.891						
22. Bir görevi başarıyla sonuçlandırdığımda, çoğunlukla kendimi sevdiğim bir şeyle ödüllendiririm.		.878						
Faktör 3: Kendi Kendine Konuşma (%7.8)								

Faktör Yükleri	1	2	3	4	5	6	7	8
3. Karşılaştığım problemleri çözmeye çalışırken kimi zaman yüksek sesle, kimi zaman içimden, kendi kendime konuşarak durumu gözden geçirmeye çalışırım.			.870					
12. Zor koşullar altında çalışırken, kimi zaman kendi kendime konuştuğum olur.			.888					
21. Zor durumlarla karşılaştığımda, o durumun üstesinden gelebilmek için kendi kendime sesli ya da sessiz konuşmalarla telkinler yaparım.			.862					
Faktör 4: Düşünce ve Fikirlerini Değerlendirme (%6.3)								
5. Zor bir durumla karşılaştığımda, kendi mantığıma başvurarak durumu değerlendiririm.				.675				
14. Sorun yaşadığım durumlar hakkındaki düşüncelerimin doğruluğunu zihnimde tartmaya çalışırım.				.701				
23. Biriyile anlaşmazlığım olduğunda, kendi düşünce ve fikirlerimi açıkça ifade eder, gerekirse o düşünce ve fikirleri doğruluğu açısından değerlendirebilirim.				.440				
29. Fikirlerim ve inançlarım hakkında düşünür ve değerlendirmeler yaparım.				.663				
Faktör5: Kendini Cezalandırma (%5.6)								
6. Başarısız olduğum zamanlarda, kendimi yetersiz bulma eğilimindedir.					.673			
15. Başarısız olduğum durumlarda kendime çok kızarım.					.859			
24. Bir işte yeterince başarılı olamadığım zamanlarda kendimi suçlu hissederim.					.825			
30. Bir işi başaramadığım zaman, kendimle ilgili memnuniyetsizliğimi açık olarak ifade ederim.					.537			
Faktör6: Kendini Gözlemleme (%4.8)								
7. Mesleğimde ne kadar iyi olduğumu takip ederim.						.618		
16. Bir işi yaparken ne kadar iyi olduğumun farkındayım.						.537		

Faktör Yükleri	1	2	3	4	5	6	7	8
25. İşimi ne kadar iyi yaptığıma dikkat ederim.						.796		
31. Üzerinde çalıştığım konuların hangi aşamasında olduğumu takip ederim.						.660		
Faktör7: Kendine Hatırlatıcılar Belirleme (%4)								
9. Neyi başarmam gerektiğini hatırlamak için notlar kullanırım.							.856	
18. Başarmam gereken işlere odaklanmamı sağlayacak, somut hatırlatıcılar kullanırım (notlar, listeler, vb.).							.828	
Faktör8: Doğal Ödüller Üzerinde Düşünceyi Odaklama (%3.2)								
17. Çevremde heyecanımı ve tutkumu diri tutan, bana pozitif enerji veren insan ve nesnelere bulundurmayla çalışırım.								.736
35. İşlerin yapılması için kendime has yöntemlerim vardır.								.571

Not: n=202, Temel Bileşenler Analizi ve Varimax döndürme tekniği uygulanmıştır.

(Parantez içindeki değerler faktörün açıkladığı varyansı belirtmektedir).

Ek Tablo 2. Öz Liderlik Ölçeği

Lütfen aşağıdaki ifadelerde belirtilen davranışların **sıklık** seviyesini belirtiniz. İlgili sütuna (X) işareti koyunuz.

No	İfade	Hiçbir zaman	Nadiren	Ara sıra	Genellikle	Her Zaman
1	Önemli işlerde, başarıyı üst düzeyde sergileyebilmek için hayal gücümü kullanırım.					
2	Karşılaştığım problemleri çözmeye çalışırken kimi zaman yüksek sesle, kimi zaman da içimden kendi kendime konuşarak durumu gözden geçirmeye çalışırım.					
3	Bir görevi başardığımda, özellikle zevk aldığım bir şeyleri yaparak kendimi ödüllendiririm.					
4	Zor bir durumla karşılaştığımda, kendi mantığıma başvurarak durumu değerlendiririm.					
5	Başarısız olduğum zamanlarda, kendimi yetersiz bulma eğilimindeyimdir.					

6	Mesleğimde ne kadar iyi olduğumu takip ederim.					
7	Neyi başarmam gerektiğini hatırlamak için notlar kullanırım.					
8	Bir işe başlamadan önce, kendimi o işi başarıyla tamamlamış gibi hayalimde canlandırırım.					
9	Zor koşullar altında çalışırken, kimi zaman kendi kendime konuştuğum olur (yüksek sesle veya zihnimden).					
10	Bir işi iyi yaptığımda, kendimi özel bir şekilde (iyi bir akşam yemeği, sinema, alış veriş, seyahat, vb.) ödüllendiririm.					
11	Sorun yaşadığım durumlar hakkındaki düşüncelerimin doğruluğunu zihnimde tartmaya çalışırım.					
12	Başarısız olduğum durumlarda kendime çok kızarım.					
13	Bir işi yaparken ne kadar iyi olduğumun farkındayım.					
14	Çevremde heyecanımı ve tutkumu diri tutan, bana pozitif enerji veren insan ve nesnelere bulundurmaya çalışırım.					
15	Başarmam gereken işlere odaklanmamı sağlayacak, somut hatırlatıcılar kullanırım(notlar, listeler, vb.).					
16	Bir işi yapmadan önce, o işi başarıyla yaptığımı kafamda tasarlarım.					
17	Kendim için tespit ettiğim belirli hedefleri gerçekleştirmek için çalışırım.					
18	Zor durumlara karşılaştığımda, o durumun üstesinden gelebilmek için kendi kendime sesli ya da sessiz konuşmalarla telkinler yaparım.					
19	Bir görevi başarıyla sonuçlandırdığımda, çoğunlukla kendimi sevdiğim bir şeyle ödüllendiririm.					
20	Biriyle anlaşmazlığım olduğunda, kendi düşünce ve fikirlerimi açıkça ifade eder, gerekirse o düşünce ve fikirleri doğruluğu açısından değerlendirebilirim.					
21	Bir işte yeterince başarılı olmadığım zamanlarda kendimi suçlu hissederim.					
22	İşimi ne kadar iyi yaptığıma dikkat ederim.					
23	Karşılaştığım zorlukların üstesinden gelebildiğimi, özellikle gözümde canlandırırım.					
24	Gelecekte ulaşmak istediğim hedefleri düşünürüm.					
25	Fikirlerim ve inançlarım hakkında düşünür ve değerlendirmeler yaparım.					

26	Bir işi başaramadığım zaman, kendimle ilgili memnuniyetsizliğimi açık olarak ifade ederim.						
27	Üzerinde çalıştığım konuların hangi aşamasında olduğumu takip ederim.						
28	Kişisel başarımla ilgili özel hedefler belirlerim.						
29	İşlerin yapılması için kendime has yöntemlerim vardır.						

The Adaptation of the Self-Leadership Questionnaire to a Turkish Context

Akif Tabak*
Ünsal Sığrı**
Tolga Türköz***

Abstract

The aim of this paper is to investigate the psychometric properties of Self-Leadership Questionnaire (SLQ) developed by Anderson and Prussia (1997) and then revised and validated by Houghton and Neck (2002) (Revised Self Leadership Questionnaire-RSLQ). The study sample consists of three different employee groups from the Defense Industry in Ankara. In the first stage, with a small sample, a pilot study was conducted to investigate the items' validity. The factor structure was explored again with sample two and samples three by using exploratory and confirmatory factor analyses. The data failed to support the full nine-factor model while confirmatory factor analysis showed evidence for the three-factor model (behavior-focused strategies, natural reward strategies and constructive thought pattern strategies) with eight subscales. Two of the factors from the original scale emerged as a new factor named as "self-goal setting while visualizing successful performance" in this study. The new factor model appears to show evidence for being statistically significant and supports the scale's construct validity. The psychometric data suggests that a modified version of the Turkish SLQ is a reliable and valid scale for use with a Turkish Defense Industry sample.

Keywords

Self-leadership, reliability, validity, factor analysis, scale adaptation

---

* Assoc. Prof. Dr., İzmir Katip Çelebi University – İzmir / Turkey
akif.tabak@ikc.edu.tr

** Assoc. Prof. Dr., Başkent University – Ankara / Turkey
usigri@baskent.edu.tr

*** Osmangazi University – Eskişehir / Turkey
tolga_turkoz@yahoo.com

Адаптация критерия самолидерства (самостоятельного лидерства) к турецкому контексту

Акиф Табак*

Юнсал Сыгры**

Толга Тюркоз***

Аннотация

Целью данной работы является исследование достоверности и обоснованности применения в турецком контексте «анкеты самостоятельного лидерства» (SLQ), разработанной Андерсоном и Пруссия (1997) и доработанного подтверждающими исследованиями Хоутона и Нека (2002) «дополненного критерия самолидерства» (RSLQ). Исследование проводилось в трех различных направлениях среди работников оборонной промышленности Анкары. В результате подтверждающего и обнаруженного факторного анализа выявлено, что эти критерии, так же как и основные критерии, состоят из трех стратегических измерений: «ориентированной на поведение», «естественная награда» и «модель конструктивного мышления». Однако указанные под этими измерениями два фактора: «определение цели» и «воображение успешного достижения» в данной работе указываются только под одним фактором; исходя из этого, показанное в оригинальных критериях количество факторов как девять в данной работе указывается как восемь. Созданный новый фактор называется «выбор цели и воображение его успешного достижения». Результаты исследования показывают достоверность и обоснованность в рамках допустимых значений турецкой формы критерия самостоятельного лидерства.

Ключевые Слова

самолидерство, самостоятельное лидерство, сам себе лидер, достоверность, обоснованность, факторный анализ, адаптация

---

* Доцент доктор Измирский университет имени Катиба Челеби – Измир / Турция
akif.tabak@ikc.edu.tr

** Доцент доктор Университет Башкент – Анкара / Турция
usigri@baskent.edu.tr

*** Военная академия сухопутных войск – Эскишехир / Турция
tolga_turkoz@yahoo.com

The Problem of Good in *Kutadgu Bilig*

İsmail Taş*

Abstract

Kutadgu Bilig by Yūsuf Khāss Hājib is one of the most important sources of Turkish moral and political philosophy. The problem of the good holds a decisive position both in moral and political philosophy. One can say that it is through the notion of good that such concepts as intelligence, knowledge, justice, and happiness acquire a holistic character. Therefore, one should analyze the nature and essence of the good before discussing the problem of the good in the *Kutadgu Bilig*. Yūsuf addresses this question through four figurative personages on the basis of the contemporary political and moral theories. In this context, one can mention as his cultural and intellectual sources the pre-Islamic Turkish, the Persian, the Greek as well as Islamic thought. Though he has made use of all these sources, Yūsuf seems to analyze the problem of the good in the frame of a teleological eudemonist ethics that can be considered within the tradition of Islamic philosophy which took a systematic nature under the influence of Greek thought. Thus, the thinker regards the highest good as the highest happiness, which he in turn describes as the ideal life in the Hereafter.

Keywords

Goodness, the highest good, happiness, Ay Toldı, Ögdülmiş, Odgurmış

Yūsuf Khāss Hājib and His *Kutadgu Bilig*: Being a Turkish political treatise written in the literary form of *mathnawī*, i.e. couplets, *Kutadgu Bilig*, literally meaning the knowledge of happiness, was composed by Yūsuf

---

* Prof. Dr., Necmettin Erbakan University, Faculty of Divinity – Konya / Turkey
hacili1965@hotmail.com

Khāss Hājib of Balasagun in the Qarākhānid era in the year 1069. The work consists of 6645 couplets. Not composed by the author, a preface, consisting of some prosaic words and seventy-seven couplets, provides information on the author and the work. The preface states that the work is unique in terms of articulating wisdom in the Turkish language in the period, in which many works of the same genre were written in Arabic and Persian¹. Three manuscripts of the work have come down to us, existing in Vienna, Cairo, and Farghana. These copies are written in the Arabic and Uighur scripts (Arat 1991: XXX-XLI).

Although the author started writing the *Kutadgu Bilig* in Balasagun, his hometown, he left for Kāshgar, the seat of the Eastern Qarākhānids, in the year 1068. Having worked on it for one year and a half, he completed the work in 1069, presenting it to the prince Tavgach Bughra Qarā Khān Abū 'Alī Hasan, son of the Qarākhānid ruler Sulaimān Arslān Khān. It is related that since the former liked the work very much, he conferred upon the author the honorific title *Khāss-hājib*, i.e. chamberlain (Dilāçar 1988: 23).

Yūsuf was most likely about fifty years of age when he presented the treatise to the Qarākhānid prince (364-369). Moreover, the words of the author himself suggest that his health was weak at that time. It is said that he did not live long afterwards. It is not clear whether he was buried in Kāshgar or in Balasagun, his hometown (Dilāçar 1988: 24).

The work, fashioned after the classic Islamic religious literature, starts with the gratification of God and the praise of the Prophet as well as his Four-Rightly Guided Caliphs, continuing with the praise of the ruler of the age. Having spoken of the title of the book and its meaning in general terms, Yūsuf proceeds to discuss such subjects as knowledge, language, and the good.

The author structured his work as dialogues which took place among four imaginary characters that represent four notions. In this regard, it is an allegorical work. In fact, Yūsuf explains in detail what these figures stand for by quoting from their own tongue. When speaking of the general structure of the book somewhere else, he explains the meaning of these allegories. (353-357). They are as follows:

Kün Togdı: the King: the right law (*Köni Törü*): Justice

Ay Toldı: The Vizier: Happiness

Ögdülmiş: Son of the Vizier: Intelligence (*Ukuş*)

Oğurmış: Brother of Ögdülmiş or one of his relatives: the Destiny².

Understanding the *Kutadgu Bilig*: Before proceeding to examine the main subject of this study, i.e., the question of good in the *Kutadgu Bilig*, I would like to draw attention to some points. One may think that it is needless to note that the treatment of such a subject requires a good grasp of the *Kutadgu Bilig*. However, such an understanding can only be possible through a detailed survey of its intellectual roots and sources as well as of the cultural matrix in which it was authored. In this regard, the *Kutadgu Bilig* is an ethical and political treatise that was composed in the Turkish language by Yūsuf Khāss Hājib in the eleventh century, standing as one of the earliest examples of Turkish Islamic literature. This approach by itself may designate some of the sources and references of the *Kutadgu Bilig*. In brief, one can easily say that the work has two dimensions: the dimension of Turkish thought and that of Islamic thought. As regards the former dimension, one can raise the following questions: With which periods of Turkish thought can the *Kutadgu Bilig* be associated? Hence, when does Turkish history begin? What is the scope of pre-Islamic Turkish thought? As to the latter dimension, one may ask the following questions: Islamic thought is a generic term that involves philosophy, theology, and Sufism. In this respect, Islamic thought has an intimate relationship with pre-Islamic Indian, Persian, and Greek thought. So, is it possible to associate the *Kutadgu Bilig* with these intellectual traditions? Secondly, of the *Kutadgu Bilig*'s pre-Islamic and Islamic references such as the Buddhist, the Indian, and the Persian, are they a continuation of the pre-Islamic structures or the influences taken through Islamic thought? These questions are essential to the discussion of the question of good in the *Kutadgu Bilig*.

The scope of this study, however, does not allow a detailed discussion of all these questions as an introduction to our main subject. Therefore, though the *Kutadgu Bilig* contains some elements that can be traced to various civilizations and cultures³, I tend to discuss the problem of the good as addressed in the *Kutadgu Bilig* within the context of Turkish thought with a special reference to Islamic tradition in its all comprehensiveness. This approach, of course, should have very serious reasons and I will point them out soon. However, I should add that this approach does not apply to all the subjects and elements existing in the *Kutadgu Bilig*. I would also like to note that my point of departure is not some particular elements in the *Kutadgu Bilig*, rather their general context within the whole system. In other words, in discussing the *Weltanschauung* of the *Kutadgu Bilig*, I shall first consider the work as a whole and then its near sources. I ought to say in advance that I will avoid making generalizations about its sources on the ground of some far-fetched similarities. For, if our

concern is to establish similarity, one can associate the *Kutadgu Bilig* with all the works of its genre. So, it is clear that one should remain within the reasonable limits of analytic thought. In short, one ought to take account of the whole and the genre of the work, no matter what specific problem it involves is addressed. In clearer terms, in what paradigm did the author employ the aforementioned cultural and intellectual sources and references? This point, I believe, is worth a particular consideration.

As we have already pointed out, the *Kutadgu Bilig* is a political and ethical treatise. In this regard, it belongs both to the environment of Turkish Islamic culture and to the realm of political and moral philosophy. Therefore, it would be useful to take a general look at the moral and political character of the environment and period in which it was composed. Apart from some pre-Islamic Turkish inscriptions and Uighur translations as well as the writings of Turkish thinkers and scholars such as Fārābī (d. 950), Ibn Turk (9th century), Ahmad Farghānī (d. 972), and Khwārazmī (d. 847), who produced their works within the domain of Islamic philosophy and science, the Arabic *Dīwānu Lughat al-Turk* by Mahmūd Kāshgarī (d. 1075), the *Kutadgu Bilig* by Yūsuf Khāss Hājib and the *‘Atabat al-Haqāiq* by Adīb Ahmad Yuknakī (12th century) are the earliest literary products in Turkish Islamic thought.

The period in which these works were authored is the eleventh century, which witnessed the culmination of Muslim nations in the fields of religious and philosophical sciences. In this century, religious sciences such as theology, jurisprudence, and Sufism completed their process of formulation and institutionalization as a result of internal and external factors, and philosophy that tried between the eighth and tenth centuries to gain ground in the Islamic world largely through translations began to bear its original fruits. The development in the field of Islamic philosophy and thought holds true of ethics and politics in particular. In fact, what is of main interest to us here is the development in moral and political thought.

It is through ‘Abdullāh ibn al-Muqaffa’s (d. 758) translation of *Kalilah wa Dimnah* from the middle Persian referred to as Pahlavī into Arabic in the eighth century as well as his own writings that the tradition of writing political treatises entered into the literature of Islamic thought⁴. These works exercised a deep influence on the literary genre known as “*adab*” in the Islamic world. Under the influence of the Persian treatises translated by ibn al-Muqaffa, the Sasanid Kings of Iran appeared as exemplary rulers in many Islamic sources which introduced their court life and administrative conduct as a model to the Muslim rulers. But in the description of the

Muslim authors, the absolute monarchism of the Sasanid rulers was softened and rendered acceptable to Islamic political theory. Such Islamic principles as the general Islamic duty of commanding what is good and forbidding what is evil, belief in the afterlife as well as the insistence that all Muslims are equal as the members of a universal Islamic community played a determining role in the Islamic modification of the Sasanid political paradigm (Rosenthal 1996: 99-100). The authors of these works tend to describe justice and righteousness not as absolute ethical demands and values, but as something politically useful and necessary for the State and the rulers. The interest of the ruler and that of the State are one and the same in practice, though not in theory. These works present traditions and anecdotes in a general statement or a political aphorism that summarizes the main point of the following story. They are intended to give a lesson by means of allegories and illustrations (Rosenthal 1996: 100). By quoting aphorisms from ancient Turkish rulers, Yūsuf Khāss Hājib, too, employed the same method in the *Kutadgu Bilig*. An analysis of *Qābūs-nāmah*⁵ by Kaykāvus (composed in 1082) and *Siyāsat-nāmah*⁶ by Nizām al-Mulk (composed in 1092), both of which were written in the years very near the composition of the *Kutadgu Bilig*, would reveal important similarities in style and contents. For example, such topics as the importance of maintaining the wellbeing of people, the interdependence of the prosperity of a country and its people, the comparing of the king to the sun giving lights to all equally, the necessity of avoiding injustice and tyranny, the prolongation of the term of the kings who recognize the rights of their subjects, the interdependence of political authority, the army, finance and prosperity –these are all discussed in the *Qābūs-nāmah* almost in the same way as discussed in the *Kutadgu Bilig* (Rosenthal 1996: 115, Khāss Hājib 2008: 824-835, 2262, 2056-2059, 2130, 2133-2134, 2136, 1367, 1435). It is still more striking that all of these three works were produced under the Turkish dominion in a period in which the ‘Abbasid caliphate possessed merely a symbolic value in the face of the Saljuqi power.

With the rise and spread of the tradition of writing political and moral treatises, we find that moral and political philosophy, which the Muslims came to know through the translations and which received interest mostly from Muslim philosophers, obtained an important position in Islamic thought. Plato and Aristotle, though in a Neoplatonic garb, had a deep impact on the moral and political mindset of the Muslim Peripatetics, amongst whom Fārābī and Ibn Sīnā should be counted as pioneers. Teleologism is the general characteristic of the ethics that was enunciated first by Socrates, systematized by Plato and Aristotle and

elaborated by the Muslim Peripatetics. And the ultimate goal of this ethics is to attain felicity.

One can speak of eudaemonist, hedonist as well as pragmatist forms of the teleological ethics. Eudemonism identifies felicity as the ultimate goal and describes it attainable only in a virtuous life, while hedonism finds the individual happiness in pleasure, whereas pragmatism locates good in the wellbeing of society. But the concept of good is fundamental to all of these theories. Although these theories have had many followers in a philosophical sense, hedonism came to be known with Epicurus, who emphasized the notion of individual satisfaction, eudemonism with Aristotle, and pragmatism in the New Age with J. S. Mill. Of these theories, it is, however, eudemonism which affected Islamic thought in general and Muslim Peripatetics in particular. We pay a special attention to this theory for it is closely related to the main subject of this study. As we shall see when discussing the question of good in the *Kutadgu Bilig*, no matter whether we take the concept of *kut* as happiness or as the State or as the highest good, Yūsuf Khāss Hājib in the *Kutadgu Bilig* identifies happiness, being the highest good acquired by means of some virtues, as the foundation of its moral and political theory. In view of the meaning it denoted in Ancient and Medieval philosophy, happiness should be taken as a concept and a goal common both to moral and political philosophy.

To better understand such deliberately chosen allegorical figures as Kün-Togdı, Ay-Toldı, Ögdülmiş and Odgurmuş, upon which Yūsuf Khāss Hājib builds his ethical and political theory, one should first deal with the human being who is both the subject and object of ethics and politics according to this approach. The human being is a political animal by nature. Only beasts can survive without needing the borders of the defensive city (Ebenstein 1996: 14). This clarifies that man is defined as a social and political being, indicating his dependency on the other members of his species. The self-realization of man, therefore, depends on being social and political. While man reproduces himself in the family and satisfies his certain needs of coexistence in the village, he realizes himself fully in the State only. In other terms, man expresses his physical desires and biological impulses within the family; he satisfies his social sentiments like the want of community and fellowship within the village; he completes his moral nature and character, which particularly makes him a man, within the State. In this regard, Aristotle defines the State not only as a community but also as the most excellent community which aspires to the highest good (Ebenstein 1996: 32-33). This means that man can attain the high-

est good, namely, happiness in the State, which represents the most excellent human organization. This in turn signifies man's attainment of perfection and maturity. So, one should ask the question, "What is the highest good, i.e. what is happiness?"

Happiness as the Highest Good: Eudemonia: Happiness is the highest good. Anything other than happiness is good only accidentally, and not in itself (Aristotle 1998: 1097a 20-30, 10 97b 5). In other words, these kinds of things are good as far as they lead to the goal of happiness (Aristotle 1998: 1176a 29-35, 1176b 5), as held by almost all the teleological moralists. Happiness is the highest good and the most ultimate goal that is worth being sought in itself. Anything else is but an instrument to attain it. Since Aristotle this view has been adopted by the philosophers and influenced most of the Muslim philosophers (al-Fārābī 1980: 39, 40, Ibn Sīnā 1353 A.H.: 2-4). The philosophers define the notion of good as that which everything moves and aspires towards, and as that through which everything complements its existence, and that which is useful to everything's entelechy, while they define happiness, being the highest good, as the action of the soul in harmony with the intellect (Aristotle 1998: 1098a 10-15) or as the activity of the soul in congruity with virtue (Aristotle 1998: 1098b 25-35, 1099b 25-26, 1100b 9-11, Ibn Sīnā 1353 A.H.: 2-4, Aydın 1984: 433-51).

Hence, questions like "What is the virtue of the soul?", "How is this virtue to be attained?" etc., seem to relate to the concept of happiness, too. In fact, Plato, Aristotle, and the Greek tragedies describe *polis* as the place in which virtue is defined and practiced. In other words, this matrix is the human society and the city; it is in the human society and through citizenship that one becomes a good human being (Alasdair 2001: 2). Happiness as the highest good is a subject common to religion, metaphysics, psychology, ethics, and politics. Besides, should we properly understand the medieval as well as the ancient Greek-Hellenistic mind, we should be aware of the emphasis the medieval thinkers laid upon the comprehensive character of the revealed law in relation not only with the notion of happiness but also with the notion of dual happiness. The latter notion involves the happiness of both body and soul, which, though it temporarily dwells in the body, in fact, belongs to the otherworld (Rosenthal 1996: 27).

In this context, the ideal of the highest happiness is carried to a metaphysical and eschatological realm. This point of view leads men, in the final analysis, from the bodily pleasures that are temporal and imperfect to the pinnacle of spiritual perfection, preaching to seek satisfaction in spiritual

pleasures. The same views are by and large shared by the Muslim philosopher Fārābī (See al-Fārābī 1985; 1997, 1345 A.H., 1974; 1987; 1986; 1983)⁷. So, attaining the highest good or postponing everlasting happiness until the Hereafter by means of some religious and mystical elements, as symbolized by Ođgurmuş⁸, are not because the character “Ođgurmuş” is employed to refer to the Mystics, Buddhist or Muslim, rather because he is taken as an integral element of the eudemonist ethical theory. So, one should note in this context that the figures in the *Kutadgu Bilig* are integral parts of the author’s political and moral theory. In clearer terms, the notion of happiness and eternal happiness, which gained a metaphysical and eschatological meaning in the writings of Fārābī and Ibn Sīnā, found its expression with Yūsuf Khāss Hājib in the figures of Öđdülmiş and Ođgurmuş.

In this regard, we have some indispensable concepts, no matter whether we look at the work from a political or moral perspective. These are the concepts of the highest good and the *kut*, upon which Yūsuf Khāss Hājib builds his political and moral philosophy as well as the virtues necessary to attaining the good, such as intelligence, knowledge, understanding, righteousness, tolerance, justice, goodness, etc. Each of them is no doubt “good” in the moral and political theory of Yūsuf Khāss Hājib. But one should point out that they make sense in their relation with the concept of *kut*. In other words, they are not good *per se*. So, the *kut* should be good in itself according to the *Kutadgu Bilig*. We shall try to elucidate this point on the following pages, but now we will discuss what the author means by the term *kut*.

The *Kutadgu Bilig* is usually translated into modern Turkish as the knowledge of happiness. On the basis of recent linguistic studies about the word “*kut*”, some researchers, however, argue that this translation is wrong, for two-thirds of the *Kutadgu Bilig* is devoted to the discussion of ethical and political questions in the form of dialogues taking place between a king and his vizier. If we translate the *Kutadgu Bilig* as the knowledge of happiness, there appears a disparity between the title and contents of the work (Arslan 1987: 3). Therefore, the *Kutadgu Bilig* should be translated as the knowledge of attaining the State, instead of the knowledge of happiness or the knowledge that leads to happiness (Arslan 1987: 42). It is clear that the disagreement over the translation of the title of the work consists in the various interpretations of the term *kut*, which is one of the oldest words occurring in ancient Turkish inscriptions. For example, in the Göktürk inscriptions, it is employed in the sense of for-

tune, the State, and happiness in connection with the khans to intensify their preeminence⁹. Likewise, in his *Diwān*, Mahmūd Kāshgarī employed the word with its derivatives in the same sense (Kāshgarī 1995: I/301, 304, 230, 457, 508, II/121, 299).

Türker-Küyel, on the other hand, takes up a different approach as to the subject-matter of the *Kutadgu Bilig*. She warns us about the misleading character of the prosaic preface interpolated to the text. While the preface asserts that the title signifies justice, the *kut* (or *devlet kuşu*, i.e. the bird of fortune), intelligence, and contentment, Reşit Rahmeti Arat thinks that it denotes destiny¹⁰. However, Türker-Küyel thinks that it symbolizes the procession of the *kut* from the *Kut* and its return to It after passing through the Universe, society, and the human being, i.e. indicating the motion of imparting and receiving the *kut* (Türker-Küyel 1980: 220).

As pointed out by Mahmut Arslan, the earliest record of the Arabic word “*dawlat*” appearing in the Turkish language is the *Kutadgu Bilig*. From Yūsuf Khāss Hājib’s very rare employment of it, we understand that this word was not widespread in the vernacular Turkish in that age. We also find that this word is employed in the *Diwān* of Kāshgarī as synonymous with the *kut* (Kāshgarī 1995: I, 230). From this it follows that some Arabic words like *dawlat* were used first by the scholars and intellectuals of that period and then went into circulation among the masses. One should add that in the *Kutadgu Bilig* the terms *dawlat* and *kut* are employed interchangeably and synonymously (Arslan 1987: 44-45). To summarize, the concept of *kut*, be it in a moral or political context, relates to individual and social happiness. While the individual fortune signifies happiness in the lesser individual context, the State designates happiness at the larger social level. To express in political and moral terms, these two are the highest good. In other words, the *kut* means the highest good. Thus, we can interpret the *Kutadgu Bilig* as the knowledge of attaining the highest good.

In this context, one should note that in order to attain happiness, be it earthly and transient or otherworldly and eternal, one should possess certain virtues. Therefore, it would be useful to cite as example some of the moral virtues in order to elicit the relationship between the moral virtues and happiness/the *kut* in the *Kutadgu Bilig*. To further clarify the reason why we mention these virtues, we can remark: In the teleological moral and political philosophies, moral virtues are counted among the conditions of achieving the highest good. For instance, becoming knowledgeable, righteous, tolerant and just, etc. are good. But why are they so? They

are good because they lead to the highest good. In other words, the good is chosen due to attaining happiness, which is the highest good. Yet what is the highest good? It is, as defined by Fārābī, is the attainment of the everlasting happiness wanting no physical support. This is the ultimate end and entelechy of the human being (Fārābī 1997: 90). The most salient difference between Fārābī's and Yūsuf Khāss Hājib's conception of happiness lies in that the former takes this level of perfection as an intellectual state and formulates it in a philosophical language.

Some of the Virtues Discussed in the *Kutadgu Bilig* and the Relationship Between the *Kut* and Happiness

The Virtues of Intelligence and Knowledge: In the opinion of Yūsuf Khāss Hājib, knowledge, intelligence, and understanding are among the virtues that God made peculiar to the human being. He suggests that the source of goodness is intelligence and knowledge (148-154). While intelligence is a virtue set by God in the disposition of man, knowledge is a virtue which man should strive to obtain. So, while the *Kutadgu Bilig* describes intelligence as an inborn and innate part of human nature, it depicts knowledge as the result of learning and teaching (1679-1683). By learning and knowing man is distinguished from the beasts (1845). All difficult problems are solved by means of these two virtues (3168). Yūsuf places a particular emphasis upon intelligence, which is regarded as the means of attaining all good and knowledge. Intelligence is the source of all kinds of good (1841) and the beginning of virtue (1830). It is a torch as well as a sight that gives the vision of what is out of the reach of the physical eye. It is like the soul with respect to the dead body and is like speech with respect to the dumb. In this context, Yūsuf Khāss Hājib compares man to a dark night and intelligence to his torch (1861, 1840). One should be intelligent to choose what is good and be knowledgeable to fulfill his work (327). The responsible person is one who is possessed of intelligence and knowledge. No bad action originates from such people, whom Yūsuf Khāss Hājib describes, probably with reference to the literal sense of the Arabic word *'aql*, which terminologically means reason and intellect, as those whose feet are shackled, i.e. the self-controlling people (314).

The author asserts that since they possess a significant power, the intelligent and learned people will hold control of the affairs at their time and find a way even to the heavens (208), thus heralding Bacon's famous maxim, "*Knowledge is power*" back in the eleventh century (251, 1841). In his opinion, knowledge is a pearl waiting to be extracted. Just as the pearl that

is not taken out of the sea yet is of no use, the knowledge that does not manifest itself is bereft of benefit altogether (212).

One can say more about the emphasis Yūsuf lays upon the intellectual virtues. But let it suffice to point to the significance of these virtues in general terms. Yet one should underline the point one more time that man can achieve the good and eternal happiness through the intellectual virtues (1712, 1715, 1707/1778). For happiness as a phenomenon ever changes and bewilders the people. Yet, since the objects of the intellect are intelligible, it has aversion to changing. So its task is to extract the unchanging from the changing. Thus, Yūsuf tries to situate the changing happiness in the vicinity of the intelligible domain, being permanent and unchanging, or at least to possess it as long as possible (1865, 1868). In brief, the author describes intelligence and knowledge as two of the most important means of attaining and maintaining happiness. They are means because the end is to become happy by means of them. In this context, one needs to keep in mind that we, as already pointed out, define the *kut* as the highest good in a political and moral sense.

The Virtue of Goodness: Clarification must be made about the *kut* and goodness. In our opinion, while the term *kut* denotes the highest good as an all-comprehensive virtue, the concept of goodness indicates a particular virtue. In this regard, the virtue of goodness also functions as a means of attaining the highest good. For Yūsuf Khāss Hājib views goodness as one of the virtues that help to maintain the *kut*/the State, and thus distinguishing between the virtue of goodness and the *kut* (551). This supports our view that the *kut* stands for the highest good.

To Yūsuf Khāss Hājib's mind, goodness is a difficult virtue; ordinary people can neither obtain nor actualize it. It is a distinguished thing. Therefore, the author describes it as climbing an uphill. (899, 903, 905). Yūsuf is convinced that goodness is the only thing whose morality we cannot doubt because a good thing is impossible to become bad (1640). He adds that good intention is the only thing whose goodness we cannot doubt. So, one should ask the question in this context: What is good according to the author, putting aside the genetic or biological aspects of goodness as a technical issue? For the source of goodness seems to be an open-ended problem in the mind of Yūsuf. His following remarks seem to be the most intriguing elements of this subject: "*If goodness enters into the soul of a person through mother's pure milk, he never turns away from the right path in his life.*" (881) In this context, one should bear in mind that Yūsuf believes that except the inborn intellectual virtue of man, all virtues are acquired

by man through studying and toiling. This seems to be the most general principle of Yūsuf concerning the question of virtues. So, this question should be understood in accordance with this principle. In other words, goodness, too, is a virtue that is acquired later, and not inborn. Thus, we ought to understand the aforementioned idea of Yūsuf as the following: All the necessary conditions should be carefully prepared to attain the virtue of goodness because it is hard to achieve. Once attained under the suitable conditions, this virtue becomes an unchangeable character “*that never gets corrupted until death corrupts it*”, as put by Yūsuf (882). This means that a virtue gets deeply rooted in one’s personality and becomes an essential part of his character.

After these parenthetical remarks, we can revisit the question above: What is the virtue of goodness according to Yūsuf? The answer we will hear from Yūsuf seems to be integral to the notion, symbolized by the figure of Ögdülmiş, that man is a social/political animal, needing other people to actualize his perfection, and probably more importantly, that what is meant by human society is the State which is built on the right law (*köni yasa*). Accordingly, goodness means being useful to the people and contributing to them gratuitously (856-858, 3269). Goodness is righteousness and truthfulness (5922). It means performing good actions that would keep one alive in life (5923). Furthermore, goodness is the only thing man will take with himself to the otherworld (5923); goodness is the name of immortality in a psychological as well as sociological sense (228-229, 237, 239, 243, 246). In short, goodness is humanity itself (1640).

The Virtue of Righteousness (*Könilik*): Righteousness is another virtue that secures the happiness of man. In other words, it helps him obtain the *kut* (865, 1285). Moreover, Yūsuf reduces all other virtues to righteousness, describing them as profit derived from the capital of righteousness (2756). The author counts righteousness as one of the three virtues that guide man onto the sun of the *kut*, stating that whoever unites them in himself becomes happy (1664). They are goodness (*edgülik*), modesty (*uvut*), and righteousness (*könilik*) (1659-1660). Righteousness, in short, is the touchstone of the trustworthiness of humanity (862, 865-866, 868). It is by righteousness that man obtains happiness both in this world and in the Hereafter (1290-1291, 1294, 2760).

The Virtue of Justice: The virtue of justice appears in the *Kutadgu Bilig* as a political virtue, rather than moral. Justice denotes applying the right law to all people equally. This virtue is an instrument of the realization of political organization, which is emphasized as one of the indispensable

conditions of an individual's perfection. It is the extension of kingship and the enemy of injustice (1435). It is probably by it that the happiness of unstable character (*yayık kut*) is maintained by the State power (91). In this regard, the King Kün-Togdu's justice is likened to the sun. Justice is described in the *Kutadgu Bilig* as the character of the king and is mentioned always along with the virtue of righteousness (7799-822).

The virtues that are discussed in the *Kutadgu Bilig* seem to be characterized by teleological and eudaemonist ethics. As we have pointed out earlier, we have mentioned these virtues only as examples. In doing so, we aimed at bringing out the relationship the virtues bear to the *kut*, i.e. happiness as the highest good. As seen, while all the virtues are good, they are not so by themselves. On the contrary, they are good insofar as they serve to reach the *kut*, over whose goodness there is no dispute. We need to discuss the conditions under which we shall obtain the good in itself, i.e. happiness. Though we have already pointed out that happiness can be achieved by means of virtues, we have not yet addressed how the human being can acquire them. Now we have come to the point in which we can discuss this issue in the context of Ögdülmiş and Odgurmış.

In the framework of happiness, we will discuss two main questions through these two figures. While the first is the city or the State where there appear such virtues as intelligence, knowledge, justice, etc., the other is asceticism or retreat that pits itself against the social life. As the former is represented by Ögdülmiş, the latter is symbolized by Odgurmış. To better understand the question in hand, we need to look into the distinctive features of these two figures.

Ögdülmiş: Symbol of Civilization, Human Society, and the State: At first sight, one may view Ögdülmiş and Odgurmış as two figures that stand for opposite ideas in a dialectical manner. But this is not the case. On the contrary, the fact is that Yūsuf Khāss Hājb regards these two figures as integral to each other in setting out the universal problems related to the matter of *kut*/happiness. For the author conceived of political and moral philosophy against such heritage. One should bear this point in mind to fully understand the edifice of Yūsuf. We have touched on this point before. One can find Turkish, Indian as well as Iranian influences on the political theory of the *Kutadgu Bilig*, as pointed out by Halil İnalçık (1966: 259-271). Or, departing from the literal sense of the names Ögdülmiş¹¹ and Odgurmış¹² as well as from the life style they suggest, one can assert that the former indicates the Prophet Muhammad, literally meaning the praised one, while the latter signifies Buddha, meaning the

wakeful person¹³. It is possible and even natural to find pre-Islamic Turkish elements, political, moral and cultural, on the basis of the aphorisms and common terms occurring in the *Kutadgu Bilig* like *kut*, *Tengri*, *kam*, *otacı*, *efsuncu*, etc., and to talk of a Buddhist influence on the grounds of the way of life represented by Odgurmuş, and to speak of an Islamic influence on the basis of the Qur'anic verses and the Prophetic traditions cited and alluded to by Yūsuf. One can set forth separate theses on each of them. These are the cultural sources into which Yūsuf was born and in which he grew up. He himself expresses this truth by the wise words he draws from a variety of traditions. It is impossible to ignore the traces of pre-Islamic Turkish thought. But what impact do all these influences have on Yūsuf in addressing the problem of happiness? Are they essential or only auxiliary and supplementary to Yūsuf's *Weltanschauung*? For me, this is the most critical question with regard to the issue of happiness and good. I will discuss this problem on the basis of the figures of Ögdülmiş and Odgurmuş.

In fact, Kün-Togdu should be considered in association with the figure of Ögdülmiş, for the latter in a sense stands for the political mind essential to the State, which marks the perfection of the king and the people, symbolizing social organization and co-existence. In other words, Ögdülmiş represents sociality, the State, and political virtues in general, all of which guarantee the continuation of human existence.

In addition, Ögdülmiş thinks that no man can live in isolation from the people (3330). He is convinced that man is a social being and that humanity as a quality can be acquired by interacting with people. Seclusion that may be taken as impoverishment in some respect means depriving oneself of the human experience. The retreat of the ascetic to dedicate himself completely to the service of God is self-deception, rather than self-disclosure and pomposity. So, Ögdülmiş suggests that even secrecy makes a meaning in a social context (Cf. 3229-3235, 3915-3922). Manliness is to be content with little when one has wealth and affluence, and to give the excess to the poor. Otherwise, those who are possessed of nothing, by what can they discipline themselves? (3438-3445). If a servant confides exclusively in his religious services, this means that he has got nothing by which to please God (3249). It is through the pleasing of people that one gets the pleasure of God. Being useful to people is more important because God is not in need for the service of men (3249-3251). The congregational prayer on Friday, which Yūsuf calls "*pilgrimage of the poor*", and pilgrimage are the rites that require socialization with the Muslim communi-

ty (3239). The existence of religious commandments and rites required to be fulfilled in the congregation in villages and in cities proves that much of the religion can only be practiced in society (3214-3215, 3226-3227, 3243).

To Ögdülmiş's mind, goodness and happiness do not consist in individualism and egotism (3243) as practiced by the ascetic, in other words, not in individualistic hedonism, rather in socially usefulness. By expressing this idea of his through the tongue of Ögdülmiş, Yüsuf holds that the good man is one who forsakes his own interest and takes pains to contribute to the others (3247). If one is alive, he should be useful and do favor (1599, 1636). The author attaches so great an importance to the notion of being useful that he views the person who lives without providing use as a burden, saying that such a person should die as soon as he is born (3247, 3408). His following remarks on usefulness are quite noteworthy: "If a wild flower is useful, I am [ready to be] its slave. If a flower that is grown with a great care is harmful, I uproot it." (2573)

Being fully aware of the fact that defects and virtues come into being in society, Ögdülmiş states that man needs even his enemy to awake from the sleep of unawareness (3413, 3419). Thus, Ögdülmiş is convinced that it is through society that the good moral virtues are obtained. Interpersonal relations are the determinant of virtues. So, we cannot talk of virtue in isolation from the people. What make man happy in this world are the necessary virtues. In other words, man deserves being happy by means and to the extent of the virtues he has acquired. Thus, happiness, to the mind of Ögdülmiş, is a spiritual state resulting from the acquired virtues. In short, happiness is the result of the virtues that one can only acquire within a well-organized society.

But here one should note that these remarks about the notion of happiness do not fully comprehend the idea represented by the figure of Ögdülmiş. This is because all the protagonists of the *Kutadgu Bilig* time and again speak of the unsteadiness and transience of worldly happiness, which is parallel to the character of worldly life, and Yüsuf dedicates one of the heroes to the discussion happiness. Thus, does Yüsuf find this transient and earthly happiness sufficient? From the very beginning, man has always been yearning after everlasting happiness and the highest good, and at least, has idealized it. When speaking of true happiness especially in a philosophical sense, we face a more complex situation since all of us are experiencing so many things which abort and hinder our happiness. As regards this issue, thinking over the phenomenon of death alone must

suffice. Yūsuf too finds this happiness insufficient though he cares for it. I think that it is for this reason that Yūsuf included the figure of Ođgurmıř in his work. In other words, though he provided a partial solution the problem, Yūsuf faced the stumbling block of death and happiness in the search after the best, the absolute, and the everlasting. It must be again for this reason that the author tried to bridge the gap between death and happiness through the figure of Ođgurmıř.

Ođgurmıř as the Figure of Inquiry into Happiness: Ođgurmıř is an imaginary figure (3338) who finds the safety of his faith and individual interest in ascetic life (3338, 3359), and thus turns away from the world and withdraws into the mountains, cleaning his heart from worldly concerns (3148), breaking the backbone of the lower self as stated by Yūsuf (3636), and dedicating himself to the invocation of God (3349). He showers praise upon solitariness, so to say (3361-3364). Ođgurmıř has reasons for leaving urban life and taking up a solitary and ascetic life (3340-3347). Seeing all this, we can describe him as a real ascetic. However, some words of his suggest that he is not a thoroughgoing retreat who leads a solitary life in the mountains. There are some allusions that he has a disciple whom he sends to the town in case of need. So, he does not regard asceticism merely as seclusion. In addition, though he asserts that the world is a dungeon and not the right place to realize the end of happiness; life is there to die (3520-3530); the human body, too, is a foe which asks for the faith of its owner as ransom if it grows fat (3637-3640); though he depicts the world, the body, and Satan as three most fierce enemies of man (3589-3601); though he talks of the conflict of faith and the world and thus of the necessity of giving up the world (5311-5313, 5322, 5327); he however remarks that he joined Ögdülmiř and even asked him to stay in the city and serve society and the State when Ögdülmiř decided to lead an ascetic life (3305).

We observe that Oğgurmış is not so happy with the title of ascetic (*zāhid*), agreeing with other Sufis in distinguishing between the outer and the inner and in clarifying that many impostors exploited religion with their appearance (5106-5113)¹⁴. For example, he says that the king should be very careful in selecting and appointing the jurists, the calıphs, and the viziers (5328-5333). Moreover, Oğgurmış repeats the views of Ögdülmiş. For example, he pays attention to the public interest, saying that a person who is useful to the others is good and those who are capable of performing good things but fail to do so are responsible for this towards God (5165, 5723-5740). Hence, how should we understand these remarks?

Shall we take them as a contradiction in the thought of Yūsuf Khāss Hājib?

One of the principal notions upon which both of the heroes are agreed is that this world and its happiness are transient. A great part of the work is dedicated to the elaboration of this point. Starting in the eleventh century in Turkish poetry with Yūsuf Khāss Hajib, this attitude developed into a teleological and artistic tradition in the Sufi poetry of the following century, which was continued especially by Ahmad Yasawī (d. 1166)¹⁵. We find that Yūsuf takes death as a principal concept. The words Ođurmuş address to Öđülmiş and Kün-Togdu, who praise and recommend urban life, shake the latter two very deeply. In a sense, he yearns for an immortal life and an everlasting happiness (3753-3765), but is fully aware at the same time of the fact that death destroys everything. In this context, all the heroes of the tale refer such an endless happiness to God, who holds life and death in His hand. So, Yūsuf views the phenomenon of death both as a fundamental element that devastates the changing and deceiving worldly happiness and as an instrument which brings about the highest good. Therefore, one should take Yūsuf's words above as two essential aspects corresponding to the moral existence of the human being, rather than contradictory.

To summarize what has been said so far, we can state that Yūsuf Khāss Hājib explains what the essence of happiness is and how it is acquired by means of four fictive characters, to each of whom he dedicates a separate section in the *Kutadgu Bilig*. Accordingly, the figure of Kün-Togdı is the king, who symbolizes the right law (*köni törü*) and is compared to the sun. Ay-Toldı is the vizier, who is likened to the moon and represents happiness. Öğülmiş is the son of the vizier, standing for intelligence and understanding (*ukuş*). Lastly, Oğurmuş symbolizes destiny, as expressed by the *Kutadgu Bilig* itself. Considering the *Kutadgu Bilig* as a whole, we can say that these four figures complement each other, and are not contradicting. In other words, if we bring together the right law, the changing happiness, and the intelligence/understanding, we shall have a worldview that the changing happiness can be prolonged, though not forever, and the highest happiness that is unattainable in this world can be obtained in the Hereafter.

As we have noted time and again concerning Medieval political and moral philosophy, the *Kutadgu Bilig* followed in the footsteps of the Muslim philosophers in suggesting a twofold concept of happiness. The contrasting views as they appear in the dialogues between Öđülmiş and

Odgurmuş seem to be contradictory at first sight, but they in fact represent two complementary conceptions of happiness that agree on the idea that the highest good and eternal happiness should be postponed until the Hereafter. So, one can be happy both in this world and in the Hereafter. But happiness represented by Ay-Toldı is ever changing and never lasting just as the moon to which it is compared. This character of happiness, combined with the transience of worldly life and the phenomenon of death, is pictured in a very striking manner. The period during which happiness is possessed is extended by means of certain measures, which in fact constitute the core of practical moral philosophy as exposed in the *Kutadgu Bilig*. Being the highest good, everlasting happiness is, however, postponed until the Hereafter unanimously by all of the four figures.

In fact, the following two quotations from the *Kutadgu Bilig* succinctly express all that we have said. It is interesting that the first quotation is from the preface by the anonymous author while the second is from the section that we can take as the epilogue: “I gave the book the title *Kutadgu Bilig* so that it grant happiness to the reader and lend him a helping hand. I have said my words and written the book. This book is like a hand that extends to grab both of the worlds. One becomes happy if one holds both of the worlds in hand through the State. (350-352)”. “I have provided some insight into how you shall act. By this instruction, you should set up two principles for your life. One of them is the path of religion while the other is that of the world. Never turn away from these main paths. If you want the world, here is its path. If you want the Hereafter, here is its path, too. Fulfill your duty of servitude; it is God who will give you the necessary strength. Pick up either of these paths, but never seek a third one... (6497-6500)”

If we assign a religious meaning to the text on the basis of these remarks, we can take it as an attempt of reconciliation between faith and the world. But all the philosophical systems that inquire about ceaseless happiness or the highest good have regarded death as a door opening into immortal life, and of course most of them have expressed this notion in religious terms. The same question persisted in Islamic philosophy, and the highest good or happiness as a philosophical question is either postponed until the Hereafter or taken as an intellectual activity experienced with the aid of the Active Intellect, as described by Fārābī and Ibn Sīnā.

In conclusion, Yūsuf Khāss Hājib clarifies that happiness can be obtained by means of the virtues acquired within human society. But this happiness is not long-lasting, rather a portion of the happiness regarded as the high-

est good. So, the author postpones the supreme and eternal happiness until the Hereafter and expresses it in Islamic terms just as the preceding Muslim philosophers, Fārābī and Ibn Sīnā have done. Therefore, the four figures in the *Kutadgu Bilig* should be taken as complementary elements, rather than contradictory. In this subject, Yūsuf Khāss Hājib followed suit with the teleological and eudaemonist worldview that prevailed in the Islamic world in his age.

Endnotes

- ¹ “There are many Arabic and Persian books; but this is the only book in our language that gathers together all wisdom.” (Khās Hājib 2008: couplet no. 73) (Since I will make frequent references to the *Kutadgu Bilig*, I will give only the numbers of couplets in brackets).
- ² Ođgurmıř is interpreted by the unknown author of the preface as contentment (71). Considering the whole work and especially the words of Ođgurmıř, this interpretation seems to be reasonable, for the notion of contentment comes to the foreground as an important aspect of Ođgurmıř’s worldview. I am, however, of the opinion that Ođgurmıř principally stands for the notion of destiny, and not contentment. This view is supported by both the general structure of the work and by the words of Yūsuf Khās Hājib himself, who clarifies that Ođgurmıř symbolizes the notion of destiny (357). So, this point seems to have escaped the attention of the author of the preface. Besides, this allegory has a significant position in ethics and is deliberately chosen by Yūsuf – a point which also seems to have escaped the attention of the writer of the preface. I will treat this issue in detail on the pages to come.
- ³ I should like to be content with mentioning two studies on this subject. One of them is the symposium paper titled “Kutadgu Bilig ve Farabi” by Mühahat Türker-Küyel, in which she investigates the *Kutadgu Bilig*’s possible relation to Mesopotamia in general and to the Sumerians in particular, explaining the notion of kut, that is, happiness in Neoplatonic terms. By the way, the relations established by the author between the *Kutadgu Bilig* and Mesopotamia in general and the Sumerians in particular present an inspiring and encouraging picture to the researchers of Turkish thought. Nevertheless, one should note that the connections and arguments seem to be pretty weak. I think that any attempt to trace the *Kutadgu Bilig* to older sources will add no extra value to the work. On the contrary, the *Kutadgu Bilig* by itself is important enough to derive its value from its own structure and contents, not from its sources and references. Therefore, any approach relying on far-fetched connections to the *Kutadgu Bilig* would prevent from grasping it and even detach it from its own worldview. But one should acknowledge that the relation Türker-Küyel sets up between the *Kutadgu Bilig* and Fārābī is important and to-the point. Nevertheless, the Neoplatonic interpretations envisaged on the basis of the notion of kut are difficult to trace to the *Kutadgu Bilig*. I think that the relation in question can be established on the grounds of the eudemonist-teleological ethics and more importantly on the notion of double happiness. (Consult, Türker-Küyel 1980:

219-230) The other study is *Kutadgu Bilig*'deki Toplum ve Devlet Anlayışı (The Conception of the State and Society in *Kutadgu Bilig*) by Mahmut Arslan. Being more voluminous than the former one, this study tries to trace the *Kutadgu Bilig* mostly to the pre-Islamic references, overlooking the Islamic influence almost totally and arguing that some of the Islamic elements are merely nominal. Furthermore, it is quite difficult to understand how the author tries to associate the *Kutadgu Bilig* with Buddhism on the grounds that no mention of Paradise and Hell occurs in the *Kutadgu Bilig* and Buddhism entertains no belief in the Hereafter. (Consult Sofuoğlu, "Kur'an ve Hadis Kültürünün *Kutadgu Bilig*'deki İzleri (Traces of the Culture of the Qur'an and the Hadith in the *Kutadgu Bilig*)" *Journal of Divinity School of Dokuz Eylül University*, V, 127-180.) On the other hand, it is possible to find Buddhist elements or influences in the *Kutadgu Bilig*. For example, one can seriously dispute whether the ascetic life of Odgurmış, one of the most important protagonists of the work, represents Islamic Sufism or Buddhist mysticism. Likewise, one can discuss what an important and universal problem the question of death and the afterlife is in ethics and metaphysics and support these investigations with the Buddhist texts translated into Turkish in the Uighur period. So I think that such approaches, too, pose an obstacle to an accurate understanding of the *Kutadgu Bilig*. (Cf. Arslan, 1987) Thus, one needs to be more careful in suggesting any pre-Islamic sources for the *Kutadgu Bilig*. It is important to distinguish the *Kutadgu Bilig* from the collective and anonymous works and to keep in mind that it is the result of Yūsuf Khās Hājib's individual thought and lore. Since the works of the first type are products of collective thought, they differ from the second type in character, formation, continuity, change, and sources. While the former reflects the collective sub-consciousness, the latter represents the individual sub-consciousness (Cf. Arslan, 1987).

- ⁴ Some of the treatises composed by Ibn al-Muqaffā have been translated into Turkish. See Ibn al-Muqaffā (2004), *İslam Siyaset Üslubu*, (Turkish translation by Vecdi Akyüz), Istanbul: Dergāh Publishing.
- ⁵ *Qābūsnāmah* was composed in 1082 by Kaykāvus, a prince of the Ziyārī dynasty who ruled over some part of south Khazar as vassals of the Seljuqids. By relying on his own political experiences, the author aimed at guiding his son (Rosenthal 1996: 115).
- ⁶ Nizām al-Mulk (1995), *Siyāsatnāmah*, (Turkish translation by Nurettin Bayburtlugil), Istanbul: Dergāh Publishing. It is important to find a similar treatment of the subject of women in the *Siyāsatnāmah* and the *Kutadgu Bilig* in the sense that Turkish culture was affected by Arab culture under the guise of Islam.
- ⁷ These works of Fārābī are important both from a political as well as a moral perspective.
- ⁸ For a systematic exposition of the philosophical and mystical usages of symbolism, consult Tahir Uluç, *İbn Arabî'de Sembolizm*, İnsan Publishing, Istanbul 2007.
- ⁹ For information on the runic works, consult Malov, S.E. (1951), *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti*, Moskva Leningrad: Akademii Nauk SSSR; Ergin, Muharrem (1994), *Orhun Abideleri*, Istanbul: Boğaziçi Publishing; Orkun, H.N. (1994),

Eski Türk Yazıtları (I-IV), Ankara: TTK; Tekin, Talat (1995), *Orhon Yazıtları*, Istanbul: Simurg Publishing.

- ¹⁰ In fact, Arat suggests this calling on the basis of the remarks of Yūsuf Khāss Hājib who clarifies that Ođgurmıř represents destiny. See endnote 2.
- ¹¹ The name Öđdülmiř is derived from the old Turkish root öđ, which means praising (Arat 1979: 353-54; Caferoğlu 1993: 98).
- ¹² The name Ođgurmıř is derived from the old Turkish root ođgur, which means awakening (Arat 1979: 332; Caferoğlu 1993: 93).
- ¹³ See Çađatay, XCVIII, 95-111. Of course, the claim that the Ođgurmıřian life style is of Buddhist origin is open to dispute. However, one should keep in mind that Indian tradition influenced Turkish thought. In addition, Turkish thought is not monolithic. On the contrary, it has been fed from a variety of cultures. For example, one can talk of different religious thoughts shaped by these different perceptions after the Turks became Muslims. But attention should be called to the fact that Sufism as an Islamic science had developed by the time the *Kutadgu Bilig* was composed. We know that the people of insight emphasized a Gnostic epistemology and an ascetic worldview that fully overlap with the meaning of Ođgurmıř. One should ask the question: The ascetic worldview recommended by Ođgurmıř, is it characterized by Buddhist mysticism or Islamic Sufism? In view of the general character of the *Kutadgu Bilig*, Ođgurmıř seems to stand closer to the Sufi worldview. Some remarks of Yūsuf support this view (4762, 4765-4772, 4778-4779, 4780-4809). In addition, the author makes a classification that gives the gist and essence of Sufism: "Leave the world before it leaves you. Leave this world and seek the otherworld and lead there an eternal life in peace. There is something better, if you can handle: Seek neither of them. Go and seek the Owner of both worlds. This world and the otherworld, neither of them has use. If you find the Producer, you get the product. If you find the Creator, you get the creature (4730-4739, 4740-4743)." These words of Yūsuf Khāss Hājib can be taken as the precursor of Yunus Emre's famous saying: "I need Thee, I need Thee!" But Buddhism had a deep impact on Sufism in general and on Turkish Sufism in particular. As we have just stated, Turkish thought does not have a monolithic character. Besides, there are some works that highlight the Buddhist worldview. For example, *Kuanshi Im Puser* (Ses İřiten İlah, Voice-Hearing Deity), a Chinese work translated into Turkish, includes some incidents that maintain that the Bodhisatva tradition in Buddhism overlaps with the miracles in Sufism (See, Tekin, 1993). We can mention tens of similar works that deal with the common cultural environment.
- ¹⁴ Cf. Al-Tūsī 1960: 19-20; al-Qushairī 1981: 95-96. Uluç 2009: 54.
- ¹⁵ Cf. Yesevī 1998; 2009.

References

- Alasdair, Mclntyre (2001). *Erdem Peşinde*. Çev. Muttalip Özcan. İstanbul: Ayrıntı Yay.
- Al-Fārābī, Abū Nasr Muhammad bin Muhammad Tarkhān (1345 A.H.). *Tahsīl al-Sa'ādah*. Hyderabad.
- _____, (1974). *Mutluluğu Kazanma, Farabi'nin Üç Eseri*. Çev. Hüseyin Atay. Ankara: Ankara Üniveritesi İlahiyat Fakültesi Yay.
- _____, (1980). *al-Siyāsah al-Madaniyyah*. Çev. M. Aydın, A. Şener ve Rahmi Ayas. İstanbul: KBY.
- _____, (1983). *al-Siyāsah al-Madaniyyah*. Ed. by Fawzī M. Najjār. Beirut: Dār al-Mashriq.
- _____, (1985). *Ārāu Ahli Madīnat al-Fādilah*. Ed. by A. N. Nādir. Beirut: Dār al-Mashriq.
- _____, (1986). *Fusūl Muntaza'ah*. Ed. by Fawzī M. Najjār. Beirut: Dār al-Mashriq.
- _____, (1987). *al-Tanbīh 'alā Sabīl al-Sa'ādah*. Ed. by Sakhbān Khalifāt. Amman: al-Jāmi 'ah al-Urdūniyyah.
- _____, (1997). *İdeal Devlet*. Çev. A. Arslan. Ankara: Vadi Publishing.
- Al-Qushairī, 'Abdulkarīm (1981). *Kuşeyrī Risalesi (al-Risālah al-Qushayriyyah)*. Çev. Süleyman Uludağ. İstanbul: Dergâh Yay.
- Al-Tūsī, Abū Nasr al-Sarrāj (1960). *Kitāb al-Luma' fī al-Tasawwuf*. Ed. by 'Abdulhalīm Mahmūd and Tāhā 'Abdulbāqī Surūr. Cairo: Dār al-Kutub al-Hadīthah.
- Arat, Reşit Rahmeti (1979). *Kutadgu Bilig*. İstanbul: Türk Kültürünü Araştırmaları Enstitüsü Yay.
- Aristotle (1998). *Nikomakhos'a Etik*. Çev. Saffet Babür. Ankara: Ayraç Yay.
- Arslan, Mahmut (1987). *Kutadgu Bilig'deki Toplum ve Devlet Anlayışı*. İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yay.
- Aydın, M. (1984), "İbn Sina'nın Mutluluk Anlayışı". *İbn Sina Doğumunun Bininci Yılı Armağanı*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yay. 433-451.
- Caferoğlu, Ahmet (1993). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

- Çağatay, Saadet (1970). “Kutadgu Bilig’de Ögdülmiş”. *Türk Kültürü Dergisi* XCVIII: 95-111.
- Dilâçar, Agop (1988). *Kutadgu Bilig İncelemesi*. Ankara: TDKY.
- Ebenstein, Wiliam (1996). *Siyasi Felsefenin Büyük Düşünürleri*. Çev. İsmet Özel. İstanbul: Şule Yay.
- Ergin, Muharrem (1994). *Orhun Abideleri*. İstanbul: Boğaziçi Yay.
- Ibn al-Muqaffa (2004). *İslam Siyaset Üslubu*. Çev. Vecdi Akyüz. İstanbul: Dergâh Yay.
- Ibn Sînâ (1353 A.H.). *Risâlah fî al-Sa’âdah*. Hyderabad: Matba’atu Majlisi Dâirat al-Ma’ârif al-’Uthmâniyyah.
- İnalçık, Halil (1966). “Kutadgu Bilig’de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri”. *Reşit Rahmeti Arat İçin*. Ankara: TKAE Yay. 259-271.
- Kâshgarî, Mahmûd (1995). *Diwânu Lughat al-Turk*. Çev. Besim Atalay. Ankara: TDK Yay.
- Khâs Hâjib, Yûsuf (2008). *Kutadgu Bilig*. Çev. Reşit Rahmeti Arat. İstanbul: Kabalıcı Yay.
- Malov, S.E. (1951). *Pamyatniki Drevnetyurkskoy Pismennosti*. Moskva Leningrad: Akademii Nauk SSSR.
- Nizâm al-Mulk (1995). *Siyâsatnâmah*. Çev. Nurettin Bayburtlugil. İstanbul: Dergâh Yay.
- Orkun, H.N. (1994). *Eski Türk Yazıtları (I-IV)*. Ankara: TTK Yay.
- Rosenthal, Erwin I. J. (1996). *Ortaçağda İslam Siyaset Düşüncesi*. Çev. Ali Çaksu. İstanbul: İz Yay.
- Sofuoğlu, M. Cemal (1989). “Kur’ân ve Hadîs Kültürünün Kutadgu Bilig’deki İzleri (Traces of the Culture of the Qur’ân and the Hadîth in the *Kutadgu Bilig*)”. *Journal of Divinity School of Dokuz Eylül University* V: 127-180.
- Tekin, Şinasi (1993). *Kuanşi İmpusar*. Ankara: TDKY.
- Tekin, Talat (1995). *Orhon Yazıtları*. İstanbul: Simurg Yay.
- Türker-Küyel, Mübahat (1980). “Kutadgu Bilig ve Farabi”. *Papers Presented in the International Symposium on Ibn Turk, Khwârazmî, Fârâbî, Birûnî and Ibn Sînâ*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yay. 219-230.
- Uluç, Tahir (2007). *İbn Arabî’de Sembolizm*. İstanbul: İnsan Yay.

_____, (2009). *Tasavvuf Geleneginde Hırka Giymek ve Giydirmek*. Konya: İdeal Yay.

Yesevî, Ahmet (1995). *Hikmetler*. Ed. by İbrahim Hakkulov. Çev. Erhan Sezai Toplu. İstanbul: MEB Yay.

Yesevî, Hoca Ahmed (2009). *Divan-ı Hikmet*. Ed. Hayati Bice. Ankara: TDV Yay.

Kutadgu Bilig’de İyilik Problemi

Refik Turan*

Öz

Kutadgu Bilig, ahlak ve siyaset felsefesi bakımından Türk düşüncesinin en önemli kaynaklarından birisidir. İyilik sorunu hem ahlak hem de siyaset felsefesinde belirleyici bir önem taşır. Akıl, bilgi, adalet, kut gibi kavramların bütün bir resim olarak ortaya çıkmasında iyilik düşüncesinin yapıcı bir rol oynadığını ifade etmek mümkündür. O halde *Kutadgu Bilig*’de iyilik sorununu tartışmak için ilk önce iyiliğin mahiyeti incelenmelidir. Yûsuf Hâs Hâcib *Kutadgu Bilig*’de bu sorunu dört temsilî şahıs üzerinden dönemin siyaset ve ahlak nazariyeleri temelinde ele alır. Bu bağlamda İslam-öncesi Türk, İran, Yunan ve İslam düşüncesi onun referansları olarak zikredilebilir. Yûsuf eserinde bütün bu kaynaklardan faydalanmakla birlikte, iyilik sorununu Yunan felsefesinin etkisiyle sistematik bir yapı kazanan İslam Felsefesi geleneği içinde değerlendirebileceğimiz gayeci mutluluk anlayışı içerisinde çözümlüyor görünmektedir. Dolayısıyla düşünür, en yüksek iyiliği en yüksek mutluluk olarak görmekte ve onu da ölümden sonra elde edilebilecek ideal hayat olarak betimlemektedir.

Anahtar Kelimeler

İyilik, en yüksek iyilik, kut, mutluluk, Ay Toldı, Ögdülmiş, Odgurmuş

---

* Prof. Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi – Konya / Türkiye
hacili1965@hotmail.com

Проблема блага в «Кутадгу Билиг»

Исмаил Тац*

Аннотация

«Кутадгу Билиг» является одним из наиболее важных источников турецкой мысли с точки зрения этики и политической философии. Проблема блага имеет важное значение как в этике, так и в политической философии. Можно сказать, что благо играет конструктивную роль в формировании общей картины таких понятий, как мудрость, знание, справедливость, благодать. В таком случае для понимания проблемы блага в «Кутадгу Билиг» сначала необходимо рассмотрение самой сути блага. Юсуф Хас Хаджиб Баласагуни в «Кутадгу Билиг» рассматривает эту проблему на основе политической и этической теории своей эпохи через четыре личности-представителя. В этом контексте можно сказать, что доисламская тюркская, иранская, греческая и исламская мысль являются его источниками. Юсуф Хас Хаджиб в своем произведении использовал все вышеуказанные источники и проблему блага, под влиянием греческой философии приобретшую систематическую структуру, решает в рамках понимания предельного счастья в традициях исламской философии. Исходя из этого, мыслитель высшее благо воспринимает как высшее счастье и изображает его как идеальную жизнь, возможную только после смерти.

Ключевые Слова

благо, высшее благо, благодать, счастье, Ай толды, Огдюлюмюш, Одгурмыш

---

* проф. док. университет имени Нежметтин Эрбакана факультет религиоведения – Конья / Турция
hacili1965@hotmail.com

Azerbaycan'da Okutulan Tarih Ders Kitaplarında Stalin ve Uygulamalarına Yaklaşım

Refik Turan*

Öz

Bu araştırmada 1924-1953 yılları arasında SSCB'yi tek adam olarak yöneten ve uyguladığı yönetim tarzıyla dünyanın en çok tartışılan ve eleştirilen liderlerinden birisi haline gelen Stalin'e ve uygulamalarına Azerbaycan okullarında okutulan tarih ders kitaplarında nasıl yaklaşıldığını ortaya koymak amaçlanmıştır. Stalin ve uygulamalarına yönelik resmi düzeyde ilk eleştiri SSCB Komünist Partisi Birinci Sekreter Nikita Sergeyeviç Kruşçev tarafından Şubat 1956'da toplanan Komünist Parti 20. Kongresi'nin gizli oturumunda dile getirilmiş ve bu eleştiriler, kısa sürede ders kitaplarına da yansımıştır. Ders kitaplarında Stalin ve uygulamalarına yönelik eleştirilerde önemli bir artış da Gorbaçov döneminde gerçekleşmiştir. Azerbaycan SSC'de ortaöğretim kurumlarında okutulan tarih ders kitaplarında Stalin döneminden uzaklaştıkça Stalin ve uygulamalarına yönelik eleştirilerin dozunun arttığı anlaşılmaktadır. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti'nde ortaöğretim kurumlarında okutulan tarih ders kitaplarında ise genelde SSCB yönetimi ve Komünist ideolojiye, özeldir ise Stalin döneminin uygulamalarına yönelik eleştirilerin yaygınlaştığı ve dozunun daha da arttığı görülmektedir.

Anahtar Kelimeler

Stalin, Stalinizm, SSCB, Azerbaycan, tarih ders kitapları

* MEB, Çankaya Dr. Binnaz Ege - Dr. Rıdvan Ege Anadolu Lisesi – Ankara / Türkiye
refikuturan76@hotmail.com

Giriş

1879 yılında Gürcistan'ın Gori kentinde doğan İosif Vissarionovich Stalin, 3 Nisan 1922 tarihinde Komünist Parti Genel Sekreterliği görevine getirilmiş, Lenin'in 21 Ocak 1924 tarihinde ölmesinden sonra SSCB'nin başına geçerek ölüm tarihi olan 5 Mart 1953'e kadar ülkeyi *tek adam* olarak yönetmiştir. Stalin'in SSCB'de kurduğu katı-ideolojik tek adam yönetimi, sosyalizme pratikte kazandırdığı kendine özgü yorum ve uyguladığı kitlesel baskı ve kısımlar, onu geçen yüzyılın ve günümüzün adından en çok söz edilen liderlerinden birisi haline getirmiştir.

Günümüzde Stalin dönemini ele alan eserlerde Stalin ve uyguladığı politikalara farklı iki yaklaşım göze çarpmaktadır: “dünyanın en büyük ülkelerinin birinde dev değişiklikler yaratmış çağların en büyük insanlarından”(Murphy 1996: 11) ve “ekip yönetmede doğal yeteneğe sahip bir lider” (Murphy 1996: 217), “geniş bir düşman yelpazesine karşı temel ilkeler savaşımı veren” (Stalin vd. 1976: 8) bir şahsiyet; kimilerine göre ise “herkesten ve her şeyden şüphelenen bir iktidar budalası, giriştiği katliamları en büyük politik buluşu olarak gören sağı solu belirsiz bir akıl hastası” (Lewin 2008:25), “Petro'dan sonra Rusya'nın tanımış olduğu en acımasız despot fakat onun gibi büyük bir Batılılaşmacı” (Carr 2011: 297), “Marksizm ve sosyalizme bağlılığı yüzeysel, kitleleri hor gören, özgürlük ve eşitlikle ilgilenmeyen ve SSCB dışındaki herhangi bir ülkedeki devrim beklentisini küçümseyen bir ‘Rus milliyetçisi’” (Carr 2011: 244) ve “Devrime ihanet eden”¹(Olgaç 2010: 246) bir şahsiyet gibi Stalin uyguladığı ve *Stalinizm* olarak da adlandırılan kendine özgü yönetim tarzıyla Komünist Parti'yi devleti kontrol edecek bir araca dönüştürmeyi amaçlarken (Lewin 2008: 55) iktisadi ve toplumsal amaçlarına ulaşabilmek için sadece geniş halk kesimlerine değil, yeri geldiğinde Partiye de terör uygulamaktan geri durmamıştır (Reiman1998: 155). Stalin'in bizzat kendine bağlı *İçişleri Halk Komiserliği* aracılığıyla yürüttüğü bu *devlet terörü* sonucunda Rusya'da Bolşevik Devrimi gerçekleştiren önder kadro da dahil olmak üzere Komünist Parti üyelerinin büyük çoğunluğu tasfiye edilmiş veya cezalandırılmıştır. Stalinizmin en gözle görülür yönünü *siyasal terör* olgusu oluşturmakla birlikte gerçek çekirdeğini nüfusun hayli geniş kesimlerine vahşet ve şiddetle muamele edilmesi, milyonlarca insana istisnai bir çap ve şiddette sömürü ve baskıya mutlak olarak boyun eğdirilmesi anlamına gelen *toplumsal terör* oluşturmuştur (Carr 2011:168). Bu dönemde düzmece iddianame ve itirafnamelerle on binlerce insan *rejim karşıtı, halk düşmanı, Sultan Galiyevci* ve *Troçkist* olmakla suçlanarak idam edilmiş, milyonlarca Sovyet vatandaşından ise kendine özgü bir sistem halini alan ve *gulag* adı

verilen çalışma kamplarına gönderilmek suretiyle hızlı sanayileşmede ucuz işgücü olarak yararlanılmıştır.²

Stalinizmi “sosyalizmin tek ülkede kuruluşunu kösteklemeye çalışan bütün yöneticileri temizleme hareketi” ve “büyük tehlikelerle karşı karşıya kalan bir ülkede devrimle karşı-devrim arasındaki mücadelenin bir yansıması” (Murphy 1996: 206- 210) olarak gören ve haklılaştıran yaklaşımlar olmakla birlikte Stalinizmin, Alman Nazi diktatörlüğü kadar koyu bir diktatörlük ve bir polis devleti olduğuna dair³ (Zileli 2010: 33) inanç daha yaygındır. Ama yine de Carr’ın da ifade ettiği gibi Stalin devriminin nereye kadar Lenin devriminin devamı, nereye kadar Rusya’daki ve dünyadaki koşullara cevaben bu devrimin tadil edilerek sürdürülmesi ve nereye kadar 1917 Ekiminin umutlarına ve amaçlarına ihanet olarak görülmesi gerektiği konusu hâlâ tartışmalıdır (Carr 2011: 38).

Bu araştırmanın amacı SSCB dışında çok eleştirilen bir lider olan Stalin ve onun uygulamalarına *içeriden* nasıl yaklaşıldığını ortaya koymaktır. Sovyet yönetiminin resmi bakış açısını yansıtan ortaöğretim tarih ders kitaplarında Stalin’in kişilik özellikleri, siyasi (politik), insani, sosyolojik ve uyguladığı yönetim tarzı açılarından Stalin döneminin incelenmesiyle SSCB yönetiminin Stalin’e bakış açısına ulaşılmaya çalışılmıştır.

Araştırmada *tarama modeli* (Karasar 1984: 79) kullanılmış olup, yazılı bir materyal olan ders kitapları üzerinde çalışıldığı için “araştırılması hedeflenen olgu veya olgular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin analizini” kapsayan (Yıldırım ve Şimşek 2003:140) *doküman incelemesi* yönteminden yararlanılmıştır. Bu kapsamda SSCB döneminde Stalin’in başkanlığındaki bir komisyon tarafından yazıldığı iddia edilen ve 1950’li yılların ortalarına kadar Marksist ideolojinin Sovyet yakın tarihine resmi bakışını yansıtan eser olma özelliğini taşıyan *Bolşevik Partisi Tarihi* ile Stalin sonrası dönemden SSCB’nin yıkılışına kadar geçen sürede Azerbaycan ortaöğretim okullarında okutulan SSCB Tarihi ders kitapları genel bir incelemeye tabi tutulmuştur. Yapılan bu genel inceleme sonucunda ders kitaplarının Moskova’da yazdırılarak cumhuriyetlerin dillerine çevrilmek suretiyle bütün cumhuriyetlerde okutulduğu; ülkenin genel politikalarında değişikliklere gidildiği önemli tarihsel dönemler dışında ders kitaplarının önemli değişikliğe uğramadığı anlaşılmıştır. Bu nedenle Azerbaycan SSC’de okutulan tarih ders kitaplarında Stalin ve uygulamalarına yaklaşımı ortaya koyabilmek için *Bolşevik Partisi Tarihi* ile Stalin sonrasının kendine özgü dönemlerini temsil ettiği düşünülen *Azerbaycan Türkçesi* ve *Kiril alfabesi* ile yazılmış 1969, 1982 ve 1991 yıllarında basılmış üç farklı *SSCB Tarihi* ders kitabı ile Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde yazdırılan ve

1994 ile 2000 yıllarında bastırılmış iki farklı *Azerbaycan Tarihi* ders kitabından oluşan bir örneklem belirlenmiştir.

Ders kitaplarının incelenmesi sonucu elde edilen veriler bir nitel araştırma veri analizi yöntemi olan *içerik analizi* yoluyla değerlendirilmeye tabi tutulmuştur. Sonuç olarak elde edilen bulgular belirlenen *Azerbaycan SSC Tarih ders kitaplarında Stalin ve uygulamalarına yaklaşım* ve *Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti Tarih ders kitaplarında Stalin ve uygulamalarına yaklaşım* şeklinde iki ana kategori altında toplanmıştır. Birinci ana kategori kendi içinde SSCB yönetiminin resmi bakış açısında meydana gelen değişimler vb. kendine özgü özellikleri nedeniyle *Kruşçev dönemi ve sonrasında tarih ders kitaplarında Stalin ve uygulamalarına yaklaşım* ve *Gorbaçov döneminde tarih ders kitaplarında Stalin ve uygulamalarına yaklaşım* alt kategorileri altında toplanarak Azerbaycan'da okutulan tarih ders kitaplarında Stalin ve uygulamalarına yönelik olumlu ve olumsuz yaklaşımlar tespit edilip tartışılmıştır.

1. Azerbaycan SSC Tarih Ders Kitaplarında Stalin ve Uygulamalarına Yaklaşım

SSCB'de ders kitapları üzerinde Komünist Parti'nin sıkı denetimi mevcuttu. Ders kitapları Moskova'da Komünist Parti'nin ideolojik denetimi altında ve resmi bakış açısına göre yazdırılıyor, daha sonra diğer cumhuriyetlerin dillerine çevrilerek tüm SSCB okullarında okutuluyordu. SSCB okullarında eğitim sisteminin kurulmasından itibaren genel olarak iki türlü tarih dersi okutulmaktaydı. Bunlar *Kadim Dünya Tarihi*, *Orta Asırlar Tarihi*, *Yeni Tarih* ve *En Yeni Tarih* alt bölümlerinden oluşan *Genel Tarih* ile Rusya'da gerçekleşen Şubat 1917 devriminden ders kitabının basıldığı yıllara kadar geçen sürede SSCB'nin iç siyasi, iktisadi ve toplumsal gelişmeleri ile dış politik gelişmelerin ele alındığı *SSCB Tarihi* dersleridir.

Bolşevik Devriminden sonraki yaklaşık on yıllık sürede SSCB'de ümmet ve millet temeline göre çalışan geleneksel tarihçiler ile yeni yeni yetişmeye başlayan Marksist tarihçiler bir arada çalışmalarını sürdürürken 28 Aralık 1928 – 4 Ocak 1929 tarihleri arasında toplanan *Tarihçi Marksistler Birinci Umum İttifak Konferansı* tarih biliminde ideolojik mücadelenin başlangıç noktasını oluşturmuştur (Ağayev 2006: 87). Asıl tartışma konusunu *Burjuva ve Küçük Burjuva Tarihçileriyle Mücadele* başlığının oluşturduğu bu konferans, eski nesil tarihçiler üzerinde baskı yaratmışsa da bunlara son darbeyi 1931 yılında Stalin'in *Proletaskaya Revolyutsiya* dergisine gönderdiği, Devrim ve Lenin'le ilgili konulara farklı açılardan yaklaşan, kimi tarihçi ve edebiyatçıları "Troçkist saçmalıkları el altından tarih ve edebiyata sokmakla" suçlayıp, bunların Bolşeviklerin en şiddetli tepkileriyle karşı-

laşmaları gerektiğini belirten *Bolşevizm Tarihinin Bazı Meseleleri Hakkında* başlıklı makalesi vurmuştur (Stalin 1931: 43-47).

1930'lu yılların ortalarından itibaren Bolşevik rejimin ülkede hegemonyasını tamamen kurmasından sonra eski nesil tarihçilere baskı daha da artmış, tarihsel gerçeklere Marksist pencereden bakmayan tarihçiler *Pan-Türkist, Troçkist, Zinoviyeveci, Buharinci, milliyetçi* ve *yabancı devlet ajanı olmak* gibi argümanlarla suçlanarak hapsedilmiş, sürgüne gönderilmiş ya da kurşuna dizilmişlerdir (Memmedov 2007: 217). *Ulus tarihi* yerine *vatan tarihi* anlayışının (elbette bu vatan SSCB vatanıdır) yerleştirildiği bu dönemde bizzat Stalin tarafından tarihi çalışmalar sansürlenerek ve çarpıtılarak tarihsel yorumlar siyasi rakiplere karşı kullanılacak “körelmiş bir siyasi araca” dönüştürüldü. Yeni oluşturulan bu tarih anlayışının dikkat çekici bir yönü Deli Petro ve Korkunç İvan gibi Rus Çarlığı'nın önemli şahsiyetlerinin övülmesiydi (Perry 2010: 49).

Stalin döneminin ele alındığı ilk eser 1938 yılında SBK(b) P Merkez Komitesi tarafından onaylanarak yayınlanan *Bolşevik Partisi Tarihi* isimli eserdir.⁴ Başkanlığını Stalin'in yaptığı SBK(b)P Merkez Komitesi'nin bir komisyonu tarafından yazılan bu eser SSCB'nin yakın tarihine resmi bakış açısını yansıtmaktaydı. Bu kitapta Rusya'da 1883 yılında başlayan Sosyal Demokrat İşçi Partisi'ni kurma çalışmalarından 12 Aralık 1937 tarihinde yapılan SSCB Yüksek Sovyeti seçimlerine kadar geçen süreçte SSCB'nin iç ve dış siyasi gelişmeleri ele alınmıştır. Kitapta genel olarak Bolşevik devrimi ve SSCB'nin kurulması sürecinde Stalin'in rolü olduğundan fazla gösterilmekte; buna karşılık söz konusu süreçte büyük yararlılıklar gösterdiği halde sonradan Stalin'in siyasi rakibi haline gelmiş olan şahsiyetler *sosyalizm karşıtlığı, ihanet ve provokatörlükle* suçlanmaktadır. Stalin dönemine genel yaklaşım, Troçki başta olmak üzere Buharin, Zinovyev ve Kamenev gibi parti içi muhalefetin önde gelen isimlerinin içeride büyük toprak sahipleri, burjuva milliyetçileri, Parti içindeki çeşitli sağ ve sol fraksiyonlar; dışarıda ise kapitalist ve emperyalist ülkelerin istihbarat örgütleriyle işbirliği yapmak suretiyle Stalin'in başarılı *kolektifleştirme ve hızlı sanayileştirme* politikalarını baltalamaya çalıştıkları yönündedir. Kitapta vaktiyle Lenin ile birlikte Rusya'da devrimi gerçekleştiren ve ilk yönetici kadroyu oluşturan bu isimlerle ilgili olarak 1934-1937 tutuklama ve yargılamaları konusunda kesin olarak suçlayıcı hatta mahkum edici bir üslup kullanılmıştır. Kitabın genelinde özellikle muhaliflere karşı militanca ve hakaretamiz bir üslup hakimdir:

Bu katiller ve casuslar çetesinin şefi ve tahrikçisi hain Troçki'ydi. Troçki'nin yardımcılığını ve ajanlığını yapanlar ve onun karşı-devrimci di-

rektiflerini yerine getirenler, Zinovyev, Kamenev ve bunların Troçkist kuyrukçularıydı. Onlar Emperyalist ülkelerin saldırmaları halinde SSCB'nin yenilgisini sağlamak için çalışıyorlardı. Onlar işçilerin ve köylülerin devletin gözünde savaş bozguncuları haline gelmişlerdi; Alman ve Japon faşistlerin aşağılık uşakları ve ajanları haline gelmişlerdi (Stalin vd. 1976: 406).

Stalin'in ölümüne kadar geçen sürede SSCB'nin yakın tarihine yönelik resmi bakışını yansıtan temel eser olma özelliğini taşıyan *Bolşevik Partisi Tarihi* aynı dönemde yazılan başka tarih eserleri ve tarih ders kitaplarına da referans teşkil etmiştir.

Kruşçev Dönemi ve Sonrasında Tarih Ders Kitaplarında Stalin ve Uygulamalarına Yaklaşım: SSCB'de Stalin'in uygulamalarına yönelik resmi düzeyde ilk eleştiri 7 Eylül 1953 tarihinde SSCB Komünist Partisi Birinci Sekreterliği görevine getirilen Nikita Sergeyeviç Kruşçev tarafından dile getirilmiştir. Kruşçev, Şubat 1956'da toplanan Komünist Parti 20. Kongresinin gizli oturumunda yaptığı konuşmasında Stalin'in kült haline getirilmesi başta olmak üzere Stalin ve uygulamalarını birçok bakımdan eleştirmiştir.⁵ Kruşçev'in bu çıkışından sonra ülkede okutulan tarih ders kitaplarından bazıları toplatılmış, Partinin izlediği yeni politik çizgiye uygun öğretim programları ve ders kitapları hazırlanmıştır (Paşayev-İskenderov 1977: 15). Kruşçev döneminde yazılan *SSCB Tarihi* ders kitabında Kruşçev'in 20. Kongre'de Stalin'e yönelik dile getirdiği eleştirilerin büyük kısmı hemen hemen aynı ifadelerle yer almaktadır. Bu ders kitabında "1936'da SSCB Anayasası, Ülkenin Siyasi Hayatı" başlığı altında Stalin'in meziyetlerinden bahsedildikten sonra onun SSCB'nin kazandığı bütün başarıların nedeni olarak gösterilmesi ve kült haline getirilmesinden duyulan rahatsızlık şu ifadelerle dile getirilmektedir:

Uzun süre Parti Merkez Komitesi'nin Başkanlığı görevini yürüten İ. V. Stalin başlıca önder yöneticilerle birlikte Lenin'in vasiyetlerinin hayata geçirilmesi için aktif mücadele yürütmüştür. O, Marksizm-Leninizme sadıktı. Teorisyen ve büyük teşkilatçı olarak Partinin Troçkistlere, sağ oportünistlere, burjuva milliyetçilerine, kapitalist kuşatmasına karşı mücadelesine önderlik ediyordu. Stalin bu fikir ve siyasi mücadelesinde büyük nüfuz ve şöhret kazandı. Ancak büyük başarılarımızın tamamını sadece ona mal etmeğe başladılar. Komünist Parti ve Sovyet ülkesinin kazandığı başarılar, Stalin'e dizilen övgüler onun başını döndürdü. Bu şartlarda tedricen Stalin'in kişisel kültü oluşmağa başladı (Berhin vd. 1969: 229).

Aynı ders kitabında Stalin'in karakterinde kabalık, huzursuzluk, eleştiriye tahammülsüzlük ve aşırı şüphecilik gibi bir takım olumsuz yönlerin olduğu belirtilerek Stalin'in bu olumsuz yönlerini Lenin'in çok önceden fark ederek vasiyetinde dile getirdiği vurgulanmaktadır.⁶

Ders kitabında Kruşçev'in de 20. Kongrede eleştirdiği gibi Stalin'in *temizlik* hareketlerine gerekçe olarak sunduğu *Sovyet Birliği sosyalizme yaklaştıkça sınıf mücadelesi daha da şiddetlenecektir* tezi de eleştirilerek bu tezin gerek parti gerekse devlet içerisinde demokrasinin gelişmesine büyük zarar verdiği ve *sosyalist yasallığın* en kaba şekilde bozulmasına neden olduğu belirtilmektedir (Berhin vd. 229-230). Bu ders kitabında tıpkı Kruşçev'in 20. Kongre konuşmasında ifade ettiği gibi *temizlik* hareketlerinin herhangi bir şekilde Stalin'le aynı fikirde olmayanlara karşı organize edilen komploların sonucu olduğu ileri sürülmektedir:

Stalin'in ilahlaştırıldığı bir ortamda devlet güvenlik teşkilatlarının liderliğine geçmiş 'vazifeprest' Yezkov ve siyasi avanturist Beriya, Parti ve devletin lider kadrolarına karşı her türlü komployu tertiplemeğe başladılar. Asılsız iddianamelere dayanarak Parti ve devletin birçok başarılı görevlileri cezalandırıldı. Stalin'in ilahlaştırılması büyük zarar verdi. Lakin bu durum sosyalizm sistemi için sorun yarattıysa da bizim ileriye yönelik başarılı hareketimizi engellemedi (Berhin vd. 1969: 230).

Ders kitabında Stalin'in Partinin karar organlarını işlemez hale getirerek tek adam yönetimini kurmakla Lenin tarafından konulmuş *Parti ve devlet önderliğinin yüksek prensibi kolektifliğidir* ilkesini ihlal ettiği belirtilmektedir. Neyse ki Stalin sonrası dönemde SSCB Komünist Partisi Merkez Komitesi, Parti ve devlet hayatında Lenin tarafından konulmuş prensiplerin tekrar uygulanması için gerekli düzenlemeleri yapmış ve tek adam yönetimine son vererek parti organlarını tekrar işler hale getirmiştir. Ders kitabında genellikle Stalin döneminde *temizlik* hareketlerine maruz kalanlara yöneltilen *Sovyet devletini yıkmak, Parti karşıtı olmak, devlet aleyhine harekette bulunmak, yabancı sermayenin menfaatine çalışmak* gibi argümanların Kruşçev döneminde yön değiştirerek yıllarca devletin *temizlik* hareketlerini yürüten kurumun yöneticisi Beriya'ya yöneltilmesi ilginçtir: "İ. V. Stalin'in vefatından sonra siyasi avantürist Beriya'nın dış sermayenin menfaatini gözeterek Sovyet devletini yıkmaya yönelik canice, Parti karşıtı ve devlet aleyhine hareketlerinin ifşa olunması bu işe yardım etti. SSCB KP MK'nın 1953 yılının Temmuzunda yapılan plenyumunda Beriya Partiden

atıldı. Aralık ayında aynı canı ve çetesi Sovyet mahkemesi tarafından kurşuna dizilmeye mahkum edildiler”(Berhin vd. 1969: 339-340).

Kruşçev'in 20. Kongre gizli oturumundaki konuşmasında Lenin'in uzlaşmacı tavrını örnek göstererek “Stalin'in Troçki, Buharin ve Zinovyevev gibi partinin önde gelen (muhalif) isimlerine karşı ılımlı ve uzlaşmacı bir tavır takınmamasını eleştirmesi ders kitabına yansımamış, aksine *Parti karşıtı olmak, Leninizmle idea birliğinden kopmak ve menşevizm saflarına geçmek* gibi gerekçelerle bu şahısların Komünist Parti'nin XV. Kurultayı tarafından Partiden atılmaları olumlu karşılanmaktadır (Berhin vd. 1969 :169-171).

Ders kitabında yukarıda sözü edilen eleştiriler dışında Stalin döneminin uygulamalarından olan zorunlu kolektifleştirme, hızlı sanayileştirme ve beş yıllık planların uygulanmasından övgüyle bahsedilmekte fakat bu başarıların karşılığında Sovyet halkının ödediği bedel üzerinde durulmamaktadır:

İşçi sınıfı ve kolhozcu köylüler *Üçüncü Beş Yıllık Planı* büyük bir ruh yüksekliği ile uygulamaya başladılar. *Uralmaşın*, sonra ise diğer müesseselerin yenilikçi işçileri *çok tezgahlılar* hareketına başladılar. Her bir işçi birkaç tezgahta çalışıyordu. Bunun sonucunda imalathanelerde işçilerin sayıları özgürlük ve verimliliği artırdı (Berhin vd. 1969: 242). *Beş Yıllık Plan* sonucunda Sovyet halkının maddi ve manevi hayat seviyesi yükseldi. Halk üretiminin her alanında sosyalizmin galibiyeti ülkemizde insanın insan tarafından sömürülmesini önledi. 1931 yılının başlarında SSCB'de işsizliğe tamamen ve kalıcı olarak son verildi ... *Kolhoz* sistemi köylüler arasındaki sınıf farkını ortadan kaldırdı. Sefalet ve yoksulluğa son verdi. Yoksul köylüler ve zayıf orta sınıflar kolhozlara dahil olarak devlet güvencesine kavuştular (Berhin vd. 1969: 199).

1982 yılında basılan 9. sınıflar için *SSCB Tarihi* ders kitabında Komünist Parti içindeki mücadelelere geniş yer verilmiştir. SSCB'de 1930'lu yılların ikinci yarısında muhaliflere uygulanan temizlik hareketleri (büyük kısmı kurşuna dizilmiştir) “muhalifeti fikri bakımdan darmadağın etmek” olarak nitelenerek bir anlamda legalize edilmekte, bu *kıyımı* gerçekleştiren kadro ise takdir edilmektedir: “Troçkici-Zinovyeveci blokun ve Partideki sağ temayülün fikri bakımdan darmadağın edilmesinde M. İ. Kalinin, S. M. Kirov, S. V. Kosiov, V. V. Kuybişev, G. K. Orçonikidze, G. İ. Petrovski, İ. V. Stalin ve Komünist Parti'nin diğer başarılı yöneticileri önemli rol oynadılar” (Berhin ve Fedasov 1982: 320).

Kruşçev döneminde Azerbaycan'da okutulan tarih ders kitaplarında Kruşçev'in Komünist Partinin 20. Kongre gizli oturumunda Stalin ve uygula-

malarına yönelik dile getirdiği eleştirilere paralel bir yaklaşım göze çarpmaktadır. Bu dönemde Stalin ağırlıklı olarak Komünist Parti'yi devre dışı bırakmak, Leninist prensiplerden sapmak ve kendisini SSCB ve Komünist Parti'nin üzerinde görmekle suçlanmaktadır. Ders kitaplarında asıl amacın Leninizmi hakim ve Komünist Parti'yi etkin konuma getirme olduğunun sık sık vurgulanması *Stalinizmle* mücadelede bir ürkeklik hali ve bu kurumlardan destek sağlama ihtiyacının hissedildiğini göstermektedir.

Gorbaçov Döneminde Tarih Ders Kitaplarında Stalin ve Uygulamalarına Yaklaşım: 10 Mart 1985 tarihinde SSCB KP Genel Sekreterliği görevine getirilen Mihail Sergeyeviç Gorbaçov'un aynı yılın nisan ayında ülkenin ekonomik, sosyal ve kültürel alanlarda ilerlemesini sağlamak amacıyla *Prestroika* (yeniden yapılanma) ve *Glasnost* (açıklık) politikalarını yürürlüğe koyması SSCB'de yeni bir dönem başlatmıştır. Bu politikalar tüm ülkede bir özgürlük rüzgarı estirmiş, toplumda o zamana kadar konuşulması ve tartışılması yasak olan konular tartışılmaya ve araştırılmaya başlanmıştır. Bu görece özgürlük ortamı tarih ders kitaplarında Stalin döneminin algılanış ve yorumlanışına da etki etmiştir. Bu dönemde yazılan tarih ders kitaplarında Stalin dönemindeki uygulamalara yönelik eleştirilerin boyutunun ve dozunun arttığı; Parti içi mücadelenin kaybeden ve temizliğe uğrayan taraflarına karşı kullanılan dilin ise biraz daha yumuşadığı görülmektedir.⁷

Bu dönemde yazılan *SSCB Tarihi 11* ders kitabında Stalin döneminde uygulanan politikalara yönelik eleştirilerin kapsamında ve dozunda bir artış gözlenmektedir. Bu ders kitabında daha önceki ders kitaplarından farklı olarak sadece *kolektifleştirme* ve *sanayileştirme* alanlarındaki başarılar ile beş yıllık planların olumlu sonuçları değil, plan sonuçlarına ulaşabilmek için yürürlüğe sokulan ağır ceza yasalarıyla kolektifleştirme ve hızlı sanayileştirmenin toplum üzerinde yarattığı olumsuz etkilere de yer verilmiştir. Sistemin tamamen plan hedeflerini sayısal olarak tutturmak için insan unsurunu ne denli göz ardı ettiğine 1939 yılında kolhozlarda çiftçilerin kendileri için ekip biçtikleri küçük arazilerin köylülerin ellerinden alınarak kolektifleştirilmesi, 1938 yılında işletme yöneticilerine işe 20 dakika geç gelen işçileri işten çıkarma yetkisi verilmesi, 1940 yılında ceza yasasında yapılan değişikliklerle işyerinden izinsiz ayrılma ya da mazereti olmadan işinin başında bulunmamanın "cinayet işlemekle" eş değer suç kabul edilmesi gibi örnekler verilmektedir. Bu duruma bir de siyasi veya kişisel husumet gibi nedenlerle yapılan asılsız ihbarlarla veya işyerindeki teknik nedenlerle bir hizmetin aksamasının insanları kolaylıkla çalışma kamplarına gitmelerine neden bildiği bir korku ortamını da eklemek gerekir. Bu durum çalışma kampları-

na gönderilenlerin sayısını hızla artırmış, yaratılan korku ortamı üretimi artırma çabalarını başarısız kılmıştır (Ostrovski vd. 1991: 6).

Ders kitabında Stalin döneminde devlet bürokrasisinin gittikçe büyüyüp hantallaşması, tarımsal üretimde zaten çok az olan kolhoz içi demokrasinin gittikçe daralması, Sovyetlerde işçi sınıfının, köylülerin ve aydınların temsilcilerine gittikçe daha az yer verilmesi ve Rus olmayanların yaşadığı bölgelerde bürokratik sistem oluşturulurken o bölgelerin etnik özelliklerinin göz önünde bulundurulmaması konuları eleştirilmektedir (Ostrovski vd. 1991: 114).

Kitapta İkinci Dünya Savaşı yıllarında olağanüstü zorluklara katlanan Sovyet halkının savaş sonrası dönemde halka karşı duyulacak minnettarlığın bir göstergesi olarak ülke genelinde özgürlük sağlanacağı, reformların başlayacağı, örneğin işe 20 dakikalık gecikmeyi cinayet işlemekle eşdeğer gören acımasız yasaların kaldırılacağı yönündeki beklentilerinin de boşa çıktığı dile getirilmektedir (Ostrovski vd. 1991: 109).

Stalin-ordu ilişkilerine bu ders kitabında önemli yer ayrılmıştır. Kızıl Ordu'nun 1937-39 yıllarında maruz kaldığı baskı ve temizlik sonucunda orduda eğitilmiş komutanların oranı yüzde yediye düşmüş, temizlikten kurtulan komutanlar ise aşırı cesaretsiz ve inisiyatif alamaz hale gelmişlerdir. Bu durum ders kitabında *senetler* başlığı altında yer verilen Almanya Kara Kuvvetleri Komutanlığı'nın Kızıl Ordu hakkındaki 14 Ocak 1941 tarihli bir raporuyla da desteklenmektedir.⁸ Ders kitabında İçişleri Komiserliğinin çoğu zaman yasaları da çiğneyerek Kızıl Ordu üzerinde baskı ve denetim oluşturduğu ve en küçük "kızıl asker"den mareşale kadar bütün Sovyet savaşçılarının hayatı ve kaderi üzerinde önemli rol oynadığı vurgulanmaktadır. Stalin'in ordu üzerindeki baskısı İkinci Dünya Savaşı yıllarında da devam etmiş, savaş süresince birçok yüksek rütbeli subayı suçsuz yere cezalandırmıştır. Ders kitabında onun Kızıl Ordu'ya karşı sürdürdüğü bu tavrın orduda düzen ve disiplini bozduğu, komutanlara karşı itaatsizliğe neden olduğu ifade edilmektedir (Ostrovski vd. 1991: 13-24).

Ders kitabında İkinci Dünya Savaşı sırasında Stalin'in *İşçi-Köylü Kızıl Ordusunun ve Askeri Donanmasının Yüce Başkomutanlığı* görevini kabul etmesi ve bütün yetkileri elinde toplaması Lenin'in daha önce kendisine yapılan böyle bir teklifi kabul etmediği de hatırlatılarak eleştirilmektedir.

Stalin döneminde 1941 Ağustosunda çıkarılan bir yasayla savaşta esir düşen komutan ve devlet görevlileri firari kabul edilerek ailelerinin hapsedilmesine başlanmıştır. Yine savaş sırasında esaretten kaçarak veya savaş sonunda özgür bırakılarak SSCB'ye dönen asker ve subayların bir kısmı idam edilmiş, bir kısmı hapse atılmış, kalanlar ise ömürlerinin geri kalan

kısmını *şüpheli* olarak geçirmek zorunda kalmışlardır. Bu durum ders kitabının *senetler* bölümünde Mareşal K. K. Jukov'un ağzından eleştirilmektedir. Jukov, bu uygulamanın esir düşen herkesi vatan haini olarak kabul etmenin esir düşen her Sovyet vatandaşının intihar etmesi gerektiği, bu durumun ise savaşta ölen milyonlarca insana, intihar etmiş milyonlarca insan eklenmesi anlamına geldiğini belirtmektedir (Ostrovski vd. 1991: 119-120). Stalin, savaşta sonra askerlerin nüfuzlarının artmasından çekilerek ordu üzerinde yeni bir operasyon başlatmıştır.

"İnzibati Bürokratik Sistemin Güçlendirilmesi" başlığı altında Stalin'in Komünist Parti'ye karşı uyguladığı *temizlik* hareketi *büyük terör* olarak nitelendirilerek, bizzat Stalin ve Beriya tarafından yönetilen teşkilatların bu baskıcı yönetim sisteminin kurulmasında önemli rol oynadıkları dile getirilmektedir. Ders kitabında Stalin'in ülkede tek adam yönetimi kurması da eleştirilmektedir (Ostrovski vd. 1991: 119).

Stalin döneminde bilim, sanat ve edebiyat üzerinde de ideolojik baskı kurulmuştur. Bu dönemde *tarih* alanında Stalin'in *SSCB Komünist (Bolşevik) Partisinin Kısa Tarihi* isimli eserde açıkladığı diyalektik materyalizmin ideolojileştirilmiş hükümleri; iktisadi bilimlerde ise yine kendisinin yazdığı *SSCB'de Sosyalizmin İktisadi Problemleri* adlı eserdeki görüşleri dayatılmaktaydı. Bu dönemde *tarih* mevcut düzene haklılık kazandıracak şekilde kurgulanıyor, ideolojik amaçlara hizmet etmeyen tarihsel adlar, olaylar ve devirler tarih sayfalarından çıkarılıyordu. Resmi söylem, sosyal gelişmenin sadece olumlu yönlerinin gözler önüne serilmesine izin veriyor; gazeteler kapatılıyor, müzik ve sinema eserleri yasaklanıyordu. *Kozmopolitizmle mücadele* adı altında Batı edebiyatı, müziği ve sanatıyla ilgilenenlere baskı uygulanması Sovyet halkının dünya medeniyetinden tecrit edilmesine neden olurken bizzat Stalin'in öncülüğü ile bütün alanlarda Sovyet ilminin tartışmasız üstünlüğünü iddia eden bir *ilmi tekebbürlük* hakim olmuştur (Ostrovski vd. 1991: 115-118).

Ders kitabında, yeni bir *kitlesel kıyım* hazırlığı yaparken Stalin'in ölümünün bu "büyük terörün ikinci neşrini" önlediği belirtilmektedir. Stalin'in ölümüyle ilgili kitapta şu değerlendirmeye yer verilmiştir: "Stalin'in ölümü ile bütün bir devir sona erdi. Öyle devir ki bu devirde aparata, ceza organlarına dayalı sistem inkişaf ediyor ve güçleniyordu. Sistem, siyasetin, iktisadiyatın, medeniyetin, ideolojinin bütün mesamelerine dahil oluyordu. Stalincilik ülke içinde ve dışında sosyalizmin gelişmesine büyük zarar verdi. Stalin'in ilahlaştırılması milyonlarca insanın şuurunda derin yer etmişti" (Ostrovski vd. 1991: 132).

Gorbaçov döneminde yazılan tarih ders kitaplarında Stalin dönemi uygulamalarına *topyekün* bir eleştiri mevcuttur. Ders kitaplarında Stalin dönemi

ile ilgili haksız uygulamalara maruz kalmış şahsiyetlerin anılarına ve Kruşçev'in 20. Kongre'de yapmış olduğu konuşmanın bölümlerine bolca yer vermek suretiyle Stalin'in uygulamalarına yönelik eleştiriler bu belgelerle desteklenmiş ve güçlendirilmiştir.

2. Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti Tarih Ders Kitaplarında Stalin ve Uygulamalarına Yaklaşım

1980'li yılların sonlarına gelindiğinde iyice artan SSCB'yi oluşturan Cumhuriyetlerin birlikten ayrılma eğilimleri Azerbaycan'da da kendini hissettirmeye başlamıştı. Bağımsızlığa giden süreç, 23 Eylül 1989 tarihinde Azerbaycan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'nin (SSCB içinde) bağımsızlığıyla ilgili bir anayasa değişikliği yapılmasıyla başlamış, bunu 5 Şubat 1991'de ülkenin ismini Azerbaycan Cumhuriyeti olarak değiştirilmesi ve nihayet 18 Ekim 1991 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığının ilan edilmesi izlemiştir. Azerbaycan'da 7 Haziran 1992 tarihinde yapılan ilk Cumhurbaşkanlığı seçimini Azerbaycan Halk Cephesi lideri Ebulfez Elçibey'in kazanmasıyla hemen her alanda milli politikalar uygulanmaya başlanmıştır.

Elçibey döneminde Azerbaycan Eğitim Bakanı Firidin Celilov'un 10 Eylül 1992 tarihli direktifi ile yeni öğretim programları ve ders kitaplarının yazılması yetkisi, Bakanlık bünyesinde oluşturulan *Olağanüstü İlmi-Metodik Kurula* verildi. Bu kurul bilim adamı, öğretmen ve uzmandan oluşan "Vahid İlmi-Metodik Kurulu (VİMK) oluşturarak yeni program ve ders kitaplarını hazırlamıştır. Bu dönemde o zamana kadar ders kitabı yayınlayan tek yayınevi olan "Maarif Yayınevi"nin yetersiz gelmesi nedeniyle 26 Aralık 1992'de daha sonra ismi "Tahsil" olarak değiştirilecek olan "Öğretmen Yayınevi" kurulmuş ve yayınevlerinin kitap basmaları için gerekli kağıt ihtiyaçları karşılanmıştır (Tahirzade 2004: 64).

Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti okullarında SSCB'de olduğu gibi iki türlü tarih dersi okutulmaktadır. Bu dönemde SSCB dönemindeki SSCB Tarihi derslerinin yerini *Azerbaycan Tarihi* dersleri almış, *Genel Tarih* derslerinin ise içerikleri değiştirilerek okutulmasına devam edilmiştir. *Azerbaycan Tarihi* ders kitapları en eski devirlerden başlayarak çağdaş döneme kadar Azerbaycan'ın tarihini kapsadığından Azerbaycan'ın SSCB yönetimi altındaki dönemi de bu dersin konusunu oluşturmaktadır.⁹ Bu araştırmada Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyetinde okutulan tarih ders kitaplarında Stalin ve uygulamalarına yaklaşımı ortaya koyabilmek için Azerbaycan'da 1918-1991 yılları arasındaki tarihsel gelişmelerin, dolayısıyla Azerbaycan'ın Sovyet yönetimi altındaki döneminin ele alındığı 11. sınıflar için hazırlanmış *Azerbaycan Tarihi* ders kitapları incelenmiştir.

Bu dönemde yazılmış tarih ders kitaplarında Azerbaycan halkının Sovyet sisteminin mağduru olduğu, Azerbaycan'ın topraklarını sömüren, Azerbaycan halkına baskı uygulayan, haksızlık yapan ve özellikle Ermeniler karşısında ayrımcılığa tabi tutan ve aslında bu yönleriyle Rus Çarlığı'nın sömürge anlayışından farkı bulunmayan SSCB yönetimi ve Sovyet ideolojisi *düşman öteki* konumundadır. Bu dönemde yazılmış *Azerbaycan Tarihi* ders kitaplarında Sovyet dönemindeki tarih ders kitaplarının aksine Stalin dönemindeki *hızlı sanayileştirme, zorunlu kolektifleştirme* ve *kitlesel terör* gibi uygulamaların toplumsal etkilerine geniş yer verilmiştir.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nde 11. sınıflar için yazılmış ilk *Azerbaycan Tarihi* ders kitabında Azerbaycan'da Sovyet ideolojisinin yerleştirilmesi ve özellikle Stalin'in SSCB'de tek adam yönetimini oluşturma sürecine geniş yer ayrılmıştır. Kitapta verilen bilgilere göre 1920'li yılların başlarından başlayarak 1939 yılına kadar devam eden *kitlesel temizlik hareketleri* sonucunda Komünist Parti içindeki eski komünistler ayıklanarak yerlerine Stalin idealarına sadık nesiller yerleştirilmiştir. 1930'lu yılların sonlarına gelindiğinde ise uygulanan şiddet, kitlesel kıyımlar ve ideolojik propaganda sonucunda halkın sınırlı da olsa sahip olduğu muhalefet imkanı ortadan kaldırılarak totaliter sistemin oluşması, parti diktatörlüğü ve Stalin'in kült haline getirilmesi süreci tamamlanmıştır (İsmayılov vd. 1994: 160-161). Sonuçta "İmparatorlukta" bütün hakimiyet Stalin'in; milli cumhuriyetlerde ise onun "canişinleri" olan Cumhuriyet Parti Merkezi Komiteleri Birinci Katiplerinin ellerinde toplanmıştır. Güçlü totaliter rejimin kurulmasında bizzat Stalin'e, Azerbaycan'da ise Bağirov'a bağlı olarak çalışan *Devlet Güvenlik ve İçişleri Komiserlikleri* önemli rol oynamıştır. Bu yönetim tarzında insanlara karşı güvensizlik, gizli izleme, düşünceleri denetim altında tutma ve sorgulama daha da artmış, toplumda genel bir şüphe ve korku havası yaratılmıştı. Bütün hâkimiyetin tek adamın elinde toplanmasına manevi yönden haklılık kazandırmak için aynı insanı ilahlaştırmak, her fırsatta ona övgüler dizmek, totaliter yönetim tarzını daha da güçlendirmenin araçlarından biri haline gelmiş; böylece Stalin'in yüceltilmesi "kitlesel psikoz" seviyesine çıkarılmıştı (İsmayılov vd. 1994: 235-236).

Azerbaycan'da uygulanan Stalin'in sosyalist modeli Azerbaycan'ın sosyal hayatının bütün alanlarında köklü değişikliklere sebep olmuştur. İktisadiyatın bütün alanlarının devletleştirilmesi, her şeyin ve herkesin parti denetimine tabi tutulması üretimin azalması; servetlerin devlet mülkiyetine dönüştürülmesi ise herkesin becerebildiği ölçüde devlet malını talan etmesi sonucunu doğurmuştur. Sonuçta hakimiyet ve mülkiyetten uzaklaştırılmış Sovyet halkı yalnız devletin istek ve taleplerini yerine getirmek için çalışan bir kitleye dönüşmüştür. Ülkede yoksulluk yaygınlaşırken diğer yandan devletin ideolojik aygıtları

tarafından zenginliğe nefret duygusu canlandırılmaya başlanmıştır. Bu ortamda çok geçmeden SSCB gibi tarihsel olarak demokratik gelenekleri olmayan bir ülkede *Parti aygıtı* devletin bütün alanlarına müdahale ve kontrol etme imkanlarını artırmış, Parti organlarının sadece yasa çıkarma ve yürütme değil, yargı işlerine de müdahalesi sıradan bir hal almıştır (İsmayılov vd. 1994: 163).

Ders kitabında Sovyet yönetiminin sanayileşme politikasını başarıya ulaştırmak için *halk düşmanı* ve *hain* olarak damgalanarak suçsuz yere mahkum edilmiş binlerce insanın işgücünden köle gibi yararlandığı da ifade edilmekte ve eleştirilmektedir.

Azerbaycan Tarihi ders kitabında Stalin'in SSCB genelinde uyguladığı baskıcı yönetim tarzının bir benzerinin Ocak 1934'te Azerbaycan SSC KP Birinci Sekreterliği görevine getirilen Bağirov tarafından Azerbaycan'da uygulandığı dile getirilmektedir. 1935-36 yıllarında Moskova'da siyasi muhalefete karşı kurulan mahkemelerin benzerleri Azerbaycan'da da kurulmuş; 1937 yılında R. Ahundov, E. Garayev, S. M. Efendiyev, K. Musabeyov, K. Vezirov, D. Bünyadzade, E. Hanbudağov gibi eski parti liderlerinin içinde yer aldığı sözde *karşı-devrimci teşkilatın*, 1938 yılında da Gence'de *karşı-devrimci, casus, terörist teşkilatın* açığa çıkarıldığı açıklanmıştır. Ders kitabında bu süreçlerde *vatana ihanet, SSCB'yi yıkma ve kapitalizmi kurmaya çalışmakla* suçlanan eski parti elitlerinin sadece kendilerinin değil; yakınları, dostları ve akrabalarının da ağır bir şekilde cezalandırıldıkları bilgisine de yer verilmiştir:

Parti elitlerinin yok edilmesiyle başlayan kitlesel kıyım makinası kısa sürede yoksul tabakaları, etrafında olup bitenleri henüz anlayamayan işçi ve köylüleri de mengenesinde mahvetmeye başladı. Yüzlerce işçi, köylü ve aydın milliyetçilikle, halka ihanetle, Almanya ve Japonya gibi ülkelerin istihbarat teşkilatlarıyla ilişkide olmakla suçlanarak ortadan kaldırıldılar. Suçlarını itiraf ettirmek için bu suçsuz insanlara İç İşleri Devlet Güvenlik organlarında ağır işkenceler yapılıyor, mahkeme sürecinde bütün yasalar çiğneniyor, 5-10 dakikalık mahkeme sonucunda onlarca insan en ağır cezalara çarptırılıyorlardı. Sovyet ceza organlarının işkencelerine katlanamayan mahpuslar kendi yakın dostlarına karşı iftiralar yöneltiliyor ve böylece binlerce suçsuz insanın kanına giriyorlardı. Devlet liderleri binlerce insanın haksız yere mahvedilmesiyle yetinmeyip bazen bütün köyleri, bütün bir nesli Sovyet hükümetine karşı düşmanlıkla suçlayarak ata yurtlarından sürgün ediyorlardı. Kitlesel kıyım Azerbaycan aydınlarını da teğet geçmedi. Bunların en büyük "günahları" milliyetçilik, halk ve vatan sevgisi idi (İsmayılov vd. 1994: 159).

Aynı ders kitabına göre bu kitlesel kısımların asıl nedeni ülke ve Cumhuriyet dahilinde muhalefet teşkil edebilecek güçleri ortadan kaldırmak, halkın mücadele ruhunu kırmak, her şeyi ve herkesi parti iradesine ve onun şahsında Stalin'in şahsiyetine tabi kılmaktı. Nitekim 1930'lu yılların ortalarına gelindiğinde ülkede *Parti diktatörlüğüne* karşı çıkabilecek hiçbir güç kalmamıştı (İsmayılov vd. 1994:157).

Ders kitabında "Kolektifleşmenin Dehşetli Yılları" başlığı altında Sovyet döneminde özellikle Gorbaçov dönemine kadar okutulan ders kitaplarında büyük başarı olarak sunulan *kolektifleştirme* ve *hızlı sanayileşme* politikalarının toplumda yarattığı rahatsızlık üzerinde de durulmaktadır. Burada verilen bilgilere göre 1920'li yılların sonlarına doğru devletin uyguladığı sıkı iktisadi politikalar ve zorunlu kolektifleştirme uygulamaları hem tarımsal üretimin azalması hem de köylülerin ayaklanmaları sonuçlarını doğurmuştur. 1930 yılında Azerbaycan'ın Nuha-Zagatala, Nahçıvan ve Gence vilayetlerinde çıkan isyanların SSCB yönetimi tarafından kanlı bir şekilde bastırıldığı ders kitabında şu ifadelerle dile getirilmiştir:

Kolektifleştirme sırasında tüm köylüler SSCB'nin uzak bölgelerine sürgün ediliyor, binlerce insanın malına el konuyor, siyasi hakları ellerinden alınıyordu. On binlerce insan kolektifleştirmeye kurban gitmiş, kurşuna dizilmiş, suçsuz yere hapis cezasına mahkum olmuştu. Böylece 1929 yılından itibaren devletin uyguladığı kolektifleşme politikası Azerbaycan köyü için faciayla sonuçlandı. Binlerce insan ata topraklarından sürgün edildi, köyler dağıtıldı ve insanlar yok edildi. (İsmayılov vd. 1994:154)

Ders kitabında 1930'lu yıllarda Stalin'in müdahalesiyle Azerbaycan Türklerinin isminin *Azerbaycanlı*, Azerbaycan Türkçesinin ise *Azerbaycan dili* olarak adlandırılmaya başlanması, camilerin kapatılması ve dini tören ve bayramların kutlanmasının yasaklanması Azerbaycan halkını kendi tarihsel kökenlerinden ve milli değerlerinden koparma gayretleri olarak değerlendirilmektedir (İsmayılov vd. 1994: 164-165). Ders kitabında Stalin döneminde uygulanan *milliyetler siyaseti* eleştirilmektedir. Buna göre Azerbaycan'ın Yukarı Karabağ bölgesinde yaratılan muhtar bölge Moskova'nın *parçala-hükmet* politikası çerçevesinde Kafkasya'da Türk, Ermeni, Gürcü ve diğer halkları karşı karşıya getirerek hepsi üzerinde hakimiyetini sürdürmek amacıyla bilinçli bir şekilde etnik çatışma bölgeleri yaratma politikasının bir örneğidir. Ders kitabında eleştirilen diğer bir konu SSCB Bakanlar Sovyeti'nin 23 Aralık 1947 tarihinde aldığı bir karara dayanarak Ermenistan SSC'de yaşayan 100 binden fazla Azerbaycan Türkü'nün 1948-1953 yılları arasında Azerbaycan SSC'nin Kür-Aras ovasına göçürülmesi ve bunlardan boşalan topraklara da Ermenistan dışından getirilen Ermenile-

rin yerleştirilmesi konusudur. Gerek yukarıda bahsedilen uygulamalar gerekse Kafkasya'daki Türkçe yer adlarının planlı bir şekilde değiştirilmesi ders kitaplarında SSCB'nin alenen *anti-Türk* siyaseti izlediğini kanıtlayan örnekler olarak sunulmaktadır (İsmayilov vd. 1994:241-243).

Ders kitaplarında Azerbaycan'da “Komünist ideolojinin” bilim, edebiyat ve sanat üzerindeki baskılarının arttığı, özellikle tarih bilimi üzerinde bu baskının dayanılmaz bir hal aldığı belirtilmektedir:

Tarih ilmi üzerinde hâkim ideolojinin baskısı daha güçlüydü. 20. Yüzyılın tarihiyle ilgili araştırmalar daha 1938 yılında yayınlanan SSCB K(b) Partisi Tarihi'nin tam etkisi altında kalmıştı. Tarihsel gerçekler çarpıtılıyordu. Azerbaycan halkının etnik kökeninin öğrenilmesinde kasten karmaşa yaratılıyordu. ‘Kuzey Azerbaycan’ın Rusya’ya gönüllü birleştirilmesi’ şeklinde uydurmalar ileri sürülüyordu. Çarizme karşı halk milli bağımsızlık hareketleri, ‘milli burjuva partileri’ ve 1918-1920 tarihleri arasında yaşamış Azerbaycan Cumhuriyeti'nin tarihi ciddi şekilde tahrif ediliyordu... Sovyet yönetim tarzına haklılık kazandırılıyor, tek partili siyasal sistemin toplum hayatının bütün alanlarında Parti hakimiyetinin, sosyal mülkiyetin ve sosyalist üretim tarzının doğurduğu sıkıntılar örtbas ediliyordu (İsmayilov vd. 1994: 237).

Azerbaycan Cumhuriyeti tarih ders kitaplarında genelde SSCB yönetimine, özelde ise Stalin dönemine genel yaklaşım bu sistemin Azerbaycan Türklerini mağdur ettiği, başta petrol olmak üzere her türlü yerüstü ve yer altı kaynaklarını sömürmesine rağmen sistemin kendilerine hak ettikleri ilgiyi ve değeri vermediği, hatta başta Ermenilere karşı olmak üzere ayrımcılığa tâbi tuttuğu yönündedir (İsmayilov vd. 1994, Gaffarov vd. 2000).

Sonuç

SSCB gibi devletin ve toplumun her alanını sıkı denetim altında tutan katı ideolojik bir ülkede devleti yöneten liderin kişisel düşünce ve tavırları devlet ve toplum hayatında hemen yansıma bulmaktaydı. Nitekim SSCB tarihinde Lenin'den sonra devlet yönetiminde bulunan Stalin, Kruşçev ve Gorbaçov düşünce ve uygulamalarıyla bir döneme damgalarını vurmuşlardır. SSCB tarihindeki bu üç farklı dönemin genel havası ve özellikleri ders kitaplarına da yansımıştır. Azerbaycan'da okutulan tarih ders kitaplarında Stalin döneminden uzaklaşıldığı ve dolayısıyla *Stalinizmin* etkisinin zayıfladığı ölçüde Stalin ve uygulamalarına yönelik eleştirilerin dozu da artmaktadır.

Stalin dönemine resmi düzeyde ilk eleştiri 7 Eylül 1953 tarihinde SSCB Komünist Partisi Birinci Sekreterliği görevine getirilen S.N. Kruşçev tarafından dile getirilmiştir. Kruşçev, Şubat 1956'da toplanan Komünist Par-

ti'nin 20. Kongresinin gizli oturumunda yaptığı konuşmasında Stalin'in kült haline getirilmesi başta olmak üzere Stalin döneminin birçok uygulamasını eleştirmiştir. Bu konuşmada Stalin'in karakterinden uygulamalarına kadar çok geniş bir alanda dile getirdiği eleştiriler büyük ölçüde dönemin tarih ders kitaplarına da yansımıştır.

Gorbaçov döneminde uygulanan *açıklık* politikalarının da etkisiyle resmi söyleme karşı gittikçe güçlenen eleştirel bakış tarih ders kitaplarına da yansımış, 1990 yılında yazılan SSCB Tarihi ders kitabında Stalin'in uygulamalarına yönelik eleştirilerin çeşidi ve dozu daha da artmıştır.

Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde yazılan tarih ders kitaplarında Sovyet ideolojisine ve SSCB yönetimine karşı topyekün bir eleştiri mevcuttur. Tarih ders kitaplarındaki genel yaklaşım SSCB'nin de Rus Çarlığı gibi işgalci ve sömürgeci bir devlet olduğu yönündedir. Stalin döneminde zorla kolektifleştirme ve hızlı sanayileştirme çabalarının, baskıcı yönetim tarzının, milliyetler politikasının Azerbaycan'da yarattığı olumsuz etkilere geniş yer ayrılmıştır. Bu dönemde yazılan tarih ders kitaplarında Azerbaycan halkının genelde Sovyet rejiminin, özelde ise Stalin uygulamalarının mağduru olduğu, özellikle diğer halklar karşısında (özellikle Ermeniler) haksızlığa uğratıldığı yönündedir.

Açıklamalar

- ¹ Olga şu suçlamayı yapmaktadır: “Yirminci yüzyılın son yetmiş yılında, başarıya ulaşarak ya da ulaşmadan yenilgiye uğratılan bütün devrimlerin yenilgisinin ardında doğrudan ya da dolaylı olarak Sovyet bürokrasisinin ve onun *sosyalizm* adıyla insanlığa bulaştırdığı *Stalinizm* vebası vardır. Bu mikroptan arınmak, insanlığa yeni bir kurtuluş vaat etmenin ve sosyalizmin rönesansının ön koşuludur” (Zileli 2010: 246).
- ² GULAG: *Glavnoye Upravleniye Lagerey* (Ana Kamp İdaresi) kelimelerinin ilk harflerinden oluşan kısaltma. Kökeni Rus Çarlığı'nda on yedinci yüzyıldan yirminci yüzyılın başlarına kadar Sibiry'a'da işletilen zorunlu çalışma taburlarına dayanıyordu. Rus İhtilali'nin hemen ardından Sovyet sisteminin ayrılmaz bir parçası haline gelmiştir. 1929'da Stalin Sovyetler Birliği'nin hem sanayileşmesini hızlandırmak, hem de ülkenin kuzeyindeki üç bölgeledeki doğal kaynaklarını yer altından çıkarmak için zorunlu çalışmayı uygulamaya karar verince kamplardaki mahkumlardan işgücü olarak yararlanılması yoluna gidildi. 1937 ve 1938'deki toplu tutuklamalarla kamplar hızlı bir genişleme dönemine girmiş, *Gulag*'ın büyümesi İkinci Dünya Savaşı ve 1940'lar boyunca devam ederek 1950'lerin başlarında doruk noktasına ulaşmıştır. Milyonlarca insandan oluşan kitlesel bir zorunlu çalışma sistemi olan bu kamplar, Stalin'in ölümüyle yok olmuştur (Applebaum 2008). Batı kamuoyu kampların varlığı, boyutları ve yaşam şartlarıyla ilgili ilk bilgileri Aleksander Soljenitsin tarafından kaleme alınan ve ülkemizde de *Gulag Takım Adaları* ismiyle yayınlanan eserden edinmiştir (Soljenitsin 1974).

- ³ Slovaj Zizek'e göre Stalin dönemindeki tasfiyeler *faşist* şiddetten daha *irrasyonel* di. *Faşizm*'de hatta Nazi Almanyası'nda eğer muhalif politik eylemlere bulaşmamışsanız (ve tabii ki Yahudi kökenli değilseniz) hayatta kalmak ve normal gündelik yaşam görüntüsü vermek mümkündür; öte yandan 1930 sonlarında *Stalinizm* altında kimse güvende değildi. Herkes beklenmedik biçimde ihbar edilebilir, tutuklanabilir ve bir hain olarak vurulabilirdi. Bir başka deyişle *Nazizm irrasjonalitesi* Yahudi karşıtlığında, Yahudi komplosu inancında yoğunlaşmıştı; *Stalinist irrasjonalite* ise toplumsal bünyenin tümüne yayılmıştı (Zizek 2009: 120).
- ⁴ SSCB'de 1938 yılında *SBK(b)P'nin Kısa Kursu* adıyla yayınlanan bu eser ülkemizde *Bolşevik Partisi Tarihi, Sovyetler Birliği Komünist Partisi (Bolşevikler) Tarihi: Kısa Ders* ve *Sovyetler Birliği Komünist Partisi (Bolşevik) Tarihi: Kısa Ders* isimleriyle yayınlanmıştır.
- ⁵ Kruşçev bu konuşmasında ana hatlarıyla Stalin'in şu özelliklerini ve uygulamalarını eleştirmiştir: Kolektif parti liderliği ilkesini ihlal ederek hem parti merkez komitesini, hem de bütün olarak bütün partiyi dikkate almaya son vermesi ve kendisini Partinin ve ulusun üstünde görmesi, aşırı derecede kaba olmak, *balk düşmanı* kavramını icat ederek kendisiyle aynı düşüncede olmayanları *devrimci yasaklık* normlarını da ihlal ederek en dayanılmaz baskıların kullanılmasını olanaklı kılmak, suçlananlara uygulanan fiziksel şiddetle elde edilen kendi kendini suçlayan itiraflarla geçmişte Parti çizgisini savunmuş bir çok suçsuz insanın kurban olmasına yol açmak, kitle halinde tutuklamalar ve binlerce insanın mahkum edilmesiyle, normal soruşturma ve yargılama olmaksızın verilen idamlarla bir güvensizlik korku ve hatta umutsuzluk ortamı yaratmak, kendi politik doğrularını kanıtlamak ve kitleleri harekete geçirmek yerine, baskı ve fiziksel yok etme yolunu seçmek, XVII. Kongrede seçilen Merkez Komitesininin 139 üye ve aday üyesinden 98'inin, yani %70'inin tutuklanması ve kurşuna dizilmesi, XVII. Kongreye katılan toplam 1966 delegenin 1108'inin tutuklanması, olağanüstü yöntemler için ciddi hiçbir nedenin bulunmadığı halde partiyi ve *NKVD*'yi kitle terörü kullanmaya sevk etmek, 1937-41 yıllarında kendi kuşkuculuğu nedeniyle ve iftira dolu suçlamalarla birçok askeri komutan ve Parti çalışanını yok etmek, kendi kendini büyük bir lider olarak popülerize etmesi, İkinci Dünya Savaşı'nda Sovyet ulusunun kazandığı bütün zaferlerin Stalin'in cesareti, yiğitliği ve dehası yüzünden kazanıldığını halka aşlamaya çalışmak, Sovyet Devletinin uluslar politikasının temel Leninist ilkelerini ihlal ederek komünistleri ve komsomolcularıyla istisnasız bütün bir ulusu anayurtlarından kitle halinde sürgün etmek... (Kruşçev 1991).
- ⁶ Lenin 4 Ocak 1923 tarihinde vasiyetnamesine eklediği metinde Stalin'in çok kaba olduğunu, genel sekreterlikten alınarak yerine daha sabırlı, daha nazik, yoldaşlarına karşı daha dikkatli, daha az kaprisli birisinin getirilmesini tavsiye etmiştir (Carr 2011).
- ⁷ Gorbaçov döneminin genel havasının yansıdığı ders kitabı 1990 yılında yazdırılan ve 1991 yılında Azerbaycan SSC'de de okutulmaya başlanan B. P. Ostrovski, V. İ. Startser, B. A. Starkov, K. M. Smirnov tarafından 11. sınıflarda okutulmak üzere yazılan *SSCB Tarihi* isimli ders kitabıdır. İç kapak arka sayfasında kitabın iki yıl süreyle denemek amacıyla hazırlandığı ve 1990-91 ders yılında deneme sonuçlarına göre yeniden gözden geçirileceği belirtilmiştir. Ders kitabının başında "Öğrencilere" başlığı altında şu açıklamalara yer verilmektedir: "... *Yeni Tarih* ders kitabı elinizdedir. Bu kitapla size ülkemizin geçmiş elli yıldaki karmaşık, çelişkili geçmişine gitmeyi teklif ediyoruz. Bugün *açıklık* sayesinde o yılların olayları şiddetli, bazen acımasız tartışmalara konu olmaktadır. Yakın tarihimiz Sovyet halkının başarıları ve faciaları, ümit-

leri ve hayal kırıklıklarını bir arada barındırmaktadır. Bu kitap ülkenin geçmişini tam olarak aydınlatmayı iddia etmiyor. Şimdilik her şey aydınlanmamıştır ve hâlâ bütün konulara doğru ve net yanıtlar veremiyoruz” (Ostrovski vd. 1991: 4).

- ⁸ Almanya Kara Kuvvetleri Komutanlığı İstihbarat Şubesi tarafından Kızıl Ordu'nun durumuna ilişkin hazırlanan bu belgede 1937 yılı yazında Tuhaçevski ile birlikte generalerin büyük bir grubunun kurşuna dizilmesiyle başlatılan *temizlik* sonucunda kısmen savaş tecrübesi olan üst kumanda heyetinin %60-70'inin telef olduğu, SSCB'nin yüksek askeri komuta kademesinde çok az tecrübeli ve eğitilmiş subay kaldığı, kıyıma uğrayanların yerlerine daha genç ve tecrübesiz komutanların atıldığı, büyük ve küçük kumanda heyetinde büyük eksiklikler olduğu bilgisine sahip oldukları belirtilmektedir.
- ⁹ Bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti döneminde Azerbaycan Tarihi dersi 6-11. Sınıflarda okutulmakta olup sınıf seviyelerine göre şu konuları kapsamaktadır: 6. Sınıf: Azerbaycan tarihinin en eski devirlerinden 3. yüzyıla; 7. sınıf: 3. yüzyıldan 11. yüzyılın ortalarına kadar; 8. sınıf: 11. yüzyılın ortalarından 17. yüzyılın 1. yarısına kadar; 9. sınıf: 17. yüzyılın 2. yarısından 19. yüzyılın 30'lu yıllarına (Türkmençay Antlaşması) kadar; 10. sınıf: 19. yüzyılın 30'lu yıllarından 1917 yılına kadar; 11. sınıf: 1918 - 1991 yılları arasındaki dönem.

Kaynaklar

- Ağayev, Elnur (2006). *Sovyet İdeolojisi Çerçevesinde Türk Cumhuriyetlerinin Tarih yazımı ve Tarih Eğitimi: Azerbaycan Örneği*. Doktora Tezi. Ankara: Hacettepe Üniversitesi.
- Applebaum, Anne (2008). *Gulag*, Çev. Ufuk Demirbaş. Ankara: Arkadaş Yay.
- Berhin, İ. B., M. İ. Belenki ve M. P. Kim (1969). *SSCB Tarihi: Sosyalizm Devri, Orta Mektepler İçin Ders Vesaiti*. Bakü: Maarif Neşriyatı.
- Berhin, İ. B. ve İ. A. Fedosov (1982). *SSCB Tarihi 9*. Bakü: Maarif Neşriyatı.
- Carr, Edward Hallett (2011). *Lenin'den Stalin'e Rus Devrimi 1917-1929*. Çev. Levent Cinemre. İstanbul: Yordam Kitap.
- Eliyev, Veli vd. (2003). *Azerbaycan Tarihi: 6. Sınıf İçin Ders Kitabı*. Bakü: Tehsil Neşriyatı.
- Gaffarov, Tahir vd. (2000). *Azerbaycan Tarihi: Umumtehsil Mekteplerinin 11. Sınıfları İçin Ders Kitabı*. Bakü: Çarşıoğlu Neşriyatı.
- İsmayılov, Eldar, Cemil Hesenov ve Tahir Gaffarov (1994). *Azerbaycan Tarihi 11*. Bakü: Öğretmen Neşriyatı.
- Karasar, Niyazi (1984). *Bilimsel Araştırma Metodu*. Ankara: Hacettepe Taş Kitapçılık.
- Kruşçev, S. N. (1991). *XX. Kongre Gizli Raporu: Kişi Kültüne Karşı*. Çev. Ahmet Fethi. İstanbul: Pencere Yay.
- Lewin, Moshe (2008). *Sovyet Yüzyılı*. Çev. Renan Akman. İstanbul: İletişim Yay.
- Mahmutlu, Yakupvd. (2001). *Azerbaycan Tarihi: 8. Sınıflar İçin Ders Kitabı*. Bakü: Tehsil Neşriyatı.
- Mahmutlu, Yakup vd. (2004). *Azerbaycan Tarihi: 7. Sınıflar İçin Ders Kitabı*. Bakü: Aspoligraf Matbaası.

- Memmedov, Hüsamettin (2007). "Azerbaycan'da Basmakalıp Tarih Eğitimi ve Mücadele Yolları". *Tarih Eğitimi ve Tarihte "Öteki" Sorunu: 2. Uluslararası Tarih Kongresi Tebliğleri*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yay. 215-220.
- Memmedov, Süleyman, Tofik Veliyev ve Ekber Gocayev (2004). *Azerbaycan Tarihi: 9. Sınıflar İçin Ders Kitabı*. Bakü: Tehsil Neşriyatı.
- Murphy, Jack T. (1996). *Stalin*. Çev. Celal Üster. Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yay.
- Olgaç, Ersen (2010). "Bitmeyen Tarih". *Stalinizm: Bir ideolojinin İflası*. Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı. 189-248.
- Ostrovski, B. P. vd. (1991). *SSCB Tarihi: Orta Mektebin 11. Sınıfları İçin Ders Kitabı*. Bakü: Maarif Neşriyatı.
- Paşayev, Navruz ve Tahir İskenderov (1977). "Büyük Ekim ve Azerbaycan'da Tarih Tedrisinin İnkişafı". *Tarih-İçtimaiyat-Coğrafya Tedrisi* 5 (83) : 8-16.
- Perry, Matt (2010). *Marksizm ve Tarih*. Çev. Gül Tunçer. İstanbul: İletişim Yay.
- Reiman, Michal (1998). *Stalinizmin Doğuşu: İkinci Devrimin Arefesinde SSCB*. Çev. Bülent Tanatar. İstanbul: Metis Yay.
- Soljenitsin, Aleksander (1974). *Gulag Takım Adaları 1918-1956*. Çev. Selim Taygan. İstanbul: Nebioğlu Yay.
- Stalin, İosif Vissarionovich (1931). "Bolşevizm Tarihinin Bazı Meseleleri Hakkında". *İnkılap ve Medeniyet Dergisi* 11-12.
- Stalin, Joseph ve Komisyon (1976). *Bolşevik Partisi Tarihi, Sovyetler Birliği Komünist Partisi (Bolşevikler) Tarihi: Kısa Ders*. Çev. Süleyman Arslan. Ankara: Bilim ve Sosyalizm Yay.
- _____, (1990). *Sovyetler Birliği Komünist Partisi (Bolşevik) Tarihi: Kısa Ders*. Çev. İsmail Yarkın. İstanbul: İnter Yay.
- Stalin, Josef (1992). "Bolşevizm Tarihinin Bazı Sorunları Üzerine: Proleterya Devrimi Dergisinin Yazı Kuruluna Mektup". *Leninizmin Sorunları*. Çev. Muzaffer Erdost. Ankara: Sol Yay. 434-448.
- Tahirzade, Adalet (2004). "En Büyük Başarımız Yeni Program ve Ders Kitapları". *Sözün, Sazın, Ateşin Ülkesi Azerbaycan*. İstanbul: Da Yay. 61-70.
- Veliyev, T. T. vd. (1998). *Azerbaycan tarihi: 10. Sınıflar İçin Ders Kitabı*. Bakü: Maarif Neşriyatı.
- Yıldırım, Ali ve Hasan Şimşek (2003). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yay.
- Zileli, Gün (2010). *Stalinizm: Bir İdeolojinin İflası*. Ankara: Özgür Üniversite Kitaplığı.
- Zizek, Slavoj (2009). *Biri Totalitarizm mi Dedi?* Çev. Halil Nalçaoğlu. Ankara: Epos Yay.

Approach to Stalin and His Applications in History Textbooks Used in Schools of Azerbaijan

Refik Turan*

Abstract

This research deals with how Stalin and his regime were approached in high school textbooks in Azerbaijan. Stalinist regime is one of the most controversial time periods in the USSR history and it is significant how this is represented in school books. The first formal criticism against Stalin and his applications was uttered by USSR Communist Party First Secretary Nikita Sergeyevich Kruşcev in closed session of Communist Party 20th Assembly organised in February 1956 and these criticisms were reflected in the history textbooks in a short period of time. An important increase in the criticisms in history textbooks against Stalin and his applications were realized in the Gorbachev era. It is understood that as time passed since the end of the Stalin era, in history textbooks used in Azerbaijan SSR high schools, the dose of criticism against Stalin and his applications increased. In his history textbooks used in high schools in Dependent Azerbaijan Republic, in general the critics become widespread towards USSR government and communist ideology in particular to the applications of Stalin era and it is also seen that the dosage of critics has in increased.

Keywords

Stalin, Stalinism, USSR, Azerbaijan, history textbooks

---

* Ministry of National Education, Çankaya Dr. Binnaz Ege- Dr. Rıdvan Ege Anatolian High School – Ankara / Turkey
refikturan76@hotmail.com

Подход к Сталину и его деятельности в азербайджанских школьных учебниках по истории

Рефик Туран*

Аннотация

Целью данного исследования является показать подход, показанный в азербайджанских школьных учебниках по истории к одному из широко обсуждаемых и критикуемых мировых лидеров, единолично правившего в СССР в 1924-1953 годах, Сталину и его деятельности. Первая критика Сталина и его деятельности на официальном уровне прозвучала со стороны Первого секретаря Коммунистической партии СССР Никиты Сергеевича Хрущева на закрытом заседании XX съезда Коммунистической партии в феврале 1956 года, которая в ближайшее же время нашла свое отражение в школьных учебниках. Значительное увеличение критики Сталина и его деятельности в школьных учебниках наблюдается в период Горбачева. В школьных учебниках средних классов по истории, преподаваемой в Азербайджанской Советской Социалистической Республики наблюдается, что чем дальше идет отдаление от сталинской эпохи, тем более увеличивается критика Сталина и его деятельности. В школьных учебниках средних классов по истории, преподаваемой в независимой Азербайджанской Республике, наблюдается еще большее увеличение и широкая критика правления СССР и коммунистической идеологии в целом, в частности событий сталинской эпохи.

Ключевые Слова

Сталин, сталинизм, СССР, Азербайджан, школьные учебники по истории

---

* Министерство образования, анадоллийский лицей имени док. Бинназ Эге-док. Рывдан Эге – Анкара / Турция
refikturan76@hotmail.com

Yayın Değerlendirme / Book Reviews

Kireççi, Mehmet Akif (2012).

Başlangıcından Günümüze Arap Milliyetçiliği.

Ankara: Grafiker Yayınları.

Nurettin Ceviz*

Birinci Dünya Savaşı'nın ardından Osmanlı İmparatorluğunun Ortadoğu ve Kuzey Afrika'daki vilayetlerinin, savaşın galipleri arasında paylaşılması, yirminci yüzyılın en önemli siyasi olaylarından biridir. Dikkatle bakıldığında, bugün Ortadoğu ve Kuzey Afrika'da cereyan eden huzursuzlukların, karışıklıkların, dalgalanmaların, etnik ve hatta zaman zaman dini zeminde cereyan eden çatışmaların ve nihayet Arap Baharı dediğimiz olgunun ardında hep bu paylaşımın etkileri vardır.

Süreci kısaca özetleyecek olursak şunları söyleyebiliriz: Birinci Dünya Savaşı öncesinde Osmanlı coğrafyasında başlayan ve misyonerlerce yürütülen kültürel emperyalizm çalışmaları esnasında temelleri atılan Arap milliyetçiliği, savaşın hemen ardından İngiltere ve Fransa tarafından Arapça konuşulan toprakların paylaşılmasıyla iyice kök salmaya başladı. Yapay sınırlarla birbirinden ayrılan bu topraklarda sürdürülen yönetim biçimiyle ilgili olarak dünya literatürüne “manda rejimi” kavramı girdi. Bu süreci bir kurtuluş mücadelesiyle atlatan Türkiye'nin tersine Mısır ve Suriye gibi bazı ülkelerde küçük çaplı direnmeler olduysa da, bir başarı elde edilemeden sınırlar böylece kabul edildi. Devam eden süreçte milliyetçi liderler ve akımlar oluştu. Bunların üzerine, Filistin topraklarına devam eden Yahudi yerleşimi eklendi. Derken 1948'de İsrail Devleti ilan edildi. Buna karşı koyamayan Arap ülkelerinde tepkisel bir sürece girildi. 1952'de Mısır'da Cemal Abdünnasır tarafından kurulan “Hür Subaylar Hareketi”, bütün tepkileri de arkasına almak suretiyle Arap ülkelerinin neredeyse tamamında Arap milliyetçiliğinin siyasallaşmasına öncülük ederek onu bir ideoloji haline dönüştürdü. İlerleyen zamanlarda bazı Arap ülkeleri arasında başarısız birleşme teşebbüslerine kadar gidildi. Dünyada Arapça konuşulan ve elimideki çalışmaya temel teşkil eden Arap ülkeleri şunlardır: Bahreyn, Birleşik Arap Emirlikleri, Cezayir, Cibuti, Fas, Filistin, Irak, Katar, Komor Adaları, Kuveyt, Libya, Lübnan, Mısır, Moritanya, Somali, Sudan, Suriye, Suudi Arabistan, Tunus, Umman, Ürdün, Yemen.

---

* Prof. Dr., İpek Üniversitesi, İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi – Ankara / Türkiye
nceviz@gmail.com

Değerlendirmeye konu kitap, başlangıç dönemine ve gelişim sürecine kısaca işaret ettiğimiz Arap Milliyetçiliği konusunda ülkemizde yazılan ilk özgün akademik eserdir. Daha önce Arap milliyetçiliğiyle ilgili çeviri birkaç eser yayınlandı. Bir de, Birinci Dünya savaşı esnasında Türkleri arkadan vurdıkları (!) gerekçesiyle Arap ve İslam düşmanlığı kokan bir iki kitap dışında kayda değer özgün bir çalışma bulunmuyor.

Burada üzerinde durduğumuz çalışma yazarın ifadesiyle “son on yılda Amerika Birleşik Devletleri ve Türkiye’deki üniversitelerde Arap Milliyetçiliği üzerine verdiği derslerden yola çıkarak, konuya ilgi duyanların yanı sıra sahaya yeni adım atan yüksek lisans ve doktora öğrencileri kadar dış politika yapımcılarına ve siyasilere, Arap milliyetçiliğinin temel paradigmalarını ele almak suretiyle bilgi ve yorum sunma çabası” olarak özgünlüğüyle öne çıkıyor.

Giriş’te Arap milliyetçiliğinin ortaya çıkışı, gelişmesi, milliyetçilik hareketi üzerinde Nasır’ın etkisi, İsrail Devletinin kuruluşunun etkileri ve bu arada Yaser Arafat yönetimindeki Filistin Kurtuluş Ordusu’nun durumunun kısaca ele alınıyor ve 22 Arap ülkesi ile ilgili temel bilgilere yer veriliyor. Ardından Arap milliyetçiliğinin ortaya çıktığı tarihsel arka plan anlatılıyor. Burada, Birinci Dünya Savaşını kaybeden Osmanlı Devletinin ordularının Doğu vilayetlerinden çekilmek zorunda kalması sonucu bırakılan topraklarda İngiltere ve Fransa’nın farklı gruplara verdiği birbiriyile çelişkili taksim sözleri ve bunu izleyen işgal hareketi ile sınırların belirlenmesi anlatılıyor. Ayrıca petrol yatakları esas alınarak yapılan sınır belirlemesi esnasında, günümüz olaylarında etkisi görülen *etnik unsurların birlikteliğinin* göz ardı edildiği belirtiliyor ve sonuç olarak sınırların tamamen İngilizlerin öngördüğü gibi şekillendiği ifade ediliyor.

Süreci kısaca özetleyecek olursak kronolojik olarak şu hadiseleri saymak mümkündür: İsrail Devletinin kurulmasına mukavemet edemeyen Arap ülkelerine, sınırların meşruiyetini sorgulama imkânı verilmediği gibi Birleşmiş Milletlerin himayesinde bir de İsrail devleti kurulması sağlandı. Araplar, kendi varlıklarına bir tehdit olarak algıladıkları bu olaya karşı bir araya geldi. Arapların birleşik ordusu ile İsrail arasındaki ilk savaşı kaybeden Araplar, İsrail’in topraklarını genişletmesine mani olamadı. Arap milliyetçiliği Mısır’da Cemal Abdunnasır’ın liderliğinde yeni bir döneme girmeye çalışıyordu. 1956’da İsrail, İngiltere ve Fransa Mısır’a ortak olarak saldırdı ve Mısır, Sovyetler Birliğine yaklaşmak zorunda kaldı. Nihayet İsrail’in Mısır’ı ikinci defa mağlup ettiği 1967 Arap-İsrail Savaşından sonra dengeler oldukça değişti. Sovyetler Birliğinin saflarına geçen Mısır’ı, Irak, Yemen, Libya ve Suriye izledi (22-28).

Milliyetçilik Teorileri Üzerine başlığı altında 19. yüzyılın en önemli sosyo-politik hareketi olarak milliyetçilikle beraber kendini gösteren millet-milliyetçilik-devlet kavramlarına dair tartışmalara yer veriliyor. Arap milliyetçiliği analiz edilirken ihtiyaç duyulacak teorik çerçeve, Ernest Renan, Ernest Gellner, Eric Hobsbawm ve Benedict Anderson’un görüşleri ve çalışmaları ışığında ortaya konuluyor (28-39).

Milliyetçilik Nerede ve Ne Zaman Doğdu? başlığında dünyada milliyetçiliğin doğuşu ve bu kavrama ilişkin teoriler ele alınıyor. Osmanlı İmparatorluğunda, tarihsel olarak daha önce ortaya çıkan Balkan Milliyetçiliği üzerinde duruluyor (52-54). *Balkanlarda Milliyetçilik* altında, Balkanlarda milliyetçiliğe zemin hazırlayan en önemli etkenin “on dokuzuncu yüzyılda artık uzak coğrafyalardaki sömürgeci Avrupa İmparatorluklarının Osmanlı

coğrafyasını son bir paylaşım alanı olarak seçmiş olmaları” şeklinde ifade ediliyor. Burada günümüz Balkan ülkelerinin Osmanlı Devletinin bünyesinden teker teker nasıl koparıldığı ana hatlarıyla anlatılıyor. Balkanlarda ayrılıkçı milliyetçilik hareketlerinin hareket noktasının esas itibarıyla “Osmanlı sisteminin esnek kurumlarından almış olsa da gayri müslim kalkışmaların her durumda başka bir veya birkaç Avrupa devletinin himayesinde palazlandığı, yine kiliselerin Osmanlı sisteminden kaynaklanan yarı özerk yapısı ile bu kalkışma süreçlerinde halkı yönlendirme ve motive etme konularında ciddi olarak destek verdikleri”ni anlıyoruz.

Kitabın Birinci Bölümü *Arap Milliyetçiliğinin İcadı* başlığını taşıyor. Burada önce 1517 yılında Osmanlıların, bugün Ortadoğu olarak adlandırılan bölgeye girişleriyle başlayan dönem itibarıyla bölgenin bir portresi çizilerek Arap milliyetçiliğinin doğuşunu erken tarihlerde arayan teoriler tartışılıyor. Bu cümleden olarak Arap milliyetçiliğinin ilk olarak ‘Osmanlı döneminde ve 1798’deki Napolyon’un Mısır’ı işgali ile başlayan reform hareketlerinin bir sonucu’ olarak gören Oryantalist görüş ile daha temkinli bir yaklaşımla Arap milliyetçiliğinin ‘İttihat ve Terakki döneminde Jön Türklerin Türkçü (milliyetçi) politikalarına bir reaksiyon biçiminde’ ortaya çıktığını savunan tezler etraflıca tartışılıyor (59-66).

Araplar ve Avrupalılar: Yeni Bir İlişki Modeli alt başlığını taşıyan bölümde ise, Napolyon’un Mısır’ı işgaliyle başlayan dönemle birlikte Arap milliyetçiliğinin kültürel olarak keşfinin ve işlenmesinin başladığını ifade eden Oryantalist teori ele alınmaktadır. Bu teorinin tezinin tek başına kültürel farkındalığı izah etmeye yetmediği, kültürel farkındalık mekanizmasının harekete geçmesinde Balkanlardaki isyanların ve bunların Asya vilayetlerine etkisinin göz ardı edilmemesinin gerektiği tartışılmaktadır.

Arap milliyetçiliğinin birinci dönemi diye adlandırılan zaman diliminde, “daha sahil bir Hristiyanlık anlayışına ulaştıklarını düşünen Protestanların Amerika’ya yerleşip zenginleşmelerinin ardından Ortadoğu’da hem Müslümanları hem de Ortadoğu’nun diğer kadim Hristiyan toplumlarını kendi yollarına davet etmek için” giriştikleri misyonerlik faaliyetleri ve bu amaçla kurulan okulların Arap milliyetçiliği olgusunun gelişmesi üzerindeki etkisi, *Misyonerler ve Okulları* adlı alt başlığı taşıyan bölümde ele alınıyor. Böylece, Arap milliyetçiliğinin ortaya çıkışını temsil eden zaman dilimi olan ilk evresi tamamlanmış oluyor.

Kitabın İkinci Bölümü, *Birinci Dünya Savaşı ve Arap Milliyetçiliğine Etkileri* başlığını taşıyor. Arap milliyetçiliğinin ikinci aşamasının ayrıntıları burada veriliyor. Kısa bir girişin ardından Osmanlı İmparatorluğunun topraklarının paylaşılmasında, dağıtılmasında ve yeni yönetimlerin iş başına getirilmesi esnasında Britanya’nın hep ön planda olduğunu görüyoruz. Çanakkale yenilgisinin ardından kendi pozisyonunu diğer ortaklar karşısında güçlendirmek amacıyla Britanya, önce Mekke Şerifi Hüseyin ile temasa geçerek bir Arap isyanına öncülük yapması karşılığında kendisinin bağımsız bir devlete sahip olabileceği fikrine yöneltti. Arap Yarımadasında düzenlenecek bir isyanla, Osmanlı sınırlarının güneyinde istikrarın bozulması ve içerde ordunun gücü ve dikkati dağıtılarak Britanya’nın yeni askeri ve diplomatik hamleleri için fırsatlar oluşturulması planlanmıştı. İşte bu plan dahilinde, Britanya, üç taahhütname ortaya koydu.

Bunların ilki, Britanya ile Şerif Hüseyin arasında idi ve 'Britanya Hükümetinin Şerif Hüseyin'e Arap Devleti Vadi'ne ilişkindi. İkincisi 'İngiliz-Fransız-Rus Antlaşması (Sykes-Picot Antlaşması) 1916' adını taşıyordu. Bu antlaşma aslında, Osmanlı İmparatorluğunun dağılmasını müteakip adı geçen üç devletten hangisinin nereler üzerinde hak iddia edeceğini ve bu hak iddialarının diğer iki devletçe tanınacağını ifade eden hükümetler arası diplomatik notlardan ibaretti. 'Balfour Deklerasyonu- 2 Kasım 1917' adını taşıyan son antlaşma ise Avrupa Siyonistlerine Filistin'de bir yurt sözü veren Britanya Dışişleri Bakanlığının düzenlediği bir metindir. Bu taahhütnamelerin tam metnine kitabın sonundaki *Ekler* bölümünde yer verilmektedir. Sonuçta yenilen ittifakın başındaki Osmanlı İmparatorluğunun topraklarının paylaşılması görüşmelerine devam niteliğindeki San Remo Konferansı (19-26 Nisan 1920)'nin mahiyeti hakkındaki bilgilere de bu bölümde rastlıyoruz.

Ardından, Dünya Savaşı sonrası Emperyalist devletlerce siyaset literatürüne sokulan manda rejimi ele alınıyor. Bu ülkelerin manda yönetimi ile koloni yönetimi kavramları ve bunların uygulamaları ile ilgili tartışmalara yer veriliyor (s.83-95). Irak, Ürdün, Filistin, Suriye ve Lübnan'ın nasıl manda altına alındıkları anlatılırken diğer Ortadoğu vilayetlerinin işgal edilme ve bağımsızlıklarını kazanma süreçlerine de temas ediliyor.

Arap Milliyetçiliğinin Teorisyenleri alt başlığını taşıyan bölüm, bir süre Arap Milliyetçiliğinin genel kabul gören yaklaşımlarını belirleyen politik bir eser olarak kalan *Arap Uyanışı* adlı eserin yazarı olan ve ilk teorisyen kabul edilen George Antonius (1891-1942) ile başlıyor. Ardından milliyetçilik ve Arap Milliyetçiliği üzerine çok sayıda eserleri olan ve ilk eserlerini Osmanlı İmparatorluğu henüz dağılmadan yaşadığı İstanbul'da veren Sâti el-Husri (1881-1968)'nin eserleri ve görüşleri hakkında bilgi veriliyor. Bu kısımda son olarak, Arap Milliyetçiliği üzerine hem teorik hem de pratik olarak Suriye'de Ba's ideolojisini kurumsallaştırıp siyaset sahnesine armağan eden Mişel Eflak (1910-1989) hakkında bir değerlendirme yer alıyor (s. 94-100). Bu bölümde yer alan kaynaklar, alanla ilgili ayrıntılı bilgi edinmek ya da çalışma yapmak isteyenlere zengin bir literatür olma özelliğine sahip bulunuyor.

Bölümün son alt başlığı, *Arap Birliği/Arap Devletleri Birliği*. Burada Arap Birliğinin, İkinci Dünya Savaşı nedeniyle Britanya'nın stratejik planlarına katkıda bulunacak bir kurum olarak nasıl kurulduğu anlatılıyor. 1944'te Mısır'da başlayan hazırlıklar 22 Mart 1945'te Birliğin resmen kurulmasıyla sona erdi. Günümüzde de çok önemli olaylarla ilgili olarak kayda değer bir rolü görülmeyen Arap Birliğinin, başkaca bazı faktörlerin yanı sıra, kuruluşunun ilk yıllarında uğradığı başarısızlık adeta sonraki faaliyetlerini de başarısızlığa mahkum edecek psikolojik bir sorun oldu. Kitaptaki ifadeyle başarısızlık şöyle gerçekleşti: "Arap Birliği üyesi ülkelerin nadiren üzerinde ittifak ettikleri konulardan birisi Filistin'de bir İsrail devleti kurulmasına karşı çıkmaktı. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi 1947'de Filistin'in paylaşımı ve bir İsrail devletinin kurulması için karar verdiğinde Arap Birliği hemen ortak tavır alarak bu karara itiraz etti ama Birliğin sonucu değiştirecek bir etki üretmesi mümkün olmadı."

İsrail'in Kurulması ve Arap Milliyetçiliği başlıklı üçüncü bölümde Filistin İsyanı ve Arap İsrail Savaşları ve bunların Arap Milliyetçiliğinin gelişmesi üzerindeki etkileri ele alınıyor (107-115). Üç yıl süren Filistin İsyanında hem Araplar hem de Yahudiler önemli kayıplar

verdiler. Hatta Britanya işgal kuvvetleri de 500'den fazla can kaybı verdi. Çevre ülkelerde de yankıları oldu. En fazla da Mısırlı siyasetçileri etkiledi ve 1952 darbesini tetiklediği bile düşünüldü. Mısır başta olmak üzere çevre Arap ülkelerinin endişesi, “ortaya çıkabilecek bir Yahudi devleti hem Arap dünyasının birbirine erişiminde bariyer olacak olması hem de yabancı güçlerin bölgeye müdahaleleri için zemin oluşturacak olmasıydı”. Ama süreç durmadı. “İkinci Dünya Savaşı sırasında Hitler Almanya’sının 6 milyon Yahudiyi yok etmesi savaş sırasında Batılılar tarafından çok önemsenmemiş olsa da savaş sonrası ortamda dünya kamuoyunda ciddi tepkiler doğmasına yol açtı. Bu dramatik soykırımı Filistin’de bir devlet için önemli bir meşruiyet kaynağı olarak gören Siyonist organizasyonlar netice itibarı ile savaşın galiplerini ikna ederek devlet kurulması konusunu Birleşmiş Milletlere taşıdılar. İsrail’in bağımsızlığının 1948’de Birleşmiş Milletler tarafından tanınması Arap Milliyetçiliği tarihinde en keskin sürecin başlamasını tetikledi.”

Bu noktadan sonra süreç hep Arapların aleyhine gelişti. Araplar, İsrail karşısında bir araya gelerek ortak bir askeri hareket yaptılar ama sonuç tam bir felaket olduğu gibi İsrail savaşta kazandığı ilave toprakları diplomatik olarak elinde tutmanın planlarını hayat geçirdi. 1948’deki bu savaşta Filistinliler 16.000 ölü ve 15.000 yaralı bıraktı. Diğer Arap kuvvetlerinin kaybı 2.500, İsrail’in kaybı ise 6.000 askeri.

Çetin geçen bu savaşın önemli demografik, siyasi ve askeri sonuçları oldu. Meydana gelen gergin ortam, 1956’daki ikinci bir savaşa sebep oldu ve İsrail’in fazla güç harcamadan topraklarını genişletmesi ile sonuçlandı. Araplarla İsrail arasındaki üçüncü savaş ise Altı Gün Savaşları olarak bilinen (5-10 Haziran) 1967 savaşıdır. Birçok sonucunun yanı sıra 1967 savaşı, bir yandan İsrail’in bölgedeki üstünlüğünü pekiştirdi. Ayrıca Cemal Abdünnasır’ın karizmasını yerle bir ettiği gibi Arap ülkelerince kabul gören milliyetçi söylemlerine karşı büyük bir jeopolitik zafer anlamına geliyordu. Dördüncü savaş, 6-25 Ekim 1973 tarihleri arasında oldu. Bu defa Suriye ile Mısır, kaybettikleri toprakları geri almak için İsrail’e karşı savaş ilan ettiler. Sovyetler Birliği Mısır ve Suriye’yi, ABD ise İsrail’i güçlü Yahudi lobileri aracılığıyla destekliyordu. Dört savaş değerlendirildiğinde, Arapların İsrail’e karşı kayda değer bir zafer elde edemedikleri görülür.

Ortadoğu’daki ülkeler ve yönetim biçimleri ile yönetim ve halk arasındaki ilişki açısından bakıldığında özellikle 1970’lerden itibaren Arap Milliyetçiliği gerçekçi ve uygulanabilir bir siyasi alternatif olmaktan uzaklaşmış oldu. Yazarın ifadesiyle “bugün Arap halkı için seçenekler şöyle sıralanabilir: mevcut vesayet rejimleriyle barış yapıp devam etmek, radikal eğilimlere yönelmek, sabırla çalışmak ve beklemek”.

Kitabın bu noktasında Arap Milliyetçiliğinin sembol isimlerinden Nasır ile ilgili bir alt başlık yer alıyor: *Cesur ve Mağlup Bir Milliyetçi: Cemal Abdünnasır (1918-1970)*. Burada, onun hayatı, fikirleri ve Nasırcılık doktrini ile ilgili bilgiler veriliyor.

Arap Milliyetçiliği tartışılırken olmazsa olmaz konuların başında Filistin sorunu gelmektedir. Her aşaması farklı durumları ve dramları barındıran ve günümüzde de süren Filistin sorununun önemli ismi Yaser Arafat ve kurucusu olduğu Filistin Kurtuluş Örgütü hakkındaki bilgi ve kaynakları, kitabın *Filistin Kurtuluş Örgütü* alt başlığını taşıyan bölümünde bulmak mümkündür (131-136). Yine günümüze uzayan etkileriyle, Suriye ve Irak’ta peş peşe ortaya çıkan siyasi yönetimlerin ideolojik çatısını oluşturan Ba’s Partisi ile ilgili bilgiler de *Ba’s Partisi* alt başlığı ile yer veriliyor (136-142).

Kitabın Üçüncü Bölümü *Arap Baharı: Arap Milliyetçiliği Yeniden mi Doğuyor?* Soru cümlesi şeklindeki alt başlıkla sona eriyor. Ocak 2011’de başlayan Arap baharı süreci günümüzde en şiddetli biçimde Suriye’de cereyan eden olaylarıyla bölgeyi dünyanın gündeminde tutmaya devam ediyor. Arap Baharı ifadesinin zihinlerde çağrıştırdığı değişim süreci devam ediyor. *Başlangıcından Günümüze Arap Milliyetçiliği* adlı çalışma şu cümlelerle sona eriyor: “birçok ülkede devlet aygıtının kurumsal ve finansal olarak hasar gördüğü Arap Baharı ülkeleri daha bir süre demokrasiye geçişin sancılarını yaşayacak gibi görünmektedirler. Tabii bu süreçler bölgede demokrasi istemeyen güçlerin müdahaleleri ve ajitasyonlarıyla hala tersine çevrilme riskleri de taşımaktadırlar. Dolayısıyla ortaya çıkan bu riskli ve değişken yeni siyasi haritada Arap Baharından bölgesel anlamda bir Arap Milliyetçiliği dalgası beklemek en azından kısa ve orta vadede çok anlamlı görülmemektedir.” Çalışma Sonuç Bölümüyle sona ermektedir.

Sadece Arap Milliyetçiliği değil genel olarak Ortadoğu tarihine ilişkin oldukça zengin bir kaynakçanın yanı sıra titizlikle hazırlanmış ve kaynak eser olarak kitaptan faydalanmayı kolaylaştıracak ayrıntılı dizin de çalışmayı değerli kılıyor. “Ekler” kısmı ise, kitabın hedeflediği kitlenin Türkçede yayınlanmış haliyle, başka yerde bir arada bulması zor olacak bir derleme olarak değerli görünüyor.

Yayın Değerlendirme / Book Reviews

Rachewiltz I. - Rybatzki V. (2010).
*Introduction to Altaic Philology, Turkic,
Mongolian, Manchu*. Leiden: Brill.

Duygu Özge Demir*

534 sayfadan oluşan *Introduction to Altaic* adlı eser metinlerin ve figürlerin listesi, önsöz, giriş, kısaltmalar ve simgeler, bibliyografya, ek listesi ve genel dizin dışında Çuvaşça-Türkçe, Moğolca, Mançu-Tunguzca ve Altay Dil Kuramı olmak üzere dört ana bölümden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde Rachewiltz ve Rybatzki ilk önce, filoloji şu an geçersiz ve demode olmuş bir terim iken, neden Altay linguistiği yerine kitabın adını oluşturan Altay filolojisi terimini kullandıklarını açıklamışlardır: Linguistik, tablonun sadece bir parçasıyken, filoloji tüm kültürel-dilbilimsel tabloyla ilgili epigrafi ve edebiyat alanlarını da kapsayan uygun bir terimdir. Bundan dolayı, filoloji, tarihsel ve karşılaştırmalı linguistik çalışmalarında esas kökleriyle bir ağaç gibi durmaktadır ve edebiyat, metin eleştirisi, epigrafi, nümizmatik gibi dallara ayrılmaktadır. Ayrıca yazarlar, *Introduction to Altaic Philology* başlığı için, eğer linguistik filolojinin kullanıldığı anlamda kullanılırsa, buradaki Giriş'in, Altay Linguistiğine Giriş olarak anlaşılabilceğini belirtmektedirler.

Kitabın yazarları, Altay filolojisinin diğer filoloji dalları gibi kesin bilgilerin yer aldığı bir alan olmadığını, söylenenlerin çoğunlukla varsayıma dayalı ve belirsiz olduğunu, çok önemli bazı konuların çözümsüzlüğünü sürdürdüğünü, araştırmacıların birçok konuda birbirleriyle ters düşüğünü, Altay dillerinin sınıflandırılması gibi temel bir meselede bile anlaşma olmadığını tespit etmişlerdir. Kitabın amacı ise Altay dilleri meselesindeki durumu basitçe ortaya koymak ve mümkün olduğunca tartışmalı konulardan kaçınmak yönündedir. Çalışma, Altay filolojisi için geniş kapsamlı bir rota değil, konuya basit bir giriş niteliğindedir.

Kitaba göre, tartışmalı konular bir yana bırakılırsa, Altay dillerinin tartışmasız bir kabulü içerdiği tek gerçek bu gruptaki dillerin bir şekilde ilişkili olduğudur. Altay dil ailesinin Türkçe (Çuvaşça-Türkçe), Moğolca, Tunguzca veya Mançu-Tunguzca şeklinde üç büyük

* Araştırma Görevlisi, Hacettepe Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü – Ankara / Türkiye

koldan oluştuğu, Altayistler ve linguistlerin bu kolları adlandırmakta birbirleriyle ters düştüğü, bazılarının Altay dilleri arasına Japonca ve Koreceyi de kattıkları kısaca belirtilmiştir.

Altay dilleri açısından coğrafi sınırlar oldukça belirgindir ve bunlar dil atlaslarında açıkça gözlemlenebilmektedir. Moğolistan, Rusya gibi ülkelerde dil haritaları yayımlanmıştır. Ancak Altayca konuşurlarının gerçek sayısı bilinmez. Bazı dil ve diyalektler kaybolmuştur; diğerleri ise gittikçe azalan konuşur kitlesine sahiptir. Kitapta kayboluşun temel nedeni olarak Rusça ve Çince gibi iki büyük dilin ezici etkisi gösterilir.

Kitabın Çuvaşça-Türkçe adlı birinci bölümünde ilk olarak, Türk dillerinin sınıflandırılmasının tartışmalı bir konu olduğuna, farklı sınıflandırmaların yapıldığına değinilir, eş zamanlı ve art zamanlı sınıflandırma denemelerinden söz edilir. Sınıflandırmayla ilgili hususlardan biri, Türkologların dil ya da dil ailelerini sınıflandırırken sesbilgisel özelliklere yoğunlaşmaları ve bunun çeşitli sınıflandırmalar için mantıklı bir gerekçe sağladığının düşünülmesidir. Kitapta karşılaştırmalı ve tarihsel bağlamda farklı akademisyenlerin sınıflandırma çabalarından kısaca söz edilir. Yazarlar kendi çalışmaları için D. Sinor tarafından sunulan güncellenmiş temel bir eş zamanlı sınıflandırmadan küçük değişikliklerle yararlanırlar. Türk dillerinin geri kalanlarından oldukça farklı olduğu için Çuvaşçanın özel bir yere sahip olduğunun altı çizilir ve bazı bilim adamlarının Çuvaşçayı bağımsız bir Altay dili olarak değerlendirdikleri vurgulanır.

Çuvaşça-Türkçe bölümünün ilerleyen kısımlarında genel dil araştırmaları, el kitapları, harita ve ansiklopedik bilgilerden; İngilizce, Almanca, Fransızca, Rusça, Macarca, Türkçe ve diğer dillerde yapılmış Türkoloji araştırmalarından söz edilir, Türk dilleri kısa ve öz bir şekilde tanımlanır ve Türkoloji araştırmalarına başvurmak isteyenler için temel eserler tavsiye edilir.

Altay dil ailesi içerisinde Türk dillerinin sadece sayıları ve yayıldıkları alanlardan ötürü değil aynı zamanda tarihlerinden ötürü de en karmaşık grup olduğu, Türk dilinde yazılmış ilk belgelerin diğer Altay dillerinden daha eski olduğuna kitapta ayrıca işaret edilmiştir. Türk dillerinin tarihi açısından önemli gelişmelerden de söz edilirken üzerinde asıl durulan bölge, Altay ve Türk nüfusunun yaşam alanını oluşturan Moğolistan ve Orta Asya'dır. Ayrıca Türklerin Orta ve Batı Asya'da yayılmaları, Maniheizm, Nasturizm, Budizm gibi farklı din ve kültürlerle tanışmaları, Eski Türkçe temel eserler ve bu eserlerin dilbilgisel özellikleri gibi pekçok konuya birinci bölümde yer verilmiştir. Bölümün sonunda Eski Türkçe dönemine ait, çoğunluğu Uygurca 15 eserden kısa bölümler, transkripsiyon, sözlükler, çeviriler ve dilbilgisi notları verilmiştir.

Kitabın ikinci bölümü Moğollar ve Moğolca hakkındaki çalışmalara ayrılmıştır. Türkçe gibi Moğolca da harita üzerinde geniş bir yayılma alanına sahiptir. Çok sayıda diyalektle sekiz dilden oluşmaktadır. Kitapta coğrafi ve kısmen dilbilimsel ölçütlerle Moğolcanın coğrafi olarak basitleştirilmiş bir sınıflandırması yapılmış, Çinli dilbilimcilerin Çin'de konuşulan Moğol dil ve diyalektleri için kendi sınıflandırmalarını yaptıklarına işaret edilmiştir. Yine bu bölümde Moğol dilleri konuşurlarının sayıları ve coğrafi dağılımları

verilmiştir. Moğolca konuşurların büyük çoğunluğunun Moğolistan'da değil de Çin'de olması sebebiyle Moğol dillerinin coğrafi dağılımlarının, Türk dillerinin dağılımında bulunmayan bir sapma gösterdiği sonucuna varılmıştır. Ayrıca Moğolların tarihsel ve kültürel arka planına bakılmış, Moğolca açısından önemli tarihi ve güncel pek çok konu bu bölümde ele alınmıştır.

Yine bu bölümde Mongolistlerin dönemlere ayırma ve hatta terminoloji konusunda bir uzlaşma gösteremediği yönünde bir eleştiri getirilmiştir. N. Poppe'nin, *Grammar of Written Mongolian* çalışmasında, G. J. Ramstedt'in de etkisi altında bir dönemlere ayırma ve terminoloji önermesinden, A. Mostert, L. Ligeti, F. W. Cleaves gibi pekçok bilim adamının da onu takip etmesinden, buna ek olarak Poppe'nin yazılı Moğolca'yı sözlü Moğolcadan ayırmasından da söz edilmiştir. Yazılı Moğolca tarihi Moğolların Uygur alfabesini kabul ettiği zamana denk gelen 13. yüzyıldan başlatılır. Bu dönem *Ancient Mongolian* (Eski Moğolca) olarak adlandırılmış ve bu dönemde sınırlı sayıdaki Çince transkripsiyonlu kelime dışında belge olmadığına değinilerek Moghol, Monguor ve Dagur gibi diyalektlerin bu eski döneme dair bazı arkaik özellikleri koruduğu belirtilmiştir.

Kitabın Moğolca'yla ilgili bölümünde Moğolcanın dönemleri hakkında da bilgi verilmiştir. 13. yüzyıldan 17. yüzyılın başlarına kadar süren Klasik Öncesi Moğolca (*Preclassical Mongolian*) ve Orta Moğolca (*Middle Mongolian*) dönemindeki yazılı kaynakların bir bölümü Uygur, bir bölümü ise Phags-pa ya da Çince, Arapça gibi yazılarla yazılmıştır. Orta Moğolca'yı 17. yüzyılın başlarından 20. yüzyıla kadar süren Klasik Moğolca (*Classical Mongolian*) takip eder. Klasik Moğolca iki gruba ayrılır. İlk Budist metinlerden, ikincisi ise dini olmayan, edebi çalışmalardan oluşur. Buna ilaveten Uygur-Moğol ve Oyrat yazılarıyla yazılmış Klasik Moğolcanın modern Moğol konuşma dillerinin gelişimine denk geldiği ileri sürülmüştür. Buna bağlı olarak son yetmiş yılın yazı dilinin Klasik Moğolcadan ayrılması ve tamamen Modern Yazılı Moğolca olarak adlandırılması önerilmiştir.

Moğolların tarihsel ve kültürel arka planına bakıldıktan sonra dönemlerin ayırıcı fonetik özellikleri ve dönemler arasındaki art zamanlı temel farklılıklar listelenmiştir. Benzer bir karşılaştırma Orta ve Modern Moğolca için de yapılmıştır.

Birinci bölümde olduğu gibi ikinci bölümün de son kısımlarını metin analizleri oluşturmaktadır. İlk Moğolca belge olan *Stone of Chingis*'den başlanılarak *The Secret History of the Mongols*, *Altan Tobçi* gibi Moğolcanın farklı dönemlerinde farklı alfabelerle yazılmış pekçok popüler metinden bölümler alınmış, sesbilgisi, biçimbilgisi, sözdizimi ve söz varlığı açısından incelenmişlerdir.

Kitabın üçüncü bölümünde, bekleneneği üzere, Altay dil ailesinin diğer önemli grubu olan Mançu-Tunguzca üzerinde durulmuştur. Diğer iki ana bölüm gibi, bu bölüm de Mançu-Tunguz dillerini sınıflandırma tartışmalarıyla başlar. Sekizi Rusya'da, beşi Çin'de konuşulan Tunguz dillerinin dört beş sınıflandırması bulunur, ancak bunların hiçbirisinin Tunguzologları cezbetmez.

Mançu-Tunguzcanın, Türkçe ve Moğolca gibi geniş bir dağılımı yoktur, aslında Güney Tunguz ve Kuzey Tunguz olmak üzere iki alt gruptan oluşur. Mançu-Tunguz konuşurları

Doğu Sibirya, Mançuryanın kuzey kısımları, Kuzey Çin ve Sincan bölgeleriyle Moğolistan'ın bazı yerleri gibi 5 milyon kilometre kareden fazla bir alana dağılır ve bugün yeni nesil çoğunlukla Rusça ve Çinceyi benimser. Bu nednele Rusya'daki Tunguz topluluğunun sadece %37 kadarı; Çin'dekinin ise %22'si kendi dillerini konuşabilmektedir.

Diğer iki bölümde olduğu gibi bu bölümün de bundan sonraki kısmını metin analizleri oluşturmaktadır. Ancak ilk iki bölümden farklı olarak metinlerin okunmasında kolaylık sağlamak amacıyla Mançu alfabesi ile ilgili önemli notlar paylaşılmıştır. Örneğin ünsüzler, Mançucada Türkçe ve Moğolcadan farklı transkribe edilir. Dört yerine üç damaksız ünsüz vardır: *k, g, h; b ve p* için ve *s ve ş (s, š)* için iki ayrı harf vardır.

Metinlerden sonra Mançu-Tunguzcanın temel karakteristiği, diğer Altay dilleriyle karşılaştırılarak incelenmiş, Mançu-Tunguzca üzerine yapılan çalışmalardan bahsedilmiştir. Ancak Mançu-Tunguzca üzerine aslında çok fazla materyal olmasına rağmen bunların çoğu yayımlanmamıştır ve bu yüzden bu alanda çalışan bütün bilim adamlarının acilen Mançucada şu an olmayan linguistik terminoloji konusunda bir uzlaşmaya varmaları gerekir.

Kitabın dördüncü bölümünü Altay Dil Kuramı oluşturur. Bu bölümde Altayistik çalışmalarının başlangıcından günümüze kadarki gelişimi, şu anki durumu ve bu süreç içerisinde yapılan katkılardan bahsedilir. Söz konusu süreç kısaca şunları içermektedir: Altay kuramı 19. yüzyılda kurulup 20. yüzyılda gelişmesine rağmen, 18. yüzyılda Kalmukça üzerine yaptığı çalışma dolayısıyla Strahlenberg ile filizlenmiştir. Strahlenberg, Kalmuk olarak adlandırdığı diller arasında keşfettiği benzerliklere dayanarak bu dilleri konuşanları altı gruba ayırmıştır: 1) Uygurlar, yani Fin-Ugorlar, Baraba Tatarları ve Macarlar, 2) Türk-Tatarlar, 3) Samoyedler, 4) Moğol ve Mançular, 5) Tunguzlar, 6) Karadeniz ve Hazar Denizi arasındaki halklar. Bu sınıflandırma, yazarların da vurguladığı gibi, ilk olması bakımından önemlidir, ancak sorunlu, hatalı ve bilim dışıdır. Çünkü Fin-Ugorlar, bir Türk halkı olan Baraba Tatarlarıyla birlikte sınıflandırılmaz. Ayrıca Karadeniz ve Hazar Denizi arasındaki halkların Türk, İran ve Kafkas gibi farklı dilleri konuşan etnik gruplara bağlıdır.

Max Müller'in (1823-1900) önderlik ettiği Turanizm kuramına da kitapta yer verilmiş, arkasından Finlandiyalı A. M. Castrén'in bu dilleri sınıflandırmadaki bilimsel ölçütleri değerlendirilmiştir. G. J. Ramstedt, N. Poppe, P. Aalto, R. A. Miller, G. Clauson, G. Doerfer gibi isimler üzerinden kuramın iyi bilinen tarihi özetlenmiştir. Altay dilleri kuramıyla ilgili en son gelişmeler için A. Vovin, R. A. Miller, M. Robbeets gibi araştırmacıların çalışmalarını dikkate almak gerektiği, ancak Altay dillerinin etimolojik sözlüğüyle M. Robbeets'in Japonca ile ilgili yayınının bile tartışmayı sonlandıramadığından söz edilmiştir (Starostin et. al. 2003, Robbeets 2005).

Bunların dışında, kitabın yazarları tarafından, Altay dillerinin akrabalığı sorunuyla ilgili kesin bir çözüm bildirilmese de bu diller arasındaki ilişkinin ve çarpıcı benzerliklerin inkar edilemeyeceği ve morfolojik, sözdizimsel birçok özelliğin bu dillerin "Altay" adı altında

sınıflandırılmasını haklı çıkardığı öne sürülmüştür. Asıl ihtiyacımız olan şeyin “bütün bu özelliklerin incelenmesi değil, aynı zamanda pratikte sözlüksel ya da biçimbilgisel özelliklerin nasıl kullanıldığı ya da değiştiğinin incelenmesi” olduğu belirtilmiş ve bu ihtiyacı gidermenin yollarından birinin, yaşayan ve özellikle birbirleriyle yakın ilişkide bulunmuş farklı kökenden birtakım dillerin bulunduğu bölgelerdeki dillerin incelenmesi sayesinde mümkün olduğu ifade edilmiştir. Bu bölümün sonunda, bir önceki cümlede sözü edilen durum, Uygur-Moğol metinleri ve Moğol-Mançu iki dilli belgeler karşılaştırılarak gerçekleştirilmeye çalışılmıştır. Ayrıntıya inmeden karşılaştırılan iki metinde biçimbilgisel, sözlüksel ve sözdizimsel farklılıkların hemen göze çarptığı bildirilmiştir. Örneğin Mançucada bildirme eki Moğolcadan çok daha az kullanılır: Ma. *alin* “mountain” = Mo. (1) *ağulan-u* “of the mountain”, (2) *ağulan-dur* “in, on the mountain” ve (3) *ağula* “mountain”; Ma. *tere alin-i ninggu-de* “on the top of that mountain” = Mo. *orgil degere inu* “on its summit”; Ma. *surdeme alin-i* “of surrounding mountain(s)” = *orçin-u ağulas-un* “of the mountains of the surrounding”.

Bunun dışında, örneğin Mançucada bir yönelme-bulunma ekinin varlığına işaret etmek, ekin neden her zaman kullanılmadığını ve tam olarak nasıl kullanıldığını belirtmeden yeterli değildir. Bir başka örnek ise Altay kuramının temel taşlarından biri olarak düşünülen, fakat üç Altay dilinde de çok farklı kullanılan kişi adları üzerinedir. Kitabın yazarlarına göre, bu durum Altay dillerinde ortak öğeler olduğunu ancak bu öğelerin, henüz tam olarak anlaşılmayan sebeplerden ötürü, her zaman aynı şekilde kullanılmadığını göstermektedir.

Kısa bir değerlendirmede bulunacak olursak bu eser, Altay dilleri ve kuramıyla ilgili bilinenlere yeni bir bilgi eklemeyi, bilinenlerin derli toplu bir özetini içerir. Yazarların da vurguladığı üzere, eser Altay filolojisine “giriş” niteliğindedir. Bu sebeple soruna bir çözüm bulma amacıyla yaklaşılmamış; sorun basit bir şekilde ortaya konulmuştur. Bunun yanı sıra kitabın yazarlarından biri Macar Altayistlerin “pozitif ama tedbirli düşünce yapısı”ndan oluşan tavrı benimseme eğilimindeyken, diğeri “negatif ama tedbirli düşünce yapısı” lehindeki tavrı benimseme eğilimindedir. Son olarak kitap konuya ilgi duyanların güvenle başvurabileceği, derli toplu bir çalışma olduğunu belirtelim.

bilig

Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi

© Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığı

Yayın İlkeleri

bilig, Türk Dünyasının kültürel zenginliklerini, tarihî ve güncel gerçeklerini bilimsel ölçüler içerisinde ortaya koymak ve Türk Dünyasıyla ilgili uluslararası düzeydeki bilimsel çalışmaları kamuoyuna duyurmak amacıyla yayımlanmaktadır.

bilig'de, sosyal bilimler alanında, Türk Dünyasının tarihî ve güncel problemlerini akademik bir bakış açısıyla ele alan, bu konuda çözüm önerileri getiren yazılara yer verilir.

bilig'e gönderilecek yazı; alanında bir boşluğu dolduracak özgün bir makale olmalı veya daha önce yayımlanmış çalışmaları değerlendiren, konuya dair, yeni ve dikkate değer görüşler ortaya koyan inceleme olmalıdır.

bilig'e gönderilecek bir makale, daha önce bir başka yerde basılmamış veya aynı anda başka bir yayın organına yayımlanmak üzere sunulmamış olmalıdır. Bilimsel bir toplantıda sunulmuş bildiriler dergiye, durum açıkça belirtilmek şartıyla gönderilebilir.

bilig, yılda dört kez yayımlanır.

bilig'de, yayına kabul edilen yazıların telif hakkı *Ahmet Yesevi Üniversitesi Mütevelli Heyet Başkanlığına* devredilmiş sayılır.

bilig'de, basılan yazılardaki görüşlerin sorumluluğu yazarlarına aittir.

bilig'e gönderilecek yazılar, aşağıdaki adrese ikisinde yazar bilgisi silinerek üç nüsha ve ayrıca elektronik olarak gönderilmelidir.

bilig'in ayrıntılı yayın ilkelerine www.yesevi.edu.tr adresinden derginin logosu tıklanarak ulaşılabılır.

Yazışma Adresi:

Ahmet Yesevi Üniversitesi
bilig Dergisi Editörlüğü

Taşkent Cad. 10. Sok. No: 30
06430 Bahçelievler / ANKARA / TÜRKİYE
Tel: (312) 216 06 00 • Faks: (312) 215 22 09

www.yesevi.edu.tr/bilig
bilig@yesevi.edu.tr
bilig Makale Sunum Formu

Editorial Principles

bilig aims to present the rich culture and the historical and current realities of the Turkish world within a scientific framework through the publication of scientific research of international standards about the Turkish world.

bilig publishes scholarly articles in the social sciences dealing with the historical and current problems of the Turkish world and suggesting ways of resolving them.

Submissions to ***bilig*** must be either original articles making significant contributions to studies in the field or essays of analysis evaluating previously published studies while presenting novel and worthwhile perspectives.

Submissions to ***bilig*** must not be previously published elsewhere and must not be under consideration for publication by another publishing agency. Papers presented at scientific meetings or conferences may be submitted to ***bilig*** on condition that this is explicitly stated at the time of submission.

bilig is published quarterly.

Ahmet Yesevi University Board of Trustees holds the copyright of articles accepted for publication in ***bilig***.

Authors hold the sole responsibility for the views expressed in their articles published in ***bilig***.

Submissions to ***bilig*** must be sent to the below address in three copies, two of which do not contain author information. Submissions must be sent electronically at the same time.

Detailed editorial principles of ***bilig*** can be found by visiting www.yesevi.edu.tr and clicking on the journal's icon.

Address:

Ahmet Yesevi Üniversitesi
bilig Dergisi Editörlüğü

Taşkent Cad. 10. Sok. No: 30

06430 Bahçelievler / ANKARA / TÜRKİYE

Phone: +90 312 216 06 00 • Fax: +90 312 215 22 09

www.yesevi.edu.tr/bilig

bilig@yesevi.edu.tr

bilig article submission form